

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

Eichmann-per • holokauszt és emlékezet • lakáspropaganda •
100 év • trauma • fajvédelem • Galilei Kör

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egyri Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSÁK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Eichmann bűneire emlékeztető plakát az Eichmann egykori berlini birodalmi hivatala előtti buszmegállóban, 2009. Forrás: Wikipedia.de / Eredeti: Sargoth

E szám megjelenését támogatja

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVII. évfolyam 1. szám]

Adolf Eichmann cellájában készül a tárgyalására.
Forrás: Új Élet, 1961. április 15.

Az Eichmann-per és a holokauszt emlékezete

Az Eichmann-per hatvan év távlatából: értelmezések és közvetítések

Bevezető

1961-ben zajlott a jeruzsálemi kerületi bíróságon Adolf Eichmann SS-alezredes büntetőpere, amelynek ítélete alapján 1962-ben kivégezték. Az ügygel kapcsolatos nemzetközi (jogi) bonyodalmak, Eichmann Moszad általi elrablása Argentínából, vagy Izrael joghatóságának kérdése, a perfolymat eseményei és tágabban a per nyomán a háborús évekre irányuló közfigyelem a hatvanas évek közepéig élénken foglalkoztatta a publicistákat, az aktivistákat és a szakértőket. Természetesen más is történt a jeruzsálemi eseményekkel egy időben, ami felkavarta a nemzetközi közvéleményt: elég csak az eszkalálódó berlini válságra gondolni, amelynek részeként a perrel egy időben kezdett épülni a hidegháború egyik legismertebb jelképe, „a” fal; vagy a több kontinensen zajló dekolonizációs konfliktusokra, és az ezekkel is kapcsolatos, ENSZ-en belül folytatott küzdelmekre. Az Eichmann-per betagozódott egy sor világesemény közé, melyek már csak a híripar logikájából következően is csupán ideig-óráig kötötték le a kortársak figyelmét. A jeruzsálemi per az egykorú befogadó számára viszonylagos jelentőségű volt, ami alól talán csak Izrael volt kivétel.

Miután az Eichmann-per keltette nemzetközi visszhangok első hulláma elült, néhány éven át nem övezte különösebb érdeklődés az eseményt, s csak a hetvenes évektől kezdve vált újra fontossá. Ekkor már nem annyira a történeti tények megállapítása vagy az elkövetők felelősségére vonatkozó etikai kérdések közvetlen mérlegelése, sokkal inkább – természetesen a morali-

tás kérdéskörétől elválaszthatatlan módon – a per emlékezete került előtérbe. Az Eichmann-per újrafelfedezése időben egybeesett az „emlékezeti tudományok” intézményesülésével – és az azzal részben összefüggő holokausztkutatás intézményesülésével, elsősorban az Egyesült Államokban, ahol a holokauszt emlékezete a történeti eseményen jóval túlmutató kulturális jelentőségre tett szert.

Az Egyesült Államok az emlékezeti fordulatban minden bizonnyal kulcsszerepet játszott. A hetvenes évek közepétől zajlott a Holokauszt Emlékmúzeum előkészítése, amit a nyilvánosság is nyomon követhetett egészen addig, míg hosszas előkészítés és viták után végül 1993-ban Washingtonban megnyílt a kiállítás.¹ A múzeum vezetője, Michael Berenbaum a holokauszt emlékezetének kulturális jelentőségénövekedését egyenesen annak amerikanizálódásaként értelmezte.² Ugyancsak a hetvenes években vett lendületet az audiovizuális visszaemlékezések szisztematikus gyűjtése, aminek kitüntetett intézményévé az 1982-ben a Yale Egyetemen megalakult Video Archive for Holocaust Testimonies vált. Azt a közismert tény is érdemes ezen a ponton felidézni, hogy 1978-ban mutatták be Meryl Streep főszereplésével a többszörös Emmy- és Golden Globe-díjas *Holocaust* című minisorozatot.

A tévésorozat hatását azért sem érdemes lebecsülni, mert európai bemutatása nyomán széles körben ismertté válik a holokauszt fogalma az óceán innenső oldalán is, mely hosszú időre kiszorította az olyan alternatív fogalmakat, mint a soá. A holokausztemlékezet amerikai konstrukciója Európában kölcsönhatásba került a második világháború és a zsidó népiirtás helyi diskurzusaival. Így például, amint azt Philip Nord a közelmúltban bemutatta, az Amerikában közkeletűvé vált fogalom importja Franciaországban nem találkozott a helyi zsidó közösségek helyeslésével, akik a francia katolikusoknak a holokauszt termi-

¹ Edward T. LINENTHAL: *Preserving memory: the struggle to create America's Holocaust Museum*. Columbia University Press, New York, 2001.

² Michael BERENBAUM: *After Tragedy and Triumph: Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

must és az áldozatiságot előtérbe helyező megközelítésében arra való törekvést láttak, hogy a zsidókat alárendeljék egy keresztény eszkatológiának. Nord arra is felhívja a figyelmet, hogy a háború utáni, a közelmúlt jelentőségéről szóló emlékezeti diskurzusok nem a holokausztról mint olyanról, hanem a deportálásról szölköltek.³

A *Holocaust* című sorozatot más államokban is műsorra tűzték. Nyugat-Németországban 1979-ben tömegek követték, olyannyira, hogy generációs konfliktusok alapja lett, és Frank Bösck szerint a sorozatot a korunkat meghatározó egyik legfontosabb eseményként kell értékelnünk, mely a politikai korrektség kultúrájának is utat nyitott.⁴ Ezzel együtt a németországi emlékezetpolitikai kutatások csak a kilencvenes években lendültek fel,⁵ amiben szerepet játszott egy új német történezműzedék erősödő transzatlanti érdeklődése is. Ugyanakkor az 1986-os történezművitával⁶ kialakult konszenzus a holokauszt emlékezetének a német identitásban és a társadalmi integrációban játszott középponti szerepéről meginogni látszik az évek óta érlelődő és a tágabb nyilvánosságot tavaly elérő, a német gyarmatosításról és annak a náciizmushoz fűződő viszonyáról kirobbant vitában.⁷

A hetvenes évektől az említett fejleményekkel összefüggésben alakult ki – hol jobban, hol kevésbé – az emlékezet tudományos kutatásának azon történet- és tágabb humántudományos intézményrendszere, amelyben az emlékezet történetére és jelenére vo-

³ Philip G. NORD: *After the deportation: memory battles in postwar France*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2020.

⁴ Frank BÖSCH: *Zeitenwende 1979. Als die Welt von heute began*. C. H. Beck, München, 2019.

⁵ Magyarul ehhez lásd LACZÓ Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történezműzekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2016.

⁶ Lásd erről a *Múltunk* legutóbbi számában KARSAL László: A holokauszt és a történezmű az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 149–190.

⁷ Lásd mindenekelőtt A. Dirk MOSES: *Der Katechismus der Deutschen. Geschichte der Gegenwart*, 23. 05. 2021. Forrás: <https://geschichtedergegenwart.ch/der-katechismus-der-deutschen/> (Letöltve: 2022. 05. 12.); Saul FRIEDLÄNDER–Norbert FREI–Sybille STEINBACHER–Dan DINER–Jürgen HABERMAS: *Verbrechen ohne Namen. Anmerkungen zum neuen Streit über den Holocaust*. C. H. Beck, München, 2022.

natkozó kérdés kimondva-kimondatlanul a holokausztra vonatkozó kérdés volt. Az Eichmann-perrel kapcsolatban különösen az áldozatok „hanghoz juttatása” került az érdeklődés homlokterébe. 1961 korszakhatárrá szilárdult az emlékezettörténeti kutatások számára, élesen kettéválasztva a hallgatás korát, amelyben a holokauszt túlélői szóltanok maradtak, és a „tanú korát” (Annette Wiewiorka), amely végre megtörte az évtizedes hallgatást azzal, hogy a saját szenvedéstörténetüket Jeruzsálemben előadó tanúk révén legitim nyilvános szerepet és kulturális jelentőséget kölcsönzött számukra. Az az elképzelés, hogy a holokauszt túlélői a jeruzsálemi perig hallgatásba burkolóztak, a kétezres évek elejére olyannyira bevetté vált, hogy jóformán minden kutató magától értetődőnek tartotta.

Az Eichmann-per recepciójának emlékezeti túlsúlyán az sem változtatott, hogy 2004-ben lefordították angolra Hanna Yablonka perről szóló monográfiáját,⁸ amely izraeli levéltári forrásokra hagykozva nem Eichmann életére vagy a holokausztra, hanem kifejezetten a per megrendezésére és az állam abban játszott szerepére helyezte a hangsúlyt. Ugyanebben az időben jelentek meg David Cesarani brit történész mítoszromboló könyvei Eichmannról,⁹ 2011-ben pedig a kerek évforduló alkalmából Izrael számos, a tárgyalás előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos levéltári dokumentumot kutathatóvá tett.¹⁰ A nyugati fejleményekkel összefüggésben a hazai kutatások, immár a nemzetközi emlékezet- és holokausztkutatás részeként, elsősorban arra a kérdésre fókuszáltak, hogy mennyire és hogyan tabusította a Kádár-rendszer az Eichmann-nal kapcsolatos diskurzust.

Ugyanakkor a kétezres évek elején elkezdődött egyfajta súlypont-áthelyeződés az emlékezettörténeti kutatásokban, ami az

⁸ Hanna YABLONKA: *The State of Israel vs. Adolf Eichmann*. Schocken Books, New York, 2004.

⁹ David CESARANI: *Eichmann: His Life and Crimes*. W. Heinemann, London, 2004, magyarul *Eichmann: élete és bűnei*. Gold Book, Debrecen, 2005, illetve David CESARANI: *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a „Desk Murderer”*. Da Capo Press, Cambridge, MA, 2006.

¹⁰ Ruth Bettina BIRN: Fifty Years after: A Critical Look at the Eichmann Trial. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 2011/1–2. 443–474.

1961-et megelőző időszakra irányította a kutatók figyelmét. Ezek a kutatások számos részletet újrarajzoltak a holokausztemlékezet kilencvenes évekre kanonizálódott képén. Közös bennük a „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése, azaz annak a tételnek a legalábbis részleges cáfolata, amelyen a voltaképpeni holokausztemlékezeti konstrukció alapult, és amely korszakhatárként különleges státuszt biztosított az Eichmann-pernek. A „hallgatás mítoszára” egyúttal térbeli-földrajzi értelemben is rákérdeztek az újabb kutatások, arra keresve a választ, hogy milyen szerepet játszott a holokauszt emlékezete a nem nyugati országokban, elsősorban a kommunista keleti blokkban, azokon a területeken, ahol a holokauszt tömeggyilkosságainak többségét elkövették a háború folyamán. Ebbe az áramlatba illeszkedett 2017-es műhelykonferenciánk, amelynek tanulmányait a *Múltunk* folyóirat 2019/2. száma közölte.

A 2021. szeptember 9-én a Humán Tudományok Kutatóházában megrendezett *Az Eichmann-per hatvan év távlatából: értelmezések és közvetítések* című tudományos ülésszak a jeruzsálemi per apropóján az imént felvázolt emlékezeti historiográfiához kívánt viszonyt kialakítani, elsősorban olyan előadásokon keresztül, melyek az egykorú értelmezési kereteket és a per tágabb kontextusát mutatták be. Hasia Diner¹¹ és különösen François Azouvi¹² kutatásai nyomán a konferencia kiindulópontja az volt, hogy az Eichmann elleni büntetőeljárás nem közvetlenül fejtette ki a hatását, hanem különféle kulturális közvetítőkön keresztül. A francia történész *Le mythe du grand silence. Auschwitz, les Français, la mémoire* (A nagy hallgatás mítosza. Auschwitz, a franciák, az emlékezet) című könyvében részletesen bemutatta, hogy a per amerikai közvetítéssel fejtette ki a hatását, elsősorban Hannah Arendt tudósítása vált meghatározó, kiugróan domináns médiummá. Az említett Diner, Azouvi és a velük rokon szemléletű kutatók nyomán egyrészt azt gondolhat-

¹¹ Hasia R. DINER: *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*. New York University Press, New York, 2009.

¹² François AZOUVI: *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, la mémoire*. Fayard, Paris, 2012.

juk, hogy felő, az Eichmann-per mint korszakküszöb túlságosan erős meggyőződésé, szinte ortodoxiává vált, mely így már inkább akadályozza, mintsem segíti a múlt árnyalt megértését. Másrészt sürgetővé teszi annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy miként jelenítették meg Eichmannt a különféle tudományos közintézmények és diskurzusok, vagy azok nagyhatású értelmezői, és hogy e kulturális közvetítések miképpen alakították a per hatástörténetét – vagyis miként állt elő az a történeti konstrukció, mely az Eichmann-per vízválasztó voltát állította. A félreértések elkerülése végett itt érdemes két megállapítást tenni. Egyrészt ez a folyamat részben ugyan globális történés volt, de az egyes nemzeti kulturális közegekben másként ment végbe, helyi kontextusok nagyban befolyásolták, s az egyik közeg tapasztalata nem vihető át minden megszorítás nélkül bármelyik másikra – már csak ezért is szükség van a recepció további differenciált vizsgálatára. Másrészt abból az igényből, mely az Eichmann-per emlékezetének felülvizsgálatára irányul, nem következik annak megállapítása, hogy a per jelentéktelen volt: sokkal inkább arra törekedtünk, hogy a perről való tudásunk feltételrendszerére, genealógiájára vessünk pillantást, és olyan tényezőkre irányítsuk a figyelmet, melyek, bár nem közismertek, a per mint történelmi esemény értelmezését alakították.

Az alábbi írások a műhelykonferencián elhangzott előadások tanulmányra fejlesztett változatai. Az ebben a számban közölt hozzájárulásokon kívül megemlítendő Kaposi Dávid előadása, amely a Hannah Arendtnek tulajdonított perértelmezést ütköztette a filozófusnak *A gonosz banalitásában* kifejtett gondolataival; Scheibner Tamás a katolikus közvetítés jelentőségét taglalta a holokausztemlékezet kialakulásában Rolf Hochhuth *A helytartó* című drámájának recepciója kapcsán; Hoffmann Tamás a per jogtörténeti jelentőségét az egyetemes joghatóság koncepcióját vizsgálva mutatta be; Bohus Kata pedig az Eichmann-per keletnémet közvetítőinek a magyar hatástörténetre gyakorolt befolyását ismertette. A tanúság problémáját a megszokottól eltérő módon vetette fel az elkövető (ez esetben Eichmann) hangját rekonstruáló Bódi Lóránt, és a fasiszta emigráció perhez fűződő viszonyát vizsgáló Kékesi Zoltán.

Az Eichmann-per újrakontextualizálását meghatározó csúcserőtelmiségek egyike a pszichológus Stanley Milgram volt. Az ő tevékenysége kapcsán vizsgálja itt közölt tanulmányában Kisantal Tamás – jól kiegészítve Diner kutatásait, aki Milgramnek nem szentelt jelentős figyelmet –, hogy az ötvenes évek kemény hidegháborús paranoiája, illetve a hatvanas évektől a polgárjogi és háborúellenes küzdelmek, valamint az ezekhez kapcsolódó kulturális milió mennyiben ágyazott meg annak, hogy a pert és ehhez kötődően Eichmann viselkedését egyre kevésbé a „barbár-vérszomjas szörnyeteg” képe alapján magyarázzák, hanem kialakult a mindannyiunkban élő gonosz univerzális elképzelése: az engedelmes állampolgár mítosza. Ez nem pusztán Arendt és Milgram intellektuális teljesítményének tudható be: hatásuk legalább olyan mértékben köszönhető az eleve receptív közegnek is, amelyben fejtegetéseik megjelentek. Innen nézve, bár kétségkívül fontos esemény volt, az Eichmann-per vízvonalzó jellege nem tűnik alátámaszthatónak.

A per recepciótörténetének sajátosságai miatt annak korabeli magyar vonatkozásai elhomályosultak, ahogy tágabban a „kelet-európai olvasat”, azaz a szocialista országok szerepe sem váltott ki különösebb érdeklődést azon túl, hogy a nyugati holokauszt-emlékezeti konstrukciót számonkérték a „Keleten”. Márpedig a térség lényegbevágó, hiszen történeti jelentősége a holokausztban jóval nagyobb, mint a hidegháborús Nyugatnak. A tárgyalás „magyar fejezete” azért volt kitüntetett jelentőségű, mert egyedül Magyarországon irányította Eichmann személyesen a deportálásokat, azaz ebben az időszakban lehetett közvetlen felelősségét megállapítani a tömeggyilkosságokban. Hasonló történeti okokból Lengyelország és Csehszlovákia viszonya is lényegbevágó volt a jeruzsálemi joghatóság számára.

Azt a feladatot, hogy a magyarországi média perről közvetített képét elemezze, Takács Róbert vállalta magára. A magyarországi befogadást alapvetően meghatározta a technikai környezet, mely eleve korlátokat szabott a per közvetítésének, de politikai okokból a meglévő lehetőségeket sem merítették ki: egyrészt a szovjet át-törés az úrutazás területén preferenciát élvezett a sajtóban, másrészt a per nem volt kellőképpen kiaknázható az antifasiszta pro-

paganda számára, hiszen a zsidók áldozati szerepét erősítette. Hazai jelentőségét Takács megítélése szerint elsősorban az adja, hogy a visszafogott, de mégiscsak létező médiamegjelenések a reflexióra is alkalmat adtak, vagyis társadalmi témává válhatott a zsidóüldözés és a felelősség kérdésköre.

A források egy másik körét, levéltári anyagokat is bevonva a vizsgálódásba, Zombory Máté ugyancsak az antifasiszta keret dominanciáját hangsúlyozza, de némi hangsúlyeltolással arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a politikai irányvonal nem állítható szembe élesen a zsidó áldozatiság felmutatásával, inkább arról van szó, hogy az az antifasiszta keret változóan hangsúlyos részeként volt csak leírható. Az Eichmann-per értelmezésével kapcsolatosan három jellemző megközelítésmódot villant fel: a belügyi dokumentumok beszédmódját, egy meghatározó történeti szemléletet Ránki György reflexióin keresztül, illetve Lévai Jenő oknyomozó újságíró megközelítésmódját. Az esettanulmányok segítségével az írás azt mutatja be, hogy az antifasiszta diskurzuson belül számottevő különbségek mutatkoztak: a Harmadik Birodalom és az NSZK közötti politikai folytonosság pragmatikus célja, melyet Takács sajtóelemzése is hangsúlyoz, kiegészülhetett más esetekben a zsidóság áldozati szerepét igencsak hangsúlyozó morális és jogorvoslati igénnyel – mely az antifasizmus antiszemitizmussal való összefüggését domborította ki – éppúgy, mint az antifasizmusnak a német birodalmi motivációk szélesebb kontextusába ágyazásával. Az antifasiszta politikai nyelv polifóniáját többek közt a világos felső pártutasítás hiánya tette lehetővé, de ez Zombory értelmezésében nem azt jelenti, hogy a kelet-európai államokat készületlenül érte volna az Eichmann-per. Ahogy a nyugati országokban is voltak előzményei a pernek, úgy itthon is „az adatgyűjtés Eichmannról és bűntársairól egy már kialakult intézményes környezetben, kipróbált szereplőkkel és bejártatott gyakorlatokkal vette kezdetét”, amint Eichmann elfogását bejelentették. A valódi politikai cselekvés a felsővezetés félig-meddig üres szólamainak tartalommal való megtöltésével kezdődik, és itt egy komplex emlékezetpolitikai tér nyílik meg az utókor szemlélője számára, mely további elemzésre érdemes.

Az útkereső kérdésfeltevések ugyanakkor nem érvénytelenítik a korábbiakat. Így a tanú státuszának történeti-kulturális változását firtató újabb kutatások olyan tanulságokkal is szolgálhatnak, mely az 1990-es és a 2000-es évek belátásait erősítik meg. Jablonczay Tímea az Eichmann-perben tanúskodó Szenes Erzszi pályafutását elemezve Shoshana Felman és Wieworka a pert mint döntő fordulópontot hangsúlyozó megközelítését alkalmazhatónak véli a magyar-izraeli író nő szerepvállalása kapcsán is. Meglátása szerint az Izraelben élő Szenes magyarországi kultúraközvetítő tevékenységének lényeges aspektusa volt a túlélő áldozati szerep átformálása aktív, tanúságtevő ágenssé. Az 1967-es arab-izraeli háború nyomán a kapcsolatok megtörése azonban Szenes vállalkozását csírájában elfojtotta, felejtésre ítélte.

A tanulmányok néha egymással is implicit módon vitatkozó, megközelítésmódjukban változatos együttese arra emlékeztet bennünket, hogy az Eichmann-per emlékezete, történeti jelentősége továbbra is intenzív alakulásban van, mind a nemzetközi, mind a magyar tudományos diskurzusban. Ugyanakkor az összeállítás arra is rámutat, hogy nem elegendő a makrodiplomáciai folyamatok nyomon követése, az ideológiai szövegek felmutatása, hanem részletes, a politikai és kulturális szférákra egyaránt kiterjedő kontextuális elemzésre van szükség az Eichmann-per jelentésének árnyalásához.

Scheibner Tamás–Zombory Máté

ZOMBORY MÁTÉ**Antifasiszta olvasatok**

Magyar történeti dokumentáció az Eichmann-ügyben

Az Eichmann-per hatástörténetének sajátosságai, legfőképpen hidegháborús és emlékezeti megközelítése miatt a szocialista országok szerepéről legalább három, evidenciaként kezelt előfeltevés él a tudományos és közbeszédben. Az első szerint az Eichmann-per korszakhatár, amely derült égből villámcsapásként, felkészületlenül érte a világközvéleményt,¹ különösen pedig a zsidósághoz, illetve a cionizmushoz ellentmondásosan viszonyuló szocialista országokat.² A második előfeltevés, hogy a keleti blokk szereplőinek az Eichmann-per kapcsán kialakított álláspontját az állampárt zsidósághoz fűződő viszonyából³ kell megérteni. Ezért jellemzően azt vizsgálják, hogy miképpen

¹ A kilencvenes évek nyugatcentrikus emlékezetkutatásában a per a háború utáni hallgatás időszakát követő „tanú korát” nyitotta volna meg (Annette WIEVIORKA: *L'Ère du témoin* [A tanú kora]. Plon, Paris, 1998). 2021-ben, az Eichmann-per izraeli jubileumi konferenciájának nyitóelőadásán Norbert Frei tételesen cáfolta, hogy a jeruzsálemi tárgyalás a német kontextusban akár igazságszolgáltatási, akár politikai értelemben választóvonalnak lenne tekinthető. Norbert FREI: Reconsidering the Eichmann Trial. A Perspective from Germany. *The Eichmann Trial Revisited after 60 Years: International Aspects*. Online Conference, Tuesday, 20 April 2021.

² András KOVÁCS: „This is not a Jewish question; this is a question of fascism and anti-fascism” – The Eichmann-case and the Hungarian Socialist Workers’ Party. Előadás a *The Holocaust and the Cold War. Culture and Justice* című nemzetközi konferencián. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, Imre Kertész Kolleg Jena, May 27. 2021.

³ Magyarországról lásd KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 3–39.

igyekeztek elhallgat(tat)ni a holokausztot a nyilvánosságban.⁴ Itt azonban felmerül a kérdés, hogy mi magyarázza a per előtt és alatt burjánzó, a vádlott tetteiről szóló diskurzust.⁵ A harmadik előfeltevés az antitotalitarizmus, amely szerint a perrel kapcsolatban aktív szocialista országok, így Magyarország is, a szovjet irányvonalat követték, az egyes országokon belül pedig a legfelsőbb pártutasításokat hajtották végre. A kutatások jellemzően megeleghsenek a legfelsőbb pártszervek vizsgálatával, feltételezve, hogy az Eichmann-ügyben folytatott stratégia elvei ott születtek meg, amit szolgálva követték a hierarchia alsóbb szintjein.

Ez a tanulmány az Adolf Eichmann magyarországi tetteiről végzett történeti dokumentáció elemzésén keresztül e három hallgatólagoz evidencia megalapozatlansága mellett érvel. Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy mely intézményekben kik és ténylegesen mit tettek a perrel összefüggésben, kiderül, hogy az adatgyűjtés Eichmannról és bűntársairól egy már kialakult intézményes környezetben, kipróbált szereplőkkel és bejáratott gyakorlatokkal vette kezdetét nem több mint három héttel az elfogásról tett bejelentés után; hogy a politikai irányvonal nem az áldozatok zsidó mivoltának elhallgatását, hanem a zsidóüldözések antifasiszta keretezését és hidegháborús kihasználását célozta; és végül, hogy a szereplők cselekvését a felső pártutasítás hiánya határozta meg mind a nemzetközi, mind a hazai kontextusban. A szóban forgó cselekvőket nehéz lenne a párt-

⁴ Kata BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Corvina Kiadó, Budapest, 2019. A Kádár-rendszert jellemző „elhallgatás politikájáról” lásd GYÖRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

⁵ A magyar esetről lásd Kata BOHUS: The Eichmann Trial in the Hungarian Public: Holocaust Memory in Socialist Press and Propaganda. Előadás a *The Holocaust and the Cold War. Culture and Justice* című nemzetközi konferencián. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, Imre Kertész Kolleg Jena, May 27. 2021. Lásd még Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH: *Growing out of Antifascism's Shadow. Holocaust Memory in Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 2022 (megjelenés alatt).

vezetéssel azonosítani vagy egyszerűen hithű követőnek titulálni. Ha nem az antifasiszta-ellenes nézőpontból tekintjük őket,⁶ láthatóvá válnak a különbségek közöttük, ahogy a kommunista pártvezetés deklaratív hidegháborús „antifasiszmusa” is csupán az egyik, jóllehet uralkodó szólamként jelenik meg. Állításaimat levéltári kutatással, legfőképpen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) és a Német Külügyminisztérium Levéltárában (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) fellelhető iratok vizsgálatával támasztom alá.⁷

A keresett személy

Az izraeli titkosszolgálat azért tudta Eichmannt elrabolni Argentínából, mert Fritz Bauer hesseni tartományi főügyész, immár másodszor, újabb kulcsot adott a kezébe, egy fényképet, amely alapján az álnéven élő volt SS-tiszt azonosítható volt.⁸ Bauer nem személyes indítékokból foglalkozott Eichmann bűncselekményeivel, hanem hivatalból, az általa vezetett frankfurti ügyészségen ugyanis 1956 óta nyomozás folyt tizenhárom német állampolgár, köztük Eichmann és magyarországi helyettese, Hermann Krumey ellen. Kettejük ellen az elfogató-

⁶ KÉKESI Zoltán–ZOMBORY Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Óswięcimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 2021/85. 138–168.

⁷ Ezeken kívül támaszkodom még a következő levéltárak irataira: Egykori NDK Állambiztonsági Szerveinek Iratait Kezelő Szövetségi Megbizott Hivatala (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagendes Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, BStU), a londoni Wiener Holocaust Library, Hesseni Fő Állami Levéltár (Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden HHStAW), Jad Vasem Levéltár, Zentrale Stelle archívuma Ludwigsburgban. A kutatáshoz nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Kékési Zoltánnak, Werner Renznek, Jasmin Söhnernek és Johann Ziliennek. Továbbá hálás vagyok a Vanessa Voisin vezette, a Francia Nemzeti Kutatási Hivatal (ANR) finanszírozta WW2CRIMESONTRIAL1943-1991 projekt támogatásáért.

⁸ Bettina STANGNETH–Willi WINKLER: The Man Who Exposed Eichmann. *Süddeutsche Zeitung*, 2021. augusztus 20.

parancsokat november 24-én adták ki.⁹ Frankfurtba Bonnól került az ügy, nem sokkal azután, hogy a bécsi Landesgericht illetékesség híján átadta a német állampolgárokkal kapcsolatos nyomozati anyagot.¹⁰ Bécsben először 1946-ban indult bírósági eljárás Eichmann és társai ellen, ez a dokumentáció jutott el tíz évvel később a Bauer vezette nyugatnémet ügyészségre.¹¹ A bécsi bíróságon Eichmann egy 1954–1955-ös eljárásban is érintett volt, amelyet az 1945. májusi kremsi tömeggyilkosság miatt indítottak.¹² Ezenkívül ekkor eljárás folyt ellene Linzben is.¹³ Magyarországon 1947 óta volt érvényben elfogatóparancs Adolf Eichmann német állampolgár és két bűntársa ellen, „akik alaposan gyanúsíthatók azzal, hogy 1944. márc. 19-én Magyarországnak a német fasizmus által történt megszállása napján Himmler SS főnök utasítására a magyarországi zsidóság likvidálására jöttek Budapestre”.¹⁴

Eichmann nemcsak ismert, hanem keresett személy volt az ötvenes években, és korántsem csak Izrael vagy az ügynevezett nácivadászok listáján szerepelt előkelő helyen. A hatóságok széles körben tudtak róla, és bár a hidegháborús prioritások miatt a hivatalos nyomozati eljárások elakadtak (nem véletlen, hogy Bauer nem a hazai, nyugatnémet hatóságoknak adta át Eichmann hollétére vonatkozó információit), 1960-ra számottevő nyomozati anyag állt rendelkezésre. Ezenkívül ekkorra több olyan forrásközlemény megjelent, amely a hatmillió zsidó áldo-

⁹ HHStAW, 461, 33532, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 2, Bl. 168–169.

¹⁰ Werner RENZ: Die Krumej-Hunsche-Prozesse. 1962, 1964/1965, 1968/1969. In: Katharina RAUSCHENBERGER–Werner RENZ (Hrsg.): *Henry Ormond – Anwalt der Opfer: Plädoyers in NS-Prozessen*. Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2015. 137–149.

¹¹ HHStAW, 461, 33531, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 1, Bl. 1–162.

¹² Landesgericht für Strafsachen Wien (Vg 9 Vr 748/55) gegen Hermann Krumej und andere (Adolf Eichmann) wegen der Ermordung ungarischer Juden bei Krems im Mai 1945. Yad Vashem Archives M.38.

¹³ Lásd uo.

¹⁴ A Budapesti Népbíróság 1947. ápr. 22-i elfogatóparancsa Eichmann, Wisliczeny és Krumej német állampolgárok ellen (Nb.X.1328/1947), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-E-1-z 0093/I-II/1967.

zatról szóló állítás megalapozottságát és ezzel Eichmann kitüntetett felelősségét támasztotta alá.¹⁵ A nemzetközi visszhangot keltő izraeli „Kasztner-per” napirenden tartotta a háború alatti náci-cionista tárgyalások kérdését, amelyekben Eichmannnak kulcsszerepe volt. Csakúgy, mint a magyar cionista Joel Brandnak, akinek 1956-ban jelent meg a visszaemlékezése.¹⁶ Ez az ötvenes évek közepi fordulat készítette megszólalásra magát Eichmann is, aki távolról sem a politikától eltávolodott „civil” elszigetelt életét élte Argentínában.¹⁷

A „refasizálódás” leleplezése

Az Eichmann-ügy egy már kialakult nemzetközi hidegháborús küzdőterben helyeződött el, amely a háborús bűnperek úgynevezett második hullámához kapcsolódik. A hidegháborús státuszversengésben, amelynek legfontosabb terei a háborús bűnperek voltak, a náci múlt kitüntetett politikai jelentőségre tett szert.¹⁸ Párhuzamosan azzal, hogy az NSZK integrálódott a nyugati katonai szövetségi rendszerbe, a náci múlttal való elszámolás lekerült a napirendről. A nyugati szövetségesek, elsősorban az USA számára a háborús bűnösök üldözése és megbüntetése helyett a Szovjetunió ellen felhasználható tudás vált fontossá. Az NSZK-ban pedig az ötvenes évek elejétől kiteljesedett Konrad Adenauer kancellár integrációs és amnesztiapolitikája, ami a nácitlanításban érintettek társadalomba való visszavezetését célozta.¹⁹ Bár 1958-ban megalakult a náci bűnöket vizsgáló

¹⁵ Ezek közé tartozik Gerald Reitlinger 1953-as *The Final Solution* című könyvének német kiadása (1956), illetve Léon Poliakov és Josef Wulf *Das Dritte Reich und die Juden* (1955) és *Das Dritte Reich und seine Diener* (1956) című munkája.

¹⁶ Alexander WEISSBERG: *Die Geschichte von Joel Brand*. Kiepenheuer und Witsch, Köln–Berlin, 1956.

¹⁷ Erről lásd Bettina STANGNETH: *Eichmann Before Jerusalem. The Unexamined Life of a Mass Murderer*. Knopf Doubleday Publishing Group, New York, Toronto, 2014.

¹⁸ ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2019/2. 14–54.

¹⁹ Norbert FREI: *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*. Columbia University Press, New York, 2002.

ló szövetségi nyomozóhivatal Ludwigsburgban, amely eljárások százait indította meg, ezek elenyésző töredéke jutott el a tárgyalásig.²⁰

A nyugatnémet fejleményeket az NDK kommunista pártja „refaszizálódásként” láttatta, és támadta. E harc stratégiai eszköze a náci Német Birodalom és a Német Szövetségi Köztársaság közötti ideológiai folytonosság nyilvános leleplezése volt. Az NSZK-t az antifasizmus nevében támadó kommunista kampányok levezénylésére alakult meg 1954-ben a Német Egység Bizottsága (Ausschuss für Deutsche Einheit, ADE), melynek vezetője Albert Norden volt, 1955-től a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) központi bizottságának, 1958-tól a Politikai Bizottságának tagja. Az első nagyszabású kampány 1957–1958-ban a nyugatnémet igazságszolgáltatásban hivatalt viselő egykori nácikat és bűncselekményeiket leplezte le.²¹ A nyugatnémet „náci vérbírák” terhelt múltját történeti dokumentumok és tanúvallomások bizonyították, amelyeket jellemzően nemzetközi sajtókonferenciákon hoztak nyilvánosságra. Az „antifasiszta” kampányok célközönsége a világ közvéleménye, de leginkább a nyugatnémet társadalom volt. A náci atrocitások között, valószínűleg a morálisan megbotránkoztató potenciáljuk miatt, a zsidóellenes fellépések központi szereppel bírtak.

A kampányokban felhasznált levéltári anyagokat, tanúvallomásokat az állambiztonsági szolgálat (Ministerium für Staatsicherheit, MfS vagy Stasi) gyűjtötte össze, illetve állította elő. Az adatokat jellemzően lista vagy brosúra formájában terjesztették, de nemritkán filmfelvételeket is bemutattak, sőt leleplező dokumentumfilmek is készültek. Az összehangolt propaganda-

²⁰ Andreas EICHMÜLLER: Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen Durch Westdeutsche Justizbehörden Seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2008/4. 626.

²¹ Annette WEINKE: Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. *Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Brill–Schöningh, Paderborn–München, 2002. 76–82. A kampányokról általában lásd Michael LEMKE: *Kampagnen Gegen Bonn: Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963*. *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte*, 1993/2. 153–174.

akciókban általában valós dokumentumokat közöltek szelektív és szenzációhajhász módon. 1959-ben Theodor Oberländer szövetségi betelepítésügyi miniszter ellen indult akció, amelynek betetőzéseként a keletnémet Legfelső Bíróság in absentia életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte az 1941-es lvovi mészárlásban való állítólagos részvételéért.²² A tárgyalást követő nyugatnémet tiltakozások miatt 1960. május elején, tehát az Eichmann-ügy kipattanása előtt, Oberländer lemondott hivataláról. A kampányt a német kommunisták jelentős sikerként könyvelték el. Ennek folyományaként indította el a Stasi a „Nácikamarilla akciót”, amely „Bonn-politikusok” náci bűneinek leleplezését célozta (mint Hans Globke vagy Ernst Lemmer).²³ Az Eichmann-ügy ebbe a már kialakult és működő intézményes szerkezetbe ágyazódott, ahol a náci múltnak tulajdonított ideológiai jelentőségből fakadóan a történeti dokumentáció kiemelt szereppel bírt. A fő célkitűzés az Eichmann és Globke közötti kollaboráció leleplezése lett, azaz utóbbi kriminalizálása előbbi jeruzsálemi perén keresztül.²⁴

A Hitler–Adenauer-folytonosságot bizonyítani hivatott levéltári iratokat sok esetben azokból a szocialista „baráti” országokból kellett beszerezni, amelyeket a Harmadik Birodalom a háború alatt megszállt. A Stasi első ízben 1956-ban adott át egy listát a lengyel hatóságoknak, hogy az azon szereplőkről gyűjtsenek terhelő adatokat a lengyel levéltárakban (ezen szerepelt egyébként Oberländer is).²⁵ Elkövetői névlisták „visszafelé” is áramlottak, ez esetben a volt megszállt országok szervei kértek a keletnémet kollégáktól történeti dokumentumokat a helyi elkövetőkről, vagy a személyek azonosítását. 1959-ben a magyar szervek is adtak egy listát olyan, az NSZK-ban hivatalban lévő személyekről, akik

²² A zsidó lakosság elleni pogromokat ukrán nacionalisták, német különleges osztagok (Einsatzgruppen) és helyi lakosok követték el 1941 nyarán, a Szovjetunió német megszállásakor. Az 1959–1960-as ügyről lásd Philipp-Christian WACHS: *Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*. Campus-Verlag, Frankfurt am Main, 2000. 191–308.

²³ Annette WEINKE: Der Kampf um die Akten. Zur Kooperation zwischen MfS und osteuropäischen Sicherheitsorganen bei der Vorbereitung antifaschistischer Kampagnen. *Deutschland-Archiv*, 1999. 570 skk.

²⁴ Erről lásd ZOMBORY Máté: *Hidegháborús státuszversengés*. I. m.

²⁵ Annette WEINKE: *Der Kampf um die Akten*. I. m.

1938 és 1944 között a budapesti követségen dolgoztak.²⁶ A SED-kampányokat sajtónyilvánosság biztosításával is segítették. A Magyar Külügyminisztérium (KÜM) például megkapta az ADE Vérbírák-brosúráit, illetve tájékoztatták a kampány sajtóeseményeiről.²⁷ Azonban a magyarországi történeti dokumentációs infrastruktúra nem keletnémet készítésre alakult ki az ötvenes évek második felében. Berlin helyett a nyugat-németországi Frankfurt volt az orientációs pont.

Geréb Sándor, Lévai Jenő, Esztergályos Ferenc

A második világháborúval kapcsolatos történeti dokumentáció legfőbb szerve Magyarországon is a Belügyminisztérium (BM) volt. A BM II/5. belső elhárítás osztályán Geréb Sándor nyomozó főhadnagy, 1958-tól osztályvezető-helyettes vezetése alatt működött egy dokumentációs csoport, melynek kettős feladata volt. Egyrészt minden rendelkezésre álló archív anyag megvizsgálása a náci elkövetők és kollaboránsok azonosítása érdekében, illetve az anyag operatív felhasználása. Másrészt a rendelkezésre álló archív anyagok feldolgozása politikai felhasználás céljából.²⁸ A Geréb-csoport megalakulásának körülményei nem ismertek.²⁹ Annyi bizonyos, hogy az Eichmann és társai ellen 1956 végén Frankfurtban indított eljárás részeként 1958 szeptemberében és októberében több, Hermann Krumey-t terhelő tanúvallomást is

²⁶ Siehe Zibelius (Presseabteilung, MfAA) Helmernek (MfAA II. Eur. Abt.), 1960. jún. 8., Betr. Naziverbrechen in Ungarn, MfAA A16299.

²⁷ Lásd az Albert Norden 1958. október 21-én tartott sajtótájékoztatójával kapcsolatos anyagokat, köztük a 600 Nazi-Juristen im Dienste Adenauers című broszúrát MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-006381/1958 28. d.

²⁸ Kurzbericht über Besprechung [Genosse Folk] [am 3.8.1960] mit Kapitän Geréb, 4.8.1960, BStU, MfS AP Nr. 6545/76 Bd. 1, Bl. 134–137.

²⁹ Krauhulcsán Zsolt Gerébről írt portréjában annyi szerepel, hogy 1957-től volt hivatásos szolgálatban, a „nacionalista erők” elleni elhárítás megszervezésével bízták meg, amihez létrehozott egy operatív csoportot. 1959-ben rendőr századossá léptették elő, és új megbízatása szerint a „fasiszta elemekről” kellett információkat gyűjtenie. Lásd KRAUHULCSÁN Zsolt: *Pártállambiztonság. Arcképek Kádár titkosszolgálatából*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2020. 192–193.

felvettek. Ezek a jegyzőkönyvek is bekerültek abba a 4+1 kötetes dokumentációba, amelyet a BM 1960. július közepéig állított össze Eichmannról és bűntársairól.³⁰

A történeti dokumentáció másik „kulcsintézménye” Lévai Jenő újságíró volt. Valóságos intézménnyé a magyar pártállami rendszer számára nemcsak a magyarországi vészkorszakról szerzett történeti ismeretei és tudása tették, hanem a levéltári iratokhoz és tanúkhöz való hozzáférése, illetve nemzetközi beágyazottsága is. A háborút követően Lévai a KÜM Béke-előkészítő Osztályának dolgozott,³¹ a minisztérium adta ki 1948-ban *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* című munkáját,³² amely három évtizedig az egyetlen nemzetközileg hozzáférhető monografikus feldolgoása volt a magyarországi zsidóüldözéseknek. E könyvnek, illetve az állami finanszírozású külföldi tanulmányútjainak köszönhetően a negyvenes évek végére Lévai jelentős külföldi kapcsolatokra tett szert olyan személyekkel és intézményekkel, akik és amelyek a zsidó tragédia történeti és igazságszolgáltatási kérdéseivel foglalkoztak. Mindennek egyik következményként jelentős történeti iratanyaggal és szakirodalommal rendelkezett, amihez kitüntetett, esetenként kizárólagos hozzáférése volt, mivel azokat a lakásán tárolta.

A sztálinista hatalomátvétel és a belső tisztogatások Lévait is érintették, bár nem végérvényesen. Egyelőre nem tudjuk, hogy milyen körülmények között kezdte újra a történeti dokumentációs munkát az ötvenes évek közepén. Annyi bizonyos, hogy 1957 végén és 1958 elején Svájcban és Franciaországban kutatott, 1957 decemberében pedig hiteles tanúvallomást tett Hermann Krumey ellen a hesseni tartományi főügyészség számára az Eichmann és társai ügyében egy évvel korábban indított eljá-

³⁰ Tartalomjegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokhoz ÁBTL A-643/1.

³¹ ZOMBORY Máté. A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2018/2. 197–236. Lévaíról lásd még DEESI János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Citoyen, Budapest, 2017.

³² Lásd 72388/7.1948. *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-64, 144. doboz.

rásban.³³ Lehet, hogy ez az ügy adta meg számára a lehetőséget a munka újrakezdésére, bár a frankfurti hatóság svájci tartózkodása alatt vette vele a kapcsolatot.³⁴ Feltehetően svájci útja során került kapcsolatba a bázeli *Jüdische Rundschau Maccabi* hetilappal, amely ott-tartózkodása alatt két cikkét is lehozta. Eichmannról Lévai már 1960. június közepén közölt cikket a lapban, és itt jelent meg szeptemberben Globkét támadó írása is, amelyre az ilyen gesztusoktól amúgy tartózkodó nyugatnémet államtitkár maga reagált egy olvasói levélben.³⁵

Lévai az Oberländer-kampányban is érintett volt. Erre utal legalábbis, hogy a Krumej tetteiről szóló írásait követően az *Új Élet*ben 1959 decemberétől cikksorozatot kezdett a nyugatnémet miniszterről. Állításait nemcsak a keletnémet sajtó vette át, mint a *Berliner Zeitung* és a berlini rádió, hanem azok bekerültek az ADE Oberländerről szóló brosúrájába is.³⁶ Ugyanakkor a sorozat második darabját maga küldte el Ludwigsburgba a Központi Nyomozó Hivatalba.³⁷ Az *Új Élet*ben 1960. június közepén megjelent, Eichmannról szóló írásáig egymást érik a nyugatnémet személyiségek – Bräutigam, Krummholz, Taubert, Globke – náci múltját leleplező cikkei.

A kommunista leleplező kampányok megnövelték a történeti iratok és tudás iránti keresletet, amely révén Lévai kutatási lehetőséghez és sajtónyilvánosságához jutott. Levéltári iratok hiányában a BM-mel való kapcsolatára csak következtetni tudunk.

³³ HHStAW Abt. 461 No. 33538., 1320-35.

³⁴ HHStAW Abt. 461 No. 33538., 1320-1335., 1279-80. Vö. LÉVAI Jenő: Ötszáz-ezer magyar zsidó életét kéri számon Frankfurtban SS Obersturmbannführer Hermann Krumejn. *Új Élet*, 1958. szeptember 1., 4.

³⁵ Jenő LÉVAI: Hätte man 600 000 ungarische Juden vor den Nazi-Gaskammern retten können? *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957/49. 1.; Judenprobleme: Ehrung der Märtyrer und Verantwortung für ihr Schicksal (Zwei Reiseberichte von Jenő Lévai). *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957/51. 1.; Jenő LÉVAI: Als der Massenmörder Eichmann in Budapest residierte... *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/25. 1.; Jenő LÉVAI: Globke und Eichmann. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/36. 3.; Dr. Hans GLOBKE: Brief an die Redaktion. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/40. 2.

³⁶ *Die Wahrheit über Oberländer*. ADE, 1960. 137.

³⁷ A központi nyomozóhivatal akkori igazgatója, Erwin Schüle engedélyt kért a baden-württembergi igazságügyminisztériumtól, hogy kapcsolatba léphessen a cikk írójával. Lásd Zentrale Stelle, Generalakten 9-12 („Ungarn”).

Egy 1959-es állambiztonsági ügynökjelentésen az szerepel, hogy „Lévai Jenő volt újságíró személyével operatív célból foglalkozunk, és hálózati úton tanulmányozás alatt tartjuk”. Ekkor tehát napirenden volt a beszerzése, ami arra utal, hogy ezt megelőzően legalábbis nem volt hálózati kapcsolat. Egy 1963-as jelentés szerzője viszont bizonyíthatóan ő, hiszen aláírta a gépelt iratot.³⁸ Ami tehát biztosan állítható, hogy Lévai kapcsolatban állt a BM-mel, és legalább alkalmanként jelentést is tett.

Az Eichmann-ügyben végzett magyar történeti dokumentáció harmadik kulcsintézménye a KÜM volt. A szocialista országok közötti kapcsolatokban fontos szerepet vitt, hiszen részben rajta keresztül áramlottak a kommunista-antifasiszta kampányokkal kapcsolatos nevek, listák, levéltári iratok, illetve a sajtókampányok nemzetközi aspektusait a külügyi-diplomáciai csatornákon (is) bonyolították. Ugyanakkor a KÜM Sajtóosztályán dokumentációs munka is folyt, és a hivatal publikált is történeti dokumentáción alapuló anyagokat úgy önálló kiadványként, mint cikk(sorozat) formájában. A külügy persze tisztában volt azzal, hogy érdemi nemzetközi hatás akkor érhető el, ha a publikációt a nyugati közvélemény nem tudja egyszerűen kommunista propagandának bélyegezve figyelmen kívül hagyni. Ezért a KÜM független publikáció látszatát keltve az amúgy nem létező Pannonia Presst nevezte meg idegen nyelvű kiadványai kiadójaként. A leplező anyagokat pedig igyekezett olyan sajtóorgánumban

³⁸ Feljegyzés a budapesti izraeli követségen 1963. április 22-én tett látogatásomról, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-12233. Lévai feljegyzésére tollal a „Lantos” fedőnevet írták. Az iratot fogadó Szabó János r. örgy. (BM II/2-e alosztály) számára „Lantos” társadalmi kapcsolat egy 1961. május 24-én adott jelentésében arról számolt be, hogy az izraeli követségen közölték vele, hogy hivatalosan kértek a KÜM-től felvilágosítást és másolatot „Eichmann-könyvem két okmányára vonatkozóan”. „Lantos” ugyanitt azt is elmondja, hogy korábban bejelentést tett a KÜM-nek, hogy Kurt Becher Magyarországgal is üzletel, „pl. paprika exportunk jelentékeny részét általa bonyolítottuk le” (ÁBTL O-11730). Izrael május 3-i szóbeli jegyzékben két dokumentumot kért Lévai *Eichmann in Hungary* című könyvéből (MNL OL XIX-J-1-k, Izrael 1945-1964, 4736/61/M. [13. d.]). Lévai 1961. február 8-án tudatta Esztergályossal, hogy Kurt Becher kiterjedt termény (gabona, paprika stb.) üzleteket bonyolít évek óta a Magyar Népköztársasággal (lásd MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz.n. „Eichmann-per” [13. d.]).

megjelentetni, amelyek nem köthetők a kommunistákhoz (ezt nevezte a minisztériumi zsargon „cikkelhelyezésnek”).

Az 1960-ban Tel-Avivban kiadott, Fábíán Bélát lejárató, *Egy mai Káin igazi arca (Fábíán Béla igazi arca)* című brosúra tanúvallomásokkal bizonyította például, hogy az emigráns politikus, a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a Volt Magyar Politikai Foglyok Szövetségének elnöke az auschwitz-i koncentrációs táborban kegyetlen kápó volt. A magyar külügy egyik értékes sajtókapcsolata a már említett *Jüdische Rundschau Maccabi* című zsidó hetilaphoz fűződött, amely 1960 őszén változtatás nélkül közölte a bécsi *Ungarischer Presse-Dienst* egy számának mellékleteként megjelentetett, Fábíán Béláról szóló könyvismertetés szövegét. Fodor Zoltán, a KÜM I. o. tanácsosa, a II. területi osztály vezetője „figyelemre méltónak” nevezte a svájci követség sajtókapcsolatát, és annak elmélyítését javasolta az Eichmann-ügyben való kihasználása érdekében.³⁹

A KÜM szerepét jól példázza Pintér István és Szabó László *A hóhérok nyilatkoznak* című riportsorozata, amelyben az 1944-es német megszállás Nyugat-Berlinben és az NSZK-ban szabadon élő kulcsszereplőivel készítettek interjút. A *Népszabadságban* 1961 augusztusától cikksorozatként lehozott anyagot a KÜM még ugyanabban az évben kiadta angolul (magyarul csak 1962-ben jelent meg).⁴⁰ Az újságírók ADE-hoz intézett kérését, melyben tizenhárom nyugatnémet állampolgár címére, foglalkozására és jelenlegi tevékenységére kértek adatokat, Fodor Zoltán kísérőlevelével a KÜM továbbította a címzettnek 1961 májusában. Nem sokkal azt követően, hogy a válasz megérkezett, a külügy további anyagokat kért, mivel a Pintér–Szabó-könyv szerkesztése megkezdődött. Erre augusztus elején az ADE megküldte a magyar nagykövetségnek Edmund Veesenmayer (1944-ben teljhatalmú

³⁹ Kuti Jenő berni követ a KÜM-nek (1960. december 5.) MNL OL XIX-J-1-k-Svájci-126. tétel/1960–1964, 006768/2, 13. doboz: Jelentések, sajtószemlék, külföldi lapkivágatok, Fábíán Béláról szóló cikk, 1960.

⁴⁰ István PINTÉR–László SZABÓ (eds.): *Criminals at Large*. Pannonia Press, Budapest, 1961; PINTÉR István–SZABÓ László: *A hóhérok nyilatkoznak*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

német követ) nürnbergi vallomásának fotokópiáit, amelyeket a magyar olvasók a *Népszabadságban* tanulmányozhattak.⁴¹

A KÜM tehát a szokásos módon, a már bejáratott ügymenetben jelentette meg Lévai Jenő Eichmann-kötetét is 1961 tavaszán német, angol és francia nyelven, a Pannonia Kiadó „gondozásában”.⁴²

Összefoglalva tehát a magyar szervek gyors és hatékony reakcióját az Eichmann-ügyben nemcsak az tette lehetővé, hogy a volt SS-tiszt ismert és keresett gyanúsított volt, hanem az is, hogy már korábban kialakult egy infrastruktúra, amely működésbe léphetett az ismert szereplőkkel és a bejáratott gyakorlatokkal. A történeti dokumentáció kulcsintézményei a BM, a KÜM és Lévai Jenő voltak. A KÜM-ben Fodor helyettese, a II. területi osztályra 1961-ben kerülő Esztergályos Ferenc főosztályvezető-helyettes a legfontosabb szereplő, akit akár az Eichmann-ügyben folytatott magyar külpolitikai stratégia kulcsfigurájának is nevezhetnénk. Ő fektette le e stratégia alapelveit, fogta össze a két szálon futó dokumentációs munkát, és tartotta a kapcsolatot a BM-mel, illetve Lévai Jenővel. Ezenkívül kezdeményezőként lépett fel a kommunista regionális szintéren, illetve rendszeres kapcsolatban állt a „baráti országokkal”, elsősorban az NDK külügyminisztériumával.

A fejtörést a magyar vezetés számára nem az Eichmann zsidóellenes bűncselekményeihez való hozzáállás okozta, hanem az, hogy a perre Izraelben került sor. Az volt a kérdés, hogy hogyan lehet befolyásolni a náci zsidóüldözés keretezését egy olyan bűnügyi eljárásban, amelyet egy földrajzilag távoli és idegen, ráadásul ideológiailag ellenséges országban rendeznek meg. Erre nem volt precedens, a korábbi perek hazai pályán zajlottak. Bár egyértelmű volt, hogy a jeruzsálemi eljárás befolyásolásának egyik

⁴¹ Lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-004215/1961 (28. d.) és XIX-J-1-j-NDK-30/c-004215/1961-1 (28. d.), a Veessenmayer-jegyzőkönyveket pedig MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-006437/1961 (28. d.).

⁴² Jenő LÉVAI: *Eichmann in Ungarn. Dokumente.* Pannonia Verlag, Budapest, 1961; Jenő LÉVAI: *Eichmann in Hungary: Documents.* Pannonia Press, Budapest, 1961; Jenő LÉVAI: *Eichmann en Hongrie. Documents.* Éditions Pannonia, Budapest, 1961.

legfőbb eszköze a történeti dokumentáció, az már egyáltalán nem, hogy azt hogyan kell érvényesíteni.

Megindul az anyaggyűjtés

Az Eichmann-ügyben folytatott magyar külpolitika alapelveit a KÜM-ben dolgozták ki Esztergályos felügyelete alatt. A magyar álláspontot egyrészt a vádlott megbüntetésében való érdekeltség határozta meg, másrészt pedig az a törekvés, hogy a bűnügy aktuális, jelenkori aspektusai élvezzenek politikai prioritást a múlt történései helyett. Más szóval nem egyszerűen Eichmann megbüntetése volt fontos, hanem szabadlábbon élő bűntársainak kriminalizálása is. Ebből következően pedig az a hidegháborús ideológiai potenciál, amely a korábbi kampányokból már ismert módon lehetővé teszi az NSZK nemzetközi helyzetének gyöngítését.⁴³

Esztergályos abból indult ki, hogy Eichmann elfogása politikai lehetőséget nyújt Izrael számára az NSZK-val szemben a már megindult gazdasági és politikai együttműködés további kiaknázására. Ennek pedig az lehet a következménye, hogy elsikkad az ügyben rejlő ideológiai potenciál. Kézzel írt jegyzeteiben az osztályvezető-helyettes a következőképpen fogalmaz „Az alap s egyben cél” cím alatt:

Maga az Eichmann-ügy nagyon alkalmas arra, hogy megfelelően előkészített és koordinált módon egységes fellépésre kerüljön sor cseh, lengyel, NDK bevonásával, melynek célja az NSZK n.[emzet]k.[özi] pozíciójának gyengítés[ér]e, s a nácizmus bűneinek leleplezésével a militarista s revansista erők újjáélesztésére irányuló akciók elleni mozgósítás[ra].

Félő, hogy az ügynek éppen ez a lényeges oldala az izraeli hatóságok pol.[itikai] meggondolásai miatt elsikkadhat[nak]. – Zsarolási lehetőség (kifelé), belpolitikai konszolidáció a Ben Gurion kormánynak (befelé).

⁴³ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépések, Kiss Lajos III. titkár feljegyzés-tervezete Esztergályos javításaival, MNL OL XIX-J-1-k Vegyes iratok 1945–1964 152. d.

Feladatunk tehát az említett cél elérése érdekében [hogy az] ügy elsőbbségére, ill.[etve] egyoldalú kihozatalára irányuló esetleges kísérleteket a rendelkezésünkre álló lehetőségek igénybevételével a minimumra csökkentjük.⁴⁴

A cél tehát az összehangolt fellépés, illetve mozgósítás annak érdekében, nehogy az ügy a vádlott múltbeli és zsidóellenes tevékenységére korlátozódjon. Nota bene Esztergályos nem a Szovjetunióval akart konzultálni, hanem a vádlott büntetteiben történetileg érintett országokkal, amelyekről bizonyító anyag volt remélhető. Jól látható az is, hogy a félelem nem abból fakadt, hogy kezelni kellett valahogy a második világháborús zsidóellenes atrocitások tényét, hanem abból, hogy miképpen lehet megakadályozni, hogy a vád erre „szűküljön le”.⁴⁵

Az izraeli eljárás hatókörét Magyarországról csak közvetetten lehetett befolyásolni, hiszen nyilvánvaló volt, hogy nemzetközi bíróság nem fog felállni az ügyben, és Izrael nem fog belemenni abba, hogy idegen országokkal együttesen képviselje a vádat. Ráadásul erősen kérdéses volt, hogy a magyar hatóságok engedélyt kapnak-e az Izraellel való együttműködésre. Maradt tehát a nemzetközi nyilvánosságon keresztüli nyomásgyakorlás. Ebből következően viszont a magyar álláspontot az Eichmann-ügy minél szélesebb nemzetközi nyilvánosságában való érdekelttség határozta meg. Esztergályos a cél elérése érdekében az eszközök két csoportját különböztette meg: a széles körű anyag- és adatgyűjtő munkát, illetve a külpolitikai (diplomáciai) lépéseket.

Ami az első pillért illeti, az 1960. június 6-i külügyminisztériumi feljegyzés az Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről folytatandó anyaggyűjtés négy forrását jelöli meg: dokumentáció kérése a BM-től, Lévai Jenő újságíró bekapcsolása, „aki ezen a téren komoly ismeretekkel rendelkezik”, kapcsolatfelvétel az Állami Egyházügyi Hivatallal (ÁEH), végül az NDK budapesti nagykövetségének megkeresése, „hogy a felmerülő személyek

⁴⁴ d. n. Eichmann-ügy Uo.

⁴⁵ A per hatókörének meghatározásáért folytatott hidegháborús küzdelmekről lásd ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. I. m.

jelenlegi tartózkodási helyéről információink legyenek”.⁴⁶ Ezek közül végül csak az ÁEH nem kapott szerepet a későbbiek során. A második pillér sorrendben egymásra épített külpolitikai lépésekből állt (például diplomáciai jegyzékek átadása), amelyek megzavarhatják „a már említett kulisszák mögötti zsarolási kísérleteket, és megnehezítik azt a törekvést, hogy az ügyből tisztán izraeli ügyet csinálva tisztára mossák Adenauerékat”.⁴⁷

Június 9-én Esztergályos behívatta Lévait a minisztériumba, majd Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes jóváhagyásával két nappal később megállapodott vele két kötet összeállításáról, elsőként Eichmannról, felerészben a magyarországi tevékenységére fókuszálva, másodikként pedig a bűntársairól, elsősorban Hans Globkéről.⁴⁸ Lévai azonnal munkához is látott. Még mielőtt június 16-án leszerződött volna a Corvina Kiadóval, a KÜM-től egy berlini kutatóúthoz kérte Esztergályos és a minisztérium támogatását.⁴⁹ Hogy végül elutazott-e, nem tudjuk, mindenesetre a minisztérium jóvoltából a kiadó a 25 ív + 2 ív képanyag terjedelmű dokumentumkiadványért szerzői honoráriumot ígért, a maximális előleget pedig soron kívül (24 órán belül) ki is fizette számára.⁵⁰ Berényi György kiadói főszerkesztő augusztus 19-én küldte meg Esztergályosnak „Lévai Jenő dokumentációs kötetének összeállított anyagát”.⁵¹

Esztergályos mindeközben gondoskodott a kötet anyagának majdani ellenőrzéséről is. Felkérte Bojta Bélát, a Népbírószágok Országos Tanácsa egykori elnökét, hogy lektorálja majd az el-

⁴⁶ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépések, 1960. jún. 6., MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-1/1960 (8. d.).

⁴⁷ Feladataink. d. n. Esztergályos kézzel irt jegyzetei kis alakú papíron. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁴⁸ Az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélések. Feljegyzés, 1960. június 11. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-2/1960 (8. d.).

⁴⁹ Lévai levele Esztergályos Ferencnek (1960. június 15.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁵⁰ Dr. Veres Gáborné főszerkesztő levele a KÜM-nek (1960. június 16.) 006834/1960 Eichmann, dokumentumkötet, MNL OL XIX-J-1-j Vegyes 1945–1964 339. doboz.

⁵¹ Lévai könyvének történetéről részletesen lásd Máté ZOMBORY: Historical Documentation in the Cold War. The History of Jenő Lévai's Book *Eichmann in Hungary* (1961). *Revue d'Histoire de la Shoah*, 2021/2. 231–255.

készült nyersanyagot a tárgyi tévedések elkerülése érdekében, illetve engedélyt kért feletteseitől, hogy „egyelőre provizórikus módon” a berlini nagykövetség révén előre felkérhesse az NDK külügyminisztériumát, hogy a későbbiekben segítsenek a dokumentáció során felmerülő személyek azonosításában.⁵² Erre június 13-án sort is kerített.⁵³ Ezenkívül arról is intézkedett, hogy a KÜM sajtóosztálya folyamatosan, heti bontásban gyűjtse az Eichmann-üggyel kapcsolatos lapvéleményeket, ami „[t]aktikánk kialakításához elengedhetetlenül szükséges”. Rendkívül fontos feladatként jegyezte fel, hogy „a BM a maga vonalán biztosítsa az azonosítási munka zavartalanságát”.⁵⁴

Június közepén valószínűleg a BM-ben is elkezdődött az anyaggyűjtés. Lévai legalábbis 15-én arról tájékoztatta Esztergályost, hogy a BM csak Eichmann magyarországi tettei iránt érdeklődik.⁵⁵ A Geréb-csoport június 22-ig már bizonyíthatóan megkezdte a munkát, ekkor ugyanis tanúkihallgatási jegyzőkönyvet vettek fel dr. Lulay Leó állami gondozottal, egykori csendőrszázadossal. Július 7-ig összesen tizenhét tanúvallomást vettek fel „kompromittált személyekkel”, többnyire volt csendőrtisztekkel és rendőrnnyomozókkal, de a volt miniszterelnök Lakatos Géza textilfestő bedolgozóval és Vasdényei István mezőgazdasági magtárossal, a kistarcsai internálótábor volt parancsnokával is.⁵⁶ Ezenkívül június 24. és július 4. között tíz tanúvallomást rögzítettek egykori áldozatokkal: volt kistarcsai, auschwitz-i foglyokkal, de olyanokkal is, akik az Eichmann-

⁵² Feljegyzés az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélésekről. (1960. június 11.) / MNL OL XIX-J-1-j NSZK 1950-1964, 250. tétel, 8. d.

⁵³ Aktenvermerk über eine Unterredung mit dem Leiter der Abteilung für die DDR, die CSR und die VRP im Aussenministerium der UVR, Genossen Esztergajos und dem Genossen Wölk, MfAA A16299.

⁵⁴ Feladataink. d. n. Esztergályos kézzel írt jegyzetei kis alakú papíron. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-64, 152. doboz.

⁵⁵ Lévai jól informáltként mutatja be magát a BM-mel kapcsolatban, amikor Esztergályos segítségét kéri egy nevesített tanúvallomási jegyzőkönyv megszerzésében, amely tudomása szerint Ács Ferenc ezredes (II/11 osztály, operatív nyilvántartás) birtokában van. Lévai levele Esztergályos Ferencnek (1960. június 15.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-1964, 152. doboz.

⁵⁶ Eichmann-dokumentáció III. kötet: Kompromittált személyek tanúvallomásai, ÁBTL A-643/5.

különítmény, a Gestapo, illetve a Biztonsági Szolgálat (SD) svábhelyi főhadiszállásain történeteikről számoltak be.⁵⁷

Az Eichmannról és társairól készített dokumentáció a négy számozott köteten kívül tartalmaz egy szám nélküli, *Egyes személyek feljegyzései, visszaemlékezései* című könyvet.⁵⁸ Az önálló kötetbe rendezett tárgymutató úgy fogalmaz, hogy Eichmann és a Német Biztonsági Rendőrség tevékenységét „volt eredeti dokumentumok, velük együtt ténykedett, azóta kivégzettek vallomásai, kompromittált, kárt-szenvedett ma is élő személyek vallomásai, valamint egyes személyek visszaemlékezése, könyv-szemelvények bizonyítják”.⁵⁹ A dokumentáció során tehát különbséget tettek egyfelől a korabeli és a jelenkorban előállított dokumentumok, másrészt pedig elkövetői és áldozati források között. Ennek megfelelően az *I. Eredeti dokumentumok* című kötetbe olyan iratok kerültek, mint Ferenczy László csendőr alezredes deportálásokról adott jelentései, valamint népbírósi jegyzőkönyvek fotómásolatai. A II. kötet pedig olyan személyek tanúvallomásait tartalmazza, akiket népbírósi ítélet folytán a háborút követő években kivégzettek.

Fasizmus és antifasizmus kérdése

Június közepén Esztergályos Lévai „munkába állításán”, a dokumentációs osztály felállításán és a Bojtával való egyeztetésen kívül a pártelőterjesztés elkészítése érdekében is eljárta.⁶⁰ Mire elképzelései és javaslatok a Péter János (KÜM) és Hollai Imre (MSZMP KB Külügyi Osztály) előterjesztéseként eljutottak a legfelső döntéshozó szervhez, addigra az Eichmann-üggyel kap-

⁵⁷ Eichmann-dokumentáció IV. kötet: Kárt-szenvedett személyek vallomásai, ÁBTL A-643.

⁵⁸ Ebbe a zsidó tanács tagjainak közvetlenül a háborút követően készült nyilvános fogalmazványai kerültek (Stern Samu, Pető Ernő, Munkácsi Ernő), ÁBTL A-643/2.

⁵⁹ Tartalomjegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokhoz, ÁBTL A-643/1.

⁶⁰ Amit végeztünk. d. n. c. n. Esztergályos kézzel írt jegyzete. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

csolatos dokumentációs stratégia kereteit nemcsak hogy kialakította, hanem felvette a kapcsolatot az érintett kül- és belföldi szervekkel, sőt, ahogy a PB-előterjesztés konstatálta is, az anyaggyűjtés is megindult.⁶¹

A Politikai Bizottság június 28-án tárgyalta meg az Eichmann-üggyel kapcsolatos kérdéseket.⁶² Esztergályos elképzelésein a PB érdemben csak annyit változtatott, hogy kiszélesítette a követendő politikai irányelvet. Míg Esztergályos koncepciójában a koordinált fellépés a bizonyítékok előállításának részeként merült fel, és ezért a volt megszállt „baráti országokra” vonatkozott, addig a PB-határozat a „fasiszta kísérletekkel szemben antifasiszta front erősítését” irányozta elő. Az antifasiszta front kialakításának irányelve Kádár János pártfőtitkártól származik, aki kijelentette: „Nem jó ezekből a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. [...] Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és az antifasizmus kérdése.” Az ügy „zsidókérdéssé” szűkülése ellen Kádár elsősorban annak hangsúlyozását tartotta fontosnak, hogy „Eichmann nem csak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott”. A politikai irányelv Szirmai István javaslatára azzal is kiegészült, hogy az NSZK-beli „neofasizmus” mellett Izrael „cionista jellegű politikája” is célkeresztbe került. A PB-határozat ennek megfelelően leszögezte, hogy „Eichmann és bűntársai bűnösségének megbélyegzésénél, a zsidók elleni gonosztettek mellett, fel kell tárni a fasizmusnak egyéb gonosztetteit is a különböző jellegű haladó mozgalmak és személyek ellen”. A KÜM-öt (utólagosan) felhatalmazta a terhelő anyagok összegyűjtésére és publikálásra alkalmas feldolgozására, illetve (szintén utólagosan) jóváhagyta, hogy egyeztető megbeszéléseket kezdjen Csehszlovákiával és Lengyelországgal.

Míg a politikai irányelvet részben módosította (szélesítette) és az adatgyűjtésre vonatkozó stratégiát helybenhagyta, a PB alapvetően változtatott Esztergályos külpolitikai lépésekre vonatkozó

⁶¹ Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához (1960. június 24.) PB-jegyzőkönyvek, MNL OL M-KS 288. f. 5/189. ó. e.

⁶² A Politikai Bizottság 1960. június 28-i ülésének jegyzőkönyve és határozata. MNL OL M-KS 288. f. 5/189. ó. e.

elképzelésén. Elvetette az egymásra épülő lépések koncepcióját, és egyedül azt hagyta jóvá, hogy Izraelt felszólítsák arra, hogy nyilvános tárgyalás legyen, hogy a magyar legfőbb ügyész megfigyelőként részt vehessen a tárgyaláson, és hogy a jeruzsálemi per után Eichmannt adják ki Magyarországnak.

Konzultációs kérdések

A PB jóváhagyását követően a KÜM nem egyszerűen egyeztetett az érintett szocialista országokkal, hanem ezzel összefüggésben egy jóval ambiciózusabb terv megvalósításához kezdett hozzá. A cél az Eichmann-ügyben folytatott közös, blokk szintű stratégia, „antifasiszta front” kialakítása volt, illetve egy olyan intézményi keret létrehozása, amelyben folyamatosan összehangolható a közös stratégia a változó külpolitikai helyzetben. Az egyeztetés résztvevőinek körét a magyar külügy jelentősen kitágította,⁶³ és kidolgozott egy kerettervet, amelyet magas szintű külügyi képviseleti szinten személyesen vitatnának meg a felek. Az 1960. július 19-én keltezett *Konzultációs kérdések az Eichmann-üggyel kapcsolatban* című vitaanyagot a magyar külügy eljuttatta a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és Románia külképviseleteire. A javasolt politikai irányelv annyiban módosult a korábbiakhoz képest, hogy az „antifasiszta front bázisáról” nemcsak az NSZK-t és Izraelt, hanem a Vatikánt is támadni kell. Lényeges pont volt az izraeli bíróság illetékességének kérdése, illetve ezzel összefüggésben Eichmann kikérésének problémája, hiszen alapvetően befolyásolták a per tárgyának meghatározására irányuló törekvéseket. A magyar külügy ellenezte a teljes elzárkózást az izraeli nyomozó hatóságok megkeresése elől, és a bíróság joghatóságának részleges elismerését pártolta, azaz, hogy képviselheti Eichmann magyarországi tevékenységének azon sértettjeit, akik állampolgárként Izraelben élnek. Végül a vitapontok között szerepelt az is, hogy a

⁶³ Feljegyzés az Eichmann-üggyel kapcsolatos teendőkről (1960. július 8.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-4/1960 (8. d.).

felek milyen módon fogják eljárásaikat egyeztetni. Fodor Zoltán sürgős választ kérő, július 28-i kísérőlevelében külön jelezte, hogy az anyag elkészítését az tette szükségessé, hogy az írásos véleménycsere lassú, ezért helyes lenne „operatívabb formát keresni” a megfelelő szinten. Mivel a keletnémeteket kivéve⁶⁴ a hajlandóság elutasító volt, a megbeszélésre soha nem került sor.

A szakirodalomban tényként kezelt állítással⁶⁵ szemben a szocialista országok külügyi vezetői nem találkoztak 1960. július 19-én az Eichmann-ügyben. A *Konzultációs kérdések* történeti jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy magyar kezdeményezésről van szó, ami rámutat arra, hogy az ügyben fellépő hivatalos kommunista szereplők motivációit milyen mértékben határozta meg az Eichmann tettei általi történeti társadalmi érintettség. Másrészt pedig bizonyítja, hogy nem volt szovjet irányvonal, amelyet követni lehetett volna, és éppen ez adott teret az „egyéni” kezdeményezéseknek.⁶⁶ Harmadrészt, az Eichmann-ügyben legalábbis, nemhogy nem létezett egységes álláspont és stratégia a szovjet blokkban, hanem annak kialakítása egyenesen kudarcba fulladt.⁶⁷

Lévai Jenő és Ephraim Hofstädter

Két nappal azután, hogy a KÜM-ben összeállították a blokkszintű külügyi konzultáció tematikáját, Izrael hivatalosan felkérte a magyar hatóságokat, hogy működjenek együtt az Eichmann

⁶⁴ Az MfAA állásfoglalását a Konzultációs kérdésekről, amelyet a PB is jóváhagyott, lásd Winsler (MfAA) Vespernek (1960. augusztus 20.). MfAA A 16242.

⁶⁵ Lásd Annette WEINKE: Die Verfolgung von NS-Tätern. I. m.; KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. I. m.

⁶⁶ A csehszlovák külügy közvetlenül is érdeklődött a szovjet álláspontról Moszkvában: Csehszlovákia külügyminisztere a kommunista párt főtítkáranak (1960. augusztus 12.). In: KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. I. m. 128–132.

⁶⁷ A magyar kezdeményezésről és a belügyi szervek bilaterális együttműködéséről lásd Máté ZOMBORY: Status Competition for the Historical Legacy of World War II: Eastern Europe and the Second Wave of War Crimes Trials. *Journal of Cold War Studies* (megjelenés alatt).

elleni nyomozásban.⁶⁸ Mivel a bíróság joghatóságával és a vádlott kikérésével kapcsolatban remélt közös álláspont a tervezett konzultáció miatt függőben volt, a magyar külügy az időt húzva augusztus 3-án kitérő választ adott az izraeli megkeresésre.⁶⁹

A magyar szereplők közül egyedül Lévai Jenő volt közvetlen és élő kapcsolatban Izraellel, ráadásul nem csak a Jad Vasemmel. Június 9-én, ugyanazon a napon, amikor Lévait először behívták a Külügyminisztériumba, Ephraim Hofstädter, az izraeli politikai rendőrség 6-os osztályának helyettes vezetője levelet írt „a náci bűnügyek egyik szaktekintélyének”. Hofstädter érdeklődött „a Lévai birtokában lévő, még nem publikált dokumentumok természetéről, tartalmáról és eredetéről”. E levél másolatát Lévai július 8-án nyújtotta be Esztergályosnak, hogy a válaszadás előtt kikérje a minisztérium álláspontját.⁷⁰ Lévai láthatóan arra törekedett, hogy ne veszítse el egyik értékes kapcsolatát sem. Egyrészt nyílt lapokkal játszott Esztergályos felé, amikor továbbította neki az izraeli megkeresést, sokáig várta a minisztérium hozzáállását az ügyben, és Esztergályos „telefonos utasításának megfelelően” július 31-én el is küldte válaszát Izraelbe.⁷¹ Másrészt Lévai a budapesti izraeli követségen keresztül tudatta Hofstädterrel, hogy már megkezdte az anyaggyűjtést. Válaszában mintegy háromszáz, birtokában lévő dokumentumot említett, egyértelművé téve, hogy az izraeli kérésről tájékoztatta a magyar hatóságokat, és hogy nyitott az együttműködésre „bizonyos formalitások megléte esetén”. Lévai ezzel azt akarta mondani, hogy az izraeli ügyességgel csak hivatalos felhatalmazás esetén tud együttműködni, ezért arra kérte Hofstädtert, hogy a magyar nagykövetségen hivatalosan is kérjen felhatalmazást a számára. Egyúttal arra kérte Hofstädtert, hogy jelezze a magyar hatóságoknak, hogy ő [ti. Lévai] hozzájárult az együttműködéshez, de magyar

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022/1960. (11. d.).

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-1/1960. (11. d.).

⁷⁰ Lévai Esztergályosnak (1960. július 8.). MNL OL XIX-J-1-k-30/c-szn-1960, 152. d.

⁷¹ Lévai feljegyzése „kedves Esztergályos elvtársnak” (1960. augusztus. 5.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

részről hivatalos engedély feltételéhez kötötte.⁷² Esztergályos a felkérő levél feletteseinek való benyújtásakor megjegyezte, hogy „Lévai tisztában van azzal, hogy ebben a kérdésben minden individuáció kínos lehet számára személy szerint”.⁷³

Mivel az izraeli igazságügyi hatóságok illetékességéről szóló hivatalos döntés még folyamatban volt, Lévai várakozásai a bűnügyi nyomozással való hivatalos együttműködésre vonatkozó felhatalmazással kapcsolatban nem voltak teljesen alaptalanok.

Összefoglaló jelentés Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről

Július 13-án elkészült a BM összefoglaló jelentése az Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről folytatott nyomozásról. A szerző nélküli irat a vádlott tetteit és felelősségét öt időbeli szakaszra bontva tárgyalja. Megállapítja, hogy Eichmann a megszálló alakulatokkal érkezett Magyarországra, a vezetése alatt álló „különleges csoport feladata volt a magyarországi zsidó származású személyek gyűjtőtáborokba való összegyűjtése, majd Németországba a koncentrációs táborokba való elhurcolása”. A „zsidókérdés” megoldásának legfelsőbb döntéshozóiként Veesenmayert, Winkelmann és Kaltenbrunnert említi meg. Megállapítja, hogy Eichmann csoportja április 7-ig „az illetékes magyar belügyi, csendőrségi és rendőrségi szervekkel együttműködve kidolgozta és előkészítette a magyarországi zsidóság deportálására [sic!] gyakorlati megvalósítását”. A jelentés hangsúlyozza, hogy az együttműködés „mellérendeltségi viszonyon alapult, amelyen belül azonban következetesen érvényesült a német vonalvezetés”. Kijelenti továbbá, hogy bizonyítást nyert: a magyarországi „zsidótlanítás” alapját a Német Birodalom és a magyar kormány közti korábbi államközi szerződés képezte.

⁷² Lévai válaszelevele „E. Hofstädter parancsnok úrnak” (1960. július 31.). MNL OL XIX-J-1-k-30/c-szn-1960, 152. d.

⁷³ Feljegyzés az izraeli rendőrség megkereséséről (1960. július 11.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-5/1960 (8. d.).

A második szakasz a vidéki zsidó lakosság gyűjtőtáborokba szorítását taglalja. „A gyakorlati végrehajtásra vonatkozó elveket Eichmann, Endre László és Baky László belügyi államtitkárok közösen dolgozták ki Jaross belügyminiszter tudtával és hozzájárulásával.” A jelentés kiemeli azt is, hogy az összegyűjtést a magyar közigazgatási szervek csendőri, rendőri, karhatalmi erőkkel hajtották végre. Bár a Német Biztonsági Rendőrség csak „tanácsadói” révén képviseltette magát a folyamatban, „[a] mellérendeltségi viszony gyakorlatilag a német »tanácsadók« elképzeléseinek és akarátának érvényesülését eredményezte”.

A harmadik pont a május 15-én kezdődő deportálásokról szól. A jelentés megállapítja, hogy a technikai feltételeket a Német Biztonsági Rendőrség szervei biztosították. „A magyar szervekkel való megállapodás értelmében magát a berakodást a német megbízottak magyar csendőri és rendőrségi, karhatalmi erővel hajtották végre.” A budapesti körzet kivételével, folytatódik a jelentés, a magyarországi zsidóság deportálása július 9-éig befejezést nyert, amely során 147 vonatszerelvénnel 434 351 zsidó származású személyt deportáltak.

A negyedik pont a budapesti zsidóság Eichmann, Endre és Baky által elhatározott összegyűjtéséről és végül megghiúsult deportálásáról szól. Az ötödik pont a munkaszolgálatosok Németországba indított gyalogmeneteit tárgyalja az október 15. utáni időszakban. „Eichmann ezt az akcióját az illetékes belügyi és honvédségi vezetőkkel együttműködve szervezte meg.” Pontos kimutatás híján az elhurcoltak számát a jelentés 180 000 körülre teszi. Megjegyzi azt is, hogy a budapestiek deportálását a frontesemények akadályozták meg.

A hatodik pont a bűntársakról szól. A jelentés vezető szerepet tulajdonít a következőknek: Veessenmayer, Winkelmann, Kaltenbrunner, Trenker (a Gestapo magyarországi vezetője), „valamint a diplomáciai testülethez, a Wehrmachthoz, a hírszerző szervekhez és a Német Biztonsági Rendőrséghez tartozó egyes személyek”.⁷⁴

⁷⁴ Sz. n. Összefoglaló jelentés Adolf Eichmann és társainak magyarországi tevékenységéről (1960. július 13.). (Magyar és) Német háborús bűnösök magyarországi tevékenységéről leírások, névsorok, ÁBTL 4.1. A-1126.

A jelentés – az izraeli rendőrnnyomozó kollégákhoz hasonlóan egyébként – szigorúan a vádlott személyes tevékenységére és közvetlen felelősségére szorítkozik. Ennek megfelelően csak a megszállás időszakával és csak a zsidóellenes bűncselekményekkel foglalkozik. Ezenkívül megnevezi Eichmann közvetlen bűntársait is, ám tevékenységüket nem taglalja. Végül külön figyelmet szentel a német és a magyar hatóságok, szereplők közötti viszonyra, tehát arra, hogy miképpen oszlik meg közöttük a bűncselekmények miatti felelősség.

Vádirat SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann ellen

Az 1960. június 11-én kötött megállapodáshoz mellékelte tartalomjegyzék szerint Lévai *Vádirat SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann ellen* munkacímű kötete Eichmann 1938-tól a háború utáni évekig tartó tevékenységét fogja tárgyalni kilenc fejezetben.⁷⁵ Az eredeti terv néhány nappal később jelentős módosításokon ment keresztül, amikor Lévai szerződött a Corvinával. Lévai pro domója szerint, amelyet a kiadóhoz benyújtott *Tartalmi vázlat*hoz csatolt, a könyv nem foglalkozna Eichmann bűntársaival, ahogyan azt Esztergályossal megbeszélték. „Ez a rész, amint azt mondták, most kimaradna ebből a könyvből, és egy kisebb berlini tanulmányút után egy második kötetbe kerülne.” Némi átstrukturálással ez a tartalomjegyzék bevezetőt, hét fejezetet és egy függelékkel tartalmaz.⁷⁶ Munka közben Lévai további fontos változtatásokat hajtott végre. A bevezető végül nem foglalkozott a „zsidók elleni küzdelem” ideológiai, gazdasági és jogi gyökereivel, valamint a fajirtáshoz vezető szisztematikus úttal, hanem bemutatott két, a zsidóüldözésekkel foglalkozó kivonatot a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítéletéből és az

⁷⁵ Feljegyzés az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélésekről (1960. június 11.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-2/1960 (8. d.).

⁷⁶ A Tartalmi vázlatot és a Pro domót lásd 006834/1960 Eichmann-dokumentumkötet, MNL OL XIX-J-1-j Vegyes 1945–1964, 339. doboz.

ügynevezett Wilhelmstrasse-per büntetőítéletből.⁷⁷ Ez a változtatás a munkacímnek megfelelően tovább hangsúlyozta, hogy a műfaj nem Eichmann életrajza, vagy egy róla szóló publicisztikai „sztori”, hanem a vád számára készített történelmi dokumentáció.

Az első rész (cím nélkül) Eichmann tevékenységével foglalkozik az 1942-es wannsee-i konferenciáig, a bécsi és prágai „erőszakos kivándoroltatással”, majd a háború kitörését követően a Lengyelországba történő „kényszeráthelyezésekkel”. A második rész (cím nélkül) az Európa-szerte történt deportálásokat tárgyalja országonként, amelyeket Eichmann szervezett Berlinből (vagyis 1944 tavaszáig). A harmadik és leghosszabb, *Eichmann Budapesten* című részt a *Tartalmi vázlat* így foglalta össze: „Eichmann személyesen vezeti teljes tisztikara élén Sondereinsatzkommandóját Budapesten. Itt kívánja személyesen befejezni »nagy művét.«” A történelmi beszámoló ebben a fejezetben a pesti gettó szovjet felszabadításával zárul. A következő részek függelékszerűek. A negyedik, *Az Eichmann által deportáltak tragikus sorsa* címmel a koncentrációs és megsemmisítő táborokról készült összeállítás: elsősorban Auschwitz-Birkenauról, ahol – a szerző jelzi is – a magyarországi áldozatok többsége elpusztult, illetve a többi „deportáló táborról”. Ezenkívül dokumentálja az Eichmann által deportált munkaszolgálatosok lemeszárlását, illetve a hegyeshalmi halálmenetek áldozatainak tragikus sorsát is. Az ötödik és egyben utolsó rész *Dokumentumok Eichmann bűnlajstromához* címmel különféle vádakát fogalmaz meg, amelyek Eichmann felelősségére vonatkoznak a deportálásokon kívül: elgázosítás, kényszersterilizálás, vérvád propaganda, fosztogatás és egyéb gazdasági „üzletek”. Lévai a fejezet és egyben a könyv legvégén – a *Tartalmi vázlat* megfogalmazásában – a Brand-Kasztner-ügy valódi lefolyását ismerteti. A befejező részhez tartozik még egy *Zárszó az Eichmann ügyben*, „amely

⁷⁷ Más néven United States of America vs. Ernst von Weizsäcker, et al., az Egyesült Államok felügyelete alatt lezajlott ügynevezett további nürnbergi perek közül a tizenegyedik. Az eljárást azért nevezték Wilhelmstrasse-pernek, mert a birodalmi kancellária és a külügyminisztérium, ahol a vádlottak dolgoztak, ebben a berlini utcában székelt. A vádlottak közt szerepelt Edmud Veessenmayer is.

bemutatja [az Eichmann elítélése ellen] tiltakozó nyugatnémet körök egyes kirívó képviselőit”.

Lévai a *Szerző előszavában*, melyet 1960 szeptemberére keltezett, a „hitleri fasizmus történetével” évtizedek óta foglalkozó kutatóként mutatja be magát.⁷⁸ „Készülő nagyszabású főművem, melynek ideiglenes címe: »A müncheni bölcsőtől a berlini sírig« lényegileg a Horthy-fasizmus korszakát foglalja magában: Magyarország részvételét tárgyalja a náciizmus nagy összeesküvésében a Szovjet-nép és annak rendszerével, a kommunizmussal szemben.” Ezen az egyébként a Jad Vasemnek készülő kötetten dolgozott, írja, amikor „hivatalos átiratot kaptam Haifából, az írásbeli [sic!] nyomozóhatóságtól, amelyben az Eichmann elleni per előkészítése céljából szükséges adatok szolgáltatására kér fel. A sürgősség esete nem volt vitás: készülő munkám anyagából kiemeltem mindazt, ami Eichmannra vonatkozik.” Az előszó rámutat, hogy az Eichmann-ügy magyar vonatkozása a legérdekesebb (a vádlott közvetlen részvétele a deportálásokban és azok leghosszabb, legtöbb áldozattal járó időszaka), és hogy a magyar anyag a legkevésbé ismert, mert eddig csak a szerző *Black Bookja* volt elérhető, amely azonban nem tartalmazta a legutolsó tíz év kutatásainak eredményeit.⁷⁹ „Elsősorban ezért a magyar vonatkozásokra helyezve a túlsúlyt, készült ez a kötet. Annak alapos dokumentációjával felelek az izraeli felkérésre: teszem le négy – német, angol, francia és orosz – nyelven a nyomozó szervek és az ítélőbíróság asztalára.” Lévai azzal zárta az előszót, hogy bízik benne, hogy „minden idők eddigi leggonoszabb népirtója” elnyeri megérdemelt büntetését. Hofstädter levelének másolatát pedig csatolta az előszóhoz. Lévai tehát a fasizmus kutatójaként pozicionálta magát, aki Izrael, és nem a magyar KÜM felkérésére állította össze Eichmannról szóló dokumentumkötetét. Munkáját pedig nem történetírói, hanem kifejezetten igazságszolgáltatási kontextusba helyezte.

⁷⁸ A kézirat első felét (*A szerző előszava, Bevezetés*, I-II. rész) lásd MNL OL XXXII-10, 13. tétel (2. d.), a második felét (III-V. rész) lásd MNL OL XIX-J-1-j 1945–1964 Izrael sz. n. (12. és 13. d.).

⁷⁹ Lévai Eichmann-könyvének forrásairól lásd Máté ZOMBORY: Historical Documentation. I. m.

Lévai önbemutatásának megfelelően a kézirat a fasizmus részeként tárgyalja központi témáját, az Eichmann elleni vádként megfogalmazható zsidóüldözéseket. A legrészletgazdagabb és leginkább kidolgozott magyar fejezetet az országra nehezedő német nyomással kezdi, amelynek a „zsidók elleni tömegakció” csak egyik vetületét jelentette. „A németek követelései természetesen Magyarországgal szemben nemcsak a zsidókérdés megoldására szorítkoztak, hanem gazdasági és katonai téren is sűrűn nyilvánították elégedetlenségüket.” (11. o.) Azonban, pontosítja a témát Lévai, „[a] katonai és a gazdasági követelések rendezésének ismertetése kívül esik jelen munkánk keretén. A továbbiakban kizárólag a zsidóság sorsát befolyásoló lépéseket ismertetjük” (45. o.). A téma tehát a fasizmus, különös tekintettel a zsidók ellen elkövetett atrocitásokra.

A *Zárszó*ban az Eichmann-per jelentőségét a fasizmus újjáéledésének fenyegetésével hozza összefüggésbe. „A fasizmus, amely tönkretett országokat, szétrombolt városokat és 30 millió emberéletbe került [...] Most Nyugat-Németország ugyanazok irányítása alá került, akiknek sikerült átmenteniök magukat, elkerülni a hitleri uralom alatti bűneikért megérdemelt büntetést. [...] Az Eichmann-ügy fontossága ezért oly nagy, mert *erkölcsileg* lehetlenné kell, hogy tegye elsősorban azokat, akikről most be lehet bizonyítani e súlyos deliktumokban való bűnrészességüket.” (129–130. o., kiemelés az eredetiben.) Így tehát az Eichmann-per jelentősége az, hogy azáltal, hogy megállapítja a vádlott felelősségét a zsidó népirtásban, a fasizmus aktuális kérdéseire, konkrétan Eichmann büntérsaira vet fényt. Látható, hogy Lévai számára a „refaszizálódásnak” nem elsősorban ideológiai-hidegháborús jelentősége van, mint a pártvezetés számára, hanem erkölcsi-büntetőjogi.

A fasizmus fogalma tehát nem korlátozódik az antiszemitizmusra, hanem katonai és gazdasági aspektusa is van. A *Zárszó* a „tiltakozó nyugatnémet körök” között elsőként a katonaságot, majd a nagyipart említi: „A bíróságok sora előtt bebizonyosodott, hogy vesztegetés árán szereztek Himmlertől a rabszolgák százezreit, akiket Eichmann szedett össze és szállított nekik. E nagyiparosok, Kruppék, Thyssenék, Friedrich Flick, az I. G.

Farbenindustrie vezetői, Pferdmenges, Hermann Abs és a közép-ipari vállalatok százainak tulajdonosai, szállító-tevékenységének haszonélvezői.” (132. o.) A nagyipar büntetőjogi felelősségét nemcsak a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék tárgyalta, hanem az amerikai katonai törvényszék is, amely a hatodik tárgyalásán az I. G. Farben huszonnegy vezetőjét helyezte vád alá béke elleni, háborús és emberiségellenes bűncselekményekért, a tizediken pedig a Krupp-csoport tizenkét vezetőjét.

Újratervezés

Szeptember 10-én megérkezett a hivatalos szovjet válasz a magyar konzultációs kezdeményezésre.⁸⁰ Bár a szovjet szervek késznek mutatkoztak egyeztetni az Eichmann-ügyben, külön értekezlet összehívását nem tartották szükségesnek. E diplomatikus visszautasítás mellett ugyanakkor a szovjet válasz kitért a *Konzultációs kérdések* két pontjára is. Egyfelől célszerűtlennek nevezte Eichmann kikérését, mivel a (valószínű) visszautasítás esetén az csorbát ejtene a szocialista országok tekintélyén, és Izrael a „zsidók védelmezője” szerepében léphetne fel. Másfelől pedig nem ellenezte a csehszlovák elképzelést, hogy terhelő anyagokat hivatalos diplomáciai csatornák helyett „társadalmi szerv” útján juttassanak el Izraelnek vagy a nyilvánosságnak. A szovjet válasz tehát dodonai volt, hiszen e két részletkérdésen kívül érintetlenül hagyta a *Konzultációs kérdések*ben megfogalmazott lényegi problémákat. Az ezekkel kapcsolatos szovjet álláspontra Esztergályosnak következtetnie kellett, és ezekből levonni a tanulságot, hogy meg sem várva a hivatalos csehszlovák és román visszajelzést, újra kell tervezni az Eichmann-ügyben folytatott külpolitikai stratégiát.

Kénytelen-kelletlen tudomásul kellett vennie, hogy a szovjetek „a kikérést elvetik, pedig épp az izraeli elutasításban lenne propaganda potenciál”. Ráadásul a szovjet állásfoglalás „megkerüli azt a fontos kérdést, hogy elismerjük-e az izraeli bíróság jogát”.

⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-12/1960 (8. d.)

Maradt az izraeli illetékesség kérdésének elkenése és a csehszlovák módszer a terhelő adatok félhivatalos átadásáról, amiről nem minden alap nélkül jegyezte meg Esztergályos, hogy „ez mégis az elismerést jelenti, hiszen anyagot adunk át és még publikáljuk is”. Magyar részről a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságát nevezte meg lehetséges „társadalmi szervként”, ugyanakkor az átadott anyagok milyenségéről és mennyiségéről továbbra is szükségesnek tartotta a konzultációt Csehszlovákiával és Lengyelországgal. Az illetékesség kérdésének elkenése miatt továbbra is problémát jelentett az izraeli kérés, hogy hatóságai nyomozhassanak Magyarországon, illetve magyar tanúk vallomást tehessenek Jeruzsálemben. Esztergályos kitartott az érintett „baráti országokkal” folytatott rendszeres konzultáció szükségessége mellett, és az izraeli joghatósággal kapcsolatos személyes véleményét is megtartotta: „Véleményem szerint ebben nem engedhetünk, ez a mi saját ügyünk, s ha esetleg speciális kérésük van, azt közöljük.”⁸¹

A voltaképpeni történeti dokumentáció szerepét nemcsak az növelte meg, hogy a lehetséges külpolitikai lépések elapadtak, hanem az is, hogy ekkor úgy nézett ki, a tárgyalás a magyarországi eseményekre fog fókuszálni. A nyomozás ekkor még a szokásos módon a vádlott személyes és közvetlen felelősségének bizonyításán dolgozott, márpedig Eichmann egyedül Magyarországon irányította a helyszínen a deportálásokat.⁸² Esztergályos javaslatként jegyezte le, hogy „a Lévai féle anyag német fordítását sürgősen adjuk át lektorálásra az NDK-nak kérve, hogy tárgyi vagy névbeli pontatlanságokat ellenőrizzenek”. Hogy Lévai munkájára nem szerzői kéziratként tekintett, az kiderül a folytatásból, miszerint „[e]z képezheti egyébként a részünkről átadandó anyagok részét, amit később brosúra formájában is kihoznánk”. Végül

⁸¹ Esztergályos kézzel írt jegyzetei. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁸² A magyar ügy jelentőségéről nemcsak a sajtóból, hanem a követségi jelentésekből is értesült a KÜM. Szeptember 14-én a minisztérium rá is kérdezett a követségen, hogy mire alapozza értesülését: Katona János levele Rigó János tel-avivi követségi ügyvivőnek. MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-3/1960 (11. d.).

Lévai pozícióját jól mutatja ezt követő megjegyzése: „Itt feltétel nélkül abból a feltételezésből kell kiindulnunk, ismerve Lévai és a budapesti izraeli követség jó kapcsolatát, hogy az anyag jelentős részben az ő birtokukban van.”⁸³

Az Eichmann-per keretezésének elsődleges módját továbbra is abban látta, hogy történeti dokumentumok publikálásával „kényszerítsük az izraeli szerveket, hogy az általunk átadott anyagok alapján határozottan lépjenek fel neofasiszta jelenségekkel szemben”. Ugyanakkor Esztergályos értékelése szerint erre a rendelkezésre álló dokumentáció nem a legalkalmasabb. „A legnagyobb problémát e kérdésben az jelenti, hogy a jelenleg birtokunkban lévő anyagok szinte kivétel nélkül a magyarországi deportálások tényével foglalkozik, azt dokumentálja.” Esztergályos a BM-től további, a nyilas emigrációra vonatkozó anyag kérését tartotta szükségesnek, amely alkalmas nemcsak az emigráció zsarolására, hanem az NSZK-val való összefüggések kimutatására és az „1956-os tapasztalatokhoz” kapcsolásra is. A lengyel és csehszlovák szervekkel továbbra is szükségesnek vélte a koordinált anyaggyűjtést (kölcsonös betekintés az anyagokba).⁸⁴

A PB számára szeptember 22-én készített előterjesztésben⁸⁵ Esztergályos abból indult ki, hogy a baráti országok, mivel nem ellenezték, tehát elfogadták azt az alapvető politikai irányvonalat, hogy „Eichmann és társai bűncselekményeinek feltárásánál figyelmet kell fordítani – a zsidók ellen elkövetett bűncselekmények mellett – a haladó személyek mozgalma, s a hazafiak ellen elkövetett bűntényekre is, biztosítva akciónk antifasiszta bázisát.” Tudatta a konzultációs kísérlet eredményeit és javasolta az Eichmann kikéréséről hozott PB-döntés érvénytelenítését. Ismertette a rendelkezésre álló dokumentáció hiányosságait, és megtette javaslatait azok korrekciójára. Még arra is kitért, hogy hogyan módosulna a propagandaterv, „amennyiben az egyolda-

⁸³ Esztergályos kézzel írt jegyzetei. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Feljegyzés az Eichmann-ügyben készülő PB-előterjesztésről (1960. szeptember 22.) Uo.

lúság felszámolása nem lenne eredményes”. A PB október 11-i ülésén az Eichmann kikérésére vonatkozó június 28-i határozatát hatályon kívül helyezte, és az előterjesztésben részletezett eljárást jóváhagyta.⁸⁶

Az iratok útja Berlinbe és Jeruzsálembe

Mivel tehát az Izraellel fenntartott hivatalos kapcsolatból adódó stratégiai előnyökről le kellett mondani, maradt a félhivatalos adatközlés. Izrael október 12-én megismételte a július 21-i kérését Magyarország felé, amelyhez mellékelték a 6-os nyomozó osztály izraeli külügyminisztériumhoz benyújtott kérelmét azon levéltári iratokról, amelyekre szükségük lenne, többek között „Lévai történetstől”.⁸⁷ Hofstädter tehát Lévai kérésének megfelelően járt el, hiába. Izraelt válaszul arról tájékoztatták, hogy „értésülésünk szerint nálunk a »Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete« nevű társadalmi szerv foglalkozik az Eichmann-féle anyagok összeállításával és attól fognak kapni írásos összeállítást”.⁸⁸ Erre végül december 19-én a NÜB helyiségében került sor. „Az [izraeli] ügyvivő átlapozta a két kötetből álló dokumentáció-gyűjteményt és nagy meglepedését fejezte ki.”⁸⁹ A KÜM a későbbiekben is visszautasította Izrael hivatalos megkereséseit.⁹⁰

Hogy Lévai valóban szolgáltatott-e adatokat a követségen keresztül az izraeli hatóságoknak, nem tudjuk. Az általa összeállí-

⁸⁶ Esztergályos elképzelései változatlan formában kerülnek a PB elé: Előterjesztés a Politikai Bizottság részére, illetve MSZMP KB PB ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/204. ó. e.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-6/1960. (11. d.).

⁸⁸ Feljegyzés: az Eichmann-ügyben adandó válasz Yaron izraeli követnek (1960. október 19.) MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-006348/1960. (8. d.).

⁸⁹ Az Eichmann-dokumentáció I. és II. kötetéről van szó. 1960. dec. 19. Fodor Zoltán osztályvezető, II. Ter. Oszt., Feljegyzés, MNL OL XIX-J-1-j KÜM NSZK 1945-64. 8. doboz.

⁹⁰ Lásd Izrael 1961. május 3-i szóbeli jegyzékét, amelyben a Lévai könyvében közölt két okmány hiteles másolatát kéri, és a kitérő magyar választ május 19-én. MNL OL XIX-J-1-k Izrael 1945–1964, 4736/61/M. (13. d.).

tott dokumentáció viszont bizonyíthatóan eljutott Berlinbe,⁹¹ ahol nem töltötték tétlenül az időt. Rudolf Helmer (MfAA) 1961. január 17-én „Lévai brosúrája ügyében” arról tájékoztatta a nagykövetséget, hogy a kiküldött anyagokon a külügyminisztérium 2. és 6. Európai Osztálya és a Jogi Osztálya dolgozott, az értékeléshez szükséges szakértelmet pedig az ADE munkatársai biztosították.⁹² Ugyanakkor a szerző a „lektorálással” párhuzamosan valószínűleg tovább dolgozott a művén, erre utal legalábbis, hogy november 20-án levélben fordult a londoni Wiener Libraryhoz, és a nürnbergi perek iratanyagából Veesenmayer Magyarországról küldött jelentéseit kérte. Később további okmányokat is megkapott Londonból. 1961. február 7-én arról tájékoztatta a levéltárat, hogy befejezte az Eichmann-könyvet, amely hamarosan nyomdába kerül.⁹³ Arról nem találtam adatot, hogy a „Lévai-féle anyag” mikor került vissza a KÜM-be, illetve Lévaihoz.

A KÜM 1960. szeptember 26-án küldött ki Berlinbe hét iratfüzőbe rendezett BM-dokumentációt, amit október elején továbbítottak az ADE számára.⁹⁴ Az anyag ellenőrzése lassan haladt. Esztergályos többszöri sürgetése ellenére csak november legvégén vált ismertté az ADE állásfoglalása. Eszerint az átadott dokumentumok korábbi publikációkból és háborús bűnperekből már lényegében ismertek, politikailag semmi újat nem tartalmaznak. Ugyanakkor erőssége az anyagnak, hogy pontos képet ad a magyarországi zsidóüldözésről. Az ADE véleménye ezenkívül az volt, hogy általában véve hasznos lenne, ha a magyar fél az anyagot publikálná.⁹⁵ Fodor december 24-én jelezte az NDK nagykövetségén, hogy a magyar fél nagyon érdekelt abban, hogy

⁹¹ Esztergályos szeptember 22-én jegyzi fel, hogy „Németeknek átadtuk lektorálásra a Lévai-féle anyagot.” MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁹² Helmer Walter Vespernek (budapesti NDK követség) (1961. január) 17. MfAA A13.740.

⁹³ Lévai a Wiener Library-nak, WL 3000/9/1/887/1, ill. WL 3000/9/1/887/12/1.

⁹⁴ Wölk (MfAA) a budapesti NDK nagykövetségnek (1960. október 31). Betr.: Entlarvung ehemaliger Nazidiplomaten, MfAA A16299.

⁹⁵ Dr. [Sigfried] Bock (MfAA Rechts und Vertragswesen) a budapesti NDK követségnek, 1960. nov. 30. MfAA A16299.

viSSzakapja a kölcsönadott anyagot, hogy a nyilvánosságra hozatalt el tudja kezdeni.⁹⁶ Erre végül január közepén került sor.⁹⁷

Újabb anyaggyűjtés

Az Eichmann-ügy befolyásolásának egyetlen megmaradt eszközként a történeti dokumentáció új lendületet vett 1960 szeptembere után. A BM-ben „az egyoldalúság felszámolása” érdekében folytatták a levéltári kutatást, és *Eredeti dokumentumok* címmel kötetbe rendeztek a nyilas hatalomátvétellel és a „zsidótlanítással” kapcsolatos iratokat, mint például Veesenmayer kinevezését és feljegyzését a nyilas hatalomátvétel közvetlen előzményeiről, Winkelmann levelét Beregffy Károly vezérezredeshez, Szálasi honvédelmi miniszteréhez, vagy Eichmann levelét a Bécsi Biztonsági Szolgálatnak.⁹⁸ Ezenkívül, túlnyomórészt szeptember és október folyamán,⁹⁹ újabb tanúvallomási jegyzőkönyveket vettek fel, amelyeket *Kompromittált személyek tanúvallomásai* címmel gyűjtöttek egybe. Kihallgattak minisztereket, a kiugrási kísérletben érintett katonatisztek, volt külügyi alkalmazottakat.¹⁰⁰

E két újabb dokumentációs kötetrel, melyet Galambos József rendőr ezredes (BM) 1961. január 7-én küldött meg Puja Ferenc külügyminiszter-helyettesnek, Esztergályos nem volt maradéktalanul elégedett. Kifogásolta, hogy a megnevezett németekről nem derül ki, hogy jelenleg aktívak-e az NSZK-ban. Ezt jelezte Gerébnek, aki ígéretet tett a mulasztás pótlására. Bár

⁹⁶ Fuchs (budapesti NDK követség) Wölknek (MfAA Ländersektion Ungarn), (1961. január 11.) MfAA A 9.142.

⁹⁷ Aktenvermerk über eine Unterredung des Rates der ungarischen Botschaft, Genossen Mátyás, und dem Leiter der 2. Europäischen Abteilung, Genossen Helmer, sowie dem Leiter der Sektion Ungarn, Genossen Wölk, am 18.1.61. MfAA A9.142.

⁹⁸ Eredeti dokumentumok, ÁBTL A-646.

⁹⁹ A BM-ben párhuzamosan több dokumentáción dolgoztak, ezért a dossziék összeállításakor nem csak az Eichmann-nal kapcsolatban előállított iratanyagra támaszkodhattak.

¹⁰⁰ Kompromittált személyek tanúvallomásai, ÁBTL A-647.

Esztergályos hasznosnak ítélte az anyagot abból a szempontból, hogy a nyilas hatalomátvételben tanúsított német magatartást dokumentálja, ugyanakkor hiányolta, hogy Veesenmayer és Winkelmann kihallgatási anyaga még csak nem is utal a baloldali mozgalmak elfojtására irányuló tevékenységre. Végül kifogásolta, hogy hiányzik a BM által ígért anyag a nyilas és a katonai emigrációról.¹⁰¹

Készült a BM-ben egy *Német háborús bűnösök* című dokumentáció is, melynek első kötete Szálasi Ferenc népbírósági vallomásainak jegyzőkönyveit tartalmazza, a második Veesenmayer, Winkelmann és Fütterer 1945–1946-os tanúkihallgatási jegyzőkönyveit, a harmadik pedig magyar „kompromittált személyek” 1946-os tanúkihallgatási jegyzőkönyveit. Ezek pontos keletkezési ideje nem ismert.¹⁰² Összesen tehát tizenegy dokumentációs kötet készült a BM-ben Eichmann és bűntársai ügyében.¹⁰³

Szeptember 22-i, „újratervező” Előterjesztésében Esztergályos a sajtópropaganda lehetőségei között sorolta fel a „Fábián Béláról szóló kiadványhoz hasonlóan bizonyító anyagok kiadás[át] Izraelben”. A levéltári iratokból nem derül ki, hogy az Eichmann-ügyben tervezett könyv miről vagy kiről szolt volna. Esztergályos valószínűleg a már bejártatott és sikerrel alkalmazott propagandamechanizmusban látott lehetőséget. A Fábián-kötethez hasonlóan az Izraeli Kommunista Párt nyomdájában gyártották volna le nyolcezer példányban. Végül a KÜM arról tájékoztatta az izraeli magyar követséget, hogy „a tervezett kiadvány kiadására technikai és ebből adódó időhiány miatt nem kerül sor”.¹⁰⁴ Ha

¹⁰¹ Feljegyzés az Eichmann-ügyben átadott újabb BM-anyagokról, 1961. jan. 13. MNL OL XIX-J-1-j KÜM NSZK 1945–1964. 8. doboz.

¹⁰² ÁBTL 645, 645/1, 645/2.

¹⁰³ Az eredeti 4+1 kötet és az ezekhez tartozó *Egyes személyek feljegyzései, visszaemlékezései* című, a pótlólag összeállított 2 kötet (*Eredeti dokumentumok* és *Kompromittált személyek*), illetve a *Háborús bűnösök* címmel összeállított 3 kötet. Jegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokról (1964. március 19.) MNL OL XIX-J-1-j NSZK 1950–1964, 250. tétel, 001853 (8. d.).

¹⁰⁴ Lásd Szarka Károly külügyminiszter-helyettes Nyerki Gyulának (1960. december 22.); Nyerki Gyula Szarka Károlynak (1961. január 16.); Puja Frigyes Nyerki Gyulának (1961. február 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

meg is hiúsult a Fábíán-féle publikáció, a közvetlen izraeli propaganda lehetőségeit egyéb módokon kihasználta a KÜM. Smuel Mikunisz, az Izraeli Kommunista párt főtitkára kérésére¹⁰⁵ eljuttatták Izraelbe az Eichmann-dokumentáció első és második kötetét, amelyeket a NÜB korábban átadott az izraeli követség ügyvivőjének,¹⁰⁶ hogy felhasználhassák azt a pártsajtóban, ha Izrael esetleg „agyonhallgatja vagy elferdíti”.

Végül anyaggyűjtés indult Kasztner Rezsőről is. A Fábíán-féle kiadványról szóló megbeszélésen Mikunisz jelezte a magyar követségnek, hogy szükségük lenne „dokumentális”, bizonyító jellegű fotokópiákra az Eichmann és Kasztner, illetve más cionista vezetők közötti tárgyalásokról.¹⁰⁷ A Kasztner-ügy fontosságáról az Eichmann-perrel összefüggésben egyéb forrásokból is értesült a KÜM. Február 8-án Esztergályos fogadta Lévait, aki izraeli forrásokra hivatkozva közölte, hogy Kasztner „hírhedt barátja” Joel Brand, Eichmann és Becher jobbkeze az „embervásárban” a védelem tanúja lesz a tárgyaláson, „és ezzel is hű marad mi-voltához, náci ügynök múltjához”.¹⁰⁸ Esztergályos később azt is megtudta Lévaitól, hogy a jeruzsálemi per bírójának nevezték ki Benjámin Halevit, aki korábban az úgynevezett Kasztner-perben is ítélt, és hogy ráadásul perújrafelvételt jelentettek be ebben az ügyben.¹⁰⁹ A KÜM mindenesetre felszólította tel-avivi ügyvivőjét, hogy az „ottani elvtársak” segítségével szerezzenek be kiegészítő anyagokat, elsősorban a Kasztner-per ítéletét, illetve dolgozzák fel a Kasztner elleni merénylet sajtóvisszhangját.¹¹⁰ A munka a követségen rendkívül lassan haladt, Nyerki végül

¹⁰⁵ Puja Frigyes Galambos József r. ezredesnek (1961. március 3.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/7-1961 (13. d.).

¹⁰⁶ Galambos József Puja Frigyesnek (1961. március 7.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/9-1961, illetve Katona János a tel-avivi követségi ügyvivőnek (1960. március 11.) MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022/9-1961 (11. d.).

¹⁰⁷ Nyerki Gyula Szarka Károlynak (1961. január 16.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

¹⁰⁸ Feljegyzés Lévai Jenő újságíró látogatásáról. (1961. február 9.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

¹⁰⁹ Esztergályos feljegyzése (1961. március 13.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/32-1961 (13. d.).

¹¹⁰ Puja Frigyes levele Nyerki Gyula tel-avivi ügyvivőnek (1961. február 10.) MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

1961. június 25-én küldi meg az összegyűjtött sajtóközleményeket.¹¹¹

Mivel a perújrafelvételhez csak új, még bizonyítékként nem használt dokumentumokat szükséges benyújtani a Legfelsőbb Bírósághoz, Mikunisz további anyagokat kért közvetlenül az MSZMP KB-nak címzett levelében.¹¹² Elsősorban cionista és reakciós szervezetekről és személyekről, akik nácikkal tárgyaltak vagy nyugatnémet kémügynökségekkel álltak kapcsolatban. A levelet a párt továbbküldte a KÜM-nek, ahol egyeztettek Galambossal az ügyben. Már javában folyt a per, amikor Galambos megküldte a KÜM-nek a Kasztner-jelentést, Lulay közjegyzői nyilatkozatát, Berend Béla 1945-ös nyomozati anyagait és a Zsidó Tanács elleni bűnügyi nyomozás tanúkihallgatási jegyzőkönyveit.¹¹³

Esztergályos pedig Lévait bizta meg, hogy gyűjtsön a cionistákat leleplező adatokat Kasztner tevékenységével kapcsolatban. Egyúttal ismételten felvetette, hogy a KÜM egyeztessen a BM-mel Lévai személyét illetően, hogy nem lenne-e helyes „kiengedni” Jeruzsálemba a per idejére.¹¹⁴

A sajtókampány

Esztergályos e fejlemények fényében dolgozta ki az Eichmann-ügyben folytatott kampány forgatókönyvét.¹¹⁵ A BM által összegyűjtött terhelő dokumentumokat hazai és külföldi sajtókonferenciákon tervezte közzétenni, Lévai könyvének pedig külön bemutatót szánt. A Kasztner-ügyben egyfajta defenzív propagan-

¹¹¹ Követségi összefoglaló az Eichmann-perről. (1961. június 25.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/39-1961 (13. d.).

¹¹² S. Mikunisz az MSZMP KB-nak (1961. április 24.) MNL OL M-KS 288. f. 32./1961/ 4. ó. e.

¹¹³ Galambos József belügyminiszter-helyettes Szarka Károlynak (1961. június 17.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0038/1961 (11. d.).

¹¹⁴ Feljegyzés. (1961. március 13.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/32-1961 (13. d.).

¹¹⁵ Feljegyzés az [Eichmann]-ügyben teendő lépésekről (1961. február 8.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

dalehetőséget látott, ami adott esetben lehetőséget ad a cionisták és ezzel Izrael hiteltelenítésére: „Amennyiben izraeli részről bármilyen formában támadás érne bennünket pl. a szocialista országok az Eichmann-ügyből politikumot csinálnak, német kérdést, s felhasználják az NSZK elleni támadásra – mivel ilyenre számíthatunk – úgy ebben az esetben nyilvánosságra hozzuk a Kasztner-féle anyagot, mely leleplezi a cionisták embervásárát. Ezzel egyébként a per folyamán is manipulálhatunk a tárgyalás menetének alakulásától függően.” Esztergályos tervezte még az összes lényeges dokumentumot tartalmazó dokumentációgyűjtemény megjelentetését is, ami végül nem valósult meg. Tervének egyetlen lépése, ami nem a történeti dokumentációval volt kapcsolatos, egy megfigyelő kiküldése volt a jeruzsálemi perre, aki hivatalosan a NÜB-öt képviselte.¹¹⁶

A BM-től kapott dokumentációk közül a KÜM Sajtóosztálya kiválogatta a sajtókonferenciákra szánt anyagokat, felhasználásukat engedélyeztették a BM-mel, majd a NÜB rendelkezésére bocsátották. Hollós Ervin, a belső elhárítási osztály vezetője jelentéséből tudjuk,¹¹⁷ hogy a sajtókampányhoz a KÜM az Eichmann-dokumentáció 4+1 kötetéből és a továbbiakban ősszel összeállított két kötetből válogatott, illetve felhasznált terhelő anyagokat a *Háborús bűnösök* című gyűjtés II. és III. dossziéjából is.¹¹⁸ Az első sajtókonferenciát Budapesten tartották a Magyar Partizán Szövetség (ennek tagozata volt a NÜB) székházában 1961. március 25-én.¹¹⁹ Az eseményen Ránki György történész összefoglalta Eichmann magyarországi tevékenységét, majd történeti dokumentumok fotokópiáit mutatták be, végül Gáti Oszkár, a NÜB

¹¹⁶ Betlen Oszkárra tett javaslatát maga a külügyminiszter közvetítette a párt felé, azonban az MSZMP Titkársága azt nem hagyta jóvá. Végül Péner Imréné utazott ki Jeruzsálembe: Beszámolóját lásd MNL OL XXVIII-M-21, 1. állag, 1961. 4. ó. e.

¹¹⁷ Hollós Ervin r. alezr. osztályvezető (BM II/5) jelentése (1961. március 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/10-1961 (13. d.).

¹¹⁸ A KÜM listáját a felhasználni kívánt dokumentumokról lásd MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

¹¹⁹ Esztergályos Ferenc feljegyzése az Eichmann-ügyben tartandó sajtóértekezlet tárgyában (1961. március 17.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-Eichmann-per (13. d.).

titkára elmondta, hogy a tárgyalás előkészítéséhez „terjedelmes dokumentum-anyaggal” járultak hozzá.

A NÜB sajtókonferencia anyagát küldték ki Athén, Belgrád, Berlin, Bern, Bécs, Brüsszel, Hága, London, Oslo, Párizs, Róma, Tel-Aviv és Varsó magyar külképviseleteinek, ahol sajtókonferenciákon mutatták be azokat rendszerint nagy számban megjelent újságíró előtt. Ránki előadásán kívül Lévai kéziratának *Zárszója* is fontos alapanyag volt,¹²⁰ így az ezekben megfogalmazott gondolatok több száz újságíró közvetítésével viszonylag széles, nem kis részben nyugati közönséghez juthattak el. A KÜM Sajtóosztály szerint a sajtókampány „eredményes politikai munka” volt, széles körű nemzetközi visszhangot keltett. Úgy értékelték, „sikerült a problémát kiszélesíteni és olyan keretet adni az antifasiszta harcnak, az NSZK-val kapcsolatos propagandamunkának, amelyben rendkívül élesen körvonalazódott ki az NSZK-nak a prominens fasisztákat mentő politikája”. A kezdeményező és offenzív fellépés pedig „a náciizmus maradványaival szemben védekező álláspont-ra kényszerít[ette] az NSZK hivatalos köreit”.¹²¹

Dr. Ránki György bevezetője

Ezt írta Esztergályos a szerző és cím nélküli tizenhét oldalas gépírásos szöveg fölé, amelyet a történettudományok kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének vezető kutatója, friss Kossuth-díjas történész írt, feltehetően a NÜB sajtótájékoztató alkalmára.¹²² Előadásában Ránki a fasiszmus fogalmi keretében és a német birodalmi hódítás részeként tárgyalja Eichmann tevékenységét Magyarországon, ahol, szögezi le, különösen nagy-

¹²⁰ Esztergályos tudatta Reinerttel, hogy a sajtókonferencián kimutatást is közölnek az NSZK-ban ma is pozícióban lévő volt háborús és náci bűnösökről. „Az alap ehhez az a lista, amit a Lévai anyagából már ismerünk.” Auszug aus einem Vermerk über ein Gespräch des Gen. Reinert mit dem Gen. Esztergályos im Ungarischen Ausssenministerium am 28. 2. und 3. März 1961. MfAA A9.142.

¹²¹ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban tartott követségi sajtókonferenciák (1961. május 2.) MNL OL M-KS 288. f. 32/1961/12. ö. e. 1–5.

¹²² MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

számú áldozatot követelt. Világosan kell látnunk, írja, hogy „Eichmann csak egyik láncszeme volt a fasiszta Németország apparátusának, a tevékenysége – a magyarországi zsidó vallású lakosság deportálása is csupán egyik láncszemét képezte azoknak a gazdasági és politikai terveknek, amelyekben a fasiszta Németország hazánk gazdasági és politikai alávetését, kifosztását célozta. Eichmann magyarországi tevékenységéről, a magyarországi zsidóság tragédiájáról csak akkor kaphatunk helyes képet, ha a német fasizmus egész magyarországi politikájába beágyazva vizsgáljuk azt” (1. o.).

A német fasizmus hazai történetét Hitler hatalomra jutásával kezdi, hangsúlyozva, hogy bár a „gazdasági nehézségekkel küszködő és revíziós terveket kovácsoló magyar uralkodó osztályok” bennük látták legfőbb támaszukat, Hitlerék nem együttműködni akartak. „Céljuk Kelet- és Délkelet-Európa – így Magyarország – gazdasági és politikai leigázása volt.” (1. o.) Ezt tervszerű gazdasági és politikai behatolással érték el, hogy e térség gazdasági, politikai, majd katonai erőforrásait a német birodalmi érdekeknek rendeljék alá. „A fasiszta hitleri Németország saját »életterébe« sorolja be a kelet- és délkelet-európai országokat, s ezen belül Magyarországot. A magyar »szövetséges« számára tehát az árupiac, a mezőgazdasági termék- és nyersanyagszállító gyarmati szerepet szánták az »Új Európában.«” (7. o.) A Szovjetunió elleni hadjárat Ránki szerint annyiban hozott változást, hogy bár a német vezetés fenntartotta az ország „gyarmati jellegű alárendelésére” vonatkozó elgondolásait, kénytelen volt időlegesen lehetővé tenni a magyar hadiipar bizonyos fejlesztését. Ennek ára ugyanakkor a német tőke fokozódó térhódítása, a birodalomnak végzett és soha ki nem fizetett „bérmunka”, illetve a hazai infláció volt. Ránki gazdaságtörténeti adatokkal bizonyítja Magyarország növekvő függését és ebből következő súlyosbodó kiszolgáltatottságát a német háborús birodalmi érdekeknek.

Elbeszélésében a német megszállás csupán fokozati különbséget jelent az egyre súlyosbodó birodalmi függés folyamatában, amit Ránki a háborúból való magyar kiugrás megelőzésével és a Vörös Hadsereg közeledése miatti stratégiai helyzettel indokol. A magyar szuverenitás e nyílt megsértésének (bábkormány

alakításának) négy célkitűzését tárgyalja. Politikai célként „megkezdődött Magyarországon nemcsak a zsidók, nemcsak az antifasiszta baloldali elemek üldözése, de még a Horthy rendszerhez hű, konzervatív politikusok meghurcoltatása is” (11. o.). Katonai célkitűzés a magyar katonák toborzása volt, ahogy a gazdaságban is totális mozgósítás történt. Végül, „[a]z ország német megszállásával együtt megkezdődött a magyarországi zsidó vallású lakosság legkíméletlenebb üldöztetése” (12. o.). Ránki ezt követően ismerteti a gyűjtőtáborokba tömörítés, a deportálásokat, majd „az ország gazdasági kifosztásának tetőpontjaként” a „nyilas rémuralom apokalipszisának” történetét. Megállapítja, hogy Eichmann „több mint 550 ezer magyarországi zsidó deportálásáért felelős, akik közül több mint 400 ezer életét vesztette a koncentrációs táborokban. Eichmann személyében tehát Magyarország joggal vádolhatja a világ egyik legszörnyűbb tömeggyilkosát” (17. o.).

Befejezésül a történész megindokolja, miért látta szükségesnek felidézni „mindazt a szenvedéseket, melyeket a német fasizmus Magyarországra zúdított”: „tettük ezt azért, hogy az Eichmann ügy kapcsán ismét felhívjuk a világ figyelmét, ne engedjék meg többé, hogy a világ bármely részén újból hatalomra kerüljenek a fasizmus erői, akadályozzák meg, hogy a történelem folyamán bármikor újból garázdálkodhassanak az Eichmann-féle tömeggyilkosok” (17. o.).

Lévai Jeruzsálemben

Bár Lévai nyomdából frissen kikerült kötetét megküldték a bécsi nagykövetségnek, ahol a nemzetközi sajtókongresszuson szét is osztották a megjelentek között, a voltaképpeni könyvbemutatóra a berlini magyar nagykövetség nemzetközi sajtókonferenciáján került sor április 27-én. A keletnémet külügy és az ADE munkatársai a tárgyi tévedések lektorálásánál jóval mélyrehatóbb változtatásokat hajtottak végre a kéziratban. A három nyelven megjelent, *Eichmann Magyarországon* címet viselő kiadványt úgy módosították, hogy belesimuljon a Nácikamarilla-akcióba, külö-

nösen a Globke kriminalizálását célzó törekvésekbe.¹²³ Paradox módon a hidegháborús küzdelmek, amelyek Lévai munkájának megjelenését lehetővé tették, jelentősen befolyásolták a könyv fogadtatását. Míg a KÜM sajtóosztálya elismerő módon külön kiemelte a berlini bemutatót, addig az NSZK hatóságok megtiltották a könyv terjesztését.¹²⁴ Ráadásul a magyar érdeklődésre az NDK külügyminisztériuma közölte, hogy nem kívánják beszerezni a könyvet, mivel „nincs különösebb érdeklődés a brosúra iránt”, az országban kapható éppen elég írás Eichmannról.¹²⁵ Izraelben a perről napi szinten tudósító Schön Dezső magyar újságíró elképedve fogadta a könyvet: „Ismerjük Lévai Jenő munkáit, a *Fekete könyvtől* a legutóbbi cikksorozatáig. Éppen ezért nem akartunk hinni a szemünknek: Ebből a könyvből ugyanis az derül ki, hogy a 600 000 magyar zsidó mártírháláláért nem Adolf Eichmann, a jeruzsálemi per vádlottját, hanem egy bizonyos Dr. Hans Globke-t terheli a felelősség.”¹²⁶

1961. május 20-án Esztergályos ismét szorgalmazta, hogy Lévai utazhasson el Jeruzsálembe a per magyarországi eseményekkel foglalkozó időszakára, hogy tarthasson sajtókonferenciát, amennyiben „Brand és társai nagyon agresszív módon lépnek fel”.¹²⁷ Lévai június 6-án érkezett meg Jeruzsálembe, ahol kapcsolatba lépett nemcsak a Jad Vasem vezetőjével, hanem az ügyészség képviselőivel is. A követségnek azt állította, hogy az államügyész megkérte, nézze át a vád által előadott bizonyítékokat, és mondjon azokról véleményt, mire mintegy százötven pontat-

¹²³ Lásd részletesen Máté ZOMBORY: Historical Documentation. I. m. Lévai szerepéről a Globke-ellenes kampányban lásd Jasmin SÖHNER–Máté ZOMBORY: Accusing Hans Globke, 1960–1963: Agency and the Iron Curtain. In: Eric LE BOURHIS–Irina TCHERNEVA–Vanessa VOISIN (eds.): *Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East and Central Europe: A People’s Justice?*. Rochester UP. (Megjelenés alatt.)

¹²⁴ Nyugat-Németországban elkobozták az „Eichmann-Magyarországon” c. könyvet. *Népszabadság*, 1961. június 7.

¹²⁵ Peschke (2. Europäische Abteilung Sektion Ungarn) Reinertnek (budapesti NDK követség) (1961. május 15.) Betr.: Erwerb der Broschüre 'Eichmann in Ungarn'. MfAA A 9.142.

¹²⁶ SCHÖN Dezső: *A jeruzsálemi per*. Új-Kelet, Tel Aviv, 1962. 273.

¹²⁷ Feljegyzés az Eichmann-perrel kapcsolatos további lépésekről (1961. május 20.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/30-1961 (13. d.)

lanságot talált. Gideon Hausner legfőbb államügyész június 20-án tanúként akarta beidézni a tárgyaláson, sikertelenül. Nagy feltűnést keltett azon bejelentése, hogy Izraelbe utazása során nyoma veszett a vádhatóságnak szánt történeti dokumentumokkal teli bőröndjének.¹²⁸ A június 25-i követségi beszámoló szerint addig három előadást tartott a perrel kapcsolatban; a július 4-i szerint pedig elhagyta Izraelt.¹²⁹

Következtetések

A pártállam szempontjából az Eichmann elfogása és bíróság elé állítása körüli nemzetközi ügy nem volt kitüntetett fontosságú, ahogyan azt ma várnánk. A Politikai Bizottság két év alatt összesen két ízben foglalkozott az ügygel, de érdemben csak egyetlenegyszer, 1960 júniusában. A perrel összefüggésben végzett történeti dokumentáció ehhez képest széles körű és alapos volt, több szereplő több hullámban végezte. Az anyaggyűjtés egyik indoka tagadhatatlanul a hidegháborús potenciál, az NSZK elleni ideológiai küzdelem volt. Ugyanakkor a több szálon futó és különféle szereplőket megmozgató történeti dokumentációt nem lehet maradéktalanul az ideológiai tényezőkre visszavezetni.

A történeti tudatosságban bekövetkező fordulat, amelyet hagyományosan a jeruzsálemi perhez szoktak kötni, már az ötvenes évek közepén-végén bekövetkezett olyan tényezők összetett együttthatása révén, mint a háború végének tízéves évfordulója, az NSZK integrálódása a nyugati szövetségi rendszerbe, a különféle kárpótlási ügyek, az izraeli „Kasztner-per”, különféle dokumentumkötetek megjelenése és nem utolsósorban a Fritz Bauer vezette tartományi főügyészség tevékenysége. Az Eichmann-ügygel kapcsolatos magyar történeti dokumentáció mindhárom kulcsintézménye már 1960 májusát jóval megelőzően kiterjedt kutatómunkát végzett a vádlott tevékenységével kapcsolatban a

¹²⁸ Lévai Jenő fontos okmányai eltűntek Budapest és Ludd között. *Új Kelet*, 1961. június 21.

¹²⁹ Követségi összefoglaló az Eichmann-perről (1961. június 25.; 1961. július 4.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/39-1961 (13. d.).

frankfurti eljárással összefüggésben. Az is jól látszik, hogy a magyar külügyi stratégia elveit középszinten dolgozták ki, ahogy a stratégiában egyre nagyobb szereppel bíró anyaggyűjtést is itt irányították. Mire az Eichmann-ügy a PB elé került, a vádlott elleni, potenciálisan leleplező bizonyítékok gyűjtése már javában zajlott, meghatározott alapelvek szerint. Végül egyértelmű az is, hogy a magyar pártállami szereplőket nem a holokauszt vagy a zsidósággal szemben elkövetett bűnök elhallgatása motiválta, hanem az, hogy a fasizmus és annak jelenkori képviselői kerüljenek a vádlottak padjára, és ezáltal gyengüljön az NSZK nemzetközi pozíciója. A korabeli szereplők szemszögéből nézve tehát az Eichmann-ügy holokausztemlékezeti megközelítése kétszeresen is félrevezető, hiszen éppen azzal szemben léptek fel, hogy az ügy a múltra és a zsidó népiirtásra „szűküljön le”, miközben az 1944–1945-ös zsidóüldözések központi szerepet játszottak a dokumentációban.

Ennek belátásához elengedhetetlen az antifasizmus fogalmának revideálása, amihez jelen tanulmány is igyekezett hozzájárulni. Érdemes ezzel kapcsolatban összevetni a KÜM összefogta külügyi stratégia különféle szövegeit: a BM összefoglaló jelentését, Lévai kéziratát és Ránki bevezetőjét. Ezek antifasizma megközelítéseik okán feltűnően hasonlítanak egymásra. Legfőbb értelmezési kategóriájuk a fasizmus, amelyben a zsidóellenes atrocitások története legitim és explicit jelentőséget kap. A BM jelentése önmagában nélkülözi az elméleti vagy akár az ideológiai kontextust, ezt a KÜM biztosította a belügy anyagai számára. Az elsődleges cél a per hatókörének kiterjesztésén túl a hidegháborús ellenfelek lejáratása volt. Az ügy sajátosságaiból, azaz Eichmann tényleges háborús szerepéből fakadóan ez csak korlátozottan sikerült. Lévai és Ránki számára a fasizmus elméleti fogalom (is) volt. Míg előbbi a fasizmuson belül az antiszemitizmusra helyezi a hangsúlyt, utóbbi amellett érvel, hogy a zsidóüldözések magyarázatakor nem lehet eltekinteni a német birodalmi hódítás gazdasági, politikai és katonai aspektusaitól.

A rendőr, az újságíró és a történész olvasatai ugyanakkor lényeges pontokon különböznek egymástól, ami rámutat a (baloldali) antifasizmus polifóniájára. Míg a BM/KÜM számára az ideológiai küzdelem elsődleges, noha nem kizárólagos szereppel

bírt, Lévai és Ránki munkájában nem játszott döntő szerepet. Ránki álláspontja leginkább talán ismeretelméletinek nevezhető, amennyiben a történeti múlt hiteles elméleti magyarázatához kíván hozzájárulni. Lévai számára pedig erkölcsi-jogi kérdés a zsidóüldözések büntetlen felelősei elleni fellépés, ha lehet, bírósági ítélettel, de legalább a közfelháborodás révén.

JABLONCZAY TÍMEA

„Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben”¹

Szenes Erzsí tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években*

Az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-per politikai, történeti, szimbolikus hatását tanulmányozó, az 1990-es évek végétől új impulzusokhoz jutó nemzetközi emlékeztörténeti kutatások tudatosították, hogy Adolf Eichmann pere a holokausztemlékezet küszöbpillanatát jelentette, a per egyik fontos következményét abban jelölve meg, hogy ez az esemény indította el a holokausztról mint történelmi eseményről való tudás korszakát, amelyet innentől fogva a világháború eseményeiről leválasztva lehetett értelmezni.² Aleida Assmann a holokausztemlékezet alakulástörténeti ívében a jeruzsálemi és a frankfurti pereket az első fázis zárókövének tekinti; a katalizma után húsz évre volt szükség, hogy a második világháború emlékei elkezdjenek felszínre törni és nyilvános témává váljanak, és elinduljon a múlttal való szembenézés folyamata.³ A kommunikatív elhallgatás lassú oldódásához, a hallgatás megtöréséhez, a német emlékezetkultúra kialakulásához azonban még további két évtizedre volt szükség (Weizsäcker beszéde, történészvita).⁴ Vagyis a háború utáni,

* A kutatás részben a köszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete „Közép-Európa és a V4 Történeti és Kulturális Örökség Közép-Európában program” támogatásával valósult meg.

¹ F[EDOR] Á[gnés]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.

² David CESARANI: *Eichmann – Élete és bűnei*. Gold Book, Budapest, 2004.

³ Aleida ASSMANN: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 80–81.

⁴ Uo. 75., 81–82.

Auschwitzot övező láthatatlanságból a mai emlékezetkultúrához nem lineáris út vezetett, a folyamatot több törés alakította, a holokausz emlékezetének reaktiválását néhány jelentős szimbolikus fordulat mozdította elő. E fordulatok közül az Eichmann-per kitüntetetten fontos volt, mely a túlélők tanúvallomásait helyezte a középpontba, és Eichmann halálos ítéletét a náciizmus szimbolikus elítéléseként lehetett értelmezni.⁵

A napjainkra kialakult emlékezetkultúrában és holokausz-emlékezettörténeti diszkurzusban megfigyelhető a holokausz emlékezetének univerzális szemléletétől való elmozdulás a történeti, társadalmi és politikai összefüggésrendszerbe ágyazott, periódusonként eltérő módon artikulálódó, a holokauszról szóló/engedélyezett kijelentések, egyéb történeti események történetével és emlékezetével érintkező, differenciáltabb emlékezeti narratívák vizsgálata felé.⁶ Jóllehet annak a felmérése, hogy egy adott emlékező közösségen belül a holokauszttudat kialakulásában milyen egyéb történeti eseményekhez kapcsolódó beszédmódok, összetett társadalmi folyamatok játszottak meghatározó szerepet, külön kutatás tárgya lehet,⁷ a per szimbolikus hatásának kérdésköre mégsem tűnik el a látókörből, és arra a tudományos konszenzusra továbbra is tudunk építeni, miszerint a holokausz túlélői a per alkalmával jutottak először a nyilvános beszéd lehetőségéhez, amelyen keresztül, túllépve a szokványos törvényszéki tanúi szerepkörön, a történelem tanúivá váltak.⁸

Az izraeli közösség számára a hatás a maga specifikus voltában hozott újdonságot, a túlélők tanúvallomásaikkal az izraeli társadalom önképét alakíthatták. A Zsidó Állam megteremté-

⁵ Enzo TRAVERSO: *Auschwitz e gli intellettuali. La Shoah nella cultura del dopoguerra* [Auschwitz és az értelmiségiek. A Soá a háború utáni kultúrában]. Il Mulino, Bologna, 2004. 232.

⁶ Vö. Michael ROTHBERG: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford UP, Stanford, 2009.

⁷ A francia társadalomban például a dekolonizáció történetét értelmezve: hogyan befolyásolta a náci népirtásról való beszédet a dekolonizációs háborús erőszaktételt elbeszélő kulturális, reprezentációs gyakorlat. Vö. Michael ROTHBERG: I. m.

⁸ Aleida ASSMANN: I. m. 237. – A nyugatnémet történészvitához lásd még a *Múltunk* előző számában: KARSAI László: A holokausz és a történészek – az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 146–153.

sének első periódusában, a közösségi tudat létrehozásában a hősök tetteire vonatkozó narratívákat vették alapul; az ötvenes években lezajlott perek (Kápó-perek) a kollaboránsok megbüntetésére irányultak. A diaszpóramentalitás ellenében, szégyenként értelmezték az önmagukat megvédeni nem tudó áldozatok halálát, vagyis az akkori holokausztdiszkurzust Izraelben az „áldozat bűne” szindróma uralta.⁹ Az Eichmann-per nyomán elmozdulás történt az izraeli társadalomban: a gyilkosok bűnösségének és a túlélőknek a középpontba helyezésével az empatikus és érzelmi motívumok váltak egyre intenzívebbé. A holokausztot immár a zsidó nemzet elpusztításaként értelmezve a megmaradtak számára az emlékezés vált fontos feladattá, így elindult az emlékezetközösség megteremtésének a folyamata.¹⁰

David Cesarani a „pernek a köztudatra gyakorolt földrengés-szerű hatásáról”¹¹ beszél, melyet Hannah Arendt tudósításai¹² (az azokban ábrázolt Eichmann-kép, a gonosz banalitásának értelmezése) döntően befolyásoltak. Cesarani szerint a per mint globális médiaesemény a náci múlt örökségére emlékeztetve felrázta azokat az országokat, amelyek magukon viselték „Eichmann működésének a jelét”.¹³ A túlélők számára ekkor nyílt meg az a tér, amelyen keresztül vallomásaikat megmutathatták, és amelyek ily módon nyilvános szövegekként (később videófelvevételekként) a közösségi emlékezet részévé válhattak, valamint a náci múlt témája irodalmi és kulturális (média)szövegekben, filmekben, történeti és politikai kijelentésekben szintén felszínre jutott.¹⁴

A jeruzsálemi (és frankfurti) per kiváltotta szimbolikus hatásról, a tanúvá válás jelentéséről, a bűnösök felelősségre vonásáról, a perek témájával foglalkozó kulturális alkotások jelenlétéről

⁹ Hanna YABLONKA–Moshe TLAMIM: The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trials. *Israel Studies*, 2003/3. 11–12.

¹⁰ Uo. 19.; David CESARANI: I. m. 336–337., 344.; Aleida ASSMANN: I. m. 236–237.

¹¹ David CESARANI: I. m. 346.

¹² Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking Press, New York, 1963. [Magyarul: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.]

¹³ David CESARANI: I. m. 329.

¹⁴ Cesarani francia, amerikai, angol, német, olasz, holland és lengyel példákat (magyar példákat nem) sorol fel. Uo. 346–347.

nemcsak a magyar hivatalos történetírás vagy irodalomtörténet,¹⁵ de a magyar kulturális emlékezet is kevés nyomot őriz.¹⁶ Mégis felvethető a kérdés: vajon beszélhetünk-e a per(ek) érzékelhető hozzájárulásáról; az emlékezet és megemlékezés társadalmi gyakorlataiban jelentkezik-e valamiféle átalakulás, amely a traumatikus múlthoz való viszony változásaként interpretálható? A magyar holokausztemlékezeti kutatásokban kétségkívül perspektívaváltónak bizonyult a Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjéről készített, a korábbiaktól radikálisan eltérő, kontextuális, emlékezettörténeti olvasattal szolgáló tanulmány, amelyet Zombory Máté, Lénárt András és Szász Anna Lujza publikált. A dolgozat kiindulópontja, hogy az emlékezetpolitikai szempontból is egységesnek tételezett Kádár-kor képét felül kell vizsgálni. A múlthoz fűződő kulturális és társadalmi viszonyulását nem lehet leegyszerűsítő módon tabusításként leírni, illetve az antifasiszta ideológiai keret miatt inautentikusnak tekintett múltelbeszéléseket újra kell értelmezni. A fentiek következetes végigvitele a periódusonként is változó külső lehetőségterben artikulálódó emlékezeti beszédmódok, megszólalások, értelmezési stratégiák beazonosítását eredményezheti. Az elemzésre került „holokausztfilm” pedig éppen „az Eichmann-per kapcsán, tehát a holokausztemlékezet nyugati világban végbemenő kanonizálódásának és intézményesülésének kitüntetett fordulópontján”¹⁷ jött létre. Rónay György *Esti gyors* című regénye és az abból forgatott film (némileg eltérő

¹⁵ Vö. GYANI Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: Randolph L. BRAHAM-KOVÁCS András: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015. 187–197.; GYÓRI SZABÓ Gábor: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2009.

¹⁶ A hatvanas évek műltfeldolgozásához kapcsolódóan az újabb kutatások közül lásd ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.; SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2017. 291–329.; valamint lásd a *Múltunk* 2019/2. számának SCHEIBNER Tamás, ZOMBORY Máté, Richard EBENSHADE, VARGA Balázs, JABLONCZAY Tímea által jegyzett tanulmányait.

¹⁷ ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: I. m. 246.

módon) olyan témát dolgozott fel, mely a hatvanas évek egyik nagy kérdésköre volt: a „kispolgári Eichmann-ügy”¹⁸ a magyar átlagember holokausztban játszott felelősségét helyezte előtérbe, hogy szembesítse az olvasót/nézőt azzal a kérdéssel: „miképpen volt lehetséges, hogy az emberek tétlenül nézték végig a katasztrófát”.¹⁹ Richard S. Esbenshade ezen a nyomvonalon haladva tovább, hatvanas évekbeli múltelbeszélésekkel foglalkozó tanulmányában kifejti, hogy a késő ötvenes években és a hatvanas évek népszerű irodalmában is jelen volt a holokauszt témája, csak az antifasiszta ideológiai keretbe ágyazódott regények nem illeszkedtek a későbbi holokausztirodalmi kánon narratíváihoz, így kiszorultak a kulturális memóriából.²⁰

A hatvanas évek női megszólalásainak és azok tágabb kontextusának tanulmányozásával foglalkozó saját kutatásom során 1960-tól nagyobb számú, komplexebb emlékezeti munkák (történeti, dokumentumjellegű, fikciós, publicisztikai írások, egyéb médiareprezentációk) közéleti-irodalmi jelenlétét regisztráltam, és feltételeztem, hogy ezek az emlékezeti szövegek már nem fragmentált, szórványos módon, hanem a pártállami ellenőrzés ellenére, mellett egyfajta (ellen)diszkurzust alkotva jelentkeztek.²¹ További kutatást igényelne annak tisztázása, vajon milyen összefüggések fedezhetők fel Eichmann elfogására és perére, illetve a frankfurti perre utaló nyomokkal ellátott emlékezeti munkák jelenléte és az úgynevezett antifasiszta ideológiai keretben engedélyezett múltelbeszélések között, és a magyar nyilvánosságot tekintve is beszélhetünk-e a per (vagy perek?) kiterjedt, de sajátosan szabályozott hatókörzetéről? A traumatikus múlttal foglalkozó nyilvános beszédek, kijelentésrendszerek

¹⁸ Uo. 249.

¹⁹ Uo.

²⁰ Ezek a munkák, amelyekben „a zsidók sorsa alárendelődik a nemzet sorsának”, és Esbenshade arra is utal, hogy a magyarok (és nem a náci németek) felelősségének hangsúlyozása már ekkor jelen volt az irodalomban. Keszí Imre *Elysium (1958)* című regényét hozza fel példának. Richard S. ESBENSHADE: Holokausztémlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 61–64.

²¹ Vö. JABLONCZAY Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

lehetőségterének vonatkozásában az 1967-es események befolyását is érdemes alaposabban szemügyre venni: az izraeli–magyar kulturális kapcsolatok befagyasztásán túlmenően a genocídium emlékezetének diszkurzív gyakorlataira, reprezentálhatóságára milyen módon hat(hat)ott a magyar külpolitikának az 1967-es arab–izraeli hatnapos háborúhoz való viszonya?²²

A felvetett kérdésekkel szorosan érintkezve, jelen tanulmányban²³ a jeruzsálemi és a frankfurti perek egyik tanújának, Szenes Erzsinek – (1902, Rajec – 1981, Jeruzsálem) holokauszt-túlélő, költő, író, újságíró – jeruzsálemi tanúságtevését, és mint izraeli író 1966-os magyarországi megjelenését vizsgálom, továbbá a túlélő író kulturális emlékezetből való kiesését problematizálom. Dolgozatomban a túlélő-tanú megszólalásának történeti és szemantikai fordulatóval foglalkozó elméletekre támaszkodva, forráskutatást, valamint kontextuális elemzést végezve azt próbálom bizonyítani, hogy Szenes Erzsik a hatvanas évek magyar holokausztemlékezeti beszédmódjában az áldozati szerep társadalmi átformálásának szimbolikus alakja lesz, áldozatból tanúvá válik, történetén keresztül az elfelejtett kelet-európai (magyar) diszkurzus egy mind ez ideig nem érintett, sajátos aspektusa – az izraeli–magyar túlélői emlékezet jelentkezése – válik láthatóvá. A tanú 1966-os magyarországi visszatérésének értelmezését árnyalando a magyar–izraeli kulturális kapcsolatok 1964–1966-os fejleményeiről szintén szót kell ejteni, így kerül be az elemzésbe ellenpontként Schön Dezső, az *Új Kelet*, az izraeli–magyar napilap felelős szerkesztőjének saját helyzetére és a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó reflexiója is. Szenes Erzsik tanúságtevését két irányból értelmezzük: a jeruzsálemi perben tett tanúvallomásának szövegcentrikus elemzését a magyarországi szerepléséhez kapcsolódó kontextus-, befogadás- és rövid szövegelemzés követi.

²² A nyugati holokausztemlékezeti diszkurzusok alakulástörténetének diszkontinuitásában az 1967-es eseményeknek szintén nagy szerepet tulajdonítanak. Vö. Enzo TRAVERSO: I. m. 233.

²³ Szenes Erzsik hatvanas évekbeli szerepére már az említett tanulmányban rámutattam, ez a dolgozat a téma részletes kifejtésére szolgál. JABLONCZAY Tímea: Hivatalos amnézia... I. m.

Szenes Erzsi, az elfelejtett költő

Szenes Erzsi a két háború között a határon túli csehszlovákiai (szlovenszkói) magyar irodalmi műhelyek egyik elismert szereplője volt, az ötvenes években izraeli írotársai úgy jellemezték, hogy ő volt az az egyetlen Izraelben letelepedett magyar zsidó költő, akit a magyar zsidó olvasóközönség és a magyar irodalom is elismerésben részesített.²⁴ Azonban Magyarországon személye és munkái napjainkban – egy szűk kört leszámítva – nem ismertek. A háborút követően neve főként a (cseh)szlovákiai magyar kisebbségi irodalomtörténetekben maradt fenn (költeményeit, elbeszéléseit értékelték),²⁵ 1945 után – főként izraeli emigrációjával – alakja és művei a háború előtti úgynevezett női irodalmi hagyománnyal együtt elsüllyedtek, úgyszólván kitorlódtak az irodalmi köztudatból, és még az ezredforduló utáni női alkotók nagy újrafelfedezési hulláma sem vezetett el rekanonizálásához.²⁶

²⁴ GERVAI Sándor: A „Nyugattól” – Keletig. Szenes Erzsi útja. *Új Kelet*, 1954. december 5. 2.; GRÉDA József: Szenes Erzsi emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.

²⁵ A teljesség igénye nélkül: FÁBRY Zoltán: *Nőtrő Szlovenszskón*. In: Uó: *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)*. Slov. vyd. krásnej lit, Bratislava–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 61–65.; FÁBRY Zoltán: *Szenes Erzsi versei*. In: FÁBRY Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2*. Válogatta, összeállította FONÓD Zoltán. Madách Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava–Budapest, 1981. 256–257.; CSANDA Sándor: Szenes Erzsi költészete. *A Hét*, 1967/2. 26. 11.; TURCZEL Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Madách Kiadó, Bratislava, 1982. 33–44.; TÓTH László: Nyolc arckép. „Nem vagyok azonos többé önmagammal...” In: Uó: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 64–69.

²⁶ Legújabbban vö. JABLONCZAY Tímea: „Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsi: A lélek ellenáll. In: DOBOS István–BENE Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, 2008. Forrás: <http://mek.oszk.hu/07600/07689/html/#16> (Letöltve: 2022. 03. 14.); JABLONCZAY Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett írónő: Szenes Erzsi. *Szombat*, 2014/3. 30–34.; JABLONCZAY Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződéséi Szenes Erzsinnél. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2014/2. 18–36. Forrás: <http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/jablonczay.pdf> (Letöltve: 2022. 03. 14.); GÖRÖZDI Judit: Magyar-zsidó írói identitások Szlovenszskón. Szenes Erzsi és Szabó Béla önéletrajzai. In: BALOGH Magdolna (szerk.): *Választások és kény-*

A túlélő író életpályájának ismertetésénél – az alapadatokon kívül – e helyütt azokra a tartalmi elemekre szorítok, amelyek hatvanas évekbeli visszatérésénél bizonyulnak lényegesnek. Szenes Erzsit a két háború közötti csehszlovákiai magyar (női) alkotói nemzedék egyik legtehetségesebb tagjának tekintették, egyszerre volt költő és újságíró, aki újságíróként is írói művészetéről tett tanúbizonyságot. Egyidejűleg dolgozott csehszlovákiai magyar nyelvű napilapoknak (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), míg rangos magyar folyóiratokban és napilapokban (*Nyugat*, *Múlt és Jövő*, *Pesti Napló*, *Szép Szó*) költőként, íróként publikált. Vagyis nem a csehszlovákiai kisebbségi magyar peremlét jelentette számára az érvényesülés kizárólagos színterét, hanem megpróbált bejutni a magyar irodalom nyilvánosságába, nem is sikertelenül: három verseskötetét (*Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér kendő*, 1928; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936) Magyarországon publikálta, amely köteteket a korszak vezető írói, irodalmárai (Ignotus, Babits, Radnóti, Füst Milán) dicsérték. Írt kisregényt (*Nyártól nyárig*, 1943), elbeszéléseket is. Családjával 1942-ig a Kassához közeli Nagymihályon élt, de újságíróként sokat volt úton, otthonosan mozogva Európa modern nagyvárosaiban Budapeستől Prágán, Berlinen keresztül Párizsig, és tudósított az aktuális európai kulturális eseményekről. A korabeli sajtóban megjelent cikkek alapján azt is kockázat nélkül állíthatjuk, hogy Budapesten nem csupán a versei keltek feltűnést, amelyek valószínűleg önmagukban nem lettek volna elegendők, hogy közismertté tegyék, hanem szavalóművészként, színészként, sanzonénekesként rendszeresen fellépett az 1920-as, 1930-as évek színházi, irodalmi eseményein, és megfordult zsidó szubkulturális környezetben, izraelita felekezeti és cionista kötődésű rendezvényeken is. Vagyis ismertségét a korabeli nyilvánosságban való állandó jelenlétének köszönhette. A holokauszt traumája életének koordináta-rendszerét változtat-

szerek. Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában (Irodalom és kultúrtörténeti tanulmányok). Reciti, Budapest, 117–130.; JABLONCZAY Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018/5. 59–77.; Uő: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsi írásaiban. *Múlt és Jövő*, 2018/2–3. 151–166.

ta meg, 1939-ban magyar zsidóként a nagymihályi gettóba zárták, ahol 1939 és 1941 között naplót vezetett. Elmondása szerint ennek a naplónak a szövegén alapul az 1966-ban megjelentetett, *A lélek ellenáll* című félig irodalmi, félig dokumentumjellegű holokausztkönyve. Menekülésének és deportálásának körülményeiről tanúvallomásokban, tárcákban, interjúkban nyilatkozott. A koncentrációs táborokból való felszabadulása után tudta meg, hogy családjából egyedül ő élte túl a holokausztot. Pozsonyban tett kísérletet az újrakezdsre, a *Tribuna* nevű szlovák lapnak írta visszaemlékező cikkeit, de néhány év után úgy döntött, hogy kivándorol Izraelbe. 1949 decemberében kelt útnak, és élete végéig Izraelben maradt. A Tel-Avivban működő *Új Kelet* munkatársa lett, előadóművészként szerepelt költői esteken (főként a Nemzetközi Cionista Nőszervezet, a WIZO estjein), dolgozott a Jad Vasem magyar archívumának.

Szenes Erzsi magyar kulturális köztudatból történő kiiktatása gyaníthatóan nem csak a két háború közötti női irodalmi hagyományt ért diszkrimináció következményeként könyvelhető el, és nem csak arról van szó, hogy a szerző egy magas esztétikai mércével rendelkező irodalmi kánon számára nem vált felfedezhetővé. Elsüllyedése és elfeledése nem maradt teljesen végleges, személye éppen újbóli megjelenésével (1964–1966) és hirtelen eltűnésével (1967) válhat érdekessé, és ez kapcsolhatja őt az emlékezettörténeti folyamatok újraértelmezésének áramába. Két világháború közötti megbecsültsége ekkor vált jelentéssé és jelentőssé, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, épp korábban felépített társadalmi identitására alapozva tudott egy kurta időre visszatérni az irodalmi mezőbe. Már-már úgy látszott, két háború közötti munkái ismét napvilágot látnak, elindul a kánonba való beillesztés folyamata (vagy inkább rekanonizálása), azonban ismételt sikeres nyilvános részvétele rövid időre szűnt, 1967 után újra a felejtés hosszú évtizedei következtek. Annak a feltételezése, hogy Szenes Erzsi hatvanas évekbeli magyarországi szereplése olyan jelentéssel bírhat, amely e periódus emlékezettörténetének értelmezésében fontos tartalmi elem, és ebben a folyamatban szimbolikus szerepet tölthet be, több okból sem tűnik tévesnek. Szenes Erzsi szerepének, jelentőségének kulcsmozza-

nata, hogy az Eichmann-per, majd a frankfurti per egyik magyar tanúja volt, és hogy izraeli szerzőként lépett vissza 1966-ban a magyar irodalomba, megjelentett naplójával (*A lélek ellenáll*) és személyesen (a Könyvhét egyik külföldi vendégeként) is – mégpedig a per(ek) tanújaként, a genocídium emlékezetének tanúságtévőjeként. Egyrészt ebben a periódusban nem Szenes volt az egyedüli, aki a holokauszt áldozatainak a nevében beszélt; a zsidóüldözés, a bűnösök felelősségre vonása, a társadalom morális felelősségének témája a beszédmező tárgya,²⁷ de a jeruzsálemi és a frankfurti per tanújaként szimbolikusan olyan szerepet tudott betölteni, amely az áldozatból tanúvá válás jelentéstani értelmű átalakulásával társítható. A magyar kontextus számára további jelentésmódosító erőt jelent, hogy mindezt izraeli–magyar túlélőként tette a magyar nyilvánosság előtt.

Szenes Erzsébet izraeli és magyarországi tanúságtévésének értelmezéséhez a tanúknak az Eichmann-perrel összefüggő korabeli jelentéseit, az ezredfordulón artikulálódó, a túlélő-áldozat átalakult szerepével foglalkozó diskurzus főbb pilléreit tekintem át, valamint érintem a magyar tanúk jelentőségének kérdését is.

²⁷ Többek között lásd BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek: *Vádirat a náciizmus ellen I–III*. MIOK, Budapest, 1958–1967; KARSAI Elek: *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. MIOK, Budapest, 1962; LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1966; SÓLYOM József–SZABÓ László: *A zugló nyilasper*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967; SÓS Endre: *Tanúvallomás*. MIOK, Budapest, 1962; BETLEN Oszkár: *Élet a halál földjén. Auschwitzvi visszaemlékezések*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959; JAK Sándor: *Emberek a máglyán*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1959; VIDOR Gáborné: *Háborog a sír*. Magvető Kiadó, Budapest, 1960; BRUCK Edith: *Ki téged így szeret* [1958]. magyarul: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964; PALOTAI Boris: *A madarak elhallgattak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962; UO: *A férfi*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964; TABÁK András: *Sargasso tenger*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965; MEZEI András: *A csodatevő és más történetek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

Áldozatból tanú

Az Eichmann-per előkészületei során a bíróság kettős célt akart elérni: egyszerre szerették volna a jogi keretek betartását érvényesíteni, minthogy Eichmann bűnösségét kellett bizonyítani, ugyanakkor a túlélők szerepeltetéséből fakadó hatáskeltésre is építettek. Egyrészt a rendőrség és az ügyészség számos dokumentumot gyűjtött össze a hosszadalmas tárgyalássorozat előtt, amelyek elegendőek voltak Eichmann halálos ítéletének megalapozásához, másrészt a tanúk felvonultatásának rituális, szimbolikus, érzelmi hatásában is bíztak.²⁸ Tanulva a nürnbergi per példájából, mely a háborús bűnösökre összpontosított, és az áldozatok történetét figyelmen kívül hagyta, egyfajta korrekcióként, olyan törvényszéki tárgyalást szerettek volna előkészíteni,²⁹ amelynek kiterjedt hatása lesz, a látenciaszakaszban rekedt múlttal való szembenézést feloldja, és a „kommunikatív elhallgatás és a hallgatás megtörését”³⁰ sietteti. Gideon Hausner főügyész a vád nyitóbeszédében hangsúlyozta, nem egyedül vádolja (*j'accuse*) a vádlottak padján ülő embert, hanem hatmillió áldozat szószólója, azoknak a millióknak a nevében is beszél, akiknek a hangját már nem lehet hallani.³¹ Az ügyészhez hasonlóan, szimbolikusan a tanúk sem csak a maguk nevében beszéltek, nem csak önmagukat képviselték.

Hannah Arendt tudósításaiban (illetve könyvében) a per során szerepeltetett tanúkkal kapcsolatban ellenérzést fogalmazott meg. Landau főbíró véleményével összhangban, valamint Gideon Hausner főügyész és egyéb kommentátorokéval ellentétben szerepüket visszásnak tartotta.³² Minthogy nem volt bizonyító ere-

²⁸ Michal SHAKED: *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge. Holocaust and Genocide Studies*, 2015/1. 7.

²⁹ Annette WIEVIORKA: *The Era of the Witness*. Cornell University Press, Ithaca, 2006. 66–68.; Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: *Witness in the Archive: Holocaust Studies/Memory Studies*. In: Susannah RADSTONE–Bill SCHWARZ (eds.): *Memory, Histories, Theories, Debates*. Fordham University Press, New York, 2010. 392.

³⁰ Aleida ASSMANN: I. m. 81.

³¹ Gideon HAUSNER: *Ítélet Jeruzsálemben*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 458–460.

³² Vö. Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 391.; Arendt és Hausner eltérő nézőpontjáról lásd Leora BILSKY: *Történetmondók versenye és az Eichmann-per. Múlt és Jövő*, 1998/4. 55–69.

jük a per kimenetelét tekintve, a tanúskodó túlélők sokaságát úgy jellemezte, mint akik tömeggyűlésen vettek részt, mely „propagandának tűnt”, a túlélők beszédhez való jogáról is ironikusan mint a „tanúk irrelevanciához való jogáról” írt.³³ Mindössze két tanúval kapcsolatban nem fogalmazott ironikusan. Zindel Grynszpan tanúvallomását azért találta figyelemre méltónak, mert tíz perc elegendő volt számára ahhoz, hogy „27 év kevesebb, mint huszonnégy óra alatt lezajlott értelmetlen megsemmisítésé”-t elmesélje. Abba Kovnerét pedig azért, mert tanúvallomásában egyedülálló módon egy német segítségnyújtását mesélte el.³⁴ Arendt a tanúkkal kapcsolatban ugyanakkor mást is megfogalmazott (amelyet Bilsky is átvett): a túlélő áldozatok szerepeltetésével a per a náci végző szándékát megghiúsító szimbolikus aktust vitt színre, hiszen a per nyilvánossága előtt az önmagukat és az áldozatokat képviselő tanúk egy olyan felfoghatatlan bűncselekmény, szisztematikus népiirtás után maradtak életben, amely bűncselekményeket a tettesek nyomok és tanúk nélkül akarták elkövetni.³⁵ Landau elnöklő bíró vagy Arendt a tanúk felvonulását – a zűrzavarok, az ellentmondások, az emlékezők tévedései miatt – kifogásolták, Hausner vagy a későbbi kommentátorok számára éppen a kollektív hang jelentette a tárgyalás legjelentősebb örökségét.³⁶

Többek között Tom Segev, Annette Wiewiorka, Enzo Traverso, David Cesarani, Leora Bilsky által fémjelzett diszkurzus, valamint a traumaelmélet teoretikusai – főként Shoshana Felman, Cathy Caruth, Dori Laub – azok, akik az európai zsidóságon elkövetett náci népiirtás emlékezetét, tanúságtételeit helyezték vizsgáldásuk homlokterébe, az Eichmann-perben szereplő tanú

³³ Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem*. I. m. 635., 637.; Uó: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 249–250.

³⁴ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 252–258.; vö. ZOMBORY Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 33–36.

³⁵ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben*. I. m. 258.; Shoshana FELMAN: *The Return of the Voice*. In: Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony – Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. Routledge, New York, 1992. 208.; Leora BILSKY: I. m.

³⁶ Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 392.

pozícióját kulcspontinak tekintették, és az áldozat/tanú jelentésének újragondolásához kötötték vissza értelmezési keretük kiindulópontját. Wieviorka a pernek a genocídium emlékezetében játszott kitüntetett szerepére mutatott rá első kiadásban 2008-ban megjelenő monográfiájában (*The Era of Witness*), a tárgyalás fontosságát az áldozat pozíciójának átalakulásában jelölve meg: a korábbi áldozat a pernek köszönhetően válhatott tanúságtevő tanúvá, akinek ekképpen átalakult a társadalmi pozíciója is. Az elkövetőre irányuló fókusz, illetve a kívülálló objektív történetész narratívája helyett a túlélő-tanú kerül kitüntetett szerepbe, aki ráirányítja a figyelmet az emlékezet szükségességére, kiegészíti a történelmet, voltaképpen az emlékezet megtestesítőjeként a történelem hordozójává válik, és a múlt folyamatos jelenlétéről tanúskodik.³⁷

Shoshana Felmant, aki az ezredforduló körüli években alapvetőnek számító dekonstrukciós pszichoanalitikus megközelítésre építette a per szimbolikus dimenziójával foglalkozó tanulmányait,³⁸ éppen Arendt tanúkkal szembeni averziói erősítették meg abban, hogy a jeruzsálemi pert mérőöldkőnek tekintse, és mint jogilag és történelmileg radikálisan új eseményt értelmezze.³⁹ Felman hangsúlyozza, a nézők előtt lejátszott dráma tette lehetővé, hogy az áldozat pozíciójában konceptuális forradalom játszódjék le. Az áldozat a nyilvánosságban a jogi aktus révén beszélő pozícióhoz jutott, és a történelem szerzőjévé válva elmondhatja saját történetét.⁴⁰ Azzal, hogy a per teret biztosított a túlélők hangjának, azok egyrészt szemantikai autoritáshoz jutottak, másrészt egyéni tanúvallomásaikkal kollektív történetet hoztak létre. A tanúvallomást tevők gyászolnak és emlékeznek,

³⁷ Annette WIEVIORKA: I. m. 56., 84–88.

³⁸ Shoshana FELMAN: *The Juridical Unconscious. Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, Ma. London, 2002.

³⁹ Arendt Eichmann könyvének tanúk szerepét értelmező fejezete külön polemia tárgyát képezi. Shoshana Felman Arendttel vitatkozva alakította ki pszichoanalitikus traumaelméletének főbb keretét (Ka-Tzetnik összeomlásának értelmezésével), amely elmélettel szemben az Arendtet újraolvasó Zombory Máté markáns kritikát fogalmazott meg. In: ZOMBORY Máté: I. m.

⁴⁰ Shoshana FELMAN: *Theaters of Justice: Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust*. In: Uó: *The Juridical Unconscious*. I. m. 124–125. 39. lj.

autoritásuk azokra is kiterjed, akik nem éltek túl a holokausztot, az áldozatok nevében is beszélnek.⁴¹

A per (kitüntetett) tanúvallomásait, illetve a későbbi, főként videóinterjús visszaemlékezéseket, pszichoanalitikus alapszituációkat értelmező traumaelméletek a történelem és reprezentáció, reprezentáció és emlékezet közötti eltolódásra mutattak rá, és egy olyan elméleti keretet dolgoztak ki, amelyben a tanúsítást mint jelenben zajló cselekményt és nem mint múltból szóló beszámolót értelmezték. A tanúság funkcióját pedig a dehumanizált áldozat beszédében rejlő affektív közvetítéshez kapcsolták, kiemelve az elhallgatások, a kettős emlékezeti struktúra (védőpajzsként működő emlékezés, ami elbeszélést hoz létre, és az érzékek emlékezetét, a mélyemlékezet betörésének kivédési kísérleteivel)⁴² működését, és az empátikus meghallgatás (odahallgatás) fontosságát.⁴³

Dolgozatom további argumentációja a tanúval kapcsolatos diszkurzus alap gondolatára épít, elsősorban a kimondott beszédre koncentrál (jelezve az elhallgatásokat is), és abból indul ki, hogy az Eichmann-per által jön létre az áldozat tanúvá alakuló szemantikai autoritása; az érzelem, empátia, emlékezet a történelem mellé egyenrangú aspektusként azáltal kerül, hogy belátást nyer, a dokumentumok bizonyító erejéhez képest a holokauszt áldozatai olyan tanúk, akik maguk a tények.⁴⁴ A ritu-

⁴¹ Marianne HIRSCH–Leo SPITZER: I. m. 392.

⁴² Uo. 394.

⁴³ Zombory Máté a pszichoanalitikus traumaelméletek használhatóságával kapcsolatban markáns kritikát tartalmazó argumentációja (kognitív és morális kudarcként értelmezve azokat), alighanem a narratív igazság és „történeti igazság” közötti, feloldhatatlannak látszó ellentétére épülő vita része. A szerző ellenérve a tanú arendti értelmezését kritika alá vonó Felmannal szemben, hogy Felman Arendtet egyoldalúan olvasta, mellőzte a tanúnak a tudás és tapasztalat közvetítésére vonatkozó szerepét, valamint: „Míg Arendt számára a tárgyalás drámai pillanatának csendje az ellenfeleit »néma anonimitásban« eltüntetni igyekvő náci program feletti győzelmet jelenti, Felmannál a tehetetlen néma áldozat testi tanúságának drámaisága az, ami e győzelmet lehetővé teszi.” Továbbá „Arendt írása tagadhatatlanul humánusabb, amennyiben meghallgatja a beszélő szubjektumot ahelyett, hogy tudattalan áldozatnak tekintené, akinek az a szerepe, hogy a traumaként felfogott történelmi esemény élő emlékműveként szolgáljon.” ZOMBORY MÁTÉ: I. m. 36.

⁴⁴ Annette WIEVORKA: I. m. 85.

álisan felvonultatott tanúk a per szimbolikus, jogi aktusán keresztül nyerik el társadalmi státuszukat, amelyben a visszanyert önbecsülésen és elismerésen kívül hangsúlyos elem, hogy emlékező csoport tagjává válnak, a halottak emlékezetét közvetítik, magukra véve a jövő felé való átadás feladatának súlyát.⁴⁵

A magyar tanúk

A tárgyalás megkezdése előtt, a tanúk kiválasztásakor a vádhatóság a bizonyítási eljárást tartotta szem előtt. (Arendt kritizálta a tanúk megválasztását is.) A túlélő tanúk egymás után mesélték a sokkoló történeteiket verésekről, megaláztatásokról, gyilkosságokról, tömeges kivégzésekről, koncentrációs táborokba, illetve megsemmisítő táborokba való deportálásokról, kényszermunkáról, csakhogy a történeteiknek nem volt bizonyító erejük abban az értelemben, hogy nem tudtak Eichmann konkrét tetteiről vallani, a 111 tanú többsége nem találkozott személyesen Eichmann-nal.⁴⁶ A precedens nélküli bűncselekményekről valló beszédek drámaisága összeütközött a joggal, és a jogi rend betartása érdekében előfordult, hogy a túlélő tanúvallomását megszakították. Cesarani is céloz rá, a tanúk a valóságban (a szemantikaiautoritás-pozíciójuk értelmét árnyalando) csak korlátozottan tudták a saját történeteiket elmesélni.⁴⁷ Landau főbíró szerette volna a jogi eljárásrendet kontroll alatt tartani, aki emiatt kénytelen volt Gideon Hausnerrel is vitába szállni; volt olyan eset, amikor egy izraeli nemzeti hős beszédét is félbe kellett szakítani⁴⁸ (Szenes Erzsínél is látni fogunk rá példát). Habár az ítélet meghozatala szempontjából az előzetes dokumentumok elegendőek lettek volna a bíróság számára, a vádhatóság a jogi processzust is be akarta tartani, szükség volt olyan tanúkra, akik közvetlenül tudtak Eichmann és vezérkará-

⁴⁵ Aleida ASSMANN: I. m. 236.

⁴⁶ Michal SHAKED: I. m.17.

⁴⁷ Uo. 22.

⁴⁸ Uo. 15–16.

nak tetteiről vallani, ezért a magyar tanúknak különösen nagy szerepük volt a tárgyalás során.

A magyar tanúk vallomása 1961. május 24-én, az ötvenkettedik tárgyalási napon kezdődött, és június 2-áig, hét tárgyalási napon át tartott. Tizenhárom, javarészt izraeli állampolgárságú magyar tanút hallgattak meg.⁴⁹ A tanúk magas száma is jelzi, hogy a tárgyalás szempontjából a magyar ügy az izraeli vádhatóság számára különösen fontos volt. Eichmann ugyanis, mint a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidó ügyek részlegének vezetője, vezérkarával 1942–1944 között a szlovák, holland, francia, belga, görög, észak-olasz, magyar zsidó lakosság deportálását bonyolította le, személyesen viszont csak Magyarországon vett részt a lakosság gettósításának és elhurcolásának megszervezésében. 1944. április végétől július elejéig a mintegy 440 000 zsidónak minősülő magyar állampolgár haláltáborokba való deportálását Eichmann személyesen irányította, így a tanúk Eichmann közvetlen áldozatai voltak, többen kapcsolatba kerültek vele, így személyes döntéseire, cselekvési mozgásterére szolgáltatott bizonyítékot. Amikor a magyar tanúvallomásokra került sor, ahogy Schön Dezső, az *Új Kelet* felelős szerkesztője – aki tudósítóként volt jelen – fogalmazott, a magyar ügyet tárgyaló fejezet során megváltozott a törvényszéken a hangulat, „mindenki látja, mindenki hallja, mindenki érzi”, mert „ez a per Adolf Eichmann legszemélyesebb pere”.⁵⁰ Freudiger Fülöp, a Zsidó Tanácsa tagja, az egykori Budapesti Autonom Orthodox Izraelita Hitközség elnöke a Sonderkommando tagjaival folytatott tárgyalásokról, a Zsidó Tanácsról, az Auschwitz-jegyzőkönyvről beszélt, ezalatt botrányok, bekiabálások szakították félbe a tárgyalást.⁵¹ Dr. Arje Breszlauer a budapesti Üvegházról, a halálmenetről, a védlevelekről, Raoul Wallenberg mentőakciójáról, Aviva Fleishmann a halálmenetről, anyja haláláról vallott. Joel Brand szerepe jelentős volt, mint az egykori budapesti mentőbizottság tagja, Eichmann-nal folytatott tárgyalásokat – ez volt az „árut

⁴⁹ Friedrich Karl KAUL: *Az Eichmann-ügy*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 214.

⁵⁰ SCHÖN Dezső: *A Jeruzsálemi per*. Új Kelet Kiadó, Tel-Aviv, 1962. 274.

⁵¹ Uo. 277.

véért, vért áruért” akció, melynek a tétje „egymillió zsidó megmentése” lett volna.

Schön Dezső Freudiger Fülöppel kapcsolatban a másodlagos tanú szerepére (aki nem volt közvetlenül az atrocitás áldozata), százezrek nevében való képviselőre reflektál: „nem volt gettóban, nem került deportáló vonatra, ha meg tudja őrizni az önuralmát, akkor is mások szenvedéseiről tudott volna beszélni. [...] Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a téglagyáraknak ne legyen tanúja. Hogy ne számoljanak be a világnak, mi történt a munkácsi, máramarosszigeti, szatmári, nagyváradi és a többi gettókban. Hogyan vertek, kínoztak, vallattak, hogyan szedték ki a zsidókból, – akik még abban reménykedtek, hogy visszatérnek otthonaikba – a titkot: hol, kinél rejtették el a pénzt, árut, aranyat, ékszert, holmit... A magyar zsidóság hatszázezer mártírját siratja.” A „minimális elégtétel”-re utalva: „Eichmann szerepén és a körülmények szerencsétlen összejátzásán túl, szenvedéseinket méltó szavakban formálják és jegyezzék fel.”⁵²

A többi tanúvallomáshoz hasonlóan, a magyar tanúságtevő beszédek sem tudtak „csak” Eichmann és társai büntetteiről vallani, nyilvánvalóan sok személyes traumatikus emléket is tartalmaztak, melyek egyrészt nehezítették a per jogi rendben tartását, de az áldozattal való azonosulást, a szolidaritásérzést erősítették. Dr. Földi Márton az ungvári gettóról, családjá deportálásáról, személyes tragédiájáról beszélt: amikor Auschwitzba érkeztek, a férfiak balra, a nők és a gyerekek jobbra mentek. „A nők csoportja elindult, mentek és eltűntek. Hirtelen észrevettem a feleségemet. Hogy hogyan ismertem fel őt? Pici kislányom piros kabátkát viselt, ez a piros pont volt a jel számomra, amely megmutatta, hogy ők vannak ott. Ez a piros pont egyre távolodott, egyre kisebb és kisebb lett... Én jobbra mentem, és nem láttam őket többé soha.”⁵³

⁵² Uo. 275.

⁵³ Uo. – A Jeruzsálemi per képekben, oldalszám nélkül.

Szenes Erzsi tanúvallomása az Eichmann-perben

Eichmann személyes döntéseinek, cselekvési szabadságának igazolását célzó, bizonyító erejű vádnak lesz az egyik tanúja Szenes Erzsi is. Szenes Erzsi Elisheva mint (cseh)szlovákiai születésű újságíró tanúvallomását 1961. május 25-én, az 53. beidézett tanúként magyar nyelven tette meg.⁵⁴ Személyes történetének része, hogy egyrészt szlovákiai menekült, de női atrocitástörténetek elszenvedője és tanúja volt, valamint részese és áldozata azoknak az eseményeknek, amelyek az Eichmann-perben és az 1963-as frankfurti Hunsche–Krumey-perben is – melyben a Zsidó Tanács 1944. július 19-i cselekvésképtelensége volt a vádpont – kulcsfontosságúak voltak. Rajta volt ugyanis azon a vonaton, mely „a vádhatóság birtokában perdöntő bizonyítéknak”⁵⁵ számított. Ez volt az a bizonyos kistarcsai transzport, amelyet már a nagy deportálások után, vagyis miután kormányzói utasításra nem lehetett több transzportot indítani, Eichmann parancsára, kétszer, másodjára sikerrel küldtek ki Auschwitzba. Szenes Erzsi így a kistarcsai internálótáborból deportált, visszarendelt és újradeportált transzport túlélőjeként beszélt a tárgyaláson tanúként, akinek tanúvallomását Eichmannék ellen közvetlen bizonyítéknak lehetett tekinteni.

A per reprezentációit tekintve a keletnémet Friedrich Karl Kaul 1965-ös könyvében említi, bár elírja a nevét, Elisheva Genesként (újságíró) hivatkozik rá mint 3. tanúra, aki az őrizetbe vétel barbár körülményeiről, a nők elleni atrocitásokról beszélt.⁵⁶ Gideon Hausner szintén idéz Szenes tanúvallomásából („marhavagonokba zsúfoltak bennünket, utaztunk egy ideig, aztán csak azt éreztük, hogy a vonat az ellenkező irányba halad, és aztán visszaérkeztünk Kistarcsára”⁵⁷). Bár az *Új Kelet*ben is beszámol-

⁵⁴ Szenes Erzsi tanúvallomása angol nyelven: *Testimony of Erzsébet Elisheva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. Session No. 53 10 Sivan, 5721 (25 May 1961) 1999, The Nizkor Project. Forrás: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/index-03.html> Session 53 (Letöltve: 2022. 03. 14.). A tanúvallomásból vett idézetek a szerző fordításai.

⁵⁵ SCHÖN Dezső: I. m. 275.

⁵⁶ Friedrich Karl KAUL: I. m. 214.

⁵⁷ Gideon HAUSNER: I. m. 212.

nak tanúvallomásáról, sőt 1961. május 26-án címlapra kerül („A Szlovákiából átszökött Szenes Erzsí írónőnek nem hitték el a borzalmakat”),⁵⁸ feltűnő, hogy Schön Dezső, a lap felelős szerkesztője, perről írt cikksorozatában és a *Jeruzsálemi per* (1962) című könyvében (a könyv függeléke a perről és a tanúkról készült fotókat is tartalmaz), a magyar tanúk közül Szenes Erzsit mintegy kifelejtí. A kistarcsai transzport fontosságával foglalkozó részben az esemény életben maradt tanújára, Szenes Erzsire nem hivatkozott, noha „ez perdöntő bizonyíték, Servatius is érzi, hogy a kistarcsai vonat miatt szorul a hurok védenca nyakán”.⁵⁹ Hogy Schön miért nem szerepelteti Szenes Erzsí tanúvallomását, és a perdöntő bizonyíték bemutatásakor miért nem említi még a nevét sem, nehezen megválaszolható kérdés. Egyrészt munkatársak voltak, és bár Schön ugyanott felelős szerkesztő volt, ahol Szenes külső munkatársként publikált, Szenes nem csupán újságíró volt, hanem a háború előtt elismert magyar költő, így is mutatták őt be a lap hasábjain.⁶⁰ Schön Dezső, amikor a kistarcsai transzport – mint kardinális esemény – tanújaként az eseményt átélő tanú (azaz Szenes Erzsí) helyett Freudiger Fülöpöt nevezi meg, a másodlagos tanút, ezzel az eseménysornak új jelentést ad. Itt tudja ismertetni ugyanis Servatiusnak a tanúhoz intézett keresztkérdéseit: „Ki tiltotta meg a zsidóknak, hogy vonaton utazzanak? Ki állította fel a kistarcsai internálótábor? Ki hajtotta végre a zsidóellenes utasításokat? Minden kérdés átlát-szó: azt akarja bizonyítani, hogy zsidógyűlölet terén a magyarok nem voltak importra utalva, sőt, kaptak is az alkalmon, hogy Németország példáját követve, ilyen formában szabaduljanak meg a zsidóktól...”⁶¹ A Servatius által felvetett kérdések, amelyek szándékuk szerint a náci németek felelősségének tompítására irányultak, olyan témát neveztek néven – a magyar kormány kezdeményezése, felelőssége –, amely Schön Dezső (és az izraeli magyarok) számára nem melléktéma. A magyarok felelősségre vonása, a kivándorlás és a kárpótlás a legfontosabb ügyek, me-

⁵⁸ Vö. *Új Kelet*, 1965. május 26. 1.

⁵⁹ SCHÖN Dezső: I. m. 275.

⁶⁰ GERVAI Sándor: I. m.

⁶¹ SCHÖN Dezső: I. m. 275. (1961. május 26.)

lyek a hatvanas évek derekán Schön által az izraeli–magyar nyilvánosságának szánt értelmezési keret központi tartalmi elemeiként jelennek meg. Éppen ez az a kérdéskör, amelyet a magyar állam 1960–1961-ben is megkerülni igyekezett. Tudható, hogy a magyar fél a per előzetes dokumentációjának összeállításában is oly módon adott segítséget – Lévai Jenőn keresztül –, hogy a bemutatott anyagból a magyarok felelősségének kisebbitése, a cionisták németekkel való kollaborációja kerüljön előtérbe.⁶²

Szenes Erzszi szlovákiai menekültként először az 1942 májusában történt szlovákiai deportálásokról és a fiatal nők elleni atrocitásokról beszélt: „Szlovákiában, Michalovce-ban, először is elfogták a fiatal lányokat. Ez sokkolta a családokat, hiszen nem hitték, hogy tényleg elviszik a gyerekeket, a lányokat, a fiatal nőket és az egyedülálló nőket. Én is köztük voltam. Azokban a napokban még sikerült elmenekülnöm és elbújni. De később mégis elfogtak, és az egyik transzportba kerültem, amely már kész volt a deportálásra, de a legutolsó pillanatban sikerült onnan elmenekülnöm. Azt kell mondanom, hogy május 5-én, amennyire én tudom, körülbelül 3000 zsidót deportáltak Michalovce-ból.” Szenest mint tanúságtevő íróat a nagymihályi zsidók deportálásának története sokáig kísértette, az elpusztított nagymihályi zsidó közösség történeteit később is feldolgozta, tárcáiban újra meg újra felidézve alakjaikat, világukat, nyelvüket, életmódjukat. A saját közösségi nyelvhasználatával, nyelvi kódokkal rendelkező közösségről készített utolsó pillanatkép szintén része lett a tanúvallomásának. Ahogy ez a történet tárcáiban több ízben előkerült, a tárgyalóteremben ugyancsak el akarta mondani, fel akarta idézni egy teljesen nyomtalanul eltűnt közösség emlékeit. A tanú azokat is képviselte, akik nem maradtak életben, az elnyert szemantikai autoritás a kollektív hangként való megszólalást is lehetővé tette: „Ez 1942 májusában volt. A zsidókat deportálták Michalovce-ból, és később képeslapokat küldtek, amelyeken az állt, hogy Lublinba deportálták őket. »Majdnem mindannyian már a Hradokban vannak.« Ez volt a michalovcei

⁶² ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2019/2. 41–42.

temető neve. Azt is írták: »Még nem találkoztunk Wiesnerrel.« Wiesner volt a pék, ezért ez a név azt jelentette, hogy alig ettek kenyeret.»

Az államügyész többször tette fel azt a kérdést, hogy hogyan sikerült Magyarországra átszöknie, de a válaszaiból nem sok mindenre derül fény. „A magyar írók táviratilag küldtek egy kérvényt Tisóhoz, az államelnökhöz, kérték, hogy ne deportáljanak, de nemleges választ kaptak. Ezt követően Márai Sándortól kaptam azt a tanácsot, hogy próbáljak meg Magyarországra szökni.”⁶³ A szökés javaslatával kapcsolatban tehát Márai Sándor nevét hozta szóba. Ezen a ponton még vissza akart térni a lányok brutális bántalmazására, de megszakítják az elbeszélését, a konkrétumokra kíváncsiak, hogyan jutott Budapestre. A megvalósítás körülményeiről a tanúvallomásban kitérő választ adott (gyalog átjött a határon, és elmondása szerint a külügytől kapott menedékjogot, vagyis tartózkodási engedélyt). Az 1966-ban Budapesten publikált *A lélek ellenáll* című napló előszavában úgy fogalmaz, hogy a fivére feleségével szökött át,⁶⁴ és másutt arra is céloz, hogy menedékjogot mint a *Prágai Magyar Hírlap* volt munkatársa kapott.⁶⁵ Filep Tamás Gusztáv Szenes Erzszi deportálásának körülményeit tisztázó tanulmányában úgy érvel, hogy az SS feltehetően a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) nyilvántartásából szerezhette meg Szenes adatait, és két nappal a bevonulás után, 1944. március 21-én, hajnali 5 órakor a Dárday Panzióban az ott lakó lengyel menekültekkel együtt letartóztatták.⁶⁶ Az Astoria Hotelbe vitték, amely a Gestapo gyűjtőhelye volt, négy napig tartották fogva innivaló és élelem nél-

⁶³ Gervai Sándor Szenes Erzsiről írt cikkében lejegyzí, hogy Márai kezdeményezésére mintegy negyven magyar író fordult Tisóhoz, „még a fasiszta-barát Kodolányi János is, hogy ne hurcolják el Birkenauba. Tiso hipokrita módon elhárított magáról minden felelősséget: a kérvényt kenetteljes szavakkal elutasította, mondván, hogy a deportáció nem Isten alázatos szolgájának – mármint öneki –, hanem a sátán katonáinak a műve.” In: GERVAI Sándor: I. m.

⁶⁴ SZENES Erzszi: *A lélek ellenáll. Napló és versek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 7.

⁶⁵ SZENES Erzszi: Játék a halállal. Sebesi Ernő emléke. *Új Kelet*, 1977. április 15. 10.

⁶⁶ FILEP Tamás Gusztáv: „...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról”. *Irodalmi Szemle*, 2012/8. <https://irodalmiszemle.sk/2012/08/filep->

kül – Keresztes-Fischer Ferenc magyar belügyminiszterrel, a parlament letartóztatott tagjaival, politikusokkal, gróf Apponyi Györggyel, Chorin Ferencsel, a szociáldemokrata Buchinger Manóval együtt –, ahonnan előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd a Svábhegyre (a Gestapo főhadiszállására) vitték, ahol súlyosan megkínózták. A tanúhoz intézett kérdések, pontosítások, rákérdezések próbálták a személyes traumatörténetet a vád bizonyító eljárásrendje felé csatornázni, így például nem tértek ki arra, pontosan mit jelentett a brutális bántalmazás, hanem Servatius azt próbálta tőle mint áldozattól megtudni, hogy a Svábhegyen, az Eichmann Sonderkommando, a Sicherheitspolizei (Sipo) és a Sicherheitsdienst (SD) budapesti parancsnokainak irodáiban tartották-e fogva, az SS vagy magyarok hallgatták-e ki. Amikor a saját atrocitástörténetét próbálta volna elmondani – mi volt a következménye a fegyveres fenyegetésnek –, amely történet felidézésébe többször kezdett bele, az ügyész rendre félbeszakította: „Asszonyom, a kérdésem az volt: emlékszik-e, hogy melyik irodában volt? Nem látott magyarokat. Emlékszik arra, hogy melyik nem magyar irodában volt? Igen vagy nem? Vagy emlékszik, vagy nem emlékszik.” A pattogó kérdésekre megpróbált ugyan válaszolni – „magas rangú tisztek voltak ott” –, de amikor el szeretne volna mondani egy zsidó és egy ferences szerzetes megkínzásának történetét, az előjáró bíró nyomatékosan rá akarta szorítani, hogy arra válaszoljon, hogy milyen irodában volt, amely kérdésre mint az események áldozata annyit tudott felelni: „Nem tudom. Nem mondták el nekem, és én nem tudtam róla.”⁶⁷

Szenest a Zrínyi utcai börtönben további hat hétig tartották fogva, majd a kistarcsai internálótáborba került, ahol, mint mondta, „mi, zsidó nők ott, Kistarcsán, a Gestapo kezében voltunk”.⁶⁸ A kistarcsai deportálónovat sorsa, története jól ismert, történettudományi szaktanulmányok sokat idézett példája – Eichmann-nak a tömeggyilkosságokban elkövetett személyes

tamas-gusztav-szabalyosan-rkiloptakl-bennuenket-magyarorszagrol/ (Letöltve: 2022. 03. 14.).

⁶⁷ *Testimony of Erzsi Elisheva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

⁶⁸ Uo.

részvételével kapcsolatban felhozott bizonyító erejű történet.⁶⁹ A kistarcsai internálótáborból július 14-én, amikor már Horthy eltávolította a csendőrséget és leállította a deportálásokat, Eichmann mintegy válaszként, Benoschofsky Ilona elmondása szerint „1500 őrizetesét bevagoníroztatja”.⁷⁰ A Zsidó Tanács – Alexander Bródy tanúvallomása is ezt támasztja alá – azonnal értesítette a kormányzót, aki utasította a belügyminisztert, hogy állítsák meg a vonatot, akárhol is van, és rendeljék vissza Kistarcsára.⁷¹ Szenes így vall erről: „Nagyon sokáig álltunk a Keleti pályaudvaron. Aztán mégis elindítottak bennünket. Később, egy állomáson sokáig feltartottak bennünket.”⁷² Pontosán nem tudták, hogy mi történik, csak azt érezték, hogy a vonat az ellenkező irányba halad. (Később, az *Új Élet*ben 1964-ben készült interjúban úgy meséli el, hogy a határról küldték őket vissza,⁷³ de ez Hatvanban volt.) Visszakerültek Kistarcsára, négy vagy öt napig lehettek ott (július 19-ig). Eichmann, miután a Zsidó Tanács tagjait magához rendelte, és fogva tartotta őket, a kormányzó utasítása ellenében megparancsolta a transzport újbóli deportálását, de már egyenesen Auschwitzba. Szenes a transzportot túlélőkről nem tudott nyilatkozni, nagy részüket néhány óra alatt meggyilkolták, az ötszáz fős csoportba, amelybe került, és amelyet Fallerslebenbe küldtek, csak néhányan maradtak a kistarcsai táborból.⁷⁴

⁶⁹ Vö. Christian GERLACH–GÖTZ ALY: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Noran Kiadó, Budapest, 2002. 277–278.

⁷⁰ BENOSCHOFSKY Ilona: *Emberrablás Kistarcsán*. In: GÁTI Ödön (szerk.): *Mementő. Magyarország 1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 69–70.

⁷¹ Vö. FILEP Tamás Gusztáv: I. m.

⁷² *Testimony of Erzsébet Eliseva Szenes At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

⁷³ L. I. [LENGYEL István]: A vonat másodszor is kirobogott. Beszélgetés Szenes Erzsébet költőnővel, a Hunsche–Krumey per tanújával. *Új Élet*, 1964. augusztus 1. 3.

⁷⁴ Miron Eszter (1929, Jánosháza; a Történelmi Magyarországról Bevándoroltak Szövetségének jeruzsálemi elnöke) a kistarcsai transzport túlélőjeként 1969. február 7-én tett tanúvallomást a frankfurti bíróság előtt, a Hunsche és Krumey felújított perében. Az ezekben az években Izraelben magyar nyelven publikált, túlélők és főként cionista ellenállók visszaemlékezéseit tartalmazó kötetben (GALLI-GEMEINER Ervin [szerk]: *Tanúk vagyunk*) Miron Eszter a kistarcsai internálótáborhoz (és Auschwitzhoz) kapcsolódó emlékeit idézi fel, többek között Szenes Erzsébet is utalva: „Szenes Erzsébet minden héten megtartotta szavalóest-

A nőket ért traumák, kiszolgáltatottságukból fakadó szenvedéstörténetük – a szexuális abúzustól a gyerekek elvesztéséig – és az azokról való tanúságtevő beszéd, jobban mondva annak az iszonyatnak az elbeszélhetetlensége a holokauszt gender aspektusával foglalkozó kutatások külön fejezete. Szenes Erzsi vallomásában több vonatkozásban kapcsolatba kerül a holokauszt női megpróbáltatásaival. Utaltam már a fiatal szlovák lányok és nők deportálását felidéző emlékre, Szenes később is kísérletet tesz, hogy a nők szenvedéseiről beszéljen, megpróbál helyettük, a nevükben szólni: ezeket a nőket brutálisan bántalmazták – félájultak voltak, amikor a buszokra, majd a vagonokba hajították őket. Az államügyész is rákérdezett a nőket ért megalázásra: tett-e olyat az SS, hogy a nőket katonák előtt megszegyenítsék, azon túl, hogy reggelente meztelenre kellett vetkőzniük a katonák előtt mosakodásnál. Elmondja, hogy 1943-ban, amikor már Budapesten tartózkodott, egy Klein-Kinowski nevű férfi Auschwitzból hozott hírt a gázkamrák tényéről, és arról, hogy a lányokat prostitúcióra kényszerítik. Amikor pedig Fallerlebenben, a hadigyárban dolgozott, látta, hogy az ott született gyermekeket a bergen-belseni gázkamrába viszik.⁷⁵

Szenes Erzsi a törvényszéken történeti értelemben is bizonyító erejű tanúvallomást tett, szimbolikusan pedig az áldozat saját autoritását a saját történet jogi értelemben legitimált módon való bemutatásával, a meggyilkoltak nevében való beszéd jogának kiküzdésével (a halottak emlékezetével) nyerte el. Izraeli magyar íróként az ötvenes évektől az *Új Kelet*ben folyamatosan publikált, 1956-ban (2. kiadás: 1959) megjelent *Van hazám* című tárcagyűjteménye. Ötvenes évekbeli írásait a tengeren túli magyar zsidó közösség már ekkor jutalmazta (a VEMZSE, a venezuelai magyar zsidó közösség díja 1954-ben, az *Apám fája* című tárcát a United Hungarian Jews of America részesítette különdíjban),

jét. Külön engedéllyel, az udvaron. Felolvasta leheletfinom írásait, közbeiktatva néhány világirodalmi gyöngyszemet is, amit kívülről tudott. Ezek voltak a kistarcsai tábor másfél órái, amikor majdnem embereknek éreztük magunkat.” In: MIRON ESZTER: Kistarcsa... In: GALILI-GEMEINER Ervin (szerk.): Tanuk vagyunk. A szerkesztő kiadása, A. Gyéres nyomda, Tel-Aviv, 1972. 136.

⁷⁵ *Testimony of Erzsébet Eliseva Szeneš At the trial of Adolf Eichmann*. I. m.

de héberre az említett *Van hazám* című könyvet éppen 1961-ben fordították le, *Moledet jes li* címmel,⁷⁶ amely fordításhoz bizonyára a per által megszerzett pozíció segítette. Az ötvenes évekbeli írásaiban az izraeli újrakezdésre vonatkozó és a (rétegzett) múltat idéző reflexivitás, az integrálódás és a múlt terhe egyaránt jelen van, bár elsősorban az Izraelhez tartozás mélyebb kötődését tematizálja, több írása idézi fel a nagymihályi múlt, a koncentrációs tábor emlékét. „Ha jól meggondolom, e két fogalom – Jeruzsálem és pogrom – e két véglet között hanyódtunk végig Európában.”⁷⁷ Összehasonlítva a későbbi, hatvanas években írt tárcanovellákkal, az ötvenes években főképp az új közösségbe való integrálódás, az újrakezdés nehézsége, a jelen kérdései foglalkoztatják, és ezekben az írásokban az egyéni és kollektív történet, a zsidó múltra emlékezés a bibliai és cionista tartalmak jelenlétével együtt hangsúlyos. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, megszólalásaiban az emlékező közösségből végzett emlékezeti munkaként, életfeladatként és az identitásának legfőbb alkotóelemeként definiált emlékezés, a (rétegzett) múltat és a jelent minduntalan értelmező attitűd, a jelen-múlt egymásra rétegződése a hatvanas évektől még nagyobb nyomatékot kap. Az évek alatt kéziratokból, másolatokból, emlékekből visszaidézni és „rekonstruálni” szándékozott múlthoz, a háború alatt elpusztított nagymihályi zsidóság, családja és saját elrabolt életének megírásához kettős fókuszot választ: a zsidó bibliai-népi tartalom továbbra is megmarad, de a többes kultúrához tartozás bemutatása, a magyar és európai kulturális múlt, emlékfelidézés is egyre fontosabbá válik.

Izraelből Magyarországra

Szenes Erzsí jeruzsálemi perben tett tanúvallomására – ahogy jeleztük – Friedrich Karl Kaul és Gideon Hausner is hivatkozott, ellenben sem a per magyar sajtójában, sem Schön Dezső tudó-

⁷⁶ Elisová SZENES: *Moledet jes li*. Ásziré Hánácim, Haifa–Jeruzsálem, 1961.

⁷⁷ SZENES Erzsí: *Megérkezés*. In: Uó: *Van hazám*. Neografika Press, Tel-Aviv, 1956. 6.

sításában nem kapott figyelmet, amelynek pontos okát ugyan nem tudjuk, de feltételezhető, hogy 1961-ben sem a magyar tudósítók, sem Schön Dezső nem számítottak arra, hogy Szenes Erzsébet tanúságtevése nagyobb hatókörre tesz szert. Szenes ki tudott lépni a per izraeli környezetéből, képes volt arra, amire más izraeli magyar író, újságíró hosszú évtizedekig nem: holokauszt-túlélő tanúként Izraelből holokausztkönyvével (*A lélek ellenáll*) és a nagy per tanújaként személyesen is újra meg tudott jelenni Magyarországon. Újbóli színre lépése visszhangot keltett, ismét elismerésben részesült, és képviselni tudta nemcsak a saját, de az izraeli túlélő magyar zsidók ügyét is. Nézzük meg, hogyan volt lehetséges, melyek voltak szereplésének körülményei, hiszen mindez a hatvanas évek közepének magyar nyilvánosságában történt, amikor is a szovjet tömbhöz tartozó Magyarországon a külpolitikai kérdések, a zsidóságot érintő ügyek, a cionizmus, az izraeli diplomáciai, kulturális kapcsolatok témái szigorú ellenőrzés alatt álltak, és amely periódust illetően az utóbbi évekig az amnéziát, a holokauszt tekintetében a kényszerű hallgatást valószínűsítettük.

A magyar állampárt, mint az köztudomású, a hatvanas években is szigorúan felügyelte a cionizmust, a cionista szervezkedéseket, a kivándorlási politikát próbálta kontroll alatt tartani, és az Izrael iránti szimpátia csökkentésére kampányokkal is mozgósított. Az anticionista törekvések ellenére azonban 1956-tól, de főként a hatvanas évek közepén érzékelhető a cionizmus növekvő befolyása, az izraeli követség aktivitása, amely a diplomáciai kapcsolatok intenzitásának fokozását sürgette.⁷⁸ Azonban az izraeli és a magyar fél közötti külpolitikai, gazdasági, diplomáciai kapcsolatoknak a szovjet külpolitikai direktívák – Izrael-ellenesség és arabbarát politika – szabtak irányt.⁷⁹ A hatvanas évek közepén a magyar külügy a gazdasági reformokkal összhangban, szigorú kontroll mellett, elkezdte előkészíteni az izraeli nyitást, de mint-hogy Izrael és az arab országok – Jordánia és Szíria – között a konfliktusok egyre fokozódtak, ahogy azt Kovács András mond-

⁷⁸ GYÓRI SZABÓ Gábor: I. m. 307–308.

⁷⁹ SZABÓ Gábor: Izrael hatnapos háborúja. *Történelmi Szemle*, 2008/2. 228.

ja, figyelni kellett a szovjet külpolitikai stratégiákra és az arab államok esetleges reakcióira is.⁸⁰ Az arab–izraeli konfliktusok 1967. június 5–10. között a hatnapos háborúhoz vezettek, amely Izrael történetének legjelentősebb katonai győzelmével zárult.⁸¹ Kádár és a pártvezetés, kockáztatva a belpolitikai feszültséget, halogatva ugyan, de eleget tett a szovjet elvárásoknak, és június 12-én (utolsóként) bejelentette Magyarország kapcsolatainak megszakítását Izraellel.⁸² Ezzel a lépéssel a magyar–izraeli külkapcsolatokat két évtizedre fagyasztották be, a két ország a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló egyezményt csak 1989-ben kötötte meg újra.⁸³

Nem Szenes Erzsi volt az egyetlen izraeli író, aki a hatvanas évek közepén megpróbált újra a magyar közéleti-irodalmi mezőben láthatóvá válni, csakhogy az izraeli kulturális kapcsolatok alakulását a magyar Külügyminisztérium jelentősen korlátozta. A magyar–izraeli kulturális kapcsolatokról szóló magyar külügyi dokumentációt olvasva elmondható, hogy folyamatos figyelemmel kísérték az arab–izraeli konfliktus alakulását, és a külügy még 1965–1966-ban sem volt biztos benne, hogy teret kellene adni a kapcsolatok előmozdításának.⁸⁴ A két ország közötti korábbi évekre jellemző minimális (szinte semmilyen) kulturális kapcsolatok ezekben az években szinte élénknek tűnhetnek, ezzel szemben a külügyi dokumentációk kiemelik: „a két ország között a diplomáciai kapcsolatok felvétele óta kulturális kapcsolatokról lényegében nem beszélhetünk”.⁸⁵ A kapcsolatok gyarapítását főként Izrael szorgalmazta, miközben a magyar fél szándékosan fogta azt vissza. Rosta Endre David Giladi, Izrael Állam magyarországi ügyvivője 1965. november 11-i látogatásáról jelenti: „Közöltem Giladival álláspontunkat, hogy a kul-

⁸⁰ KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Corvina Kiadó, Budapest, 2019. 49–50.; SZABÓ Gábor: I. m.

⁸¹ SZABÓ Gábor: I. m. 308.

⁸² KOVÁCS András: I. m. 167.

⁸³ Uo. 173.

⁸⁴ Vö. MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-61-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV; MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV 66-71 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 70/1 003549/2.

⁸⁵ Uo.

turális kapcsolataink folyamatát nem volna helyes siettetni.”⁸⁶ A Csécsi Kálmán ügyvivő és Péter János külügyminiszter által jegyzett *Kulturális kapcsolatok Izraellel* tárgyú, 1965. november 26-i dokumentum a kapcsolatok egyoldalúságára hívja fel a figyelmet: „a kezdeményezés mindkét oldalon az izraeli fél kezében van – nem mi irányítjuk a kultúrpolitikát Izrael felé”. A magyar külügy és a tel-avivi magyar követség fékező magatartására utal, melynek tudatában az izraeli „illetékes hatóságok” „igyekeznek a két szerv megkerülésével a kulturális kapcsolatokat fejleszteni, a kiskapu használatával [...] egyre jobban gyakorlattá válik, hogy Budapesten turistaként odautazó izraeli művészek lépnek fel. [...] [A]z Izraelből turistaként utazó művészek fellépése azt jelenti, hogy kulturális kapcsolat személyi összeköttetésen keresztül érvényesül.” Ilyen módon szerepelnek zongoraművészek a Goldmark-teremben, akiket utólag legitimálnak hivatalos intézetek vezetői, megkerülve a külügyet, leadták Kishont Ferenc darabját a rádióban, és ami számunkra figyelemre méltó, a magyar külügy Szenes Erzsiké naplójának magyarországi megjelenéséről is a sajtóból (tudniillik az *Új Keletből*) értesült: „Az újságok szerint Illés Endre, a budapesti Szépirodalmi Kiadó igazgatója levélben értesítette az Izraelben élő Szenes Erzsikét, hogy a jövő év tavaszán Magyarországon kiadják A lélek ellenáll című prózai naplóját, amelyet 50 vers egészít ki. A művet 20 évvel ezelőtt Nagymihályon írta Szenes Erzsike.” Az 1965 novemberében kelt dokumentum hangsúlyozza azt is, hogy „Nem gondolunk arra, hogy fejlesszük fel a kulturális kapcsolatokat Izraellel, de téves azt állítani, hogy a szocialista kultúrának Izraelben nincs hatása, illetve befolyásoló ereje.”⁸⁷ Szenes Erzsike könyvének magyarországi kiadását még érdekesebbé teszi az a körülmény, hogy ugyanezekben az években két másik izraeli könyv nem kapott engedélyt a megjelenésre, és izraeli szerzők sem kaptak beutazási engedélyt a külügytől. Az említett Kishont Ferenc – akinek darabját a rádió a külügy tudta nélkül játszotta – könyvét, vala-

⁸⁶ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 00731/8.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 194 /sz/1965.

mint kortárs izraeli elbeszélők egy kötetét az Európa Könyvkiadó 1965-ben lekötötte a következő évre, de Simó Jenő főigazgató 1965. május 11-én Beck Istvánt már arról tájékoztatta, hogy a kiadó a könyvek közzétételétől – papírhiányra és szerkesztési problémákra hivatkozva – visszalépett. Simó Jenő hozzátette: „Szíves tájékoztatásul közöljük, hogy nem látjuk kívánatosnak izraeli tárgyú könyvek ezévből történő kiadatását.” Kishontét különösen nem, „ellenséges beállítottságú személy.”⁸⁸

1966 végén a szovjet izraeli nagykövet sürgette a kulturális kapcsolatok fokozását, kiemelve, hogy e terén Magyarország jóval elmaradt a baráti országok mögött. A minisztériumi jelentés szerint „A két ország között a kulturális kapcsolatok fejlődését visszatartottuk. [...] A magyar izraeli kapcsolatok főleg kulturális téren messze elmaradtak a többi baráti országok izraeli kapcsolatai mögött. Kulturális tevékenységünket elsősorban impresszáriós alapon fokoznunk kell.”⁸⁹ Habár jelzik a kapcsolatok intenzívebbé tételére vonatkozó szándékukat, kulturális egyezmény helyett *szóbeli megállapodás* (!) keretében fogják meghatározni egy évre négy-öt pontban a kulturális cserét.⁹⁰ Izraeli kulturális egyezményekre, szerződésekre, munkatervekben előkészítésekre valóban nem lehet bukkanni, de például Ország Lili 1967 tavaszán kiállítást tudott rendezni Tel-Avivban.⁹¹ Ugyanakkor izraeli művek és alkotók bemutatkozásának (kivéve elutasításnak), így Szenes Erzszi magyarországi szereplésének, könyve kiadásához kapcsolódó szerződéseknél, dokumentációnak nem lehet nyomára bukkanni.

E periódus nem könnyen átlátható éveiben, egész pontosan 1964 tavaszán-nyarán Schön Dezső és Szenes Erzszi is járt Magyarországon nem hivatalos úton, és mindketten megpróbálták későbbi hivatalos útjukat előkészíteni. Schön mint az *Új*

⁸⁸ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 02856/szt/65.

⁸⁹ MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-61-Izrael-IV 66-10 – Izrael külpolitikai tendenciái (1966. november 29.); Lásd Kovács András: I. m. 78–80.

⁹⁰ MNL OL XIX-J-1-j-1966 j-62-Izrael-IV 66-71 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 70/1 003549/2.

⁹¹ ÁRVAI Mária: Ország Lili első magyarországi gyűjteményes kiállítása, 1967. Székesfehérvár. *Múlt és Jövő*, 2016/4. 86–95.

Kelet felelős szerkesztője diplomáciai szinten fontosabb szereplőnek minősült, 1964-es magyarországi látogatása alkalmával a külügy sajtóosztályának képviselőjével (Zádor Tibor sajtófőnökkel), az izraeli magyar ügyvivővel (David Giladival), a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) vezetőjével, Soós Endrével is találkozott. A dokumentumok szerint a felek kedvező benyomást szereztek egymásról. Az egyeztetések célja a külügy részéről az *Új Kelet*tel való kapcsolat megerősítése (stratégiai célok között szerepelt a magyarországi zsidóság helyzetének kedvezőbb színben való feltüntetése az izraeli–magyar sajtóban),⁹² Schön részéről pedig az izraeli–magyar külkapcsolatok élénkítése volt (amely folyamatokban tevélegesen kívánt részt venni).⁹³ Annak, hogy a diplomáciai kapcsolat kiépítése mégsem valósult meg, az volt az oka, hogy a külügy kifogásolni kezdte az *Új Kelet* magyarországi reprezentációit (nem követték a külügy propagandáját); továbbá a jelentések szerint Schön kritizálta a kivándorlási politika megakadását, bírálta az *Új Élet*et is, amely szerinte nem írhatta le Izrael nevét. A levelekből kiderül, hogy Schön a családegyesítés kérdésében is közbenjárt, és az izraeli túlélő magyarok kárpótlási igénybejelentésére indított volna programot. A külügy a további kapcsolatépítéstől elzárkózva elrendelte, hogy mint „rendkívül erős ellenséges beállítottságot” tanúsító egyénnek a „vizumkérelmét el kell utasítani”,⁹⁴ 1966-ban Schön arabellenes cikkeivel került tiltólistára.

Mindezekkel összefüggésben kikövetkeztethető, hogy Szenes Erzsí mint Izraelben élő, az *Új Kelet*nek dolgozó szerző tanúságtevő tanúként színre lépjen a magyar közéleti és irodalmi nyilvánosságban, nem a hivatalos izraeli–magyar kulturális kapcsolatok biztosították a lehetőséget. Szenes Erzsí magyarországi szereplését illetően hivatalos dokumentációval – ahogy korábban megjegyeztük – (eddig) nem sikerült találkozoznunk, így az ismere-

⁹² MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-20/b-00203/2/1963 (8.d.)

⁹³ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, 003270/95.

⁹⁴ MNL OL XIX-J-1-j-1965 j-61-Izrael-IV 66-70 – Magyar–izraeli kulturális kapcsolatok (1965. július 13.) 145/szt/1965 Schön Dezső európai útja.

tek hézagait az *Új Kelet*ben és a magyar sajtóban megjelent közlemények, interjúk, visszaemlékezések alapján próbáljuk kitölteni.

Tanúvallomás – Magyarországon (1964–1966)

Szenes Erzsit – Freudiger Fülöppel, Boross Sándorral és Reuter Judittal együtt – az Eichmann-per után, a per tárgyalási jegyzőkönyvéből kiválasztva, a kistarcsai deportáltak miatt is vádat emelő majna-frankfurti bíróság a Krumey–Hunsche-per tanújaként is beidézte.⁹⁵ Így 1964 júniusában Európába utazott, a frankfurti perben tanúként szerepelt, nyilatkozott a nyugatnémet médiának, és mielőtt visszatazott volna Izraelbe, Párizson és Bécsen keresztül Budapestre érkezett, ahol öt hétig tartózkodott.⁹⁶ Az *Új Élet* ekkor készítette vele *A vonat másodszor is kirobogott* címmel megjelent részletesebb interjút, amelynek középpontjában – azonkívül, hogy olvasóinak bemutatja Szenes Erzsit mint a *Nyugat* költőjét – a kistarcsai transzport (az Eichmann-perben és a frankfurti perben is előadott) hiteles története áll.⁹⁷ Ez az 1964-es interjú – amely ekkor még csak a felekezeti sajtó nyilvánosságában jelenhetett meg – mutatja be először mint a per(ek) tanúját, akinek az identitása immár elválaszthatatlan a per(ek) során felvett szereptől: az áldozatból tanú lett, aki beszél, és saját nevében a nyilvánosság előtt, jogi aktusban legalizálva mondhatja el a történetét, és erről tudósítja az (egyelőre szűkebb) közönséget is.

Szenes Erzsi, amikor 1964-ben újra Magyarországon járt, Schön Dezsővel ellentétben nem a külügy, hanem a művelődésügy vonzáskörzetébe tartozó értelmiségi elit tagjaival, neves írókkal és költőkkel, kiadókkal találkozott. Felvette a kapcsolatot volt író társaival: találkozott Déry Tiborral, Zelk Zoltánnal, Kassák Lajossal, az *Új Kelet* becslése szerint száz régi kollé-

⁹⁵ A kistarcsai deportálók bűnügye Majna-Frankfurtban. *Új Élet*, 1962. május 15. 5.

⁹⁶ Vö. *Új Kelet*, 1964. augusztus 28. 6.

⁹⁷ L. I. [LENGYEL István]: *A vonat másodszor is kirobogott*. I. m.

gájával (írókkal, újságírókkal),⁹⁸ és egyes jelek arra mutatnak, hogy ekkor köttetett az az egyezmény, hogy gettónaplóját a Szépirodalmi Könyvkiadó megjelenteti. 1964-es budapesti látogatása alkalmával sikerült a kapcsolatait annyira megerősítenie, hogy segítségükkel – használva a kiskaput – elő tudta készíteni *Naplója* publikálását, és abban is bízhatott, hogy visszatérhet Magyarországra. Minthogy a két perben tett tanúvallomásának a tétje a német vezetők elítélése volt, a magyar állam érdekeivel nem került összeütközésbe. A *Napló* előszavából az is kiderül, hogy könyve szövegét nem Magyarországon, hanem a szlovákiai nagymihályi gettóban írta, vagyis nem a magyarokra nézve közöl terhelő bizonyítékokat, és az olvasó egy irodalmi nyelven (átrajzolt jelenetekkel, elhallgatásokkal) megírt szöveggel, a szenvedések szublimált módon való feldolgozásával találkozik. Mindez együtt játszhatott közre abban, hogy végül az 1964. márciusi dátummal lezárt kézirat elfogadására Illés Endre megküldje Jeruzsálembe a kiadói levelet (semmilyen hivatalos dokumentációval nem találkozottam), de amelyről az *Új Kelet* mint szenzációról tájékoztatta olvasóit. (A magyar külügy erre reagált jegyzékében.)

Íróársai segítségével – a kor vezető íróiról van szó – már 1965-ben óvatosan elindult a beszédmezőbe való emelése, és néhány írását lehozta a *Nagyvilág*, majd az *Élet és Irodalom*. Nem mellékes az sem, hogy ezekben a cikkekben az izraeli kontextus, a cionista irodalmi tartalom nyíltan jelentkezik, miközben tudjuk, hogy ekkor a cionistákat megfigyelték, a cionizmus mint olyan nem lehetett diszkusszió tárgya.⁹⁹ A *Nagyvilágban* 1965-ben megjelent Szenes Erzsí fordításában *A pásztor és a pásztorlány* lírai párdal. Szenes az Izrael földjére elsőként bevándorló jemenita zsidók népi költészetének darabjából egy olyan részletet hozott nyilvánosságra, melyet korábban már az *Új Keletben* is

⁹⁸ Vö. *Új Kelet*, 1964. augusztus 28. 6.

⁹⁹ Györi Szabó Gábor leírja, hogy a Kádár-korban is megfigyelés alatt tartották a rabbikat, a közösségi vezetőket, a hatvanas évek második felére kiépült a BM ügynökhálózata, és a Rákosi-rendszer alatt szétvert cionista mozgalmak tevékenységeit továbbra is tiltották. Soós Endre (MIOK, BIH elnöke) elnökségének kilenc évében (1957–1966) küldte a hatóságok számára a jelentéseit, amelyekben a cionisták kitüntetett helyet kaptak, és kezeskedett a zsidó vezetőség anticionista, Izrael-ellenes álláspontjaért. GYÖRI SZABÓ Gábor: I. m. 302–307.

publikált.¹⁰⁰ Az arabellenes cikket közlő Schön Dezsővel el-lentétben a folyóiratban vállaltan izraeli szerzőként bemutatott Szenes Erzsi viszont megteszi (alkalmasint javaslatra), hogy az izraeli folklór témája felvezetésében arab szakos (!) tanárként definiálja a cionista kötődésű héber professzort, S. D. Goitent, aki az *Énekek énekének* jemenita változatát gyűjtötte. A *Nagyvilág* részéről a Szenes Erzsi által közreadott vers és a vershez fűzött kommentár, valamint a vers alatt szereplő Chagall *A rabbi* című metszetének közlése egyrészt kísérlet is lehetett arra, hogy a mozgásteret felmérjék, de a publikáció lehetőségét jó eséllyel nyílt állásfoglalásként is értelmezhetjük.

A nehezített és korlátozott körülmények között megvalósított 1966-os budapesti látogatás, mely ráadásul hosszabb időre nyúlt – fél évig maradt Magyarországon¹⁰¹ –, a fentiek tükrében kisebb diplomáciai bravúrnak tekinthető, és minden jel arra mutat, hogy Szenes számára ezt az utat nem a külügy, hanem a művelődésügy tette hivatalossá. A Szépirodalmi Könyvkiadó megbízásából – b.p., vagyis Benedek Pál közlése (*Új Kelet*) szerint – „Juhász Ferenc Kossuth-díjas költő, a modern magyar líra egyik legtekin-télyesebb alakja vállalta Szenes Erzsi kötetének lektori munká-ját, s néhány hónappal ezelőtt alkalmunk volt elolvasni elragad-tatott hangű levelét, amelyet Jeruzsálembé címzett, s meghívta az írónót, a Nyugat egykori munkatársát a Könyvnapra”. A cikk a *Magyar Nemzet*ben közölt budapesti interjúra¹⁰² reflektál, és ehhez teszi hozzá az előbbi értékes információt.¹⁰³

A Kiadói Főosztály 1966. I. félévről szóló beszámolójában tesz-nek utalást arra, hogy a modern nyugati irodalom több műve megjelenik, Peter Weiss *A vizsgálat*, vagy Hochuth *A helytartó*, il-letve a kortárs magyar irodalom termése mellett két külföldön élő nőíró is: Lesznai Anna és Szenes Erzsi: „Az Izraelben élő Szenes

¹⁰⁰ SZENES ERZSI: Jemenita Énekek Éneke. *Új Kelet*, 1962. február 1. 2.

¹⁰¹ Egymás között. *Új Kelet*, 1966. november 4. 4.

¹⁰² F[EDOR] Á[gnés]: I. m. 4.

¹⁰³ Sajnos sem Juhász Ferenc Jeruzsálembé címzett leveléről, sem lektori véleményéről nem maradt fenn a magyar levéltárakban dokumentum, a Szépirodalmi Könyvkiadó Szenes Erzsi dokumentációját nem őrizte meg, Illés Endre, a kiadó főigazgatójának levelezéséből, magánirataiból, naplójából is ezekre az évekre nézve (feltehetőleg utólag) minden adatot töröltek.

Erzsi egykori üldöztetésének belső, gondolati történetét írta le (A lélek ellenáll).¹⁰⁴ Viszont az 1966-os ünnepi könyvheti jelentésből már mindketten hiányoztak,¹⁰⁵ miközben Szenes könyvheti szerepléséről és a könyv közrebocsátásáról nemcsak az izraeli, hanem a magyar sajtó is fontos eseményként számolt be.¹⁰⁶ Fedor Ágnes *Magyar Nemzet* számára készített rövid interjújában bemutatta a szerzőt, valamint a könyv jelentőségét és kontextusát. Hangsúlyosan hivatkozott az Anne Frank-hagyatékra,¹⁰⁷ a szöveg megírásának és hányatott körülményeire (az eredeti kéziratot az apja egy bádogdobozban rejtette el a fákamrában, de a *Napló* előszava szerint Szenes Erzsi csak egy részét találta meg, a háború alatt öt bőröndre való kézírata veszett el), a *Naplóra* mint tanúbizonyságra, illetve az Eichmann-perbeli tanúságtételre.¹⁰⁸

A könyvismertető a könyvet mint a hét könyvújdonságát mutatták be, egy részük az izraeli háttér említését elhagyva, csupán „az 1949 óta külföldön élő költőnő megrendítő vallomásai”-ként jellemezték a könyvet,¹⁰⁹ de olyan ismertetővel is találkozunk, amelyek kiemelték, hogy izraeli vagy Jeruzsálemben élő jeles költőnőről van szó.¹¹⁰ Ahogy az is előfordult, hogy a kontextust eltávolítva, az eseményeket a „Szlovákiában élt zsidó nő” történeteként aposztrofálták, aki a terror fokozódása során belső világába menekült, naplója pedig a lélek lázadása a humanizmus

¹⁰⁴ Aczél György miniszterhelyettes (1959–1967), Iktatott iratok, 1966. MNL OL XIX.-J-4-aaa. 37. doboz, 1166 – 1001-1200.

¹⁰⁵ Aczél György miniszterhelyettes (1959–1967), Iktatott iratok, 1966. Uo.

¹⁰⁶ Többször dedikál együtt Lesznai Annával, de Juhász Ferencsel is. Lásd Írók a könyvhéten. *Népszabadság*, 1966. május 28. 14.; Fedél alá szorult a könyvvásár. *Népszabadság*, 1966. május 31. 6.; Írók a könyvsátorban. *Népszabadság*, 1966. június 4. 14.; A hét könyvei. Első adatok a könyvhétről. *Magyar Nemzet*, 1966. június 5. 6.

¹⁰⁷ Fedor Ágnes utal a lektor véleményére (nincs megnevezve Juhász Ferenc), aki szerint „az író a magyar Anne Frank képét rajzolja meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezt a művet nem tizenöt éves kislány, hanem felnőtt írta, s azzal, hogy neki sikerült szinte csodák folytán élve maradnia, s tanúbizonyságot tennie élményeiről”. F[EDOR] Á[gnés]: I. m.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ G. I.: Szenes Erzsi: A lélek ellenáll [Könyvjelző]. *Népszava*, 1966. július 23. 2.

¹¹⁰ Uo.

jegyében.¹¹¹ Falus Róbert azt is hozzátette: „a mi generációnk nem engedheti meg magának a felejtés luxusát, mert ezzel ön-maga fölött mondaná ki a halálos ítéletet, történeti és erkölcsi értelemben egyaránt”.¹¹²

Arról az eseményről, hogy a könyvsátorban David Giladi, Izrael magyarországi ügyvivője is meglátogatta Szenes Erzsit – „Giladiék hosszasan elbeszélgettek a jeruzsálemi írónővel”, megvásárolták könyvét –, valamint arról, hogy dr. Scheiber Sándor, a budapesti Rabbiképző Intézet igazgatója ugyancsak felkereste őt a könyvsátorban, illetve a „vendég írónő” az Egyetemi Színpadon is fellépett, interjút adott a rádió munkatársának, és további versesköteteit kívánják megjelentetni, csak az izraeli–magyar sajtóban olvashatunk, a magyar lapok erre nem tértek ki.¹¹³

Mellőzve *A lélek ellenáll* részletesebb elemzését, főbb vonásaiban áttekintjük, milyen könyvvel találkozott a korabeli olvasó. A könyv egy naplót (1939–1942) és 1938–1942 között keletkezett verseket tartalmaz, amelyekhez a jeruzsálemi, 1964-es keltezésű előszó járul. Az előszóban a szerző tisztázza a címválasztást, a lélek ellenállásának jelentését, az eredeti kézirat megírásának és fennmaradásának a körülményeit,¹¹⁴ illetve bemutatja életének legfontosabb állomásait. Így a magyar átlagolvasó is szembe-sülhetett azzal, amit korábban csak a jeruzsálemi és frankfurti perek nyilvánossága előtt, az *Új Kelet* vagy az *Új Élet* közönsége számára mondott el: „Pesten a németek bejövételének harmadnapján, 1944. március 21-én a Duna-parti Dárday-panzióban az SS-ek kezére kerültem. Előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd Kistarcsára vittek. Innen – mint a háború után megtudtam – egyenesen Eichmann parancsára, több száz fogolytársammal együtt Auschwitzba deportáltak, onnan néhány hét múlva Fallerslebenbe kerültem egy hadigyárba. 1945. március végén

¹¹¹ A könyvismertető a könyv borítójáról készült képet is tartalmazza. FALUS Róbert: Könyvszemle. *Népszabadság*, 1966. július 1. 9.

¹¹² Uo.

¹¹³ Vö. Szenes Erzsi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.

¹¹⁴ A Fedor Ágnes-interjúhoz képest részletesebben meséli el, hogy az eredeti kézirat miért jelentett számára veszélyt, a szökecsékor az apjával hogyan rejtik el bádogdobozban a fűskamrában. A háború után, amikor visszamegy a házukba, a kéziratnak csak egy részét találja meg.

átszállítottak Salzwedelbe ötszáz fogolytársnőmmel együtt. Április 14-én felszabadítottak az amerikaiak.”¹¹⁵ Leirja szülei és testvére halálának tragikus körülményeit. Bemutatja saját korábbi irodalmi szerepét, munkáit, önmagát mint többes kultúra tagját definiálja: egyszerre volt a „Szlovák Masaryk Akadémia, a budapesti Írók Egyesületének és az IMIT (Izraelita Magyar Irodalom Társulás) tagja”, és kiemeli, hogy a vészkorszak, a perzekúció mindent megváltoztatott. „A líra meghalt, valami visszavonhatatlanul eltűnt, elmerült, lehanyatlott horizontomon. Néha az az érzésem, hogy napom tűnt el, és már csak holdam jár odafenn.”¹¹⁶ A vészkorszakkal kapcsolatos élményeiről a háború után Pozsonyban szlovák antifasiszta lapnak írt – *Knihy a Osudy* (Könyvek és sorsok) címmel volt állandó rovata –, majd 1949 decemberében kivándorolt Izraelbe. A líra haláláról szóló passzusnak némiképp ellentmondani látszik, hogy a *Naplót* egy megrázó gyászvers vezet be. A *Nem sirattalak* (1965) című verse a holokauszt traumájának feldolgozhatatlanságával, az emlékezés és gyász, az elmondás és tanúságtevés kényszerével szembeállít. „Nem sirattalak / mikor füstként szálltál Auschwitzban / az ég felé, / szívedből, szemedből, / egész valódból / szállt a füst, s én nem sirattalak”. A tanúságtevő tanúként beszélő lírai alany, az anya halálának kényszerűen utólagos gyászát éli meg, „Nem sirattalak” [mert] „a kövek csak a vállamat nyomták”, nem tudott sem segíteni, sem gyászolni, mert ugyanakkor ő maga is a náci atrocitások áldozata volt. De a feltörő gyász és emlékezés lezárhatatlan: „Mert köveket kellett volna sírnom, / s nem könnyeket.” „S mégis még most is, oly sok év után, / ha magányosan megyek az utcán, / hangosan mondom magam elé: / szegénykém, édes madaram, / angyalom, anyám.”¹¹⁷

Szenes gettónaplója egyszerre dokumentum és irodalmi napló. A gyászvers után a naplót két Roger Martin du Gard-idézettel látja el. A napló műfajának megfelelően mindennapi eseményeket is rögzít: „Ha meggondolom, csak a dátumok jelzik e jegyzetekben az időt: semmi konkrétet nem lehet mondani, semmit

¹¹⁵ SZENES Erzs: *A lélek ellenáll*. I. m. 7–8.

¹¹⁶ Uo. 9.

¹¹⁷ Uo. 11.

elmondani. Ha kinézek az ablakon, német katonákat látok, majd lengyel menekülteket. Holnap sorozzák a munkatáborba a zsidókat. Csupa megaláztatás, csupa kényszer. – Csoda-e, hogy ezekben a napokban csak azt tudom feljegyezni, ami mindezen túl van – mert ebbe kapaszkodom görcsösen, mint a fuldokló a szalmaszálba.”¹¹⁸ A napra nap után következő események lejegyzését a szellem, lélek ellenállásáról szóló elbeszélések, múltbeli történetek példázatai, elmélkedések, reflexiók tördelik. Magát az irodalmat azonosítja az ellenállással: „Ma azon gondolkoztam, hogy a világirodalom tetemes része nem egyéb, mint a lélek ellenállása. [...] Az emberiség története csupa harc, csupa vér, csupa nyomorúság. Ha a költők, az írók mindig csak koruk képét akarták tükrözni, s nem tudtak volna messzebb nézni, látni az »aktuálisnál«, akkor nem volna irodalom.”¹¹⁹ Az „irodalmiság” elve azon túl, hogy az elmesélhetetlen események „fedőnarratívája”, ábrázolásmódja eszközeként szolgálhatott, itt azért jelentéses, mert írók, költők műveinek beidézése, az írás és irodalmiság problémáin való gondolkodás a naplóíró részéről az írói identitás megerősítését jelenti. Szenes, jóllehet a gettóban azért olvassa az európai és magyar írókat, hogy megpróbálja lélekben, szellemileg túlélni a megpróbáltatásokat, azonban azt is regisztrálja: „Kortársaink és barátaink csaknem kivétel nélkül eladtak bennünket. De legalább hallgatnának, de beszélnek, legalább ne írának, de írnak.”¹²⁰

A *Napló* szövegéből két olyan allegorikus történetet emelek ki, amelyek a szlovák–magyar közösségen belüli kirekesztett, megsebzett, traumatizált zsidó identitás jelentéséhez kapcsolódnak: a zsidó kisfiú példázatát és a magyar identitásával összefüggésbe hozott – mégpedig a szlovákiai magyar közösségen belül a zsidóságnak a magyar kultúra életben tartásában játszott szerepét hangsúlyozó – történetét. „Az első, legelső döbbenet lesz úrrá rajtam, az jön vissza. Lehettem öt éves, abban az esztendőben költöztünk ebbe a városba. Kora őszi este volt, nem túl hideg, de a kályhába már begyújtottak. [...] Meghitten üldögéltünk a nagy

¹¹⁸ Uo. 25.

¹¹⁹ Uo. 311.

¹²⁰ Uo. 38.

csöndességben. Igen, emlékszem, szombat este volt. Amint ott merengünk a kályha fényében és melegében, mert világot még nem gyújtottunk, benyit az apám. A városból jött, arca szokatlannul gondterhelt, komor. Valami nehéz van rajta... Anyámhoz hajol suttogva, nagyon halkán beszél, mégis kiveszem, mit mond. Egy parasztleány a kocsmából jövet bicskájával összeszurkált egy kis zsidófiút. [...] Én százszor, ezerszer is elképzelttem akkoriban, akárhányszor éjszaka is, azt a jelenetet a butkák¹²¹ előtt. Láttam a parasztleányt, amint a kocsmából kifordul, s megindul tántorogva. A vézna kis zsidó gyerek, aki véletlenül az útjába kerül, szeretne kitérni előle, de nem tud. A bugylibicska pengéje felnyílik egy pillanatra a holdvilágnál, s a remegő testbe szalad. Az agyam lázasan dolgozik, nemcsak azt érzem gyöngeségnek, hogy a fiú kicsiny, nemcsak azt érzem védtelenségnek, hanem sokkal nagyobb gyengeségre bukkanok. Valamire, ami védtelenebb, mint a gyermeki kicsiség. – Zsidó, mi az, miért? – És az eszmélet kapcsolni kezd fogalmakat, melyekből furcsa szövedék alakul; félelem, riadtság, megaláztatás, kiszolgáltatottság.¹²² „Most világos az is, hogy a kijelölt sors már akkor kezdődött számomra. A régi emlék egyszerre megint közel van, s a napfényes évek, melyeket közben átéltem, mintha csak álmok volnának, nagy fehér madarak, melyek ott húznak el a láthatár szélén. Az első sötétség összeér a mai sötétséggel, körülfog, és úgy rémlik, nem is jöttem ki soha a sötétségből.”¹²³ A zsidó kisfiú sorsának újramondásában érti meg, hogy ezt a sorsot vállalni fogja, ez előrevetíti meghurcoltatását is, ugyanakkor ez segíti őt tovább Izrael felé.

A *Napló* szövege szerint a szlovák fasizmus fokozódó nyomására a megbélyegzést és a kirekesztést – ugyancsak a sajátos politikai szituáltság miatt – kettős kiközösítésként éli meg, amely mint magyar zsidót sújtja. „Zsidó és magyar, egyik is bűn, a másik is, a kettő együtt a legnagyobb.”¹²⁴ „Ha a zsidók nem beszélnének ebben a városban magyarul – írja –, aligha lehetne már

¹²¹ Szlovák kifejezés, jelentése: bódé.

¹²² Uo. 329–330.

¹²³ Uo. 331.

¹²⁴ Uo. 316.

magyar szót hallani. A zsidóknak ismételten eltiltják már a magyar beszédet, de hiába tiltják el. [...] Az árják már nem szívesen köszönnek zsidónak, vagy egyáltalán nem köszönnek. Egyesek, ha egyedül vannak s nem társaságban, a régi hangon üdvözölnek bennünket, s olyan alázatosan, mintha bocsánatot kérnének tőlünk – de ha többen vannak együtt – nyilván egymástól való féltükben –, a levegőbe néznek, átnéznek rajtunk. Apámnak, aki magyar tanító volt itt egykor és két-három generációt nevelt fel, még a g-egyenruhások (gárdisták) [is] szoktak köszönni, persze ha nem látja senki, s apám úgy köszön vissza, mint régen: – Szervusz, fiam.”¹²⁵

Az írók Szenest az irodalmi mezőben igyekeztek elhelyezni, remélve, hogy ezzel is (politikai értelemben ingatag) pozícióját tudják erősíteni. Kardos Pál, Ágh István, Mezei András aláhúzták a napló irodalmi-etikai értékét, tanúságtevő szerepét, és azonnal az irodalmi fogódzókát keresték: Radnótiban találták meg a szoros kapcsolat lehetőségét, és a *Naplóról* született számos recenzió azokat az elemeket tartotta lényegesnek, amelyek az író magyar identitására reflektálnak.¹²⁶ A magyar identitás kiemelése nem csak a könyv méltatóinak figyelmét ragadta meg, nem csak ők szerették volna ezt az identításelemet nyomatékosítani. Szenes számára is kiemelten volt fontos, hogy elmondja, szlovákiai magyar zsidó üldözöttként a magyaroktól várta 1941-ben a segítséget, hiába „minden idegem egy olyan világhoz van kötve, olyan közösséghez, mely nem akar tudni rólam”.¹²⁷ A Budapesten közrebocsátott könyv a magyar közönség figyelmét célozta, így a magyar kultúrához való tartozását, onnan való kirekesztését, az üldöztetést és saját irodalmi múltját szerette volna bemutatni. Idézve Ágh István szavait: „Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen re-

¹²⁵ Uo. 178.

¹²⁶ EGRI Viktor: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Irodalmi Szemle*, 1966/7. 665–667.; FALUS Róbert: I. m. 9.; KARDOS Pál: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. (Napló és versek). *Alföld*, 1966/10. 81–82.; MEZEI András: „A lélek ellenáll”. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 17. 4.; ZS. O. [ZSADÁNYI Oszkár]: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Új Élet*, 1966. augusztus 1. 4.; ÁGH István: Szenes Erzsébet: A lélek ellenáll. *Új Írás*, 1967/1. 123.; FORRAI Eszter: Napló a föld alól... *Irodalmi Újság*, 1967. április 15. 4.

¹²⁷ SZENES Erzsébet: *A lélek ellenáll*. I. m. 316.

ménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Gard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatarozását.”¹²⁸ Szenes megpróbálta a lehetetlent, a hatvanas évek közepén egyszerre szeretne volna elismertetni és működtetni – egy diplomáciai és irodalompolitikai összefüggérendszer kialakításával – kötőjeles (*hyphenated*) identitását, életét. Budapesti útját személyes sikerként könyvelhette el, a *Nyugat* nemzedékéhez tartozó költőnőt nagy tisztelettel fogadta a közönség, íróársai és a fiatal írónemzedék. Illés Endre, a Szépirodalmi Könyvkiadó főigazgatója lekötötte újraközlésre az 1920-as éveket idéző *Selyemgombolyag* című verseskötetét, és a Magvető Kiadóval is tárgyalt további novellás- és verseskötetek kiadásáról.¹²⁹ Könyvheti szereplését követően fél évre nyúlt itt-tartózkodása sejteti, hogy izraeli és magyar (európai) kultúrában való együttes jelenlétre, a vándorlás szabadságára törekedett. A transznacionális mozgás megvalósítására a külpolitikai helyzet akkori alakulása nem adott esélyt.

Az 1967-es események következményeként, az izraeli kapcsolatok megszakításával Magyarországon a „cionista agresszió” elítélésére vonatkozó hivatalos álláspontot érvényesítették, mely cionista tevékenységek elleni rendőri intézkedéseket jelentett: házkutatások, szervezkedések lefűlelése, vádemelés, munkahelyi elbocsátás, akár börtön formájában.¹³⁰ Az Izrael melletti szolidaritás, a zsidó nemzeti identitás védelme, a „cionista tevékenységek” államellenes izgatásnak minősültek, az úgynevezett szervezkedések gócpontjait felszámolták, és vád alá kerültek, akiknél cionista propagandával vádolt izraeli magyar kiadványokat találtak. Az *Új Kelet* „birtoklása, kölcsönzése az ítéletben tétélesen szereplő bűnnek számított”.¹³¹ Mindezek fényében nem meglepő, hogy Szenes Erzszi recepciója azonnal megszakadt,

¹²⁸ ÁGH István: I. m. 123.

¹²⁹ Eymás között. *Új Kelet*, 1966. november 4. 4.

¹³⁰ GYŐRI SZABÓ Gábor: I. m. 325–329.

¹³¹ Uo. 327., 328.

ahogy elmaradt a kánonba való integrációja is. Természetesen nem volt kiadó, amely vállalhatta volna a még 1966-ban (valószínűleg szóban) lekötött két háború közötti köteteinek, újabb novelláinak kiadását, és a hivatalos iratok nyomát is megpróbálták eltüntetni.

Összegzés

Az Eichmann-per a holokausztemlékezetben fordulópontot hozott, a per előtt ugyanis a holokauszt mint kollektív történet nem létezett, nem létezett mint szemantikailag hiteles, autoritatív történet, mondja Shoshana Felman. A tanúk viszont a per által történeti autoritáshoz jutottak, tanúságtevőkként a holokauszt hiteles tanúiként léptek fel. Annette Wiewiorka szavaival: „ők maguk a tények”, a per egyik fontos hozadékaként a túlélő ekkor kapott elismert társadalmi identitást. Szenes Erzszi az Eichmann-per és a frankfurti per tanújaként, *A lélek ellenáll* című könyvével, valamint budapesti szereplésével a hatvanas években meginduló műltfeldolgozás és a nagyon óvatosan alakuló izraeli–magyar közeledés képviselője lett. A két ország közötti kulturális kapcsolatok fokozására főként Izrael törekedett, amelyet a magyar fél, élénken figyelve a külpolitikai helyzet alakulását, az arab–izraeli konfliktus intenzitását és a szovjet irányelveket, visszafogottan próbált formálni. Szenes Erzszi a per(ek) által visszaperelt pozíciójával, a tanú autoritásával korábbi írói hírnevére, kapcsolati rendszerére támaszkodva tudott – egyedülálló módon – a magyar irodalomban Izraelből megjelenni. *A lélek ellenáll* című naplóval és személyes jelenlétével, ha csak egy rövid időre is, mégis nyomot hagyott a magyarországi nyilvánosságban. Rá kellett hogy irányítsa a figyelmet a perből kibontakozó következmények szimbolikus erejére: a felejtés helyett emlékezni és emlékeztetni kell, a társadalmi együttélés nem valósulhat meg a múlttal való szembenézés nélkül. Az egyéni tanúvallomáson túl az emlékezetközösség tagjává váló tanú gyászol és emlékezik, autoritása az áldozatokra is kiterjed. Szenes Erzszi esetében ez a közösségi-emlékezeti identitás az izraeli–magyar túlélők magyarországi képviselőjévé is válik,

emlékeztetve a magyarokat arra, amit el akartak felejteni. A per hatására időközben átformálódott diszkurzív teret, mely a szemantikai autoritását elnyerő túlélő számára magyar–izraeli ketős jelenlétet biztosított (volna), egy éven belül a szovjet blokk moszkvai irányítású külpolitikája felszámolta. A per azonban nyomot hagyott a túlélő áldozat státuszán is, megváltoztatta az életét, nem a náci bűncselekmények, atrocitások áldozata többé, hanem alany, túllépve a stigmán, visszavette saját önértékelését, visszanyerte a beszéd képességét. Szenes Erzsi a halála előtt néhány évvel készült „élettörténeti” interjújában arra a kérdésre, hogy melyek voltak a meghatározó életeseményei, a következőket válaszolta: „Az utazások. No meg az Eichmann-per, ahol tanú voltam. Ebből az alkalomból sok mindent elmondhattam élőlőszóval a nagyvilágnak. A nyugatnémet lapok szóról szóra leközlözték vallomásomat. Majd novelláimat, verseimet. Soha meg nem bocsátok a fasizmusnak.”¹³²

Az 1967-es politikai tiltás Szenes Erzsi személyét (és a hatvanas évek megváltozott kontextusára való reflexiót) olyannyira próbálta kiiktatni a diszkurzusból, hogy a magyar kulturális memória sem az ő történetére, sem egyéb fejleményekre nem emlékezik. Bár elfeledése tartósnak bizonyult, a felszínre hozott történeten keresztül a perből kibomló beszédmód kelet-európai (a szovjet tömbön belüli magyar) változatának egy eddig nem tárgyalt aspektusát érintettük, az 1966-ban a per(ek) egyik tanújaként, izraeli magyarként, a magyar nyilvános térben megszólaló Szenes Erzsit az áldozati szerep társadalmi átformálásának szimbolikus alakjaként – áldozatból tanúként – tudtuk értelmezni, valamint esete az 1967-es eseményeket követő szovjet direktívák következményeként a politikai akadályoztatás szimbolikus példajaként is mutatkozott.

¹³²DÁNOS Miklós: A „Nyugattól” – Jeruzsálemig. Szemtől szembe Szenes Erzsi költőnével. *Új Kelet*, 1978. április 26.

TAKÁCS RÓBERT

Az Eichmann-per mint „szocialista” médiaesemény?

Az Urban fedőnevű ügynök 1959-től 1963-ig a Magyar Távirati Iroda (MTI) bécsi tudósítójaként dolgozott. A semleges Ausztria fővárosa, Bécs a hidegháború ezen szakaszában kitüntetett csomópont volt Kelet és Nyugat találkozásánál. Ráadásul nem csak alsóbb szinteken: 1961 júniusában Bécs adott otthont John Fitzgerald Kennedy és Nyikita Szergejevics Hruscsov csúcstalálkozásának. A forgalmas fővárosban élő hálózati személy bejáratos volt a bécsi újságíróklubba, foglalkozásának alapja az információ megszerzése és feldolgozása volt, így az állambiztonság szempontjából sem számított jelentéktelen kapcsolatnak. Urban az 1960. augusztus 16-án kelt jelentésében említette először az Izraelben készülõ pert. Elmondása szerint „Pécsi elvtárs” azt vetette fel neki, hogy õt küldenék ki Izraelbe az Eichmann-per tudósítójának.¹ Pécsi Ferenc 1960-ban még a *Népszabadság* szerkesztõbizottságának tagja volt, majd 1961 és 1969 között az MTI fõszerkesztõjeként, illetve a hírügynökség vezérigazgatójának első helyetteseként tevékenykedett.

Az állambiztonság felkarolta az ötletet – azzal, hogy amennyiben megkapja a kiküldetést, négy-öt napra Budapestre hívják, hogy ott felkészítsék a tudósítói mellett az állambiztonsági feladatokra is. Október végén tértek vissza legközelebb az ügyre. Az akkor készült jelentésből megtudhatjuk, hogy „Urban”

¹ Urban ügynök jelentése (1960. augusztus 16.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.1 335. Bt. 1082 „Urban”.

beszélt a kiküldetéséről Darvasi Istvánnal, az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának (APO) illetékes vezetőjével,² majd december elején igyekezett megsűrgetni a belügyi vonalat, hogy lépjenek fel az agitprop vezetéssel, amennyiben úgy látják, hogy – állambiztonsági érdekből – támogatható a kiutazása.³ Mindebből tárgyunk szempontjából az emelhető ki, hogy az állambiztonsági szálat is megmozgató lobbizást az motiválta, hogy az akkor még előkészületek alatt álló Eichmann-per újságírói szempontból is nagy jelentőségű eseménynek, fontos szakmai kihívásnak tűnt. Különösen egy olyan politikai és szakmai közegben, ahol a külpolitikai újságírásnak jóval nagyobb lehetősége, egyben presztízse volt.⁴ Ám hiába vetette be titkos kapcsolatrendszerét Lóránt László Endre, hiszen róla volt szó a fentiekben, végül nem járt sikerrel. Ennek feltételezett okaira még visszatérek. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy elhelyezzem az 1961-ben Jeruzsálemben megtartott tárgyalást a magyar és egyetemes médiatörténelem térképén: mennyiben vált médiaeseménnyé az Eichmann ellen lefolytatott jeruzsálemi per Nyugaton, valamint tekinthető-e ez a nagy nemzetközi figyelmet kivívó per az egyik első, ha nem a legelső szocialista médiaeseménynek Magyarországon vagy a szovjet blokkban? A kérdés megválaszolásához a rendelkezésre álló állami és pártdokumentumokon túl nemcsak a per sajtó- és médiatudósításait tekintem át és elemzem, hanem megvizsgálom az 1961 áprilisában kezdődő per médiakörnyezetét is.

Címlapok és médiaesemények

1967-ben mutatták be Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjét, az 1962–1963 táján megújuló magyar filmművészet egyik sajátos alkotását.⁵ A velencei filmfesztiválon abban az évben Cineforum-

² Jelentés az Urban ügynökkel való találkozásról (1960. október 26.). Uo.

³ Urban ügynök jelentése (1960. december 5.). Uo.

⁴ TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 196.

⁵ Fábry filmjéről a holokauszt emlékezetének kapcsán: ZOMBORY Máté–LENÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: *Elfeledett szembenézés. Holokauszt és emlékezés Fábry Zoltán Utószezon c. filmjében*. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.

díjjal jutalmazott,⁶ ám itthon a téma és a groteszk ábrázolásmód – míg külföldön a főszerepet játszó Páger Antal személye – miatt ellentmondásosan fogadott mű a holokausztért viselt állampolgári, avagy hétköznapi felelősség kérdését vizsgálja. A filmidő 1961: az egyik jelenetében négy szereplő ül egymás mellett a *Magyar Nemzet* ugyanazon lapszámát olvasgatva, a címlapot a felvevőgép felé tartva. Azon jól kivehető öles betűk hirdetik a jeruzsálemi perről szóló tudósítást *Eichmann újabb gáztetteire derült fény a tegnapi tárgyaláson* címmel.⁷ (Lásd 1. kép.) A filmbeli cselekményt is „meglóditja” az Eichmann-per, pontosabban a „pszepidotudósítás”, amit Kerekes nyugalmazott gyógyszerész a moziban lát. Ezek után követel magának saját tárgyalást, hogy megállapítsák 1944-es személyes felelősségét. A jelenetben annak lehetünk tanúi, ahogy az egyik médium (a film) eszközként

1. kép. Az *Utószézon* című film szereplői az Eichmann-perről szóló tudósítást olvassák (1966).

Eredeti: Domonkos Sándor. Forrás: *Film-Színház-Muzsika / Szombat*

⁶ Kiosztották a velencei filmfesztivál díjait. *Népszabadság*, 1967. szeptember 9.

⁷ A képet lásd https://filmarchiv.hu/files/slide/image/4107/Utoszazon_OK-0.jpg?1507997829 (Letöltve: 2021. 12. 04.)

használja fel a filmet és egy másik médiumot, az újságot. A mozikba kerülő képkocka pedig azt üzente fél évtizeddel később, hogy ezt akkor mindenki olvasta, avagy mindenki ezt olvasta: az Eichmann-per az 1960-as évek elejének egyik kiemelkedő magyar médiaeseménye volt.

Ugyanakkor a filmhíradórészlet nem volt eredeti, és a szereplők kezében tartott újság sem a könyvtárakból került elő. Előbbi kapcsán elmondható, a Magyar Televízió és a Filmhíradó csak tárgyalótermi képeket használt, az archív felvételeket Alain Resnais egy 1958-ban Magyarországon is bemutatott rövidfilmjéből (*Sötétség és kód*) vették át,⁸ míg az utóbbi egy utólag szerkesztett, soha nem létezett *Magyar Nemzet* lapszám volt. A figyelmes néző-olvasó – aki aligha emlékezett hat évvel korábbi címlapokra – ezt már a tördelés és a cím betűi alapján kiszűrhatta. A hat hasábon tördelt napilap címlapján – ekkor egyedüli napilapként – a bal oldali két hasábon rendszeresen jelent meg vezércikk, míg a jobb oldalon négy hasábra a vezető nemzetközi politikai hírek kerültek. E laptükröz jól visszaadta azt az értékítéletet, hogy a hazai belpolitika helyett a korban nagyobb információértékkel a világpolitika bírt. A Hazafias Népfrent lapja tett néha kivételt e tördelési rend alól, például az Eichmann-per kezdetének idején, 1961. április 13-án is. Jelesül azért, hogy világgá kürtölje: *Az első ember a világűrben* – a szovjet Jurij Gagarin.⁹ E tudósítást összehasonlítva a filmben szereplővel azonban kitűnik, hogy a *Magyar Nemzet* e kivételes alkalmak során sem alkalmazott csupa nagybetűs címekeket.

Az Eichmann-per kezdetének hetén ugyanakkor nem csak a *Magyar Nemzetben* rabolta el a „címlapsztorit” az újabb szovjet úrsiker. Ám hiába volt Gagarin űrutazásának sokkal nagyobb szenzáció- és propagandaértéke, mint a jeruzsálemi pernek, „tankönyvi értelemben vett” médiaeseménynek azonban nemigen volt nevezhető. Szemben az Apollo-11 1969-es holdra szállásával, „átélni”, pláne élő adásban követni nem lehetett. Már csak azért sem, mert az űrversenyben 1957 táján előnybe kerülő szovjet

⁸ ZOMBORY Máté–LENÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: I. m. 250.

⁹ Az első ember a világűrben. *Magyar Nemzet*, 1961. április 13.

vezetés nem vállalhatta egy esetleges kudarcra való tekintettel az esemény beharangozását, pláne – adott technikai feltételek mellett – a felszállás és a visszaérkezés közvetítését.

A szovjet világszenzáció esetében tehát hiányoztak azok az attribútumok, amelyek nyomán Daniel Dayan és Elihu Katz társadalomtudósok megalkották a médiaesemény fogalmát.¹⁰ (Utóbbi az 1960-as években az izraeli televízió első elnöke volt, ám 1961-ben ez az intézmény még nem működött.) Dayan és Katz olyan kiemelkedő, tehát széles közönség tapasztalását formáló történésekre vezette be ezt a fogalmat, amelyeket a kortársak – egymástól függetlenül, de mégis együtt – elsősorban a média közvetítésével élhettek át. Ezeket úgymond médiarítusokként írták le, vagyis ebben a megközelítésben a lényegi momentum nem maga az esemény, hanem a részvétel a rítuson a média segítségével, amelynek révén átélhető és megerősíthető a csoporthoz, közösséghez – legyen az a nemzethez vagy valamely tágabb körhöz, akár az emberiséghez – való tartozás. A médiaesemények révén úgy is, ha személyesen nem vagyunk jelen. A két médiakutató a médiaesemények három típusát is meghatározta. A „verseny” a szabályozott keretek közötti versengés közvetítése révén teremti újra az összetartozás tudatát, legyen az sportverseny (labdarúgó-világbajnokság, olimpia) vagy politikai (választás). A „koronozás” a tradíciók átélésén keresztül erősíti meg a közösséget. Az európai televíziózás hajnalán, 1953-ban került sor például II. Erzsébet királynővé koronázására Nagy-Britanniában, amelyet húszmillió néző láthatott élő közvetítésben.¹¹ Végül a „hódítás” során a nemzet vagy az emberiség valamely páratlan, új dolgot hajt végre, amelynek nyomán új rend, új vonatkoztatási pont keletkezik.¹² A holdra szállás egyértelműen ebbe az utóbbi kategóriába tartozik, és Gagarin ürrepülése is ide kerülne. Ugyanakkor Dayan és Katz is elismerte: minden

¹⁰ Daniel DAYAN–Elihu KATZ: *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Harvard University Press, Cambridge, 1992.

¹¹ Asa BRIGGS–Peter BURKE: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig* (2. kiadás). Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 257.

¹² Lásd DUNAI Tamás: A Holdra szállás mint médiaesemény. *Szépirodalmi Figyelő*, 2019/4. 35–42.

médiaesemény nem szuszakolható bele ebbe a három típusba. Az ő példájuk az 1989-es csehszlovák „bársonyos forradalom” volt, ám az Eichmann-per sem igazán sorolhatjuk egy altípusba sem. Ám ezenfelül egyrészt hosszan elnyúló történésként, másrészt a technikai feltételek híján nem volt sem élőben követhető, sem teljes egészében végignézhető, befogadható, ami szintén megnehezíti a besorolását.¹³

Azt gondolhatnánk, hogy egy olyan jelentőségű történes, amelyről a világ legalább harmincnyolc országában tudósítottak,¹⁴ és amelyet ennek kapcsán a perről szóló diskurzusban az első globális médiaeseményként is említenek, a hazai lapok címlapjára kívánczolt. Ennek ellenére a per április és december között egyetlen alkalommal sem került a két legfontosabb napilap, a *Magyar Nemzet*, illetve a *Népszabadság* címlapjára. A kor sajtójának működését, a sajtóirányítás mechanizmusait ismerve ugyanakkor ez aligha tekinthető a véletlen művének. Azt azonban leszögezhetjük, hogy az egyszerű kortársak az Eichmann-perről – honnan máshonnan, a médián keresztül – tudtak, és jelentőségét is elismerték. A Mátyás-templom újjáépítésén dolgozók – akik a munkálatok során egy 1882-es időkapcsolat találtak – 1961 júniusában egy leforrasztott fémhengerben szintén elhelyezték a saját üzenetüket a jövő számára az egyik toronyban.¹⁵ Ebben helyet kapott az *Esti Hírlap* április 12-i különkiadása, amelyben a délutáni „szocialista bulvárlap” szintén Gagarin űrutazását kürtölte világgá. Nem a friss élmény hatása alatt cselekedtek, hiszen a cső lezárására csak júniusban került sor. Ekkor leírták azt is, mennyibe került a hús, a kenyér és a bor, és mennyi volt a munkabérük – és a *Népszabadság* néhány cikkét is beletették: „Laoszban aláírták a tűzszüneti nyilatkozatot, Magyarországon kétszáz szakmát tanulnak a gimnazisták,

¹³ Judith KEILBACH: Der Eichmann-Prozess im österreichischen Fernsehen. Ein Medienereignis mit geringer Resonanz. *SHOAH: Intervention. Methods. Documentation*, 2018/1. 7.

¹⁴ Nemcsak a nyugati vagy szocialista országokbeli médiatudósításról készült elemzés, hanem például az arab világbeli sajtóvisszhangról is. Egyiptom példáját lásd Gilbert ACHCAR: Eichmann in Cairo: The Eichmann Affair in Nasser's Egypt. *The Arab Studies Journal*, 2012/1. 74–103.

¹⁵ KOMLÓS János: Üzenet a bádogcsőben. *Magyar Nemzet*, 1961. július 9.

Jeruzsálemben az Eichmann-per folyik s az egyik cikk összehasonlítja Gagarin őrnagy és az amerikai Shepard űrútjának teljesítményét.¹⁶ Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az Eichmann-per a templom rekonstrukcióján dolgozó munkások és szakemberek sajtó- és médiaélményei alapján is fontos – ha nem is mindent elsöprő – eseménynek számított.

A sajtóirányítás és az Eichmann-per

Meg kell válaszolnunk azt a kérdést is, a magyar nyilvánosságpolitika formálói számára kiemelt jelentőségű eseménynek számított-e az 1961 áprilisa és decembere között folyó per? A sajtóirányítás egyik rendszeres feladata volt a fontosabb események médiatudósításainak megtervezése. Az APO-n alapvetően kétféle „sajtóterv” készült. Az egyik rutinesemények, mindenekelőtt nemzetközi találkozók tudósításait szabályozta, megszabva, melyik lap számoljon be az eseményről saját tudósításban, melyik közölhet fényképet, hogyan üdvözljék a lapok fejlécei a baráti delegációt, és mely lapok fényképezhetnek. A legtöbb ilyen sajtóterv az 1970-es évekből maradt fenn, amikor a volt külügyes Várkonyi Péter vezette Tájékoztatási Hivatal és az APO munkája is jelentős lépést tett a bürokratikus szakszerűség irányába.¹⁷ A másik fajta sajtóterv egy-egy tematikus kampány – például kongresszusi vita, új törvény vagy párthatározat – médiabeli tárgyalásának ívét, a témákat, a felkért megszólalókat, a vita kifutását stb. alakította ki előzetesen. Ám az 1960-as években a későbbi professzionizált működéshez képest jelentős esetlegesség mutatkozott a sajtóirányítás mindennapi gyakorlatában. A napi- és hetilapok számára – ha nem pontosan követve is az 1950-es évek végén elfogadott sajtóhatározatok előírásait – rendszeresen tartottak eligazításokat. Ezekről csak szórványosan maradtak fenn anyagok, az Eichmann-per kezelésével kapcsolatos utasítások például nem. Ám a Lóránt László Endre

¹⁶ SZABÓ József: Mit üzentek az utókornak a Mátyás-templom építői? *Magyar Nemzet*, 1961. június 15.

¹⁷ TAKÁCS Róbert: I. m. 102–106.

által leírtak és az egyik kiutazó tudósító, Pethő Tibor visszaemlékezése is azt támasztja alá, hogy a pártközpontban a legmagasabb agitprop szinten – a Központi Bizottság (KB) titkára, Szirmai István és osztályvezetője, Darvasi István – foglalkoztak a kérdéssel. Pethő Tibor így idézte fel a kiválasztás szempontjait: „Az Eichmann-pernél Szirmainak volt az elgondolása, hogy kiküld hármunkat, mint MTI-tudósítókat, a Koncsek Lászlót¹⁸ [...], a Barcsot¹⁹ meg engem... Olyanokat akart, akiket a belföld elfogad, és [...] nem »érintett«. A Koncsek pap volt, én régi közép-osztály.”²⁰ Pethő az alapvető tényekre jól emlékezett: ők hárman utaztak el Jeruzsálembe.²¹

A fenti – hivatalos iratokban aligha megjelenő – szempont közelebb vihet minket annak megértéséhez is, Lóránt László Endre miért nem kapta meg az állambiztonsággal is egyeztetett megbízatást. A KB illetékes titkára ugyanis az „elfogulatlan” tudósítás jegyében a zsidótörvények áldozatait, illetve a holokauszt túlélőit nem tartotta alkalmas jelölteknek. Vagyis a zsidótörvények miatt az *Esti Kurírtól* távozni kényszerülő, átmenetileg sofőrként dolgozó, majd munkaszolgálatra kötelezett Lórántot sem. Ezt a feltevést azonban más forrásunk nem erősíti meg. Pethő emlékei szerint a pártvezetés egyik legfőbb aggodalma az volt, hogy a per felerősítheti a magyarországi antiszemita érzelmeket. Továbbá

¹⁸ Koncsek László (1905–1981) újságíró, pályafutása vidéki lapoknál indult 1930-ban, 1949-ig debreceni és makói lapoknál dolgozott, 1949 és 1957 között a *Győr-Sopronmegyei Hírlap* főmunkatársa. 1957-től 1965-ös nyugdíjba vonulásáig a *Népszabadság* főmunkatársa.

¹⁹ Barcs Sándor (1912–2010) újságíró, politikus, sportvezető, 1950 és 1980 között az MTI vezérigazgatója, 1947 és 1990 között országgyűlési képviselő.

²⁰ Pethő Tibor-interjú. Készítette Murányi Gábor 1989-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 189. sz. 663.

²¹ Az Eichmann-perrel szóló tudósítások tartalomelemzését elvégző Bohus Kata nem említi ezt mint lehetséges magyarázatot. Az ő interpretációjában Barcs Sándor a rezsím – valóban – kiválóan fekvő kádere (bár – még – nem párttag), Koncsek is megbízható munkatárs, ráadásul Közel-Kelet-szakértő, míg Pethő Tibor – akinek politikai tőkéhez hozzátartozott apjának, a *Magyar Nemzetet* alapító Pethő Sándornak antifasiszta tevékenysége – az 1956-os szerepvállalását követő néhány éves „kényszertávollét” után térhetett vissza a Hazafias Népfront napilapjához. Kata BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 752.

az, hogy a per várható németellenes éle árthat az akkor már a színpalak mögött ápoltt, Magyarország számára elsősorban gazdasági szempontból fontos magyar–nyugatnémet kapcsolatoknak.²² Ez utóbbihoz viszont hozzá kell tenni, a pernek az NSZK vezetése elleni propagandára való felhasználása – mint később látni fogjuk – az NDK fő törekvése és a szovjet blokk közös stratégiája volt,²³ és a magyar lapokban használt hangnem sem a magyar–nyugatnémet közeledés megóvásának szándékára utalt.²⁴

Ahogy azonban az a nem szokványos esetekben történni szokott, az Eichmann-per médiabeli kezelésének általános irányvonaláról is legfelsőbb szinten döntöttek. Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) 1960 folyamán kétszer is tárgyalta a készülő Eichmann-per ügyét. Természetesen a PB nem csupán azzal foglalkozott, hogyan jelenjen meg a per a magyar médiában, hanem – ahogy ezt az is mutatta, hogy az első anyag a KB Külügyi Osztályán készült – elsősorban azt igyekezett tisztázni, mik a perrel kapcsolatos általános magyar és szocialista külpolitikai érdekek. Az első vitára már 1960 nyarán sor került, nem sokkal Eichmann elfogása után, mikor még nem lehetett tudni, hogy az izraeli vezetés miképp határoz, és hogyan folytatja le a pert. A PB-előterjesztésben a perrel kapcsolatos kommunikáció alapvető céljait ekkor így fogalmazták meg:

Az Eichmann-ügy kezelésénél a következő irányelvet kell érvényesíteni a fasiszta kísérletekkel szemben az antifasiszta front erősítésére kell használni, figyelembevve a Német Szövetségi

²² Ez Pethő visszaemlékezése szerint mindenekelőtt az 1950-es évek terminológiájának kerülését jelentette, például azt, hogy ne a nyugatnémet „imperialisták” armánykodását láttassák Eichmann védőügyvédjének tevékenységében. Uo. 664.

²³ Lásd Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television: On (Not) Reporting About a Transnational Media Event. *VIEW Journal of European Television History & Culture*. Forrás: <https://viewjournal.eu/article/10.18146/2213-0969.2014.jethc052/> (Letöltve: 2022. 01. 31.)

²⁴ Komlós János például így indította négyrészes cikkét 1961 áprilisában: „Közismert az, hogy a revansra készülő adenaueri rendszerpolitikai és gazdasági pozícióiban fasiszta bűnözők ülnek, akik a nyugati imperialista körök támogatásával ismét megpróbálják felgyújtani a világot.” KOMLÓS János: Ami az Eichmann-ügy mögött van. Himmler üzlete Magyarországon 1. *Magyar Nemzet*, 1961. április 2.

Köztársaság életében mutatkozó neofasiszta tüneteket és az izraeli kormány kül- és belpolitikájában mutatkozó cionista jelleget. Éppen ezért Eichmann és bűntársai bűnösségének megbélyegzésénél, a zsidók elleni gonosztettek mellett, fel kell tárni a fasizmusnak egyéb gonosztetteit is a különböző jellegű haladó mozgalmak és személyek ellen.²⁵

Vagyis a PB 1960 nyarán úgy tervezte, hogy az Eichmann-per kapcsán két fő propagandaüzenetet juttat célba. Egyrészt – a Pethő Tibor visszaemlékezésében szereplő állítással szemben – kifejezetten alkalmasnak tartották a pert arra, hogy felhasználják az NSZK gazdasági és politikai elitjének, elsősorban nemzetiszocialista múltjának leleplezésére. Mindez nem számított újdonságnak, évek óta a szovjet blokk kiemelt propagandacéljai közé tartozott.²⁶ Másrészt ezt kiegészítette volna az izraeli politikai vezetés kritikája. A zsidóság ellen elkövetett bűnök kibeszélése helyett pedig egy általánosabb antifasiszta üzenetet kívántak közvetíteni, a „fasizmus bűneinek” tágabb fogalma mentén. Ahogy Kádár János fogalmazott:

Nem jó ezekkel [sic!] a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha mi ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a magyar állampolgárok százezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az ügyből.²⁷

A holokauszt szovjet kezelése hasonló tendenciákat mutatott: a zsidóság elleni büntettek helyett a Szovjetunió népeinek második világháború alatti szenvedése volt az elfogadott narratíva, amelyen belül a zsidóság nem volt külön említendő.²⁸

Ezenfelül Kádár már ekkor óvott attól, hogy az Eichmann-ügy egymond eluralja a magyar nyilvánosságot. „Az nem lesz célszerű, hogy minden lap első négy oldala ezzel legyen tele. Ezt nem

²⁵ A PB 1960. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 288. f. 5/189. ó. e.

²⁶ Lásd erről Zombory Máté tanulmányát ebben a számban.

²⁷ Uo.

²⁸ Nati CANTOROVICH: Soviet Reactions to the Eichmann Trial: A Preliminary Investigation 1960–1965. *Yad Vashem Studies*, 2007/35. 107.

kell csinálni.” Ebben a tartózkodásban minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy Eichmann leleplezésének híret követően a magyar sajtó is – némileg irányítatlanul – rárepült a szenzációra.

Érdemes azonban azt is észrevenni, hogy a pert – nemhiába a Külügyminisztériumban dolgozták ki a magyar stratégia alapvonalát – a nemzetközi ideológiai küzdelem keretében értelmezték. Ennek jegyében irányozták elő a hazai dokumentumok összegyűjtését és ezekből kiadványok szerkesztését. Szintén a nemzetközi arénában nyerte volna el jelentőségét az 1960-as évek elején is jelentős pozíciót betöltő egykori német háborús bűnösök leleplezése. E tekintetben az NDK propagandája „harcolt” a frontvonalban, amely az Eichmann-ügy egész nyilvános kezelését a nyugatnémet politikai elit diszkreditálására élezte ki.²⁹ Ennélfogva az a kitétel, hogy a per kapjon „nagy nyilvánosságot”, ugyancsak a két szembenálló világrendszer küzdelmébe volt illeszthető.

A PB négy és fél hónappal később újratárgyalta a kérdést, és módosította a korábban kidolgozott koncepciót. Ez részben a szovjet blokk érdekelt országaival – mindenekelőtt a Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Lengyelországgal folytatott konzultációk eredménye volt. A szovjet vezetés ugyanis hosszabb ideig nem adott világos jelzést a szövetségeseinek saját álláspontjáról, és nem bátorította a magyar pártvezetést sem komolyabb akciókra. Másrészt a júniusi határozat nyomán megindult anyagfeltárás az őszi a vártnál szerényebb eredményeket hozott.³⁰ „Az eddigi tapasztalatok szerint a rendelkezésünkre álló anyag kellő módon nem biztosítja célkitűzéseink elérését, mennyiségileg és minőségileg is egyaránt döntően az 1944. évi deportálási akcióra korlátozódik” – állt a PB elé kerülő jelentésben.³¹

A fentiek fényében nem meglepő, hogy immár a per médianyilvánosságáról is szerényebben fogalmazott: biztosítandó a kérdés

²⁹ Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television. I. m.

³⁰ A szovjet állásfoglalás hiányának hatásáról és a hazai anyaggyűjtés bel-földi és nemzetközi hasznosításának kapcsolati hálójáról lásd ebben a számban ZOMBORY Máté tanulmányát.

³¹ A PB 1960. október 11-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/204. ó. e.

megfelelő sajtónyilvánossága. A határozat rendelkezett egy sajtóértekezletről Eichmann magyarországi tevékenységével kapcsolatban, illetve továbbra is számolt a per kapcsán megjelentetendő dokumentumkötetekkel. Ráadásul a PB azzal is számot vetett, hogy a további anyaggyűjtés sem teremt alapot propagandacélokra jól felhasználható gyűjtemények kiadására. Az ez esetben életbe lépő B-terv jegyében még csendesebb médiabeszámolókat irányoztak elő.

A három tudósító kiküldését 1961. január végén hagyta jóvá a PB. Mindhárom kiválasztott az írott sajtónak dolgozott – Konksek László összefoglalói a *Népszabadságban*, Pethő Tibor írásai a *Magyar Nemzetben* jelentek meg, Barcs Sándor az MTI-t képviselte.

A per kezdetén a hatalmas és globális médiaérdeklődés nem hiányzott. Konksek László *Népszabadságban* megjelent beszámolója alapján a tárgyalóterembe mintegy nyolcszáz ember fért – és ennek többsége, ötszáz fő újságíró, rádiós és televíziós riporter volt. Mindössze harminc helyet kaptak naponta az izraeli állampolgárok, akik egy szomszédos épületben – szintén korlátozott számú férőhellyel, de lényegében egyetlen ilyen lehetőségként – élőben követhették a közvetítést.³²

A fennmaradó helyeken a törvénykezési és őrszemélyzet, illetve a diplomáciai és egyéb megfigyelők ültek. Közöttük legalább egy magyar is: dr. Péner Imréné, aki az Eichmann-per kapcsán „illetékes” magyar társadalmi szerv, a Nácizmus Üldözötteinek Magyarországi Bizottsága részéről utazott Izraelbe. Az oktatás-kutató az egykori vezető újságíró, a *Szabad Nép* 1951 és 1954 közötti főszerkesztője, Betlen Oszkár „helyett” utazhatott el az izraeli fővárosba.³³ Utóbbi a per idején már a Párttörténeti Intézet munkatársaként dolgozott. Péner Imréné 1961 júliusában a Waffen SS-tagok nyugdíja ellen tiltakozó gyűlésen – vagyis egy

³² KONKSEK László: Jegyzetek a jeruzsálemi tárgyalóteremből. *Népszabadság*, 1961. április 30.

³³ Javaslat az Eichmann-tárgyaláson való részvételre. A MSZMP KB Titkársága 1961. február 28-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 7/100. ó. e.

szintén a náci kontinuitást hangsúlyozó hazai rendezvényen – be is számolt a tapasztalatairól.³⁴

Felvezető anyagok és tudósítások a magyar lapokban

Azt sem mondhatjuk, hogy a magyar média nem készült volna rá a perre. A három országos napilapban, továbbá az *Esti Hírlap*ban és az *Új Élet* című kéthetente megjelenő izraelita felekezeti újságban ugyanannyi (68) anyag foglalkozott az Eichmann-perrel az azt megelőző szűk egy évben, mint a per idején (69).³⁵ Közvetlenül a per előtt – márciusban, illetve áprilisban – több lapban jelent meg cikksorozat, amelyek jelentős eseményként vezették fel a közelgő pert, és irányították rá a magyar közvélemény figyelmét. Az *Ország-Világ*ban január 11. és április 12. között Lévai Jenő tizennégy részes riportot közölt *Milliók gyilkosa* címmel.³⁶ Nem véletlen, hogy ebben a képes hetilapban jelent meg a leghosszabb írás az Eichmann-ügyről: lapgazdája a Magyar–Szovjet Baráti Társaság volt. A mérnöki végzettségű, a két világháború között – egyebek mellett *Az Est*-lapoknál újságíróként, szerkesztőként tevékeny szerző,³⁷ akinek az 1930-as évek végén a zsidótörvények miatt kellett megválnia a *Kis Újságtól*, és 1944–1945-öt a budapesti ügynevezett nemzetközi gettóban vészelte át a Pozsonyi utcában, a második világháború utáni években a közelmúlt feldolgozásának szentelte munkásságát. Az Eichmann-per idején a magyar hivatalos szervek is nagyban támaszkodtak kutatásaira.

A *Magyar Nemzet*ben Komlós János négy részben írta meg a per kapcsán a Weiss Manfréd-gyár németek általi megszerz-

³⁴ Tiltakozó gyűlés az SS-ek nyugdíja ellen. *Népszabadság*, 1961. július 19.

³⁵ KATA BOHUS: I. m. 752.

³⁶ A riportsorozat első része: LÉVAI Jenő: I. A haifai börtön véreskezdő lakója. *Ország-Világ*, 1961. január 11. 24.; Utolsó része: LÉVAI Jenő: XIV. Kurt Becher, Eichmann utóda – Izrael állam terményszállítója. *Ország-Világ*, 1961. április 12. 24.

³⁷ Lásd ZOMBORY Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2018/2. 197–236.

senek történetét.³⁸ (A tárgyban később, de még ugyanabban az évben tudományos szakfolyóiratként a *Századok* is közölt publikációt, amely az ügyletet szintén nemzetiszocialista érdekcsoportok közötti rivalizálásként értelmezte.³⁹) A *Népszava* a kis színes oldalának tréfái között visszatérően utalt a perre: márpedig a viccrovatba az kerülhet, amiről feltételezhető, hogy széles olvasórétegek értik azt. Március végén a Magyar Rádió is kétrészes sorozattal készült. A műsort *Neve: Adolf Eichmann* címmel Gellért Endre készítette.⁴⁰ A Magyar Televízió az Eichmann-ügy „első számú magyar szakértőjét”, Lévai Jenőt kérte fel, hogy a nézőket igazítsa el a per kezdetén, április közepén.⁴¹

A készülő pernek kiemelt hírértéke volt, így a nyomtatott és elektronikus sajtó nem csak Magyarországon tárgyalta az előzményeket, írt az előkészületekről, vagyis igyekezett a per kezdetéig keretezni az eseményt, felkészültté tenni az olvasót, megágyazni a folyamatos érdeklődésének.⁴²

A PB által még 1960 júniusában elfogadott koncepció egyik alapmotívuma azonban nem került le a napirendről. Az 1961-ben megjelent anyagok arról tanúskodnak, hogy – a szovjet blokk stratégiájába illeszkedően – a magyar média egyik fő feladata az Eichmann-per kapcsán mégiscsak az volt az év folyamán, hogy az NSZK-t mint a náci bűnök mentegetőjét, a bűnösök felelősségre vonásának szabotálóját mutassa be. Bohus Kata tartalom-elemzése alapján az általa vizsgált öt lapban a megjelent cikkek majdnem ugyanolyan arányban foglalkoztak a nyugatnémet felelősséggel, mint magával a perrel. Előbbi a cikkek 47,8 százalékára volt jellemző, utóbbi csupán 50,7 százalékára.⁴³ E tárgykörben mindenekelőtt az alábbi szálakra helyeztek hangsúlyt:

³⁸ KOMLÓS János: Ami az Eichmann-ügy mögött van. Himmler üzlete Magyarországon 1–4. *Magyar Nemzet*, 1961. április 2., április 4., április 6., április 8.

³⁹ KARSAI Elek–SZINAI Miklós: A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. *Századok*, 1961/5. 680–719.

⁴⁰ Rádióműsor. *Esti Hírlap*, 1961. március 29.

⁴¹ A Televízió szombati műsora. *Magyar Nemzet*, 1961. április 15.

⁴² Osztrák vonatkozásban erről: JUDITH KEILBACH: Der Eichmann-Prozess im österreichischen Fernsehen. I. m. 7.

⁴³ Kata BOHUS: I. m. 753–754.

1. Az Eichmann nevével azonosított német megszálláshoz kapcsolódó gazdasági behatolás kapcsán Komlós cikksorozata igyekezett rámutatni arra, hogy a Kasztner Rezső tanúvallomása alapján Nürnbergben vád alá sem helyezett Kurt Becher, a „gazdasági tanácsadó” tevékenysége milyen kiterjedt és szisztematikus módon szolgálta a náci német nagytőke érdekeit.⁴⁴ Ennek kapcsán taglalta a sajtó a Chorin–Weiss-ügyet is.⁴⁵
2. Gyakran jelent meg az újságcikkekben Konrad Adenauer német kancellár, akit elsősorban azzal kapcsolatban vettek célba, hogy az NSZK minden diplomáciai eszközt bevet Izraelben és az Egyesült Államokban annak érdekében, hogy tompítsa a pernek a nyugatnémet politikai elit számára kellemetlen hatását.⁴⁶
3. A kontinuitás egyik „arca” lett Georg Wilhelm Höttil, Ausztriában élő egykori SS-tiszt, aki 1961-ben egy magániskola kollégiumát igazgatta Bad Ausseeben. Azért is támadták, mert Höttil megtagadta, hogy tanúként jelenjen meg Jeruzsálemben.⁴⁷ Nem támadták viszont amerikai kapcsolataiért.⁴⁸
4. Még többet foglalkoztak Hans Globkéval, az NSZK kancelláriai hivatal államtitkárával, akinek személye azért kapott kitüntetett figyelmet a szovjet blokk propagandájában,

⁴⁴ Lásd KOMLÓS János: Ami az Eichmann-ügy... I. m. Kurt Becher neve a tárgyalásról készült beszámolóokban is megjelent: Eichmann bűnei a jeruzsálemi bíróság előtt. *Magyar Nemzet*, 1961. április 19.; A bíróság siettetni a tárgyalás befejezését. *Magyar Nemzet*, 1961. június 13.; PETHŐ Tibor: A hamszín a jeruzsálemi tárgyalóteremben. *Magyar Nemzet*, 1961. június 29.

⁴⁵ A Weiss Manfréd Művek és a kapcsolódó vállalatok, szénbányák, illetve ingatlanok átadása fejében a németek hozzájárultak, hogy a Weiss, Chorin és Kornfeld család mintegy negyven tagja 1944 tavaszán szabadon elhagyhatta Magyarországot.

⁴⁶ Például: Adenauer kedden indul az Egyesült Államokba. *Magyar Nemzet*, 1961. április 9.

⁴⁷ Egy „békés” iskolaigazgató. Dr. Höttil viselt dolgai – „Érettségiztető-üzem”. *Esti Hírlap*, 1961. május 28.

⁴⁸ Wilhelm Höttil (1915–1999) a második világháború végén amerikai fogságba került, és az amerikai katonai hírszerzés (Counter Intelligence Corps, CIC) sikeresen szervezte be az ausztriai kommunisták és az ausztriai szovjet zónában zajló szovjet tevékenység megfigyelésére.

mert ő volt a legmagasabb szinten működő politikus, akivel kapcsolatban rá lehetett mutatni a Harmadik Birodalom és az adenaueri NSZK közötti személyi kontinuitásra.⁴⁹ Az NDK propagandája kifejezetten Globkéra volt kiélezve. Olyannyira, hogy a Lévai Jenőhöz hasonlóan⁵⁰ Izraelbe utazó keletnémet holokauszt-szakértő ügyvéd, író és médiaszemélyiség, Friedrich Karl Kaul arra használta fel a per kapcsán jelentkező médiafigyelmet, hogy az NSZK – és leginkább a Globke – elleni állításokat sajtótájékoztatón mondja el.⁵¹

Olyannyira ez a megközelítés itatta át a magyar sajtó munkáját, hogy még a *Népszava* Eichmann-ügyet megelőző vicceinek is rendre a nyugatnémet hozzáállás és felelősség volt a célpontja:

- Hallotta, hogy milyen súlyos helyzetbe került a nyugatnémet gyógyszeripar?
- Mi történt?
- Nem tudnak annyi altatót előállítani, hogy a bonni kormány tagjai nyugodtan alhassanak az Eichmann-per előtt.⁵²

Máskor arra utaltak, hogy az Eichmann-per kezdetekor bizonyosan egekbe szökik majd az NSZK-ban a „fülbealó vatta” ára,⁵³ vagy álnaivan azt kérdezték: „Akkorák a hőmérsékleti kü-

⁴⁹ A Globke-ügyről: ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2019/2. 26–43.

⁵⁰ Lévai a hazai hírekbe azzal került be, hogy Eichmann magyarországi tevékenységét leleplező dokumentumokkal teli vaskos bőröndjével útnak indult Jeruzsálemba, de a poggyász útközben, vélhetőleg Athénban, eltűnt. REYER Ervin: Hová lett az Eichmann-per magyar tanújának bőröndje? *Esti Hírlap*, 1961. június 24.

⁵¹ Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television. I. m.; Kaul jeruzsálemi útjáról és Kaul előéletéről: Lorena DE VITA: The Cold War in the Courtroom: Friedrich Karl Kaul in Jerusalem. *Histoire@Politique*, 2018/35. Forrás: <https://www.histoire-politique.fr/index.php?numero=35&rub=dossier&item=327> (Letöltve: 2022. 01. 31.). A perről írt beszámolója magyarul is megjelent: Friedrich Karl KAUL: *Az Eichmann-ügy*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.

⁵² *Népszava*, 1961. április 2.

⁵³ *Népszava*, 1961. április 6.

lönbségek, hogy mikor Jeruzsálemben az Eichmann-pert tárgyalják, Bonnban izzadnak?”⁵⁴

Médiaesemény a világban

Tehát az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy az esemény fontossága adott, azt a magyar pártvezetés és sajtóirányítás is elismerte, már csak azzal is, hogy legmagasabb szinten tárgyalta az ügy nyilvános kezelését, és gondoskodott annak pártszerű, a szocialista világrendszer nemzetközi ideológiai diskurzusába illeszkedő kezeléséről. Ezenfelül a per médiabeli felvezetése is arra engedett következtetni, hogy jelentős világesemény következik. Ám mindent egybevetve, tekinthető-e az Eichmann-per az egyik első szocialista médiaeseménynek?

A Dayan és Katz által meghatározott fogalom példáiból is kitűnik, hogy annak a vizualitás rendkívül fontos sajátossága volt. Nem véletlen, hogy a példákban szereplő alkalmak a televíziózáshoz kötődtek. Mondhatni, az elektronikus médium történetének is mérföldkövei voltak, mint például II. Erzsébet brit királynő koronázása vagy a holdra szállás. Ráadásul ezek az események kellően rövidek ahhoz, hogy végigkövethetőek legyenek. Ezért fel kell tennünk azt a kérdést: van-e egy olyan szuggesztív kép, amely világszerte, így a szocialista Magyarországon is beéghetett a kortársak emlékezetébe, amely magába sűrítette, szimbolizálta volna az Eichmann-per egészét?

Hogy erre a kérdésre igenlő választ adjunk, lépjünk egyet hátra. 1961 első hónapjaiban világszerte felháborodást keltett az izraeli kormány döntése, amelynek értelmében az Eichmann-per kizárólagos televíziós közvetítésének a jogát egy kisebb, az USA-n kívül ismeretlen amerikai televíziós társaság kapta meg, a Capital Cities Broadcasting. Az amerikai nagygyúkat megelőző cég mindenekelőtt Milton Fruchtman amerikai tévés producer kiváló izraeli kapcsolatrendszerének köszönhette a megbízást. Hatalmas lehetőséget jelentett ez számukra, és egyben a per

⁵⁴ A nap kérdése. *Népszava*, 1961. április 11.

globális médiaeseményé válását is elősegítette, hogy az egész világ csak az általuk rögzített felvételeket láthatta a jeruzsálemi perről. A monopoljogokért cserébe a Capital Cities kemény feltételeket vállalt, nemcsak tartalmilag, miszerint a tárgyalás minden egyes percét archiválniuk kellett, de anyagilag is: a társaság jeruzsálemi forgatását nonprofit módon voltak kötelesek megszervezni, a nyereséget ennek értelmében jótékony célra kellett fordítaniuk. A feltételek között szerepelt, hogy a bírák bármikor kérhették a kamerák leállítását, amennyiben úgy ítélik meg, hogy azok zavarják a tárgyalás menetét. Végül utóbbi elkerülése végett rejtették el a tárgyalótermi kamerákat egy-egy fából ácsolt kabinba nem sokkal a per kezdete előtt.⁵⁵

A per élő televíziós közvetítéséről nem kellett gondoskodniuk. Mivel a rendszeres izraeli műsorszórás csak 1966 márciusában indult meg, így a helyiek – azon korlátozott számú látogatón kívül, akik a szomszédos épületbeli kivetítón követték nyomon a tárgyalást – a rádiót választhatták. A kor technikai színvonala a távoli – vagyis az európai és óceán túlpartján sugárzott – élő közvetítést pedig nem tette lehetővé. A külföldi nézőknek maradtak a perről készült felvételek, amelyet Fruchtmann, illetve Leo Hurwitz rendező az akkor úttörőnek számító videotechnikával rögzített, a gyorsaság és a másolatok egyszerűbb sokszorosítása, terjesztése miatt. Hurwitz szerepelt a McCarthy-féle filmes feketelistán, így az ő felkérése az 1950-es évek végén a mccarthyizmus lebontásának történetéhez is kapcsolódik.⁵⁶

A per iránt a legnagyobb médiaérdeklődés az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és az NSZK-ban mutatkozott. Az Izraelben üzembe helyezett két Ampex videófelvevő korabeli televíziós csúcstechnológiát képviselt. Ezek segítségével készítették el a háromperces összeállításokat a külföldi televíziótársaságok számára. Az amerikai nagy tévétársaságok, az ITV brit kereskedelmi televízió és a regionális szisztémában felépített nyugatné-

⁵⁵ Fruchtmann személyéről és izraeli kapcsolatairól: Shany LITTMAN: Capturing Eichmann – on Video. *Haaretz*, 2011. április 29. Forrás: <https://www.haaretz.com/1.5005665> (Letöltve: 2021. 12. 04.)

⁵⁶ Leo Hurwitz személye kapcsán lásd <https://leohurwitz.com> (Letöltve: 2021. 12. 04.)

met média részéről az NDR egyórás anyagot vásárolt. Ez egyben azt is mutatja, hogy mely országokban volt elég fejlett és tőkeerős a televíziózás és volt várható a költségekkel arányos érdeklődés a per iránt. Mindez pedig erősen behatárolta, hogy mennyire válhatott valóban – a Dayan és Katz által vett értelemben – globális médiaeseményé a per. A felvételek New Yorkon és Londonon keresztül jutottak el a stúdiókba, mindez egy nap késést jelentett egy esetleges élő adáshoz képest.⁵⁷ Az Egyesült Államokban – különösen a per kezdeti szakaszában, míg az elhúzódó eljárással az érdeklődés is alább nem hagyott – tényleges híverseny alakult ki a legfrissebb anyagok bemutatása, kommentálása kapcsán.⁵⁸ Az NSZK-ban pedig a napi híradásokon felül heti két húsz-harminc perces összeállítást sugároztak.⁵⁹

Visszatérve ahhoz a képhez, amely kellően szuggesztív volt, leginkább összesűrítette a per egészét és bejárta a világsajtót, tévés és filmhíradók százai mutattak be – természetesen Magyarországon is – az üvegketrecben ülő, örök által körbevett

ember látványa volt. (Lásd 2. kép.) Ez a kép – amely sok millió emberhez eljutott, akik számára a perrel kapcsolatos egységes médiaélményt jelentett – a maga módján egyszerre volt megrendítő és profán.

Az egyik legárnyaltabb leírása ennek a helyzetnek az amerikai *Time* magazinban jelent meg:

2. kép. Eichmann a jeruzsálemi bíróságon.

Forrás: *Ország-Világ*, 1961. december 27. 5.

⁵⁷ Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television. I. m.

⁵⁸ Erre a korabeli sajtó is felfigyelt, a *Variety* magazin *Instant TV* címmel elemezte alig tíz nappal a per kezdete – és Gagarin ürrepülése – után. Judith KEILBACH: Der Eichmann-Prozess im österreichischen Fernsehen. I. m. 8.

⁵⁹ Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television. I. m.

Néhány száz újságíró az apró jeruzsálemi tárgyalóteremben és több millió televíziónéző azon kívül múlt héten egy emberre meredt az üvegketrecben. Amire számítottak az a Gonosz megtestesülése volt, egy szörny, akit azzal vádolnak, hogy 6 000 000 ártatlan férfi, nő és gyermek meggyilkolásában vett részt. Amit láttak, az egy sovány, kopaszodó, 55 éves férfi volt, aki sokkal inkább tűnt banktisztviselőnek, mint hentesnek: keskeny ajkak elálló fülek között, hosszú, vékony orr, mélyen ülő kék szemek, magas, gyakran összeráncolt szemöldök. Vézna alaknak látszott a két termetes, kék ruhás izraeli rendőr között. Amikor felállt, inkább emlékeztetett egy golyóra, mint katonára. Amikor megmozdult, nem hősies ellenszegülést tett, csupán egy zsebkendőt vett elő, hogy kifújja az orrát. A szörny megfázott.⁶⁰

A per, a hatást erősítő médiumok és a perhez kapcsolódó diskurzus Magyarországon

A másik fontos hatás, amelyet az Eichmann-per kiváltott, hogy a holokauszt újra nyilvánosan vitatott témává vált – azon a szinten, amely átütötte a közvélemény ingerküszöbét. Az, hogy újra a nyilvános diskurzusba került a második világháború alatti népirtás kérdése, amelyről ugyan közvetlenül 1945 után gyakran esett szó, de néhány év után vége szakadt ennek, a trauma társadalmi szintű feldolgozása elmaradt. Nemcsak Magyarországon vagy a szovjet blokkban, hanem például a vasfüggöny másik oldalára került Ausztriában is. Ott, ahol a kollaboráció és a felelősség kérdésével szintén elmaradt a szembenézés.⁶¹ A per során megrázó személyes történetek elevenedtek meg, túlélők meséltek bevagonírozásról, halálmenetről, tömeggyilkosságokról, ami döbbenetes erejű élmény volt sokak számára. Ugyanakkor ez

⁶⁰ Israel: The Man in the Cage. *Time*, 1961. április 21. Forrás: <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,895278-1,00.html> (Letöltve: 2021. 12. 04.) – A szerző fordítása.

⁶¹ Osztrák vonatkozásban létezik olyan álláspont, hogy az Eichmann-per mellett legalább ilyen fontos katalizáló szerepe volt Helmut Qualtinger és Carl Merz *Der Herr Karl* című televíziós monodrámájának, amelyet 1961 novemberében mutatott be az ORF. Judith KEILBACH: *Der Eichmann-Prozess im österreichischen Fernsehen*. I. m. 5–6. – A címszereplő, az élettörténetét előadó Herr Karl igazi opportunistá osztrák kispolgár, aki minden politikai változáshoz igazodott a maga hasznát keresve. Lásd még Carl MERZ–Helmut QUALTINGER: *Karl úr*. Ford.: PARTI NAGY Lajos. Kortina Kiadó, Budapest, 2005.

a magyar sajtóban elsősorban csak a kiküldött tudósítók összefoglalói révén kapott helyet. Mindössze néhány történetről volt szó, ha az országos napilapok helyszíni riportjait átlapozzuk, nem villan fel egy tucatnál több emberi sors. Mindez pedig összhangban állt a PB fentebb ismertetett elvárásával, miszerint arra kell törekedni, hogy a zsidóság ellen elkövetett bűnök ne homályosítsák el a fasizmus szélesebb értelemben vett bűneit. Márpedig utóbbiak – értelemszerűen – kevés figyelmet kaptak a perben. Bohus Kata azonban azt hangsúlyozza, hogy ezzel együtt sem elhanyagolható a per hatása a hazai tudósításokra: mivel a perben megszólaló tanúkat mindenekelőtt a holokauszt borzalmairól kérdezték – az NSZK heti kétszer jelentkező műsorában (*An Epoch in Court*) például kifejezetten ezek a vallomások kerültek reflektorfénybe –, a tudósításokon is óhatatlanul átütött, hogy nem általában az emberiség, hanem kifejezetten a zsidóság elleni büntettekről volt szó.⁶²

Szintén működött a médiumok egymást erősítő hatása – eltervezett és előre nem látott módon is. Talán a tervezett esetben a kisebb hatásfokkal. A magyar pártvezetés a per kezdetére több eseményt is szervezett. Ezeket a médiaelmélet nem „médiaeseményeknek”, hanem „áleseményeknek” nevezi, amelyeknek létrejöttét jellemzően az motiválta, hogy arról nyilvános beszámoló készüljön.⁶³ Rendeztek konferenciát a Nemzetközi Mauthauseni Bizottság végrehajtó bizottsága nevében.⁶⁴ Tartottak sajtótájékoztatót április 27-én Berlinben Eichmann magyarországi ténykedésének dokumentumaiból, amelyet Lévai Jenő állított össze, és amely kötet majdnem 300 oldal terjedelmű.⁶⁵ Hasonló propagandaműveleteket a szovjet blokk más országaiban is kidolgoztak, a legélesebb ideológiai küzdelem Berlin és Bonn között dúlt. De nagy figyelmet kaptak például a *Polytika* című lapban

⁶² Kata BOHUS: I. m. 761–762.

⁶³ BAJOMI-LÁZÁR Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása. *Médiakutató*, 2005. tavasz. Forrás: https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/?q=%C3%A1lesem%C3%A9ny#%C3%A1lesem%C3%A9ny (Letöltve: 2021. 12. 04.)

⁶⁴ Budapesten tartja konferenciáját a Nemzetközi Mauthauseni Bizottság végrehajtó bizottsága. *Népszabadság*, 1961. március 12.

⁶⁵ (sp): 300 oldal vádanyag. *Esti Hírlap*, 1961. április 23.

közölt dokumentumok is: a per idején a lengyel orgánum nyújtotta a legteljesebb válogatást az Eichmann által Argentínában írt feljegyzésekből.⁶⁶ A magyar sajtóban megjelent ismertetésből is látszik, a megjelölt csapásirányt követték, vagyis az 1961-es nyugatnémet gazdasági elit leleplezésére használták fel.⁶⁷

1960 decemberében mutatták be és az Eichmann-per idején is játszották a fővárosi Jókai Színházban Vészi Endre *Árnyékod át nem lépheted* című darabját. A dráma közvetlenül nem a perhez kapcsolódott, sokkal inkább a hírhedt doktor Mengele figurájáról mintázta a negatív főhőst,⁶⁸ célpontja ugyanakkor azok az egykori náci múltjukat elrejtő tömegek, akik sikeresen beilleszkedtek, karriert építettek az 1950-es évek Nyugat-Németországában.⁶⁹ Ez pedig közös motívum volt az Eichmann-per kapcsán kialakított propagandatervekkel. Nem volt véletlen hát, hogy a tárgyalás kezdetén az *Esti Hírlap* épp a főszereplőt, a náci haláltábor egykori orvosát alakító Ajtay Andort kérdezte – aki azonban nem tudott elvonatkoztatni a szovjet úrrépléstől:

[...] e szereptől is ihletve, megdöbbenet érdeklődéssel figyeltem az Eichmann-per előkészületei során napvilágra került szörnyűségeket. Úgy érzem, hogy az ürbe eljutott Gagarin órnagy egy új történelmi időszámítás kezdetét jelenti, ellentétét és lezárását mindannak, amit Eichmann neve mond. Az Eichmann-per anyagából megtanulhatjuk: ilyen volt a múlt, az immár a kozmoszt meghódító szovjet úrpilóta viszont a jelenné lett jövőendő dokumentálja.⁷⁰

Szintén nem tervezhetett a PB előre a svéd Erwin Leiser 1960-as dokumentumfilmjével, amelyet 1961 szeptemberében

⁶⁶Lásd erről Bettina STANGNETH: *Eichmann Before Jerusalem: The Unexamined Life of a Mass Murderer*. Knopf Doubleday Publishing Group, New York, 2014.

⁶⁷Eichmann további 29 bűntársát említi meg. *Magyar Nemzet*, 1961. május 27.

⁶⁸Mengele tevékenysége szintén nem volt ismeretlen a magyar közvélemény előtt a második világháború után. 1947-ben jelent meg az alábbi visszaemlékezés, amely jelentős sajtófigyelmet is kapott: DR. NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitz-i krematóriumban*. Világ, Debrecen, 1947. Újabb kiadásban: DR. NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Magvető Kiadó, Budapest, 2004.

⁶⁹PÁNDI Pál: *Árnyékod át nem lépheted. Népszabadság*, 1960. december 28.

⁷⁰Jelenné lett a jövő. *Esti Hírlap*, 1961. április 12.

mutattak be a magyar mozikban. A *Soha többé* című összeállítást tehát a pernek egy csendes szakaszában tűzte műsorra a Filmfőigazgatóság, már azt követően, hogy a bíróság befejezte a tanúk meghallgatását, és visszavonult – több hónapra – ítélethozatalra. A film a náciizmus bűneit elevenítette fel, és előtte – a második világháborút közvetlenül követő időszakról eltekintve⁷¹ – nem volt megszokott dolog, hogy a holokauszt képi dokumentumai megjelenjenek a médiában. Leiser filmjét – az Eichmann-perrel összefüggésben – az oktatásban is fel lehetett használni a világnézeti nevelés keretében. Ezt mutatja mindenesetre a budapesti Hámán Kató Leánygimnáziumban készült riport. A *Népszava* újságírója megszólaltatott egy lányt, aki éppen akkor született a János-kórházban 1944-ben, amikor az épületet bombatalálat érte. Egy másik lány arról vallott, hogy azért nem láthatta sohasem az édesanyját, mert agyonlőtték a Kékgolyó utcában. Az iskola igazgatója pedig úgy vélekedett, hogy a diákok – a film és az Eichmann-per hatására megindult nyilvános diskurzus nyomán – tele vannak kérdésekkel: „jönnek hozzám, s felteszik a kérdést, valóban és ma is fennáll-e ez a veszély, és hogy miért lehet Globke ma is a posztján és hogy miért mentegetik Eichmannt...?”⁷² Az is látszik tehát, hogy a riport antifasiszta keretben tárgyalta a gimnáziumi vitát, és nem a genocídiumról beszélt. Tegyük hozzá, Leiser 1961-ben az Eichmann-perrel is készített dokumentumfilmet, amelyet viszont nem mutattak be Magyarországon.

A médiahatást gyengítő faktorok

Ugyanakkor voltak olyan – nem jelentéktelen – momentumok, amelyek gyengítették a perrel kapcsolatos elvárt médiahatást. Először és mindenekelőtt az, ami a korábban elmondottakból is

⁷¹ Akkor a mozikban – főműsor előtt – játszották az *Auschwitz* című szovjet dokumentumfilmet, amely a koncentrációs tábor Vörös Hadsereg általi felszabadításakor készült képeket mutatott be. A film elérhető itt: <http://www.camps.bbk.ac.uk/testimonies/the-liberation-of-auschwitz.html> (Letöltve: 2022. 02. 01.)

⁷² BAKTAI Ferenc: Valóság tanár úr hallgatói között. *Népszava*, 1961. szeptember 27.

látható: a jeruzsálemi per alakulása, illetve az izraeli bíróság által elfogadott tanúk személye nem felelt meg az agitprop várakozásoknak, nem általában a fasizmus emberiség elleni bűneiről volt szó, hanem az európai zsidóság szisztematikus megsemmisítéséről. A korabeli nyugatnémet elit elleni tanúvallomásokra pedig nem került sor, noha látszik, az agitprop apparátusok alig várták, hogy egy-egy név, mindenekelőtt Globkéé elhangozzon.⁷³ Igaz, az NDK média sokkal tovább ment az Eichmann–Globke-vonal kiaknázásában, hiszen a keletnémet interpretációkban Hans Globke jelent meg a zsidóellenes törvények értelmi szerzőjeként, míg Eichmann „csupán” végrehajtóként.⁷⁴

Ettől aligha független, hogy összességében a per maga nem kapott kiemelt médiafigyelmet Magyarországon. A Bohus Kata által azonosított hatvannyolc híradás április és december között nem elhanyagolható, ám ha csak a tárgyalás négy hónapját és az ítélethirdetési szakaszt vesszük alapul, akkor sem jelent többet, mint laponként havi három tudósítást. Nemcsak a címlapokról hiányoztak a nagybetűs szalagcímek, de a helyszíni, érzelmekkel és megrázó egyedi drámákkal teli tudósítások sem követték egymást nap nap után. A szikár Adolf Eichmann helyett pedig a magyarországi sajtóban a perben meg sem idézett német „túlélő”, önmagát átmentő elit kapott több figyelmet. Igaz, a szomszédos Ausztriában sem vált a per médiaszennációvá. Az osztrák televízió hírműsorai mindössze nyolc alkalommal számoltak be a jeruzsálemi eseményről, ebből kétszer a decemberi ítélethirdetéskor. A tudósítások pedig az esti híradóból (*Zeit im Bild*) átkerültek a vasárnap délutáni magazinba, az *Im Punkt*ba. Ráadásul az

⁷³ Erre első ízben csak május második felében került sor. A helyszíni tudósítás ennek a momentumnak nagy figyelmet szentelt: „Szenzációként hatott a jeruzsálemi tárgyaláson, hogy a több hete folyó perben elhangzott, most első ízben hivatalosan és terhelően dr. Hans Globke, a nyugatnémet kancellári hivatal államtitkárának a neve. Az ügyészség által benyújtott egyik okmányban, az 1941. január 15-i miniszterközi értekezlet jegyzőkönyvében, a résztvevők között, mint a hitleri belügyminisztérium kiküldötte, Globke »miniszteri tanácsos« is szerepel. Az értekezlet a »zsidó ingóságok és vagyonok elkobzásáról« tárgyalt.” KONCSEK László: Jegyzetek a jeruzsálemi tárgyalóteremből IV. *Népszabadság*, 1961. május 21.

⁷⁴ Judith KEILBACH: The Eichmann Trial on East German Television. I. m.

ORF-re – korabeli nevén FS1-re – is jellemző volt, hogy a tanúk történeteivel kevésbé foglalkozott.⁷⁵

Másodszor: a jeruzsálemi processzus nem egy pillanatra vagy legalábbis egy szűkebb időszakra korlátozódott. Maga a tárgyalás április első felétől augusztus elejéig tartott, majd a bíróság több hónapra visszavonult és csak december közepén hirdetett ítéletet. A sajtóban is közölt adatok a tárgyalási napok számáról, a tanúk soráról önmagukban jól mutatják, hogy nehezen befogadhatóvá, alig követhetővé tágult a per: „43 tárgyalási nap, 74 délelőtti és délutáni, összesen 260 órás ülés, 2000 oldalas jegyzőkönyv, nyolc országból származó, 111 kihallgatott tanú és 74 bírósági döntés.”⁷⁶

A védelem szintén arra játszott, hogy csillapítsa a szenzációt, és Eichmannt egyszerű kötelességtudó állampolgárként láttassa. A sajtóbeszámolók szerint Robert Servatius ügyvéd e törekvése a per „elszürkítésére” nem volt sikertelen: „a teremben az unalom, mint valami sűrű, ragacos massa nehezedik a hallgatóságra. A mesterségesen támasztott unalomé” – írta Pethő Tibor június végén.⁷⁷ A német ügyvéd mellett e téren a magyar nyilvánosságban az izraeli kormány felelőssége is felvetődött, igaz, a per kapcsán az Izrael-ellenes propaganda elsősorban a Szovjetunióban erősödött fel.⁷⁸ Utaltak arra, hogy valamiféle NSZK-val kötött titkos háttéralku állhat amögött, hogy a pert kizárólag Eichmann személyére korlátozták. A nyugatnémet diplomácia valóban aktívan fellépett annak érdekében, hogy a pert minél inkább eltávolítsák az NSZK-tól és annak kormányától. Dávid Ben-Gürión izraeli miniszterelnök fellépése is kellett ahhoz, hogy a per nyitóbeszédében Gideon Hausner ügyész hangsúlyosan a „náci Németországról” beszéljen, illetve, hogy Globke felelőssé-

⁷⁵ JUDITH KEILBACH: Der Eichmann-Prozess im österreichischen Fernsehen. I. m. 10–18.

⁷⁶ KONCSEK László: Eichmann tanú vall Eichmann vádlott érdekében. *Népszabadság*, 1961. június 25.

⁷⁷ PETHŐ Tibor: A hamszín a jeruzsálemi tárgyalóteremben. *Magyar Nemzet*, 1961. június 29.

⁷⁸ NATI CANTOROVICH: I. m. 120–129.

géről ne essen szó.⁷⁹ A magyar nyilvánosságban azt is felrótták, hogy az izraeli ügyészség sem tett meg mindent annak érdekében, hogy a megfelelő tanúkat szólaltassa meg („egyoldalúan és rosszul »megszűrt« tanúk vérszegény vallomásai»⁸⁰). A tárgyalóteremben jelen volt Hannah Arendt is, aki tapasztalatait összefoglalta és – heves vitákat kiváltó – kritikáját is megfogalmazta.⁸¹

Harmadszor: Marshall McLuhan kommunikációkutató három évvel a pert követően, 1964-ben jelentette meg a médiaelmélet egyik alapművének tekintett *A média megértése* című könyvét.⁸² Ha mást nem is, minden kommunikáció szakos hallgató ismeri a „médiium az üzenet” tézist, vagyis azt a jelenséget, hogy a média maga jelentősebb hatással van a befogadóra, mint maga a rajta keresztül közvetített üzenet. A per műfaja sokkal inkább a színpadra kívánczolt, a cselekmény nélküli, kevés szereplős kamaradramák, ezen belül is az ezekben az években megjelenő és a „vasfüggöny” mindkét oldalán hirtelen népszerűvé váló új színpadi műfaj, a dokumentumdráma követelményeinek felelt meg. Az egyik első ilyen eredeti jegyzőkönyveken, dokumentumokon alapuló dráma az amerikai Saul Levitt *Parancsra tettem* című alkotása volt, amelyet az USA-ban 1959-ben, még az Eichmann-per előtt megismerhetett a közönség.⁸³ Az 1964-ben Magyarországon is bemutatott darab főhőisének karaktere és az andersonville-i perben felmerülő erkölcsi dilemma sokban emlékeztetett Eichmannra és az Eichmann-perre, persze az időrendiség miatt kizárható, hogy az Eichmann-per ihlette volna Henry Wirz börtönparancsnok perének dramatizálását. A védekezés közös motívuma, a gépezet részeként működő engedelmes alattvaló – már-már „jó állampolgár” – képzele pedig már a nürnbergi

⁷⁹ Lásd erről Hanna YABLONKA: Preparing the Eichmann Trial: Who Really Did the Job? *Theoretical Inquiries in Law*, 2000/1. 369–392.

⁸⁰ KONCSEK László: Eichmann 1944-ben százezer német agyonlövését javasolta. *Népszabadság*, 1961. július 16.

⁸¹ Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. The Viking Press, New York, 1963.

⁸² Marshall McLuhan: *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw-Hill, New York, 1964.

⁸³ Eredeti címe: *The Andersonville Trial*. A darab a konföderációs állam andersonville-i börtönét igazgató Henry Wirz felelőségének kérdését járja körül. Lásd KISANTAL Tamás tanulmányát ugyanebben a számban.

perek idején felmerült. A dráma, illetve későbbi feldolgozásainak visszhangja azt sugallja, hogy az Eichmann-per a hatás oldaláról nézve inkább kívánczított színpadra, mint képernyőre.

Negyedszer: a televíziózás 1961-es állapota nem segítette elő, hogy a per meghatározó médiaeseményé váljék Magyarországon és a világ számos országában. Mint korábban említettük, 1961-ben Izraelben még közszolgálati televízió sem működött. Mindeközben az Egyesült Államokban ekkor már központi kérdésként merült fel, hogy az előző évi elnökválasztást John F. Kennedy és Richard Nixon televíziós vitája döntötte-e el,⁸⁴ vagyis a politikai meggyőzés elsődleges médiumává lépett-e elő a televízió. Magyarországon ekkor már több éve létezett televíziózás, de még gyerekcipőben járt. A kísérleti adások 1957-ben indultak meg, az Eichmann-per idején már heti öt napon egy csatornán sugároztak műsort, de az országos adóhálózat kiépítése még sok kívánnivalót hagyott maga után. 1961 áprilisában a hivatalos nyilvántartás szerint 129 746 televízió-előfizető volt Magyarországon. Bár ez a szám hónapról hónapra nőtt – mégis csak azt jelentette, hogy az Eichmann-per kezdetén a háztartások öt százalékában sem volt még televíziókészülék.⁸⁵ Ráadásul a tőkeerős amerikai – illetve brit és nyugatnémet – tévétársaságok megengedhették maguknak, hogy napi hatvanperces összefoglalót rendeljenek meg a perről, a többiek háromperces összefoglalókat kaptak csupán.

1961-ben még sokkal többen olvastak újságot (a központi pártlap példányszáma önmagában hatszorosan felülmúlta a televízió-előfizetések számát), illetve jártak moziba Magyarországon. A mozi csúcseve 1960 volt 140 millió nézővel – és bár 1961-re ez a szám apadni kezdett, és már csak 135 millió jegy fogyott,⁸⁶ még mindig többen láthatták az üvegketrec mögötti Eichmann alakját mozivásznon, mint a tévé képernyőjén. Éppen ezért

⁸⁴ BAJOMI-LÁZÁR Péter: A politika mediatizálódása és a média politizálódása. *Médiakutató*, 2005. tavasz. Forrás: https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/03_politika_mediatizalodasa/ (Letöltve: 2022. 02. 02.)

⁸⁵ Negyvenezer új rádió-, huszonhatezer új televízió-előfizető három hónap alatt. *Népszabadság*, 1961. április 22.

⁸⁶ KSH Adatbázisok. 2.7 Kultúra. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zkk001.html (Letöltve: 2021. 04. 28.)

nem mulaszthatjuk el megvizsgálni, hogy a „mozik hetilapja”, a *Filmhíradó* milyen módon számolt be a perről. A legmeglepőbb, hogy a *Filmhíradó* nem követte végig a per alakulását: mindössze három tudósításban foglalkozott azzal, amelyek közül kettő még áprilisban, a per kezdete előtt, valamint kezdetekor készült, a harmadik riport pedig a decemberi ítélelehozzátalkor.⁸⁷ A három heti összeállítás egyikében sem vált vezető hírré, áprilisban, akárcsak a napilapokban, megelőzte Gagarin űrrepülése, decemberben pedig csak az utolsó, tizenegyedik hírként szerkesztették. A mozikba kerülő képsorok mindhárom tudósításban eseménytelen bevágások. Látjuk Eichmannt szemből a jól ismert üvegkalitkában, rajta kívül a bírák, az ügyész és a védőügyvéd alakja jelenik meg. A *Filmhíradó* sem mutatott megszólaltatott tanúkat, drámát, érzelmeket.

Összegzés

Az ugyan elmondható, hogy létezett egy kép, amely az Eichmann-perről mélyen az emlékezetébe vésődhetett a szocialista Magyarországon élőknek is, még hozzá millióknak – újságolvasóknak, moziba járóknak és tévé nézőknek egyaránt. Minden bizonnyal ugyanaz a kép, mint mindenhol a világon, ahol beszámoltak a jeruzsálemi fejleményekről. Egy emlékezetes kép egy olyan globális érdeklődést kiváltó eseményről, amelyet a kortársak is a jelentős történések között tartottak nyilván. Ráadásul a per ténye, illetve az ahhoz köthető médiamegjelenések az emlékezés csatornáit is felnyitották, valóban sor került addig kibeszéletlen történetek felelevenítésére, nem csak Magyarországon.

Ugyanakkor 1961-ben Magyarországon – ahogy lényegében az angolszász világot és az NSZK-t kivéve a világ egészében sem

⁸⁷ Az Eichmann-per előkészítése Izraelben. *Magyar Filmhíradó*, 1961/13. Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=15938>; Izraeli bíróság előtt Adolf Eichmann. *Magyar Filmhíradó*, 1961/16. Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=15966>; Az Eichmann-per ítélelhirdetése Jeruzsálemben. *Magyar Filmhíradó*, 1961/51. Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=16315> (Letöltve: 2021. 12. 04.)

– még nem voltak meg a médiafeltételei annak, hogy egy közvetítésből egy, a társadalom nagy részét megszólító médiaesemény váljon. Egyrészt az élő közvetítés feltételei sem voltak még akkor adottak – az 1966-os angliai vb volt az első nagy (futball-)világ-esemény, amelyet élőben lehetett követni.⁸⁸ Bár a pert nevezik „transznacionális médiaeseménynek”, illetve „televíziós eseménynek”⁸⁹ – az a Dayan és Katz által lefektetett kritériumoknak az USA-ban vagy az NSZK-ban sem felelt meg teljes egészében.

Másrészt Magyarországon az 1960-as évek kezdete még a szomszédhoz átkéredzkedős televíziózás időszaka volt, márpedig a képiség élménye alapvető tartozéka a legjelentősebb médiaeseményeknek. Mivel egy hosszan elnyúló, hónapokig tartó eseménysorról beszélünk, amely iránt a közvélemény érdeklődése nehezen tartható mindvégig magas szinten, különös jelentőséggel bírnak a per kitüntetett pillanatai, a kezdete és a vége, az ítélethirdetés. Főképp a kezdete, amelyre a legtöbb médiafigyelem is irányult – és amelyet viszont második számú szenzációvá „fokozott le” a szovjet őrutazás sikere. Utóbbi valódi – jól beazonosítható, hódítás jellegű médiaeseménnyé válhatott volna, ha a közönség nem csupán utólag értesülhetett volna az első emberről, aki utazást tett a világűrbe.⁹⁰

Végül a per alakulása nem felelt meg a magyar – illetve a szovjet blokk – legfőbb propagandisztikus elvárásainak, így érezhetően lejjebb is tekerték a hangerőt. Wesselényi Miklós a *Magyar*

⁸⁸ Fabio CHISARI: When Football Went Global: Televising the 1966 World Cup. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2006/1. 42–54.

⁸⁹ Judit Keilbach az ezzel kapcsolatos projektjének honlapján például az alcímben az előbbi, az első mondatban az utóbbi fogalmat használja. Judit KEILBACH: Televising the Eichmann Trial. Forrás: <https://keilbach.wordpress.com/research/televising-the-eichmann-trial/> (Letöltve: 2022. 04. 13.)

⁹⁰ A *Filmhíradó* 15. kiadása például egy pillanatra felvillantja az űrhajó kilövését, és hatásos képsor, ahogy a nyomdai henger szélesebben forog az *Esti Hírlap* különkiadásával. A következő adásban szintén felbukkant egy „médiium a médiumban” megoldás, amikor az Orion gyár Gagarin nevét felvevő brigádjának a tagjai munkahelyükön ülték körbe a televíziót, amely Jurij Gagarin moszkvai fogadásáról számolt be. Ekkor a *Filmhíradó* átváltott a fogadás képkockáira. Az első szovjet űrrepülés híre. *Magyar Filmhíradó*, 1961/15. Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=15955>; Az első ember a világűrben. *Magyar Filmhíradó*, 1961/16. <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=15965> (Letöltve: 2021. 12. 04.)

Nemzetben 1961 decemberében, az ítélethirdetés után közölt összegzése ugyanis nem a valóságot, inkább a politikai-ideológiai célokat foglalta össze: „Eichmann ügye azonban nemcsak a vádlott egyéni pere, hanem az egész náci-fasizmus bűnpere is volt. Az üvegkalickában Eichmann mellett láthatatlanul nemcsak Hitler, Himmler és a többi náci vezetők voltak ott, de mindazok a háborús bűnösök is, akik ma is szabadon járnak, vagy a bonni államban különböző magas tisztségeket és állásokat töltenek be.”⁹¹

⁹¹ WESSELÉNYI Miklós: Eichmann – és a többiek... *Esti Hírlap*, 1961. december 17.

KISANTAL TAMÁS

A „gonosz banalitása” és a „tekintélynek való engedelmesség”

A náciizmus és az Eichmann-per hatástörténete az 1960-as évek Amerikájában

1959 december végén mutatták be a New York-i Broadway egyik színházában Saul Levitt *The Andersonville Trial* (szó szerinti fordításban: Az andersonville-i per) című darabját. A dráma összesen 179 előadást ért meg, és bár alapvetően sikeres volt és jó kritikákat kapott, a következő év júniusában levették a műsorról – legalábbis itt, ugyanis hamarosan New Yorkban és Amerika-szerte több városban, valamint számos európai országban is bemutatták. A színdarab egy híres pert dolgozott fel az amerikai történelemből, Henry Wirz kapitány ügyét, aki a polgárháborúban a déli oldalon harcolva 1864 és 1865 között az andersonville-i hadifogolytábor parancsnokaként a vádirat szerint felelőssé tehető az ottani embertelen körülményekért, illetve, ebből adódóan, tízezernél is több fogvatartott haláláért. A tárgyalótermi drámában két nézőpont és morálfelfogás feszül egymásnak: a Wirz által képviselt mentalitás, amely a katona legfőbb kötelességét a parancsoknak való engedelmségben látja, és ez szerinte még az egyén erkölcsi ítéleteit is felülírhatja; valamint a főügyész, Chipman alezredes álláspontja, aki szerint a természettől adott morális törvények egyértelműen magasabb rendűek a katonai irányelveknél, és amennyiben a feljebbvalók rendeletei ellentmondanak ezeknek, akkor az egyetlen legitim erkölcsi magatartás marad: a parancsmegtagadás. A némiképp tézisdráma-jellegű alkotásban Wirz figurája eleve bukásra ítéltetett, hiszen a győztes északiak állítják bíróság elé, és bár a tárgyi bizonyítékok, tanúvallomások alapján kétséges, hogy el-

ítélnék-e (mivel egyetlen konkrét gyilkosságot sem sikerül rábizonyítani), végül a dráma csúcspontján maga is a tanúk padjára ül, ahol aztán az elkeseredett vitában összeroppan Chipman vádjaival és érveivel szemben.

Habár Levitt darabja általános morális kérdésekre épül, szabadság és engedelmesség, valamint az etika és a hatalom viszonyának problémakörét feszegeti, keletkezését és befogadását nagyban meghatározta történeti kontextusa – ám ez nem az amerikai polgárháborút jelentette, hanem egy időben sokkal közelebbi eseménysorozatot: a holokausztot, valamint a nürnbergi pert. Maga a szerző a második világháború végén a *Yank* magazin haditudósítójaként több koncentrációs tábor felszabadításánál is jelen volt, az ohrdrufi lágerben látott szörnyűségekről például cikket is írt.¹ Emellett a korabeli kritika meglehetősen egyértelmű analógiát látott a náci rémtettekkel, valamint a nürnbergi perrel – némiképp a szerző rosszállásától kísérve, aki egy interjúban leszögezte, hogy nem ért egyet a darabban szereplő történelmi szituáció és a nürnbergi per között összefüggést látó értelmezésekkel.² (Egyébként az andersonville-i fogolytábor témáját akkoriban több történelmi és irodalmi szöveg is feldolgozta, amelyekben az egykori déli büntetőtelep történetét egyértelműen a közelmúlt atrocitásainak – és főleg a holokausztnak – a fényében jelenítették meg.)³ A színdarab későbbi recepcióját azonban már nemcsak és nem is elsősorban ezek a közelmúltbeli analógiák határozták meg, hanem egy pár évvel későbbi esemény, illetve annak nagyszabású hatástörténete: természetesen az Eichmann-perről van szó. Az Eichmann-ügy keltette szenzáció és az azt körülvevő kulturális diskurzus pél-

¹ Sgt. Saul LEVITT: Ohrdruf Camp. *Yank*, 1945. May 18, 4. Forrás: <http://www.oldmagazinearticles.com/american-Jews-killed-by-nazis-pdf> (Letöltve: 2021. 10. 20.).

² Idézi Benjamin G. CLOYD: *Haunted by Atrocity. Civil War Prisons in American Memory*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2010. 140.

³ A legjelentősebb talán MacKinlay Kantor *Andersonville* című Pulitzer-díjas regénye (1955), amelynek szerzője katonaként jelen volt egy koncentrációs tábor felszabadulásánál (Buchenwaldban). Vö. Benjamin G. CLOYD: I. m. 132.; a korabeli történelmi feldolgozások világháborús, illetve Nürnberg-analógiáival kapcsolatban: Uo. 129.

dául nagy valószínűséggel Levitt drámájának viszonylag gyors magyar megjelenésére is hatott: a *Nagyvilágban* már 1961-ben közölték *Parancsra tettem* címmel,⁴ három évvel később pedig két színpadi bemutató is készült belőle – januárban a Rádiószínház játszotta (és ezzel gyakorlatilag országos publicitást kapott), a következő hónapban pedig a Thália Színház tűzte műsorra. A darab hazai recepciójában szinte folyamatosan előkerült az Eichmann-analógia, kiemelve, hogy a közelmúltban lejátszódott per egészen más visszfényben tünteti fel a dráma történetét és a „parancsoknak való vak engedelmesség” problémáját, amelyet a kor egyik legfőbb kérdéseként láttak és láttattak.⁵

Eichmann figurájának és a „parancsra tettem”-mentalitás kérdéskörének összekapcsolódása nem tekinthető kezdet-től fogva evidensnek, habár több kortárs jelenség is erősítette. Kifejezetten az Eichmann-perre időzítették például Stanley Kramer *Ítélet Nürnbergben* (*Judgement at Nuremberg*, amerikai bemutató: 1961. december 24.)⁶ című filmjét, amely a nürnbergi persorozat egyik kevésbé ismert, kisebb eseményét, a német bírók elleni eljárást dolgozta fel, és egyik fő kérdése megegyezik Levittével: az ország törvényeinek való megfelelés, valamint a belső, „örök” erkölcsi parancs diktátuma közötti feszültség. E filmben a Spencer Tracy által alakított amerikai főbíró és az egyik vádlott, az egykori (fiktív) főbíró és jogi szakember, Ernst Janning (a Burt Lancaster által játszott figurát több létező történelmi alakból ötvözték) a per során kvázi együtt formálják meg azt a nézetet, amely az „én nem tudtam semmiről”, illetve a „csak

⁴ Saul LEVITT: *Parancsra tettem*. Ford.: FÖLDES Anna és MIHÁLYI Gábor. *Nagyvilág*, 1961/11. 1661–1709.

⁵ Már az egyik fordító, Mihályi Gábor is ebbe a kontextusba pozicionálta bevezetőjében a dráma szövegének hazai tétjét. Vö. MIHÁLYI Gábor: Saul Levitt drámája elé. *Nagyvilág*, 1961/11. 1660. A Thália-változat egyik kritikusa, Ungvári Tamás némi filológiai hányavetiségről tanúskodva egyenesen az Eichmann-perre nevezte meg a mű legfőbb inspirációjaként. (UNGVÁRI Tamás: *Parancsra tettem*. Saul Levitt drámája a Thália Színházban. *Magyar Nemzet*, 1964. március 15. 10.); egy interjúban pedig a rendező, Gosztonyi János kifejezett színpadra állítási koncepcióként nevezte meg az Eichmann-üggyel való analógiát (CSÍK István: *Mi legyen más? Mi legyen ugyanaz? Két rendező eszmecseréje a Thália próbáján. Film-Színház-Muzsika*, 1964. február 14. 8.).

⁶ Magyarországon 1966 januárjában mutatták be a filmet.

az országom törvényeit teljesítettem” háború utáni önáltató össznépi hazugsága helyett a múlttal való őszinte szembenézést és a személyes felelősségvállalást hirdeti. A film kétségtelen erényein túl minden bizonnyal a párhuzamosan zajló történelmi eseményeknek, az Eichmann-pernek, illetve sajtóvisszhangjának köszönhetően hatalmas sikert aratott, a következő évben két Oscar-díjat is nyert.⁷

1961-ben, majd fél évvel a nürnbergi bíróperről szóló mozi előtt már maga Eichmann is megjelent a mozivásznon: március 15-én (vagyis alig egy hónappal a per kezdetét megelőzően) került a mozikba az *Operation Eichmann* című film, amelyben Robert G. Springsteen rendező mai szemmel talán szokatlan módon mutatta be az egykori náci figuráját. A film nem túl jelentős alkotás, alapvetően Eichmann argentinai elrablására koncentráló, erősen hollywoodias kémthriller, legfeljebb annyiban lehet érdekes, hogy nagyjából érzékelteti, hogy mennyire kevésbé ismerték a per előtt az egykori német tisztet, és milyen képet közvetített róla a tömegmédiá. A film első harmadában láthatjuk Eichmann háborús ténykedését, illetve ennek egy eltorzított, erősen fikcionalizált verzióját: Eichmann sztereotipikus „náci gonosz”, aki „önként, kéjjel öl”, fanatikus zsidógyűlöleténél pedig legfeljebb kapzsisága és hatalommániája nagyobb. (Az egyik jelenet például bemutatja, hogy Auschwitzban ő maga is tanúja és kezdeményezője zsidó foglyok elgázolásának, később pedig saját kézzel gyilkol meg egy engedelmeskedni nem akaró német tisztet).⁸ Nem ennyire sarkos, de szintén meglehetősen koncepciózus Quentin Reynolds amerikai haditudósító és két izraeli kollégája ekkoriban megjelent életrajzának, a *Minister of Death*nek (A halál szol-

⁷ Igaz, csak a legjobb férfi színész és a legjobb adoptált forgatókönyv díját.

⁸ A filmről bővebben lásd James JORDAN: *From Nuremberg to Hollywood. The Holocaust and the Courtroom in American Fictive Film*. Vallentine Mitchell, Portland, Or., 2015. 103–106. Érdekesség, hogy Eichmann figuráját az a Werner Klemperer alakította, aki az *Ítélet Nürnbergben* című filmben a vádlottak közül az egyetlen valóban fanatikus náci, Emil Hahnt játszotta (a két figura erőteljesen hasonlított, mindketten a „sztereotipikus, gonosz németet” testesítették meg). A dolog pikantériája egyébként, hogy maga Klemperer, a színész zsidó származású volt, méghozzá a náci megszállás elől Amerikába emigráló világhírű karmester, Otto Klemperer fia.

gálója) az ábrázolásmódja is. A könyv olyan figuraként mutatja be Eichmant, aki gyermekkorától fogva külön, magának való, „életidegen” személyiség, és már egészen fiatalon kiütözik megátalkodott zsidógyűlölete. Felvillant például egy állítólagos botrányos esetet Eichmann kamaszkorából, amikor néhány iskola-társával együtt bántalmazott egy zsidó kisfiút, majd némiképp koncepciózusan így zárja le a történetet: „húsz évvel később ez a zsidó fiú koncentrációs táborban végezte, méghozzá ugyanannak az embernek a parancsára, aki ilyen nyomorúságossá tette az életét”.⁹

A konkrét per azonban egyáltalán nem kedvezett az ilyesfajta Eichmann-képnek, hiszen a jelentős médiatörténeti eseménnyé váló közvetítések során a nagyközönség számára gyorsan bebizonyosodott, hogy Adolf Eichmann egyáltalán nem volt efféle „fanatikus, szadista náci”, de még különösebben karizmatikus figura sem. Bizonyos feljegyzések szerint ez már a tárgyalás elejétől fogva zavart okozott. Simon Wiesenthal például felvetette, hogy Eichmannnak SS-egyenruhában kellene megjelennie a vádlottak padján, ezzel is utalva korábbi tekintélyére – pontosabban az uniformis keltette szimbolikus hatásnak kellett volna felülírnia a szürke öltönyös, korosodó, kopasz öregúr jellegtelen karakterét. Továbbá Wiesenthal azt is javasolta, hogy az összes áldozat nevében egyenként, azaz hatmilliószor kérdezzék meg a procedura során Eichmant, hogy bűnösnek tartja-e magát. Természetesen mindkét indítványt elutasították, így a vádlottat egyik látványos külső szimbólummal (az SS-tiszt, illetve a hatmillió ártatlan ember haláláért személyes felelősséget vállaló gonosztevő szerepével) sem sikerült felruházni.¹⁰

Az alábbi tanulmány alapvetően két kérdésre koncentrálna. Az egyik, hogy az 1960-as évektől miként váltak központivá a „parancsra tettem”-mentalitás etikai dilemmái, illetve a felsőbb tekintélynek való engedelmesség kérdésköre mennyiben kapcsolódott össze az Eichmann-per hatásával. A másik, ezzel ösz-

⁹ Quentin REYNOLDS–Ephraim KATZ–Zwy ALDOUBY: *Minister of Death. The Adolf Eichmann Story*. The Viking Press, New York, 1960. 62.

¹⁰ Alan LEVY: *Nazi Hunter. The Wiesenthal File*. Robinson, London, 2006. 156–157.

szefüggő problémakör pedig az, hogy vajon az Eichmann-ügy tekinthető-e olyan hatású eseménynek, amely önmagában meghatározta és átformálta az engedelmség témájáról folyó közbeszédet. Amellett fogok érvelni és példákat hozni, hogy sokkal összetettebb jelenségről van szó, az Eichmann-per közvetett hatástörténete pedig az esemény önmagában vett jelentőségén túl több tényező együttes eredményének tekinthető. Vagyis *nem* arról beszélhetünk, hogy Adolf Eichmann tárgyalása, illetve főleg Hannah Arendt könyve (és a „gonosz banalitásának” ott bevezetett fogalma)¹¹ olyan paradigmát hozott volna létre, amely meghatározta az engedelmségről, a gonosz természetéről, a náciizmusról, illetve az ezekkel rokon témákról alkotott gondolkodást, hanem inkább több történelmi és kulturális jelenség *együttes* hatása révén tematizálódott a problémakör, amely aztán az idők során (akár már rövid távon, néhány éven belül is) különféle újabb analogikus jelentésszintű dimenziókat kapott. Tanulmányom elsődleges tétje tehát nem az Eichmann-per közvetlen politikai, kulturális hatásának vizsgálata, nem is a tárgyalással kapcsolatos legfontosabb esztétörténeti és morálfilozófiai mű, Arendt híres munkájának történeti kritikája,¹² és nem is az arendti gondolatvilág alapos, szövegközeli elemzése.¹³ Helyette azt a kulturális közeget és hatásösszefüggést kívánom górcső alá venni, amely egyrészt lehetővé tette, hogy a „banális gonosz”, az „íróasztalgyilkos” és más hasonló fogalmak kerüljenek előtérbe, másrészt pe-

¹¹ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalításáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹² Ehhez lásd például Deborah Lipstadt és David Cesarani könyveit. Míg az előbbi a pert elemezve mutat rá Arendt történelmi tévedéseire és egyoldalúságaira, utóbbi Eichmann életrajzán keresztül kívánja cáfolni a körülötte (a szerző szerint elsősorban Arendt könyvének köszönhetően) kialakult értelmezést. Deborah LIPSTADT: *The Eichmann Trial*. Random House, New York, 2011; David CESARANI: *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a „Desk Murderer”*. Da Capo Press, Rayleigh, 2006.

¹³ KAPOSÍ DÁVID *Hannah Arendt mítosza* című konferencia-előadásában a filozófusnő könyve szoros olvasásán keresztül igyekezett bebizonyítani, hogy Arendt Eichmann-képe messze nem azonos a később (többek között Cesarani által is megcáfolni kívánt) neki tulajdonított Eichmann-értelmezéssel. Elhangzott *Az Eichmann-per hatvan év távlatából* című műhely-konferencián 2021. szeptember 9-én.

dig amelyen keresztül különböző kortárs, valamint – közeli és távolabbi – múltbeli események e terminusok használatán keresztül egymás analógiáivá válhattak. Vagyis a tanulmány részint az Eichmann-per, de leginkább a „parancsra tettem”-mentalitás és a tekintélyeknek való engedelmesség jelenségeinek *használat-történetét* kívánja áttekinteni. Utóbbi fogalmon azt a folyamatot értem, ahogy különféle tézisek, történelmi jelenségek és/vagy kulturális nézőpontok más diskurzusokba, közegekbe átkerülve átalakulnak, és az adott kulturális és/vagy politikai regiszter saját perspektívájából értelmezi, és saját nyelvhasználata, céljai szerint formálja át az eredetit. A használat-történet nem egyenlő a fogalomtörténeti megközelítéssel, mivel a jelentésváltozások mellett a konkrét felhasználásokra, társadalmi gyakorlatokra és tételre is hangsúlyt helyez.¹⁴

Stanley Milgram engedelmességkísérletei

A tanulmány elején említett Saul Levitt-dráma recepciójára a későbbiekben még visszatérek, most azonban egy olyan szálát szeretnék alaposabban elemezni, amely nagy mértékben meghatározta az Eichmann-per szélesebb recepcióját – és, amint azt szövegem vége felé látni fogjuk, a „*Parancsra tettem*” befogadására is visszahatott. Az amerikai szociálpszichológus, Stanley Milgram engedelmességgel kapcsolatos híres vizsgálatáról van szó. A kísérlet meglehetősen közismert, sokan a 20. század egyik legnagyobb hatású pszichológiai kísérletsorozatának tartják, így körülményeit és lefolyását az alábbiakban csak vázlatosan ismertetem. A kutatás több előkészítő fázist követően 1961 nyarán vette kezdetét a Yale Egyetem egyik laboratóriumában, ahová New Haven lakosai közül újsághirdetés útján toboroztak önkénteseket. A jelentkezők nem túl nagy, de a korban tisztességes számító 4 és fél dolláros díjazásért vállalták, hogy részt vesznek

¹⁴ A használat-történet irodalomtörténeti szempontú vizsgálatával kapcsolatban lásd TAKÁTS József: A használat-történet. In: KISANTAL Tamás et al. (szerk.): *Thomka-symposion. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 398–406.

egy, a memória működését és a tanulási folyamatokat vizsgáló kísérletben. Az esemény során az alanyok egy szürke köpenyt viselő kísérletvezető instrukciói nyomán egy másik résztvevővel (valójában beépített emberrel, akit elvileg sorsolással választottak ki – miközben persze manipulálták az eredményt) kellett különböző szópárokat memorizáltatnia, majd a szópár egyik tagját visszaolvasva ellenőriznie, hogy partnere helyesen emlékszik-e a másik tagra. Amennyiben a „tanuló” hibázott, a kísérleti alanyok egy előtte lévő berendezés segítségével áramütést kellett mérnie a társára. A (természetesen hamis) sokkoló szerkezeten 15 voltonként lehetett feljebb lépkedni, a gombokat pedig négyesével osztották be az „enyhe áramütés”-től az utolsó előtti egységig, a „veszélyes: súlyos áramütés”-ig terjedő skálán, amelyen túl volt egy utolsó beosztás, amely két további billentyűt tartalmazott. Ezek fölé csak annyit írtak: „xxx”.¹⁵ Előzetesen a legtöbben igen nagy ellenállási arányra számítottak. Milgram a kísérlet előtt több csoportban – felsőbb éves egyetemi hallgatók, gyakorló pszichológusok között – is közvélemény-kutatást végzett, akik általában mindössze 1–2%-ra tippelték az engedelmeskedők arányát.¹⁶ Azonban, mint ismeretes, igen meglepő eredmény született: az alanyok 65%-a mutatott tökéletes engedelmességet, és akár a maximumig, azaz 450 voltos áramütésig is elmentek.

Milgram többször és többféleképpen elvégezte a kísérletet, hogy minél pontosabb következtetéseket vonhasson le. Kiderült például, hogy a résztvevők neme alig, vagy egyáltalán nem befolyásolta magatartásukat, míg a társadalmi helyzet jóval erőteljesebben összefüggött az engedelmességre való hajlammal, ahogy az is, hogy közeli kontaktusban álltak-e a „tanítandó és sokkolandó” alanyal, vagy izolálva tartották őket egymástól (azaz például közvetlenül látták-e az illetőt, vagy csak hallották a reakcióit). Természetesen utóbbi esetben jóval nagyobb volt az engedelmeskedési hajlandóság. Nem akarom mindezeket részletesen bemutatni, mivel tanulmányom célja nem Milgram kísér-

¹⁵ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. Tavishock, London, 1974. 14–20.

¹⁶ Thomas BLASS: *The Man Who Shocked the World. The Life and Legacy of Stanley Milgram*. Basic Books, New York, 2009. 95.

letének aprólékos elemzése,¹⁷ hanem kulturális pozicionálása és az Eichmann-perrel való kapcsolódások vizsgálata. A kísérletről szóló első, 1963-as szakpublikáció és az 1974-es összefoglaló monográfia, az *Obedience to Authority* (A tekintélynek való engedelmesség) között a szerző többször változtatta, bővítette kutatásait, magyarázatában pedig némi eltolódás figyelhető meg az 1960-as évek szociokulturális jellegű perspektívájától a későbbi, a társadalmi összefüggések mellett biológiai, evolúciós szempontokat is hangsúlyozó szemléletmódig.¹⁸ Valami azonban szinte végig következetes maradt: Milgram cikkei, illetve könyve bevezetőiben az emberi engedelmesség kérdéskörét kivétel nélkül történelmi-kulturális példákkal vezette be, ezekben pedig kiemelt szerepet játszott a náciizmus, a holokauszt és nagyon gyakran Eichmann figurája is. A témáról írt első, *Behavioral Study of Obedience* (Az engedelmesség behaviorista megközelítése) című szövegének bevezető bekezdéseiben Milgram még nem említi ugyan Eichmann, de egyértelműen kijelenti, hogy az

[...] engedelmesség mint a viselkedést meghatározó legfőbb tényező manapság különösen fontos problémának számít. Ezt jól mutatja, hogy 1933 és 1945 között ártatlanok millióit mészárolták le parancsra. Gázkamrákat építettek, a haláltáborokat örök felügyelték, és olyan hatékonysággal teljesítették a napi kvótákat, mintha csak valamilyen gépesített gyárakban dolgoztak volna. Meglehetően egyetlen ember agyából pattantak ki ezek az embertelen politikai elvek, de csak rengeteg, a parancsoknak engedelmeskedő személy hathatós közreműködésével lehetett ilyen hatékonyan végrehajtani azokat.¹⁹

Ezután William Shirerre hivatkozva utal a Harmadik Birodalom alattvalóinak engedelmességére, majd a témát filozófiai perspektívából vizsgáló szövegeket (többek között Adorno és munkatársai *A tekintélyelvű személyiség* című munkáját, valamint

¹⁷ Maga Milgram alaposan bemutatja könyvében. Vö. Stanley MILGRAM: I. m. 32–122.

¹⁸ Kirsten FERMAGICH: *American Dreams and Nazi Nightmares. Early Holocaust Consciousness and Liberal America 1957–1965*. Brandeis University Press, Waltham, Ma., 2006. 90–91.

¹⁹ Stanley MILGRAM: *Behavioral Study of Obedience*. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963/4. 371. – Itt és a későbbiekben: a szerző fordítása.

Hannah Arendt egy 1958-as, a tekintély politikaelméletéről szóló esszéjét) citálva vázolja fel a szerinte releváns történelmi és bölcséleti hátteret, majd bemutatja a kísérletet, és levon néhány általánosabb következtetést. Mint több kutató is rámutatott, Milgram egyrészt határozottan el akart szakadni az Adorno-féle kutatócsoport által képviselt személyiségcentrikus tekintélykonceptiótól (továbbá a módszertanukkal sem értett egyet), másrészt, Shirer hatására, saját engedelmességről szóló kísérleteit eredetileg egy, a német és az amerikai nép közötti összehasonlító kutatás részeként tervezte elvégezni.²⁰ A laboratóriumi vizsgálatok során azonban az engedelmség problémája gyorsan univerzalizálódott, hiszen kiderült, hogy az „átlagos” amerikai állampolgárok többségére is igencsak jellemző a tekintélyelvűség. Amint azt egy, a kísérletet szponzoráló Nemzeti Tudományos Alaphoz (National Science Foundation, NSF) írt 1961-es levelében meglehetősen sarkosan megfogalmazta: „egyszer azon töprengtem, hogy vajon egy gonosz kormány találna-e az Egyesült Államok egész területén annyi elfajzott erkölcsű egyént, akik egy olyan típusú országos haláltáborrendszert működtetnének, mint ami Németországban volt. Most már kezdem azt hinni, hogy akár New Havenből is összeszedhető lenne a teljes létszám”.²¹

Habár Milgram tanulmányaiban és későbbi könyvében folyamatosan hangsúlyozta saját kísérletei és a náci Németország világa között feszülő kontextuális különbségeket (például a náci antiszemitizmust, valamint a goebbelsi propaganda szerepét), ám *analógiaként* folyamatosan felhasználta a Harmadik Birodalom és a holokauszt példáit. Ehhez kiváló apropót kínált az Eichmann-per, a hajdani náci tiszt széles körben ismertté válása, valamint Hannah Arendt cikksorozata, illetve könyve. Habár a legelső, 1963-as cikkben Milgram még nem említette Eichmann nevét, később állandó hivatkozási pontként szolgált

²⁰ Az előbbihez lásd Kirsten FERMAGICH: I. m. 96–97., valamint Stephen GIBSON et al: Just Following Orders? The Rhetorical Invocation of „Obedience” in Stanley Milgram’s Post-Experiment Interviews. *European Journal of Social Psychology*, 2018/5. 587. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2351>; az utóbbihoz: Kirsten FERMAGICH: I. m. 87–88.

²¹ Idézi uo. 88.

számára. Különös módon egyébként először nem is a kísérleti alanyokkal, hanem önreflexív módon magával a kutatást végrehajtókkal kapcsolatban fogalmazta meg az analógiát: egy tanítványához és munkatársához, Alan Elmshez írt levélben panaszkodott, hogy eddig kevés önkéntes jelentkezett a hirdetésre, majd még több résztvevő toborzására szólította fel diákját. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy „[e]z a kutatás nagyon fontos gyakorlati része, és el kell ismernem, az ön helyzete némi hasonlóságot mutat Eichmann úr egykori pozíciójával, ön azonban legalább helyesen tudja értelmezni, hogy mi a célja ennek a napi kvótának”.²² A másik oldalon is előkerült az analógia, az egyik résztvevő például így kommentálta a vizsgálatot és eredményét: „Iszonyú következményei vannak egy ilyesfajta kísérletnek, [...] az egyik barátom egyenesen azt kérdezte tőlem: »Nem valami ilyesmit tett Eichmann is?«” Egy másik alany pedig így vallott: „A feleségem azt mondta: »Akár Eichmann-nak is hívhatod magad.«”²³

A Milgram-kísérletről szóló sajtóbeszámolók többször is összekötötték az engedelmesség problematikáját a nácizmussal és/vagy Eichmann személyével. „Vajon mi is a nácik követői lennénk?” – tette fel szövegének címében a szónoki kérdést 1964-ben a *Science Digest* cikkírója, két évvel később a *Pageant* magazin pedig ezzel a főcímmel ismertette a kísérletet: „Talán ön is elvégezné Eichmann munkáját.”²⁴ Maga Milgram sem riadt vissza ezektől az analógiáktól, személyes anyagai közt fennmaradtak például a leendő könyvhöz készített fülszöveg- és reklámszlogen-vázlatai, amelyekben meglehetősen hatásvadász módon próbálta hirdetni kutatásait. „Vajon a szomszédja is potenciális Eichmann? Ez a briliáns és ellentmondásos könyv rámutat az igazságra” – olvasható az egyikben, amelyet hasonló hangnemmű variációk követtek: „Hol van Adolph [sic!] Eichmann? Nézzon csak a tükörbe, barátom!”; „Olvassa el ezt a könyvet, és nem kell

²² Idézi Thomas BLASS: I. m. 99.

²³ Idézi Gina PERRY: *Behind the Shock Machine. The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments*. The New Press, New York, 2013. 110–111.

²⁴ Thomas BLASS: I. m. 159.

Eichmannra változtatnia a nevét”; „Ha Eichmann olvasta volna ezt a könyvet, nem lett volna belőle Eichmann”; „Pszichológus vagyok, és a segítségére van szükségem. Vegye meg ezt a könyvet! Engedelmeskedjen ennek az egyetlen parancsnak, és akkor egyszer s mindenkorra megszabadul minden tekintélyelvűségtől!”²⁵

Arendt *The New Yorker*-beli cikksorozata és a szöveg könyv-változata is szemmel láthatóan hatott Milgramre. Már 1963-ban egy, a *Commentary* című folyóirathoz írott levelében bátorította a szerkesztőséget, hogy használják fel kutatásait az *Eichmann Jeruzsálemben* kötetről írandó cikkükhöz.²⁶ 1967-es *The Compulsion to Do Evil* (A gonosztettek elfogadása) című cikkében egyértelműen összekapcsolta saját kutatását Arendt „gonosz banalitása” fogalmával,²⁷ az 1974-es könyv első fejezetében pedig már a korábbi cikkek elméleti apparátusát felhasználva előbb a náciizmus rémtetteit említi, majd igen rövid és vázlatos filozófiai, kultúrtörténeti kitérőt tesz Platónt, az *Antigoné* morális dilemmáját, valamint Hobbest citálva, hogy ezek után röviden felvázolja kísérlete lényegét. Az ismertetés után így összegzi a vizsgálatok tanulságát:

Könnyen magyarázhatnánk a történeteket azzal, hogy szörnyeteg-gek, a társadalom peremén élő szadisták azok az emberek, akik a legsúlyosabb áramütésig is elmentek. Ez a vélekedés azonban igencsak megkérdőjelezhető, hiszen a résztvevők mintegy kétharmada az „engedelmes” alanyok kategóriájába tartozott, munkás-, vezetői vagy értelmiségi réteghez sorolható átlagemberek. Mi több, mindez erőteljesen emlékeztet Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című 1963-as könyvében kifejtett kérdéskörre. Arendt szerint a vád képviselői alapvetően hibásan igyekeztek Eichmann-t valamiféle szadista szörnyetegként lefesteni, mivel sokkal inkább emlékeztetett egy íróasztalánál ülő, munkáját végző lélektelen hivatalnokra. E nézőpontja miatt sokan gúnyolták, sőt rágalmazták Arendtet, mivel valahogy úgy érezték, az Eichmann által elkövetett szörnyűségek csakis egy brutális, eltorzult, szadista személyiségből, a megtestesült gonoszból származhattak. Miután kísérletünkben láthattuk, ahogy

²⁵ Idézi Gina PERRY: I. m. 255.

²⁶ Kirsten FERMAGICH: I. m. 93.

²⁷ Stanley MILGRAM: *The Compulsion to Do Evil. Patterns of Prejudice*, 1967/6.

több száz átlagember engedelmeskedik a tekintélynek, arra kell következtetnem, hogy Arendtnek a gonosz banalitásáról szóló elmélete sokkal közelebb áll az igazsághoz, mint amennyire elképzelni mernénk. Az áldozatot áramütéssel büntető átlagember nem valamilyen sajátos, agresszív beállítódás miatt, hanem pusztán kötelességérzetből teszi meg a dolgot, mivel a kísérlet alanyként ezt tartja feladatának.²⁸

Habár Milgram kísérletei nagy vitákat kavartak (hiszen néhez volt megemésztetni az emberiségre nézve finoman szólva nem túl hízelgő eredményeket, másrészt élésen bírálták a vizsgálatok etikátlanságát), hamarosan a kortárs szociálpszichológia megkezdhetetlen sarokkövévé, valamint (az 1970-es évek elején Philip Zimbardo által végzett stanfordi börtönkísérlettel együtt) a nagyközönség körében talán legismertebb és legnagyobb szenzációt keltő kutatássá váltak. Nemcsak Milgramnál kapcsolódtak hozzá a holokauszt- és Eichmann-analógiák, hanem a későbbi szociálpszichológiai tanulmányoknál is. Mint maga a szerző is megjegyezte, már egykori mestere, a híres szociálpszichológus Gordon W. Allport is „Eichmann-kísérletnek” nevezte el Milgram vizsgálatait, mivel az alanyok helyzete szerinte is erőteljesen emlékeztetett a náci bürokrata pozíciójára.²⁹ Egy 1990-es évek közepén publikált esszé ötven közelmúltbeli, Milgramról és a kísérletről szóló társadalomlélektani munkát vizsgálva rámutatott, hogy ezekből negyvenháromban történik utalás a náci Németországra, tizenkilencben pedig Eichmann neve is említésre kerül.³⁰ Ha nem is ugyanekkora arányban, de a holokauszttal foglalkozó történettudományos vagy más jellegű munkák is gyakran használták (és használják) fel Milgram téziseit – hol Arendtével összekapcsolva, hol pedig attól függetlenül. A két talán legismertebb Zygmund Baumann 1989-es *A modernitás és a holokauszt (Modernity and the Holocaust)* című szociológiai munkája, valamint Christopher R. Browning 1992-es történetírói klasszikusa, az *Átlagemberek (Ordinary Men)*. Bauman egy egész fejezetet szentel Milgramnak,

²⁸ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 5–6.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ Arthur G. MILLER: Construction of the Obedience Experiments: A Focus upon Domains of Relevance. *Journal of Social Issues*, 1995/3. 39.

erősen kiemelve az elmélet társas aspektusát, és összekapcsolva saját holokausztmagyarázatával és modernitáskritikájával. Baumannál nem elsősorban az egyén tekintélyelvűségére és engedelmességre való hajlamára esik a hangsúly, hanem a kísérlet azon elemeire, ahol az alany és a kínzandó személy távolsága megnőtt, a résztvevő pedig legfeljebb afféle „csavarnak” érezte magát a gépezetben. Ilyenkor voltak leginkább hajlamosak az engedelmességre és a legmagasabb áramütéseket jelentő gombok megnyomására. Vagyis a szociológus elméletében (és modernitáskritikájában) Milgram kísérletei a modernitás – holokausztot is lehetővé tévő – bürokratikus mechanizmusának modelljeként funkcionálnak, olyan társadalmi mikromechanizmus szemléltetőjeként, ahol az egyéni tevékenység csak a teljes rendszer egészében kap szerepet, és a kegyetlenség sokkal inkább a társadalmi interakciók, mint az egyedi karakterjegyek függvénye. Mint a szerző leszögezi, Milgramnál „az engedelmisség a társadalmi kapcsolatokban rejlik. Amilyen mértékben racionalizálódni és válni technikai jellegűvé ezek, olyan mértékben nő az embertelenség társadalmi előállítására való képesség és hatékonyság”.³¹ Bauman valamelyest a saját holokausztértelmezéséhez igazítja a kísérletek eredményeit, ugyanis Milgram a társadalmi dimenzió hangsúlyozása mellett egyfajta evolúciós karaktert is látott az engedelmisségben, mivel a túlélés egyik legfőbb jegye a csoport-hierarchia létrehozása és a különféle egyedek behódolási stratégiáinak kialakítása.³²

Browning könyve a németekből álló 101-es tartalékos rendőrszázalaj józefóvi mészárlásait vizsgálva a zárófejezetben hívja segítségül Milgram elméletét az „átlagemberek” viselkedésének magyarázatára. Egyfelől a szerző hangsúlyozza, hogy alapvetően hiba volna a józefóvi mészárlást olyan „radikális Milgram-kísérletként” értelmezni, ahol nem laboratóriumi körülmények

³¹ Zygmunt BAUMAN: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: GRESKOVITS Endre. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 217.

³² Vö. Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 123–125. Emellett kétségtelen, hogy Milgram is alapvetően inkább a társadalmi dimenzióra helyezi a hangsúlyt, valahogy úgy képzelve ezt el, mint a nyelvelsajátítást: evolúciósan mindannyiunkban megvan a potenciál, ám egy adott társadalmi milió nélkül nem leszünk képesek beszélő egyedekké válni.

közt, hanem a történelmi valóságban játszódott le a tekintélynek való behódolás, és az ebből adódó rémtettek sorozata, mivel a lengyelországi mészárlás egyik eleme sem állítható pontosan párhuzamba a szociálpszichológiai vizsgálatokkal. Mindezzel együtt azonban Browning szerint Milgram mégis segíthet a 101-es zászlóalj embereinek megértésében: akár az általános mintázatok (elsősorban felsőbb tekintélynek való engedelmesség) párhuzama, akár a további kutatásra buzdító egyedi tényezők (az ideológia lehetséges szerepe, amelyet Milgram is hangsúlyoz ugyan, de saját esetében nem vizsgál; vagy a csoportszellem funkciója) terén.³³

E két – talán legismertebb – példa azt hivatott illusztrálni, hogy Milgram elmélete a későbbiekben ha nem is általánosan, de jelentősen integrálódott a holokauszttal foglalkozók kutatásaiba. Peter Novick a holokauszt amerikai recepcióját és értelmezéstörténetét vizsgáló monográfiájában egyenesen azt állítja, hogy az 1960-as évektől az Arendt-féle Eichmann-figura egyértelműen összemósódott Milgram kísérleti alanyaival, együtt alkotva meg a „parancsra tettem”-mentalitás prototípusát, és vált számos társadalmi jelenség magyarázóelvévé.³⁴ Véleményem szerint azonban az engedelmességparadigma széles körű hatás-történetének megértéséhez azt is alaposabban meg kell vizsgálnunk, hogy Arendt művén és az Eichmann-peren kívül milyen egyéb kulturális-kontextuális tényezők hatottak Milgramre, valamint a kísérlet híressé válásával milyen egyéb értelmezési rétegek kapcsolódtak hozzá. Mindez azért is kiemelten fontos, mert elsöre egyáltalán nem egyértelmű, hogy miért hangsúlyozta maga Milgram, és miért fogadta el a nagyközönség, hogy saját kísérletei, bármennyire eltérő időben és történelmi kontextusban zajlottak, mint Eichmann tevékenysége, illetve a holokauszt elkövetőinek rémtettei, mégis összekapcsolhatók ezekkel, és egyfajta univerzális (vagy legalábbis a 20. századi nyugati emberre alapvetően érvényes) viselkedési mintát mutathatnak fel.

³³ Christopher R. BROWNING: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban*. Ford.: SZEKERES Gábor. K. u. K. Kiadó, Budapest, 2019. 148–158.

³⁴ Peter NOVICK: *The Holocaust in American Life*. Houghton Mifflin Company, Boston–New York, 1999. 137.

Vagy, továbbmenve, miért lehetséges, hogy Arendt tézisének egy meglehetősen leegyszerűsített (nagyjából a modern állampolgár kisszerűségét, vak parancskövetését hangsúlyozó) értelmezése ilyen könnyedén egybemosódhatott a Milgram-kísérlettel, és együttesen válhattak sokak számára egyrészt a náciizmus és a holokauszt magyarázóelvévé, másrészt állandó analógiás forrásává, illetve miért bontakozott ki egy, a gonosz banalitásával és az engedelmes állampolgár figurájával kapcsolatos egyetemes értelmezési mintázat?

Az „engedelmes állampolgár” kérdésköre a holokauszttól Vietnámgig – és vissza

Számos Milgrammel foglalkozó kutató hangsúlyozta a pszichológus személyes háttérének, zsidó származásának fontosságát, amely egyértelműen hozzájárult kérdésfeltevéséhez és az engedelmesség kutatásának kibontakozásához. Édesanyja Romániából, édesapja Magyarországról vándorolt ki az első világháború idején, ő pedig már az USA-ban született 1933-ban, ám családi kötődései révén már fiatalon foglalkoztatta az európai zsidóság sorsa. 1946-ban tartott bar micvá beszédében például a fiatalember hangsúlyozta népéhez való kötődését, ugyanebben az évben pedig a háború után Amerikába emigrált holokauszt-túlélő rokonai rövid ideig náluk laktak.³⁵ Egy szövegében maga Milgram is reflektál saját háttérére, kiemelve, hogy laboratóriumi vizsgálataival lényegében „a tudomány nyelvén fejeztem ki a tekintélyelvvel kapcsolatos általánosabb problémakört, vagyis azt, ahogy a második világháború szörnyűségei megérintették nemzedékem számos képviselőjét, főként az olyan zsidó származásúakat, mint amilyen én magam is vagyok. [...]

³⁵ Nestar RUSSELL: *Understanding Willing Participants, Volume 1. Milgram's Obedience Experiments and the Holocaust*. Palgrave Macmillan, London, 2018. 38.

A holokauszt kiváltotta lelki hatás következtében fordultam az engedelmesség kérdése felé, ez formálta meg vizsgálatomat.³⁶

Emellett legalább ennyire fontos lehetett az a kortárs szellemi-kulturális miliő, amelyben az engedelmesség-kísérletek kibontakoztak, és ami befogadásukat is meghatározta. Milgram szocializációját és kutatásainak kontextusát ugyanis nemcsak származása, hanem az 1950-es évek Amerikájának hidegháborús légköre is nagyban befolyásolta. Akár olyan szinten is, hogy mint több tudománytörténész is hangsúlyozta, a háború utáni amerikai pszichológia története mélyen összefüggött a korszak politikájával és hadi-védelmi projektjeivel. Számos kutatást a hadsereg szponzorált, ami persze nem jelentette feltétlenül azt, hogy ezek egyértelműen hadi célokat szolgáltak, sokszor inkább lehetőséget biztosítottak olyan átfogóbb vizsgálatokra, amelyek hosszú távon honvédelmi előnyökkel is járhattak.³⁷ Milgram kísérleteinek egyik támogatója, a Nemzeti Tudományos Alap nem volt ugyan katonai szervezet, azonban állami intézményként ezekben az években kiemelten támogatta a nemzetbiztonsági és védelmi projekteket. A kutató az alaphoz beadott pályázatában egyáltalán nem említette a holokauszt kérdéskörét, hanem a korszak kulturális és politikai problémáihoz kapcsolta leendő vizsgálatait, hangsúlyozva azok gyakorlati hasznát a nemzetvédelem szempontjából.³⁸ Ez persze önmagában nem feltétlenül jelent semmit, hiszen mindannyian tudjuk, milyen retorikai stratégiákkal kell megírni egy pályázatot, és alapvetően azt kell benne

³⁶ Milgram *The Individual in a Social World* című 1992-es posztumusz tanulmánykötetének egyik szövegét idézi Thomas BLASS: I. m. 62. Érdekes egyébként, hogy Blass, a Milgram-életrajz írója és a tudósról, illetve kísérletéről szóló számos tanulmány szerzője biográfiája elején egy saját életéből vett képpel indítja könyvét: 1944-ben a németek és nyilasok uralma alatt álló Budapesten tizenkét éves zsidó kisfiúként édesanyjával próbálnak átmenni Pestről hamis papírokkal a talán nagyobb biztonságot nyújtó Budára. Mint Blass hangsúlyozza, később pszichológushallgatóként saját holokausztélménye révén kezdett érdeklődni a Milgram-kísérlet iránt (ix-x).

³⁷ Erről bővebben lásd Ellen HERMAN: *The Romance of American Psychology. Political Culture in the Age of Experts*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1995. 124–152.

³⁸ Vö. Ian NICHOLSON: „Shocking” Masculinity. Stanley Milgram, „Obedience to Authority”, and the „Crisis of Manhood” in Cold War America. *Isis*, 2011/2. 244.

kiemelni, amit a bíráló olvasni szeretne. Ezzel együtt a hidegháborús milió minden bizonnyal hathatott a kutatás orientációjára és kérdésfeltevéseire. Mint többen rámutattak, az 1950-es évek politikai paranoid légköre nemcsak a külső és belső ellenségek folyamatos kereséséről szólt, hanem ekkoriban az individuuum törekénységének és az emberi irányíthatóságnak a kérdései is előtérbe kerültek. Mindez több területen is tematizálódott, például a koreai háború amerikai hadifoglyain végzett „agymosást” vizsgáló kutatásokban. Magát a szót egy amerikai újságíró, Edward Hunter hozta be a köztudatba az 1950-es években megjelent könyveiben, és hamarosan a kommunista ellenség egyik veszélyes módszereként tekintettek rá, amelynek révén képes átformálni és engedelmességre bírni ellenségeit. A téma kezdetben inkább újságírói és politikai szövegekben, illetve a korban népszerű regényekben és filmekben jelent meg, ahol az „agymosás” elsősorban (de nem kizárólag) a távol-keleti kommunista stratégiákhoz kapcsolódott – ezek közül a legismertebb Richard Condor 1959-es regénye, *A mandzsúriai jelölt* (*The Manchurian Candidate*) és annak 1962-es filmadaptációja.³⁹ Ugyanez fejeződött ki a korszakban oly népszerű „paranoid sci-fi” filmekben is, amelyek közül talán a legnagyobb hatású és legsikeresebb a Don Siegel 1956-ban bemutatott filmje, az *Invasion of the Body Snatchers* (Testrablók támadása) című mozi volt, ahol egy földön kívüli organizmus egymás után átalakítja egy amerikai kisváros lakosságát, megfosztva őket egyéniségüktől, és érzelmentes, engedelmes lényekké formálva át az állampolgárokat. A politikai és popkulturális diskurzus mellett a kortárs pszichológiában is vizsgálták a tudatformálás jelenségét, talán a legismertebb Robert Jay Lifton 1953-ban kezdődő projektje, amely egykori, a koreai háború során kínai fogságba került amerikaiakkal, valamint kínai állampolgárokkal készített interjúkon keresztül próbálta megvizsgálni a tudatformálás pszichológiai mechanizmusait. E kutatások eredményeként 1961-ben látott

³⁹ A témáról bővebben David SEED: *The Yellow Peril in the Cold War. Fu Manchu and the Manchurian Candidate*. In: Andrew HAMMOND (ed.): *Cold War Literature. Writing the Global Conflict*. Routledge, London–New York, 2006. 15–30.

napvilágot Lifton könyve *Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of „Brainwashing” in China* (Gondolati reform és a totalizmus pszichológiája: tanulmány a kínai „agymosásról”) címmel.⁴⁰ A keletről, a Szovjetunióból, illetve Kína felől érkező veszély, az ellenség vélt uniformizáló, kollektivizáló intenciója állandóan visszatérő témának számított, ahogy a hétköznapi emberek közé beszivárgott ellenség, a kommunista szellemnek behódolt áruló figurája is.

E hevenyészett, és mindössze néhány látványos példára koncentrálok kitekintéssel természetesen nem azt akarom sugallni, hogy Milgram kutatása ugyanazon a talajon állt volna és ugyanazt a célt szolgálta volna, mint amit a korábbi évtized hidegháborús művei, illetve vizsgálatai szolgáltak (habár legalábbis sokatmondó, hogy a tudós a fentebb említett NSF-pályázatban konkrétan hivatkozott az észak-koreai amerikai hadifoglyok kínai „átnevelésére”).⁴¹ Inkább amellet szeretnék érvelni, hogy e kérdéskör az *egyik* olyan kulturális forrás lehetett, amely részint a kísérleteket, részben pedig azok befogadását meghatározhatta – ahogy az is valószínű, hogy a nácizmus „engedelmes állampolgáraival”, „íróasztalgyilkosaival” kapcsolatos egyéb tézisekhez is hozzájárulhattak. Pontosabban véleményem szerint inkább arról lehetett szó, hogy ezek a nézőpontok, értelmezések *összekapcsolódtak, egymást gerjesztették*, együttesen alkotva olyan erőteret, amelyből újabb analógiák és értelmezések keletkeztek.

Különösen látványos ez, ha megnézzük a Milgram-kísérlet 1960-as évekbeli, valamint 1970-es évek eleji fogadtatás- és használatstörténetét. Korábban már láttuk, hogy a kísérletekről szóló beszámolók és újságcikkek sokszor igen hatásvadász módon kapcsolták össze a vizsgálatok eredményeit a nácizmussal és a holokauszttal, valamint Eichmann alakjával – és láttuk, hogy maga Milgram is hangsúlyozta ezen analógiák relevanciáját. A kí-

⁴⁰ Érdekes és talán nem véletlen egybeesés, hogy az „agymosás” és a gondolatformálás témájától a későbbiekben Lifton a holokauszt kérdésköréig és a jól ismert *Názi orvosok (Nazi Doctors, 1986)* című könyvig is eljut. Szellemi pályaképéről lásd Robert Jay LIFTON: *Witness to an Extreme Century: A Memoir*. Free Press, New York, 2010; valamint korai pályafutásáról és gondolkodástörténeti hátteréről: Kirsten FERMAIGICH: I. m. 124–158.

⁴¹ Ian NICHOLSON: I. m. 244–245.

sérlettel kapcsolatban azonban hamarosan más történelmi párhuzamok is felmerültek, méghozzá javarészt a kortárs közegből. 1965-ben például a *Muhammad Speaks* elnevezésű afroamerikai újság (a korszak egyik legjelentősebb, feketéknek szóló polgárjogi periodikája) egyik számában rövid beszámoló olvasható Milgram vizsgálatairól *Could Nazi-Germ in U. S. Whites Bring About Gas Chamber „Solution”?* (Vajon az amerikai fehér embereket is rávehetné a nácizmus vírusa, hogy a gázkamra „megoldásához” forduljanak?) címmel. A szöveg melletti illusztráció is legalább ilyen látványos hatáskeltésre törekszik: a grafikán egy hatalmas épület előtt csikos rabruhás afroamerikai férfiak állnak sorba, és fekete uniformist viselő, fegyveres katonák őrzik őket. Hogy teljesen egyértelmű legyen, kik a katonák, az építmény mögött füstölő kémény található, bejáratánál pedig amerikai zászló feszül. A cikk egy korabeli esettel, három afroamerikai polgárjogi harcos megölésével indít, majd már a második bekezdésben felvázolja a szövegen végigvonuló fő analógiát. „Fontos emlékeztetni rá – írja a szerző –, hogy bizonyos szempontból az amerikaiak lényegében ugyanúgy járnak el, ahogy a zsidógyilkosságok kezdetén a német polgárok tették. Hagyták megtörténni, semmilyen hathatós lépést sem téve, hogy egyszer s mindenkorra véget vessenek neki.” Ezt követően Adorno és munkatársai *A tekintélyelvű személyiség* című monográfiájára hivatkozva párhuzamot von a német és az amerikai személyiségtípus között, kijelentve: „a feketék szempontjából ez azt jelenti, hogy a fehér állampolgárok, miközben valódi technikai csodák létrehozására is képesek, olyan primitív pusztító cselekedetektől sem riadnak vissza, mint amiket a feketék ellen évtizedek óta elkövetnek”.⁴² Ezután a holokauszt létrejöttének és az átlagemberek tétlenségének magyarázati lehetőségével kapcsolatban tér rá Milgram kísérletére. Pontosabban,

⁴² Ossie SYKES: *Could Nazi-Germ in U. S. Whites Bring About Gas Chamber „Solution”?* *Muhammad Speaks*, 9 September 1965. 9. Az írás valójában egy hosszabb szövegből, Ossie Sykes a radikális *Liberator* magazinban megjelent cikkéből közöl részleteket – az eredeti változat címe még erősebb: *Would or Could White America Carry Out a Broad Extermination Plan Against Negroes as Nazi Germany Did Against the Jews?* (A fehér Amerika véghez vinne-e, illetve véghez tudna-e vinni egy, a náci német zsidómegsemmisítéshez hasonló átfogó akciót a feketék ellen?)

mielőtt a vizsgálatot ismertetné, Milgramhez hasonlóan a cikk szerzője is számos példát hoz az engedelmesség miatt elkövetett atrocitásokra, ám ő nem a német, hanem az amerikai történelemből: a 19. századi indiánmészárlásokat, az őslakók rezervátumokba kényszerítését (amelyeket „halálmeneteknek”, illetve „koncentrációs táboroknak” nevez),⁴³ majd ezt követően mutatja be a pszichológiai kísérlet fő elemeit. Bár konkrétan nem említi, de a szöveg retorikájából egyértelműen kiérződik, hogy a kísérleti alanyok (akárcsak a kutatás vezetői) *mindannyian fehér emberek* voltak. Ez egyébként nem teljesen igaz, az 1963-as szövegében Milgram ezzel a kérdéssel nem foglalkozik, 1974-es könyvében azonban konkrétan említi egy fekete gyári munkást (fűrógépkészlőt), aki részt vett a kísérletben.⁴⁴ A *Muhammad Speaks* cikkének végén a szerző nem von le általános következtetéseket, mégis teljesen nyilvánvaló a konklúzió: Milgram kísérletei és a történelmi példák egyaránt azt bizonyítják, hogy az amerikai fehérek ugyanolyan tekintélyelvűen működnek, mint a németek.

Az 1960-as évek polgárjogi mozgalmai, illetve az afro-amerikaiak hátrányos megkülönböztetésével és a rabszolgasággal foglalkozó diskurzusok viszonylag szórványosan ugyan, de felhasználtak holokausztanalógiákat. Például a történész Stanley M. Elkins 1959-ben jelentette meg *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Rabszolgaság: az amerikai intézményi és intellektuális élet problémája) című könyvét, amelynek második fejezetében Bruno Bettelheim psi-

⁴³ Uo. 16.

⁴⁴ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 49. Omer Bartov egy szövegében amellel érvel, hogy Milgram könyvének a kísérletben részt vevő alanyokat és viselkedésüket elemző fejezete jól mutatja, hogy maga a pszichológus nem volt mentes némi előítéletességtől. Mint a szerző kifejti, Milgram, bár alapvetően a kísérlet körülményeinek megváltoztatásához rendelt különböző viselkedésmintákat (a szenvedő konkrét látványa vagy izolációja stb.), közben például az látszik, mintha az engedelmesség javarészt a kevéssé iskolázott, kétkezi munkás, déli származású, míg a parancsmegtagadás inkább az értelmiségi, protestáns, közép- vagy felsőosztálybeli alanyokra jellemző. Bartov szerint ezért is problémás a Milgram-kísérletet a holokauszt magyarázóelvévé tenni, hiszen a német elkövetők közül sokan épp az utóbbi társadalmi rétegekhez tartoztak. Vö. Omer BARTOV: *Germany's Wars and the Holocaust. Disputed Histories*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2003. 185–189.

chológiai kutatásai alapján párhuzamot vont a koncentrációs táborok egykori rabjainak az elnyomásra adott infantilizálódó és a elnyomóikkal szemben kialakuló különös függőséget felmutató viselkedése, valamint az egykori rabszolgák pszichikai magatartása között. Vagyis a történész nem az „engedelmes parancsteljesítő elkövető”, hanem az „engedelmes parancsteljesítő áldozat” oldalát vizsgálta, különösebb fenntartások nélkül összekapcsolva a két alapvetően eltérő történelmi szituációt. Elkins könyve az 1960-as évek derekára egyre népszerűbb lett – köszönhetően annak, hogy a korszak polgárjogi mozgalmak a rabszolgaság témáját is előtérbe helyezték –, és mind szélesebb körű recepciót gerjesztett, és, ahogy az egyik elemző rámutatott, a legtöbben érdemi kritika nélkül fogadták el és használták fel a mai perspektívából meglehetősen történetietlen rávetítésnek tűnő „koncentrációs táborlakó–rabszolga”-megfeleltetést.⁴⁵

Több példát is lehetne még felhozni a holokauszt, valamint az afroamerikai lakosság múlt- és jelenbeli helyzetének összekapcsolására, amelybe olykor még a véletlen is besegített. Például 1965. március 7-én tűzte műsorra az ABC tévétársaság (vagyis az USA három legfontosabb hálózatának egyike) az *Ítélet Nürnbergben* című filmet (emlékszünk még, néhány évvel korábban a Stanley Kramer rendezte mozi bemutatójának az Eichmann-per keltett nagy publicitást). A film sugárzását azonban megszakították, hogy élőben közvetítsenek valamit, ami akkor még fontosabbnak tűnt: ezen a napon két afroamerikai polgárjogi harcos, John Lewis és Hosea Williams vezetésével demonstráló felvonulás indult az alabamai Selmából Montgomery városába, ám még Selmában, az egyik hídnál a karhatalom feltartóztatta, majd könnygázzal, gumibotokkal szétoszlatta a tömeget. A „véres vasárnap” néven elhíresült esemény e véletlen folytán sok tévénéző számára összekapcsolódhatott a holokauszttal, ahogy a film fő kérdésköre – felelőssé tehető-e az országa törvényeit érvényesítő bíró az embertelen törvények ne-

⁴⁵ Vö. Kirsten FERMACICH: I. m. 24–57.

vében elkövetett atrocitásokért – könnyen alkalmazhatóvá vált az akkor látott eseményekre is.⁴⁶

Természetesen nemcsak a feketejogi mozgalmak kapcsolódhattak össze a holokausztanalógiákkal és/vagy Milgram téziseivel, hanem, talán még erőteljesebben, a korabeli béketüntetések és civil ellenállás is. Például számos 1960-as évekbeli polgárjogi, békeaktivista vagy feminista személy kérte Milgram segítségét, hogy megerősítse a saját kutatásai és az adott mozgalom küzdelmei közötti összefüggést.⁴⁷ Fontos, hogy (amint azt sok teoretikus bírálatként kiemeli) Milgram vizsgálatai során alapvetően mindig a tesztekben többségben szereplő engedelmeskedőkre helyezte a hangsúlyt, és a kétségtelenül kisebb, de nem elenyésző (egy-harmados) arányban megmutatkozó ellenállásra, parancsmegtagadásra jóval kevésbé koncentrált. A különböző társadalmi mozgalmak azonban munkássága felvilágosító jellegét emelték ki, mivel véleményük szerint a kísérletek eredményeinek tudatosítása segíthet a reflexívebb magatartás és az ellenállóbb attitűd kialakításában. Mindez az 1960-as évek derekától még erőteljesebb tételt bírt, hiszen az USA egy olyan háborúba bonyolódott bele Vietnámmal, amely minden addiginál nagyobb publicitást kapott, és sokkal erőteljesebben megkérdőjeleződött annak politikai-morális legitimitása. Különösen azután, hogy kitudódott a Mý Lai-i incidens, 1970-ben pedig sor került a mézszárlással kapcsolatos bírósági tárgyalásra, William Calley ezredes perére.

Mint ismert, a Mý Lai-i atrocitásra 1968. március 16-án került sor (maga az elnevezés nem egy településre, hanem egy falucsoportra utal), amikor amerikai katonák több száz civil áldozatot mézszárláltak le. Az áldozatok pontos számáról megoszlanak a vélemények, a – felerészt gyermekekből, fiatalokból álló – halottak 360 és 500 fő közt lehettek. Az esemény hadászati, stratégiai célt nem szolgált, pusztá tömegmészárlásnak tekinthető. Nem sokkal később vizsgálatot indítottak, ám Mý Lai akkor vált hírhedtté,

⁴⁶ Lásd például a Wexler Oral History Project egyik interjút, amelynek alanya visszaemlékszik a tévéeseményre: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/oral-histories/excerpts/woh-ex-0001485/bloody-sunday-selma-and-judgment-nuremberg> (Letöltve: 2021. 11. 03.).

⁴⁷ Kirsten FERMAGICH: I. m. 110–111.

amikor a katonai fényképészként jelen lévő Ronald Haerberle átadta fotóit a hatóságoknak, majd a *Life* magazinnak, amely 1969. december 5-i számában több oldalon tudósított a vérengzésről, és bemutatta az azóta már ikonikussá vált felvételeket: a nők és gyermekek úton heverő holttesteinek, az égő házak, a haláluk előtt néhány másodperccel rémülten síró öregasszonyok és kisgyerekek képeit. Mý Lai gyorsan a vietnámi háború értelmetlen pusztításának színekdochéjává vált, afféle kortárs Auschwitzcá. Nem sokkal később, 1970-ben vette kezdetét az események fő vádlottjának, William Calley hadnagynak nagy publicitást kapó tárgyalása, amelyben életfogytiglanra ítélték, ám később büntetését jelentősen mérsékeltek, és már az 1970-es évek közepén szabadult. Calley és védői a tárgyaláson a „szokásos” taktikához folyamodtak, hangsúlyozva, hogy a katona parancsra cselekedett, és csak a háború kontextusában lehet megítélni tetteit.⁴⁸

Nem csoda, hogy az esettel kapcsolatban hamar megjelentek a holokauszt- és nácianalógiák, sőt William Calley alakját náci vezetőkkel is összekapcsolták – például az *Esquire* magazin egyik számának címlapjával kapcsolatban érkeztek felháborodott olvasói levelek, amelyek az amerikai katona ábrázolását egykori náci fotókhoz hasonlították.⁴⁹ A Mý Lai-i mézszárlás a populáris kultúrában is megjelent, korabeli protest songok témája lett, amelyek olykor szintén a náciizmus emlékezetét mozgósították (ezek közül a legdirektebb a folkénekes Pete Seeger *Last Train to Nuremberg* című dala, amelynek szövegében a nürnbergi tárgyalásra menő vonaton ott ül Calley, valamint felettesei, sőt maga Nixon elnök is). Mi több, az Eichmann-összehasonlítás is megfigyelhető. A neves író, William Styron 1971-es *The New York Times*-beli cikkében így írt a vádlottak padján ülő katonáról:

[...] legfőbb figyelmünk Calley-re irányul. Banális, satnya szellemű és testű, születésétől fogva híján minden intelligenciának, áporodott, zord agyát még véletlenül sem érinti a bölcsesség –

⁴⁸ A mézszárlás és utóélete összefoglalóját lásd például Howard JONES: *My Lai. Vietnam, 1968, and the Descent into Darkness*. Oxford University Press, New York, 2017.

⁴⁹ Uo. 258. Az ominózus címlapon Calley katonai uniformisban ázsiai gyerekek között áll széles mosollyal.

nem ő az első senki, akit a történelem egy nagy pillanata pingált oda, így egyszerre testesíti meg ezt a pillanatot és segít meghatározni azt. Gondoljunk csak Eichmannra! Erőltetett és képtelen dolog szinte bármiben is összevetni Amerikát a Hitler-féle Németországgal, ám itt mégis helyénvalónak tűnik az analógia. Mindketten, a náci hivatalnok és a faragatlan amerikai tiszt azzal próbálták kimagyarázni elképesztő tetteiket, hogy csupán fogaskerekek voltak egy hatalmas gépezetben, csak parancsokat teljesítettek, a valódi bűn másokat terhel. Avas hétköznapi-ságukban végső soron mindketten sokkal drámaibb módon szimbolizálják történelmi pillanatukat, mint tündöklő vezetőik.⁵⁰

Mint látható, Styron nemcsak Eichmann személyével állította párhuzamba Calley-t, hanem az Arendt-féle (pontosabban a filozófusnő beszámolójából a köztudatba átszűrődő) Eichmannképpel is: mindketten banális, jelentéktelen figurák, akik önálló gondolatok és vélemény híján pusztán saját korszakuknak a megtestesítői, illetve a parancsoknak való vak engedelmesség reprezentánsai.

Bizonyára nem véletlen, hogy a tanulmányom elején említett Saul Levitt-dráma is újra a közfigyelembe került, ezúttal talán még erőteljesebben, mint bemutatója idején. Tévéfilm készült ugyanis belőle, az eredetiben is szereplő, ám azóta világhírűvé lett George C. Scott rendezésében, William Shatnerrel a főszerepben (aki akkoriban már jó nevű színésznek számított, bár valódi sikereit később aratta). A műsort a PBS közszolgálati csatorna mutatta be, az ekkor debütáló *Hollywood Television Theatre* nyitódarabjaként 1970 májusában (tehát fél évvel a Calley-per kezdete előtt), majd a következő év februárjában megismételték. A műsor nagy sikert aratott, a következő évben három Emmy-díjjal is jutalmazták. A recepcióban természetesen megjelent a drámában ábrázolt történelmi és morális probléma analógiáinak kérdése, valamint az, hogy mennyire feleltethető meg a korabeli eseményekkel, a Mý Lai-i mészárlással, illetve Wirz hadnagy és William Calley alakjának hasonlatossága is. Maga a tévéváltozat

⁵⁰ William STYRON: The Court-Martial of Lt. Calley. *The New York Times*, 1971. September 12. Forrás: <https://www.nytimes.com/1971/09/12/archives/the-court-martial-of-lt-calley-by-richard-hammer-drawings-by-howard.html> (Letöltve: 2021. 11. 03.).

producere, Lewis Freedman is hangsúlyozta az összefüggést a bemutatót megelőzően:

Tíz évvel ezelőtt Saul Levitt írt egy történelmi drámát *Parancsra tettem* címmel az amerikai történelem száz évvel korábbi valódi eseményéről, amelyet sikerrel játszottak a Broadway-n. Akkoriban kiérettünk bizonyos kortárs felhangokat a drámából, Nürnbergre és a nem sokkal később megkezdődő Eichmann-per eseményeire emlékeztetett. A történetnek azonban konkrétan legfeljebb történelemként volt hozzánk köze, hiszen a polgárháborúról, pontosabban egy közvetlenül a háború után lejátszódott perről szól. A vádlottat, Henry Wirzet a hírhedt andersonville-i tábor parancsnokaként mintegy 15 ezer ember haláláért vonták felelősségre. Amennyiben bűnösnek bizonyul, felakasztják. Manapság azonban hihetetlenül aktuális a színdarab. A múlt hónapban, a próbákon a szereplők folyton azt kérdezték, hozzátettünk-e valamit a szöveghez, változtattunk-e az alaphelyzeten. Az az igazság, hogy semmit sem változtattunk, semmit nem tettünk hozzá a Hollywood Television Theatre-feldolgozáshoz. Pontosan így írta meg 1959-ben Saul Levitt, a darab nagy része pedig a száz évvel korábbi per jegyzőkönyvéből származik. [...] Amikor a Wirzet alakító Richard Baseheart felkiált, hogy a szökni próbáló foglyok patkányok voltak, és a vádat képviselő William Shatner szerint a kijelentés egyértelműen bizonyítja Wirz embertelenségét, hirtelen mintha Dél-Ázsiában lennénk, idegen, különös elenségek között. A legfontosabb azonban az, hogy mire épül a védelem. Wirz kapitány újra és újra kijelenti, hogy ő csupán parancsot teljesített, nem volt más lehetősége, hiszen, ha nem engedelmeskedik, árulás miatt agyonlőtték volna. Miközben megindultan hallgatjuk, fülünkbe csenghetnek a mai hírek. A dráma nemcsak a konföderáció tisztjéről szól, hanem saját hadseregünk egyik tisztjéről, valamint a mostani egyetemistákról és önmagunkról is, ahogy manapság ezekkel a morális dilemmákkal szembesülünk.⁵¹

Freeman érvelése és a filmváltozat interpretációja azonban összetettebb, mint első pillantásra látszik. Mondandóját ugyanis nem csupán az Andersonville–Mý Lai-párhuzamra építette, hanem egy olyan értelmezésre is, ahol tulajdonképpen inkább az

⁵¹ Lewis FREEDMAN: How Far Is Andersonville From Vietnam? *The New York Times*, 1970. May 17. Forrás: <https://www.nytimes.com/1970/05/17/archives/how-far-is-andersonville-from-vietnam.html> (Letöltve: 2021. 11. 04.).

a fő kérdés, hogy Wirz felelőssé tehető-e a rendszerért, amelyhez akaratan kívül tartozik, miért őt vádolják az embertelen parancsokért. A bemutatót eleve a perhez akarták időzíteni, eredetileg ugyanis május 18-ára tűzték ki a tárgyalást, ám ezt augusztusra, majd novemberre halasztották. Vagyis a *Parancsra tettem* amerikai televíziós adaptációja a Calley-per előtt egyrészt az amerikai katona bűnbakszerepére kérdezett rá, másrészt pedig a háborús gépezet egészének felelősségét is felvetette. Ez utóbbi tíz évvel korábban, a Broadway-bemutató kapcsán még nem tematizálódott, az akkori kritikák jó része egyértelműen Wirz bűnösségét hangsúlyozta. A déli államokban egyébként tiltakoztak is Levitt drámája miatt, mivel megbélyegzőnek érezték a saját szerepükre nézve. Mindez akkor is érthető, ha még az Eichmann-per előtti visszavetítő értelmezésre gondolunk, vagyis az Andersonville-tárgyalást a nürnbergi perrel állítjuk párhuzamba, illetve az ott történeteket a náciizmus allegóriájaként értelmezzük. Magyarul 1959–1960-ban Levitt drámája arról szólt, hogy az egyénnek igenis szembe kell tudnia szállni az immorális parancsokkal, vonatkozzon ez a polgárháborús helyzetre vagy a világháborús szituációra. Mindez később, az Eichmann-per fényében némiképp megváltozott, árnyalódott, az 1970-es, Mý Lai utáni szituáció pedig ismét újraértelmezte, hiszen Freedman (és a rendező, Scott) intenciója szerint már jóval kevésbé az egyén, hanem a parancsokat adó fensőbb gépezet felelősségére kérdezett rá.⁵²

Visszatérve Milgramre, és egyúttal összefoglalva történetünket: amikor 1974-ben végre megjelent a kutatásokat összegző monográfia, az *Obedience to Authority*, már majdnem másfél évtized telt el a kezdeti vizsgálatokhoz képest, így némiképp más kulturális közegbe érkezett, mint ahonnan elindult. Ám a könyv jelentősen kibővült történeti, kulturális példái azt az integratív, univerzalizáló szemléletet erősítették, amely később is meghatározta a kísérletek felhasználását. A kötet bevezető fejezetében a korábban már említettek (Antigoné, Hobbes, Eichmann) ki-

⁵² Az 1970-es adaptáció kontextusáról, recepciójáról és a producer intenciójáról bővebben lásd David KIERAN: *Forever Vietnam. How a Divisive War Changed American Public Memory*. University of Massachusetts Press, Amherst-Boston, 2014. 25–31.

vül még Stanley Kubrick 1964-es *Dr. Strangelove* című atomháborús szatírája, valamint a vietnámi háború bombázópilótái szerepelnek. Előbbi példa a „csavar a gépezetben”-mentalitást, utóbbi pedig a „nemes cél” érdekében elkövetett amorális tettek gyakorlatát hivatott szemléltetni.⁵³

A kötet végén, az *Epilógusban* a szerző hangsúlyozza, hogy bár a kísérletek ihlető forrásául a náci Németországban történtek szolgáltak, ahogy a vizsgálatok mutatják, nem feltétlenül a tekintélyelvű társadalom vagy attitűdrendszer, hanem maga a tekintély jelensége befolyásolja az egyén viselkedését. Ezt alátámasztandó olyan példákat vonultat fel az amerikai történelemből, amelyek többsége az olvasónak már ismerős lehet.

„A feketék millióinak átszállítása és rabszolgasorban tartása – írja –, az amerikai indián népesség elpusztítása, a japán származású amerikaiak internálása, a vietnámi civilek elleni napalmhasználat olyan látványos jelenségek, amelyek mind-mind egy demokratikus ország tekintélyéből fakadtak, az emberek pedig az elvárt engedelmességgel reagáltak rájuk. [...] Mindig megdöbönt, amikor az ország valamelyik részén egyetemi előadást tartok az engedelmességgel kapcsolatos vizsgálataimról, fiatal emberek szájtátva hallgatják az alanyok viselkedését, aztán leszögezik, hogy ők sohasem tennének ilyesmit, majd pár hónappal később bevonulnak a hadseregbe, és büntudat nélkül követnek el sokkal súlyosabb tetteket.”⁵⁴

Az érvelést követően egy külön alfejezetet szentel a vietnámi háborúnak, először azt a folyamatot mutatva be, amelynek során szerinte létrejön az „engedelmes katona” (először kiszakítják az illetőt saját szociális környezetéből, majd a hadsereg izolált rendszerében kap kiképzést, ahol a „magasabb célról” szóló ideológiai nevelésben részesítik, a harctéren való túléléshez magáévá teszi a lojalitás és az engedelmesség magatartását, valamint egy zárt, autoritásokra épülő rendszerbe integrálódik), majd hosszan idézi egy, a *The New York Timesban* megjelent szemtanúi beszámolót a Mý Lai-i mészárlásról, és megjegyzi, hogy az ott történtek és az

⁵³ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 7., 9.

⁵⁴ Uo. 179–180.

elkövetők motivációi, engedelmességi stratégiái nagyon hasonlóak két másik történelmi eset és az azokat követő bírósági tárgyalások beszámolóihoz. Az egyik az Eichmann-per, a másik pedig egy korábbi eset, amely az 1960-as években még nem szerepelt Milgram példái között: az andersonville-i fogolytáborban történt atrocitások, illetve Wirz kapitány pere.⁵⁵

Összegzés

A fentiekben bemutatott példákkal két, egymással összefüggő tézis mellett szerettem volna érvelni. Az egyik, hogy Stanley Milgram kísérlete, amely később számos holokausztkutató számára alapvető hivatkozási pontként szolgált, több értelemben is korának gyermeke volt. Elsősorban azért, hogy egyik legfőbb ihlető forrásául és kiindulópontjául a náciizmus és a kísérletekkel egy időben zajló Eichmann-per szolgált, ám amint azt láttuk, a hidegháborús hangulat, a kortárs polgárjogi mozgalmak, majd a vietnámi háború eseményei legalább annyira hatottak rá, illetve befolyásolták értelmezését, mint a második világháborús analógiák. Mindez persze a kísérlet széles körű alkalmazhatóságát és társadalmi hatását is alátámaszthatja, azonban véleményem szerint egy másik, specifikusabban a holokauszt értelmezéstörténetével kapcsolatos jelenségre is rávilágít. Bármennyire is vízvonalnak tartják az Eichmann-per az amerikai (és a nyugati) holokausztdiskurzus kibontakozásában, bármekkora történelmi, valamint jog- és médiatörténeti eseménynek számított, közvetlen befogadástörténetét alapvetően más korabeli kulturális tényezőkkel való összjátéka determinálta. Sidra DeKoven Ezrahinak a per 1960-as évekbeli irodalmi hatástörténetével kapcsolatos meglátásai talán szélesebb körben is alkalmazhatóak. A szerző szerint ugyanis részben a pernek, illetve Hannah Arendt munkájának a hatására a korszakban számos, a náci zsidóüldözést ábrázoló mű született, ám e szövegek jelentős hányada nem annyira specifikus történel-

⁵⁵ Uo. 186.

mi eseményként nyúlt a holokauszthoz, inkább egyfajta „pszichológiai lehetőségkomplexumként” kezelte azt. Mint DeKoven Ezrahi leszögezi: „az amerikai szerzők szemmel láthatóan arra használták az Eichmann-per nyújtotta bizonyságokat, hogy ne magát az eseményt ragadják meg, hanem azokat a korszakban megmutatkozó morális lehetőségeket, amelyek hasonló körülmények közt újra csak megismételhetőek”.⁵⁶

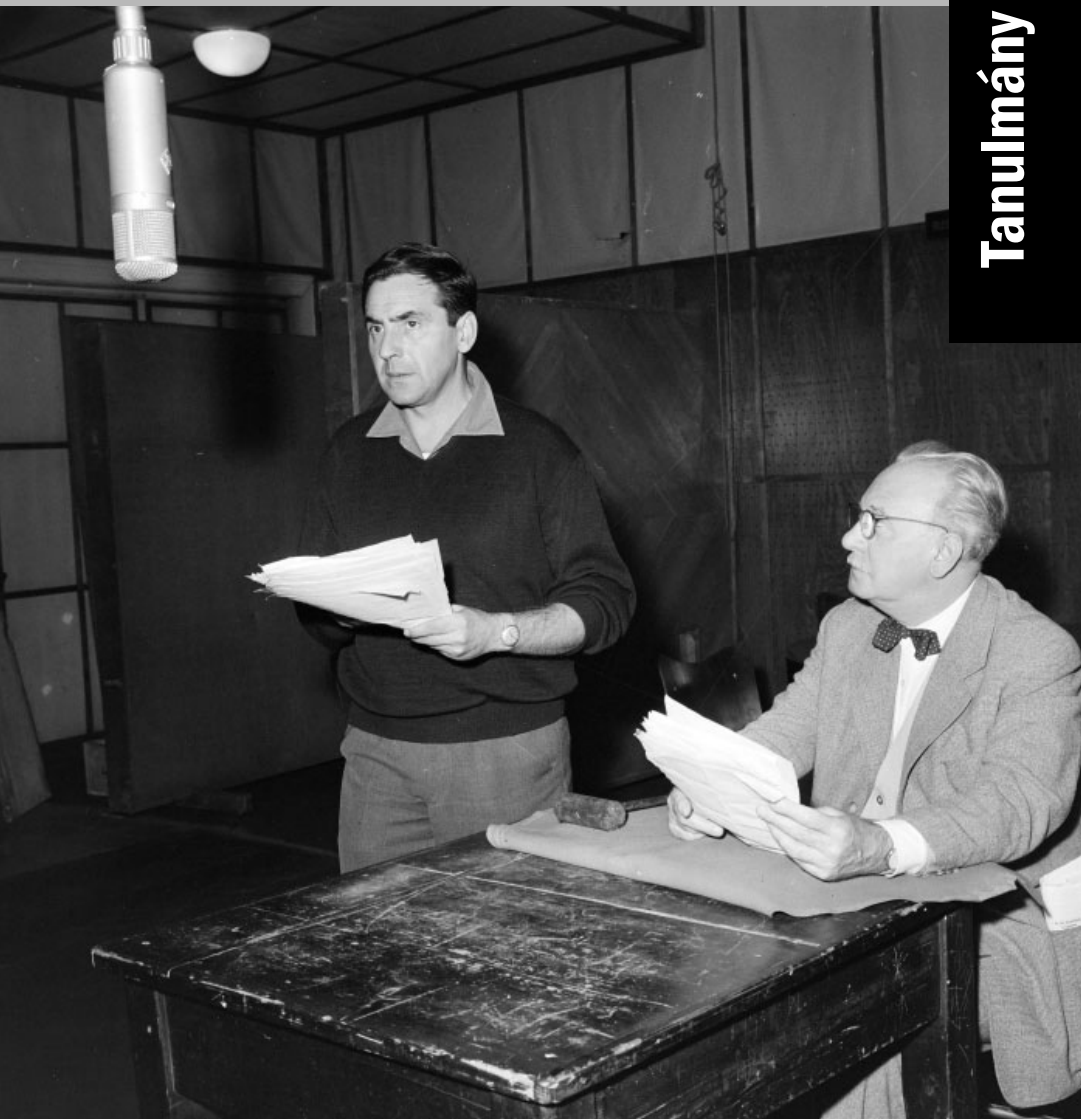
Ahogy láttuk, az engedelmesség, a „parancsra tettem”-mentalitás kérdésköre több történelmi és kulturális tényezőnek köszönhetően tematizálódott a korszakban: a náciizmus emlékezete, a totalitárius államok létevel és működésével való szembe-sülés, a hidegháború, a polgárjogi küzdelmek stb. jelenségeinek erőterében bontakozott ki az Eichmann-per hatás- és értelmezéstörténete, amelyeket az Arendt-tézis sikerének, valamint a Milgram-kísérletek szerteágazó karrierjének elemzése során is figyelembe kell vennünk. Ahogy azt is, hogy nemcsak művészeti alkotásokat értelmeztek újra különböző korszakokban, és idomították hozzá jelenkori kontextusukból adódó kérdésfeltevésükhez (amint azt Saul Levitt drámája kapcsán megfigyelhettük), hanem történelmi eseményeket is felhasználhattak saját speciális céljaikra. Eichmann figurájának, valamint Arendt és Milgram téziseinek recepcióján keresztül azt is rögzíthetjük, hogy akkoriban még nem érvényesült a később kiformalódó holokausztdiszkurzus egyediségkonceptiója – hiszen a náciizmus rémtetteit, a holokausztot összekapcsolhatták kortárs eseményekkel, illetve univerzalizálhatták is (ahogy Milgram tulajdonképpen mindkettőt megtette). Sokkal inkább analógiaként funkcionáltak ezek, ám nem valamiféle napjainkban érvényesülő (legalábbis bizonyos területeken szorgalmazott) többirányú emlékezetmodellt generáltak, ahol az egyik esemény emlékezete rálátást nyújt, értelmezési mezőt kínál egy másik atrocitásra,⁵⁷ hiszen itt inkább az

⁵⁶ Sidrah DEKOVEN EZRAHI: *By Words Alone. The Holocaust in Literature*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1980. 206.

⁵⁷ Vö. Michael ROTHBERG: Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet felépítése. Ford.: SZÁSZ Anna Lujza és VASPÁL Veronika. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 236–260.

összekapcsolások, az eltérő kontextusokból adódó különbségek elhomályosítása, a jelenorientált felhasználás működött. A jelenség nyilván sokkal több összetevős, és jóval alaposabb vizsgálatot igényel, mint amit e rövid tanulmány keretében elvégezhettem. De talán így is látszanak azok az erővonalak és attitűdök, amelyek mentén véleményem szerint az Eichmann-per amerikai kulturális recepciójának egy szelete kibontakozott.

NAGY ÁGNES

A hétköznapi építészeti ismeretek formálódása: a lakáspropaganda műfajai és intézményes csatornái a két világháború közötti Budapesten

Számos európai országhoz hasonlóan az 1920-as évek Magyarországon is a lakhatásról való gondolkodás alapvető átalakulását hozta magával.¹ A korszerű lakás körüli vitákkal a lakhatási kérdések tárgyalásának gyökeresen új csatornái és műfajai teremtődtek meg, a lakástéma a szakmai és a mindennapi közegben is burjánzani kezdett. Új típusú kiállítások, kiadványok, napilaprovatok jelentek meg, és foglalkoztak a lakhatás témájával, miközben az évtized második felétől kibontakozó budapesti társasházépítést kísérve megjelent a lakást piaci terméként megteremtő lakásreklám.

A lakással és lakhatással kapcsolatos diskurzus eszköztárának és fórumainak gyökeres átalakulása mögött egyik mozgatórugóként az építészet szerepének első világháború utáni újragondolása állt. Az építészhivatás új felfogása társadalmi szerepet tulajdonított a tervezőknek, s célul tűzte ki a lakosság építészeti nevelését.² A modern építészet nemzetközi szervezete, a CIAM

¹ A nemzetközi tendenciákhoz lásd Kristiana HARTMANN: *Alltagskultur, Alltagsleben, Wohnkultur*. In: Gert KÄHLER (Hrsg.): *Geschichte des Wohnens. Band 4. 1918–1945. Reform, Reaktion, Zerstörung*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1996. 241–301.; Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen! Stadtbau, Wohnung, Architektur*. In: Gert KÄHLER (Hrsg.): *Geschichte des Wohnens. Band 4. I. m.* 305–529.; Adelheid VON SALDERN: *Wohnen in der europäischen Großstadt 1900–1939. Eine Einführung*. In: Alena JANATKOVA–Hanna KOZIŃSKA-WITT (Hrsg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. 11–38.

² Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen! I. m.* 398–400. A lakáspolitikai terén volt előzménye annak a gondolatnak, hogy lakásügyi téren a lakosság felvilá-

(Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) 1928-as La Sarraz-i alakuló kongresszusán elfogadott nyilatkozat alapvető feladatként jelölte meg a társadalom építészeti kiművelését, abból a célból, hogy a lakosságnak „a jövőben módjában volna, mint fogyasztónak a házzal szemben támasztott követelményeit észszerűen megfogalmazni”.³ Ennek érdekében úgy vélték, hogy „a lakás elemi alapelveit legjobban az iskolákban lehetne népszerűsíteni”, mert „az ilyen irányú oktatásnak az volna az eredménye, hogy a felszűrődő ifjúság világos és észszerű fogalmakat nyerne a házról és az otthonról”.⁴ Az építészek egy része immáron feladatának tekintette, hogy megtanítsa az embereknek a helyes, korszerű lakáshasználatot: „A berlini német építészeti kiállítás szociális programmal indult. A lakásnyomorúságon akar segíteni, az embereket akarja megtanítani arra, hogy hogyan lakjanak helyesen, az építészeket, hogyan építsenek helyesen. Lakástudományt csinál.”⁵ De a lakhatás kérdése – az első világháború előtti előzmények folytatásaként, és nem korlátozódva a modern építészetre – a maga egészében is új alapokra helyeződött.⁶ Az 1914 előtt megjelent lakhatási reformelképzelések a

gosítására van szükség. Ezt az eszmét képviselte a lakásreform-mozgalom, bár a társadalom szegényebb rétegeire irányulóan. Egy 1907-ben alakult osztrák lakásreformer egyesület (*Zentralstelle für Wohnungsreform in Österreich*) például „lakásügyi archívumot, terv- és diapozitív-gyűjteményt létesített. Az utóbbit az általa rendezett előadások érdekében.” (FERENCZI Imre: *Közszégi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények. Javaslatok Budapest székesfőváros lakás- és telekpolitikájához*. Kilián Frigyes utóda, Budapest, 1910. 231.)

³ Nemzetközi kongresszus az új építőművészet előkészítésére. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1929/9–10. 64.

⁴ Uo.

⁵ KOVÁCS Zsuzsanna: Néhány szó a berlini építészeti kiállításról. *Magyar Ípárművészet*, 1931. 146.

⁶ KERÉKGYÁRTÓ Béla: „A lehető legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogsága”? A lakótelep építészeti és városépítészeti eszméinek és modelljeinek kiforrálódása az 1920-as években. In: N. KOVÁCS Timea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Kijárát Kiadó, Budapest, 2008. 17–21. A CIAM második és harmadik kongresszusát is a lakásépítés kérdésének szentelte, s csak azután tért át a várostervezés problematikájára. Második kongresszusát *Die Wohnung für das Existenzminimum* (Frankfurt am Main, 1929. október 24–26.), a harmadikat pedig *Rationelle Bauweisen* címmel tartotta (Brüsszel, 1930. november 27–29.). A kongresszusok tematikájának átalakulásához lásd GÁBOR Eszter: *A CIAM magyar csoportja (1928–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest,

háború által súlyosbított lakáshelyzetben folytatásra találtak, illetve új pályákat kezdtek befutni, s a lakás, illetve a lakásépítés a gyakorlati kísérletezés mellett az eszmecsere szintjén is rendkívüli intenzitással tárgyalt kérdéssé vált.⁷

Bár a budapesti belsőépítész, Kovács Zsuzsanna által az 1930-as évek elején használt kifejezés, a „lakástudomány” nem gyökerezett meg a hazai építészeti diskurzusban, az építészeti gondolkodás, illetve törekvések azon új iránya, amit lefedett, itt is formálódni kezdett. Ahogy a lakással kapcsolatos új eszmék a lakásra vonatkozó elvárások és a lakáshasználati módok gyökeres reformja érdekében a lakosság építészeti nevelését igényelték, úgy fogalmazódott meg Magyarországon is az építészeti propaganda szükségességének gondolata: „A 20-ik század igazi feladata a tömegtermelés helyes, pontos, öntudatos megszerzése, *valódi igényeink köztudatba nevelése*, ezek hiánytalan kielégítése.”⁸ Ezen új követelmény kapcsán a modern építészeti, illetve a modern lakhatási elvek követőinek körében használatba került az „építészeti propaganda” kifejezés.⁹ Ezzel egyidejűleg a két világháború közötti modern építészeti kérdészet rá első ízben az építető és az építész viszonyára a magánépítkezések terén, kritika tárgyává téve annak addigi jellegét. A kritika egyik domináns elemét a megrendelő közönség építészeti műveltségének teljes hiánya jelentette. Megfogalmazódott a megállapítás, miszerint „magával a publikummal eddigelé nem sokat törődtünk. [...] Tény, hogy a nagyközönségnek építészeti kérdésekben való tájékoztatására eddigelé egyetlen lépést sem tettünk. [...] Sőt nélkülözik azokat a minimális ismereteket is, amelyek a tervrajzok olvasásához, tehát a műszaki nyelv megértéséhez szüksége-

1972. 5–7.; Konstanze Sylva DOMHARDT: *The Heart of the City. Die Stadt in den transatlantischen Debatten der CIAM 1933–1951.* gta Verlag–ETH, Zürich, 2012.

⁷ Gert KÄHLER: *Nicht nur Neues Bauen!* I. m.

⁸ FORGÓ Pál: *Új építészeti.* Vállalkozók Lapja, Budapest, 1928. 27. (Kiemelés tőlem – N. Á.)

⁹ Például: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Büntető perek iratai. 7008/1933. Molnár Farkas és társai. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1933. szeptember 23. Juhász László vallomása.

sek”.¹⁰ A modern építészet hazai programadó könyvét 1928-ban publikáló Forgó Pál építész is a lakosság építészeti ismereteinek teljes hiányát hangsúlyozta: „Nem is annyira a hatóságok és az építőipar hibásak ezen szégyelni való állapot állandóságában, mint maga a közönség, mely tudatlan igénytelenségében és öntudatlanságában nem tud és nem akar saját drága pénzéért kellő ellenszolgáltatást magának kiverekedni.”¹¹ A hazai építészetben is követelményként mondták ki, hogy az építettő közönség művelésére van szükség. A laikus építészeti ismeretek pótlására, a hiányok felszámolására mintegy jelszökeént adták ki, hogy „itt nagyszabású, erőteljes és állandó propagandára van szükség!”¹²

A kortársak ugyanakkor a progresszív építészet nevelő szándékú ismeretterjesztése mellett a lakásépítő ipar üzleti célú tájékoztató tevékenységére ugyanúgy használták a lakáspropaganda kifejezést. Bár a kettő mögött eltérő motivációk húzódtak, a felvilágosító-népnevelő szándék és az üzleti cél kettősénél összetettebb volt a kép. Nem éles kettéválásról, hanem a motivációk különböző keveredéséről volt szó, annál is inkább, mert maguk a tevékenységek sem különültek el egymástól. A lakástervezéssel gyakorlati és/vagy elméleti szinten foglalkozó építészek maguk is piaci szereplők voltak: a lakásépítő ipar vállalkozói, hiszen a tervezés nem mindig vált el a befektetést is igénylő kivitelezéstől. Ennek folytán nem lehet az építészek vegytiszta népnevelő szándékáról beszélni: az építészeti propaganda tárgyát képező lakás egyben üzletük tárgyát is jelentette. Ráadásul a szemléletet és a tervezői gyakorlatot tekintve a moderneket és a konzervatívokat sem lehet élesen elhatárolni egymástól. A változatok feltérképezése nélkül nehéz olyan kategóriákat használni, mint a „modern építészek”, mert a korszerű lakhatás nemzetközi elveihez és a modern építészethez való viszony összetett konstellációkat alkotott.¹³ Maga a nevelő szándék sem korlátozható az úgymond prog-

¹⁰ NYIRI László: Beszámoló a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet „Hogyan építünk?” építési propagandamozgalmának első ciklusáról. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1932/29–32. 170.

¹¹ FORGÓ Pál: I. m. 149.

¹² NYIRI László: I. m. 170.

¹³ A modern építészet mibenlétét – a fogalom építészettörténet általi egyoldalú értelmezését kritizálva – a legkevésbé sem tekinti egyértelműen, bevett módon

resszív építészekre – sokkal inkább a korszak szakmai közegét átító szférájában megjelenő reklámtevékenységből sem zárható ki a felvilágosító elhivatottság. Az 1920-as évek öröklakás-építése a 20. század eleji szövetkezeti mozgalomból nőtt ki, s a társadalomjobbító küldetés már csak a vállalkozói személyi kontinuitás révén is jelen lehetett, nem csak a társasházépítés hagyományai miatt. A kétféle motiváció, az üzleti és a társadalmi viszonyát átjárásként érdemes szemlélni, nem pedig elhatárolódásként.¹⁴ A lakáspropaganda sokféle fórumának, csatornájának e kettéválasztást hanyagoló tárgyalása jelen írásban éppen a világos és éles határvonalak nemlétét kívánja visszatükrözni.

A változás robbanásszerűen jelentkezett az 1920-as évek második felétől, illetve az évtized végétől. Szinte a semmiből, gyors egymásutánban jelentek meg újfajta csatornák, amelyekeken keresztül a lakhatással kapcsolatos, korszerűnek tekintett nézetek, ismeretek és képzetek áramlottak az érintett szakmák és a lakosság felé. Ez volt az első olyan időszak, amikor lakhatásra vonatkozó építészeti ismereteket kezdtek közvetíteni a lakosság felé. S ebben az időszakban formálódtak ki az alapjai annak a mentális eszköztárnak, amely azután a 20. században és a 21. század elején is meghatározza a lakásról való gondolkodásunk kereteit. Így lakhatásunk történetiségének és mai körülményeinek megértéséhez alapvető szükség van lakhatási képzeink e korszakbeli formálódásának feltárására, mind tartalmuk mi-
benlétét és gyökereit, mind pedig a terjedésük csatornáit, a kép-

politikai vagy esztétikai alapon leírhatónak Gert Kähler az 1920-as évek német lakásépítéséről és lakhatási gondolkodásáról készített szintézisében: GERT KÄHLER: Nicht nur Neues Bauen! I. m. Erőteljesen hangsúlyozza az úgymond modern és a konzervatív építészet szembeállításá helyett a lakásról való korabeli gondolkodásmódok minden hasonló, egyértelműnek szánt kategóriát átmetsző, sokféle felállást alkotó jellegét (például véleménye szerint a lakás funkcionalista felfogása sem azonos a modern építészettel), valamint a „modern építészet” lakásépítésben megvalósuló csekély súlyát, szemben az építészettörténet részéről élvezett kitüntetett figyelemmel.

¹⁴ Nehezen vizsgálható kérdés, hogy a korszak hétköznapi embere tett-e különbséget közöttük.

zetek áramlását biztosító intézményeket illetően.¹⁵ A lakásokról való hétköznapi, laikus gondolkodás elemeinek és rendszerének ugyanúgy megvan a maga történetisége, mint a professzionális eszköztárnak. Verbális és vizuális minták határozzák meg, miként észleljük a lakóteret, hogyan írjuk vagy rajzoljuk le azt, milyen igényeket, elvárásokat támasztunk vele szemben, és hogy egészében véve milyen attitűddel közelítünk a lakásokhoz: képesek vagyunk-e kritikával, elemzően szemlélni azokat, érzékelve történetileg kialakult jellegüket, vagy nem látjuk kulturálisan, társadalmilag konstruált mivoltukat, és passzívan alárendelődünk annak, amit eleve adottnak vélünk.

A lakásokat mint épített formákat érintő köznapi ismeretek formálódásában a professzionális és a laikus képzetek közötti interakciók működése alapvető kérdés. Ennek kiterjedtsége és tartalma mellett külön jelenségegyüttesként tekinthetünk a lakhatással kapcsolatos építészeti ismeretek laikusokhoz való eljuttatásának, illetve eljuttatásának módozataira, csatornáira. Bár az ismeretek közvetítésének voltak első világháború előtti előzményei, mind a szakmai fórumokat, mind pedig a laikusok felé való áramoltatást érintően a két világháború között következett be a kibontakozás. Sőt, miután a lakhatást érintő építészeti ismeretek laikusokhoz történő eljuttatása új célkitűzésként jelentkezett, új intézményes keretekre volt szüksége.

Jelen tanulmány célja annak feltérképezése, miként, milyen elemekből alakult ki eleve összetett, sokrétű rendszerként ennek a hatásnak az intézményi struktúrája. Mivel az építészeti ismeretek történetiségének kérdését a hétköznapiság felől közelíti meg, így nem a lakhatással kapcsolatos professzionális építészeti ismeretek történeti alakulására fókuszál – mellőzve az építész-képzés, vagy az építészeti ankétok, viták gyakorlatát –, hanem azokra a csatornákra, amelyeken keresztül a lakásépítést érintő építészeti képzetek a lakosság felé áramlottak. Olyan fórumokat vesz sorra, mint a sajtó – szaklapok és napilapok –, az újságoktól függetlenül is létező reklám, a kiállítás, a tanácsadó irodák,

¹⁵ Az utóbbi évtizedekben megindult kutatásokhoz az áttekintés igénye nélkül Bódy Zsombor, Ferkai András, Branczik Márta és Keller Márkus, valamint Valló Judit munkáira utalhatunk.

valamint az ismeretterjesztő kiadványok. Míg a korabeli lapok és a lakásépítési könyvek nagyrészt ma is elérhetőek – bár talán éppen e kiadványok gyakorlati irányultsága az oka annak, hogy könyvtári gyűjteményekbe nem feltétlenül kerültek be –, a lakásreklám és a lakáskiállítás efemer műfajnak mondható, amely funkciója megszűnésével elenyészik, s ma már csak közvetetten, leginkább a korabeli sajtóhírekből ragadható meg. Még ha tartalmukban valamennyire igen, látványukban azonban alig rekonstruálhatók, ahogy korabeli befogadásuk, azaz a lakosság építészeti nevelésének eredményessége is lényegében megfoghatatlan a történeti kutatás módszereivel. Számbavételükre ugyanakkor e korlátok tudatában is vállalkozhatunk, adott esetben nemcsak könyvtári állományokra hagyatkozva, hanem ritka esetként levéltárba került építészirattár éppen ezen illékony műfajok nyomait is megőrző dokumentumaira is támaszkodva.

A sajtó által teremtett csatornák: a tanácsadástól a lakásépítési akciókig

Az építészeti szaklapok az 1890-es évek vége óta már Magyarországon is bemutatottak újonnan elkészült vagy még csak tervekben létező lakóépületeket. Elsőként az *Építő Ipar*, majd utóbb *Építő Ipar – Építő Művészet* címet viselő művészeti és műszaki hetilap tett közzé a lapjain középületek mellett lakóházakat is, fotókkal és tervrajzokkal mutatva be azokat.¹⁶ Az 1877-ben műszaki hetilapként induló kiadvány az 1890-es években alakította ki ezt a publikációs gyakorlatát, amit az 1900-as és az 1910-es években változatlanul folytatott. Hatósági és magán lakásépítkezések eredményeit egyaránt bemutatta, hol csak képeket közölve, hol pedig magyarázó szöveggel is kísérve a fotó-

¹⁶Az 1892-ben induló és 1905-ben megszűnt *Építészeti Szemlé*ben ez a gyakorlat nem alakult ki, fennállása során nem közölt lakóépület-ismertetéseket. Egyedül 1904-ben tett kísérletet erre, ebben az évben egy budapesti villát és egy bérpalotát mutatva be leírással és fotókkal. Emellett csak 1898-ban közölte családi házak homlokzati tervét a Nagycice és Mátyásföld mellett tervezett középosztályi családi házas városnegyed tárgyalásához kapcsolódóan.

kat, alaprajzokat, homlokzati terveket és metszeteket. Az ilyen típusú publikációk az 1920-as években eltűntek a lapból, ami azután 1932-ben meg is szűnt.

Az 1903-ban alapított *Magyar Pályázatok* (1907-től *Magyar Építőművészet*), mint a hazai építészet első szakfolyóirata kifejezetten azzal a céllal indult, hogy a tervpályázatok anyagának részeként döntően veszendőbe menő pályaműveket publikáljon, ezáltal tartósan hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá tegye azokat, oly módon, hogy magukat a terveket a pályázati kontextusukban, azaz a pályázati feltételek és a bírálati jegyzőkönyv közreadásával közli.¹⁷ Ennek a szerkesztői koncepciónak eleget téve a lap a kezdetektől publikálta lakóépületek pályázati tervanyagát is – elsőként Lyka Károly lapja, a *Művészet* által meghirdetett *Kis családi lakóház* pályázat anyagát –,¹⁸ amit pár év múlva már tervpályázatoktól függetlenül is különböző típusú lakóházak (bérházak és villák) homlokzati és enteriőrfotók, homlokzati és látványtervek, alaprajzok, valamint szöveges leírás révén való bemutatása követett. Az 1910-es évektől azonban ezek a prezentációk döntően már csak homlokzati és enteriőrfotók közlésére korlátozódtak, alaprajzok és szöveges magyarázat nélkül, így csak a házak külső megjelenése és stílusa kapott szerepet.¹⁹ Változás az 1920-as évek közepén, a háború után néhány évig szünetelő folyóirat újraindulásával következett be. A lap újból elkezdte közölni az ekkortájt feléledő állami és fővárosi lakásépítés tervpályázatainak, illetve eredményeinek anyagát, a fotók, helyszínrajzok, alaprajzok és látványtervek mellett a bírálati anyaggal, illetve leíró-magyarázó szöveggel együtt.

Ilyen előzmények után az 1928-ban a modern építészet mellett elköteleződő *Tér és Forma* már bejáratos pályán haladhatott a *Magyar Építőművészet* mellett.²⁰ Igaz, csak 1930-tól kezdve jelentek meg lapjain azok a fotók és alaprajzi ábrák, amelyek egy-

¹⁷ Szerkesztői előszó. *Magyar Pályázatok*, 1903/1. 1.

¹⁸ A *Művészet* „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2–14.

¹⁹ A bemutatás egyik típusa korábban is csak fotókból állt, tervek és szöveges leírás nélkül.

²⁰ Pontosabban a lap 1926-ban indult, két évig a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként jelent meg, majd 1928-ban vált önállóvá.

egy új lakóépület építészeti megismertetését szolgálták. S igazán csak az 1932-es évfolyamtól vált bevetté, hogy a lap nagyobb mennyiségben és rendszeresen mutasson be új lakóházakat fotókkal és alaprajzokkal, egyúttal a családi házak és villák addigi dominanciáját a többlakásos villák és bérházak nagyobb arányú prezentálásával egyenlítőre ki. Bár 1928-ban olvasói sürgetésre a lap készített egy összeállítást *Pesti bérházak* címmel,²¹ amelyben a kínálat jellege folytán még nem az általa példamutatónak tartott új lakóépületeket tudta bemutatni, utána azonban csak 1931-ben jelent meg újra önálló témaként a bérházépítés legfrissebb termése, hogy a következő években a családi házak mellett visszatérően önálló csoportot alkosson az új lakóházakat megmutató cikkeken belül, az egyes számokban szórton is közölt fotók és alaprajzok mellett. A döntően fővárosi új bérházak bemutatása – azok építészeti nivójával kapcsolatos fenntartások miatt – állandó mérlegelés tárgyát képezte a szerkesztőségben. Bár a bérházépítés kérdését kiemelten fontosnak tartották, a tényleges termés nagyrészt nem érte el a lap által mércének tekintett színvonalat, így a viszonylag kis terjedelmű lap számára megfontolandó volt, közöljék-e azokat egyáltalán – legalább kritikai, nevelő céllal.²² Mindenesetre az új lapnak köszönhetően a lakóházak építészeti bemutatása a már megszokott eszközökkel – fotókkal, tervrajzokkal és időnként szöveges leírással – meghatározódott, az épületfotók terén pedig új utat is nyitott.²³ Bierbauer Virgil eredeti szerkesztői elképzelése az volt, hogy az ábrák, illetve fotók mellett szöveges leírást is ad a kiválasztott lakóépületekhez, de idővel ezt értelmetlennek ítélve felhagyott vele,

²¹ *Tér és Forma*, 1928/7. 6–22.

²² A bérházak közlését érintő szerkesztői megfontolásokhoz lásd Pesti bérházak. *Tér és Forma*, 1928/7. 21. valamint BIERBAUER Virgil: Új bérházak. *Tér és Forma*, 1934/7. 286–291.

²³ „[...] a fénykép a két világháború közötti években vált az építészeti propaganda elválaszthatatlan részévé.” Cs. PLANK Ibolya–HAJDÚ Virág–RITÓOK Pál: *Fény és forma. Modern építészet és fotó 1927–1950. Light and Form. Modern Architecture and Photography 1927–1950*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2003. 10. – A *Tér és Forma* az épületfotózás terén az 1930-as években kibontakozó stílusváltásnak, a modernizmus jegyében kialakuló épületfotóknak adott teret, lásd Cs. PLANK Ibolya: *Fotó – építő – művészet*. In: Cs. PLANK Ibolya–HAJDÚ Virág–RITÓOK Pál: I. m. 55–58.

így a házakat bemutató képek egy-egy cikk szövegközi helyeire kerültek be sok esetben.²⁴ A családi házak és villák domináns szerepe azonban töretlenül megmaradt az évek során.

Az 1933 áprilisában indított és mindössze három évfolyamot megért, 1935-ben megszűnő szaklap, az *Építőmunka* a szakemberek mellett a laikusok tájékoztatását is feladatának tekintette. A korszerű lakhatás elvei mellett elkötelezett cikkeken kívül rendszeresen közölt alaprajzokat, döntően családi házak építéséhez, de a korszerűtlenné vált régi bérházak, illetve bérlakások modernizálásának problémájához, valamint a korszerű lakásberendezéshez is. Ezenkívül e lapban is megjelentek az újonnan épült lakóházakat fotókkal, alaprajzokkal és leírással bemutató cikkek. Az új lakhatási eszmékben rejlő lehetőségek kiaknázásába ugyanakkor napilapok is bekapcsolódtak az 1920-as évektől. A lakáskérdés szociálpolitikai problémaként a korábbi évtizedekben is folyamatosan jelen volt a napisajtóban, a lakhatás tárgyalása azonban most új irányt vett. Megjelentek azok a cikkek, amelyek a lakástémát már nemcsak a háborús kötött lakásgazdálkodást meghatározó új lakásügyi jogszabályok és hatósági intézkedések, valamint építési botrányok és perek kapcsán vették elő, hanem amelyek egy-egy új budapesti lakóház felépülését is hírként kezelték, a családirház-építést pedig nemcsak szociálpolitikai, hanem építészeti szempontból is tárgyalták, az üzleti reklámot a népszerűsítő, nevelő célú propagandával ötvözve. Mindebben a többiekhez képest tudatos szerepvállalásával hosszabb távon egyetlen napilap járt elől: a *Magyarország*, amely cikksorozatokban, majd külön rovatban közölt írásokat mind a családirház-, mind pedig a társasházépítés vonatkozásában.

Az olvasóközönségként a keresztény középosztályt megcélzó, 1920 végén induló jobboldali *Magyarországban* a lakáskérdés mint szociális probléma kezdettől fogva intenzíven tárgyalt téma volt. A korabeli közélet aktuális problémáinak megfelelően lakásügyi tematikáját a tisztviselői társasházkérdés uralta az 1920-as években, s csak 1929-ben kezdtek megjelenni azok a

²⁴ [BIERBAUER Virgil]: Az építész és a sajtó – Pro Domo. *Tér és Forma*, 1932/11. 363.

cikkek, amelyek társasházépítő vállalkozások építkezéseire hívták fel a figyelmet. A lakhatás iránti kiemelt érdeklődése azután egyedülálló módon egy lakásépítési rovat indításához vezetett 1931 tavaszán *Hogyan építkezzünk?* címmel, ide koncentrálván a saját tulajdonú otthon, azaz a társasház- és családház-építéssel kapcsolatos tájékoztató, felvilágosító célú írásokat.²⁵ A rovatban az öröklakás-vásárlás és a családház-építés kérdését a parcellázásoktól, telekvásárlástól kezdve a házak felépítéséig és a lakások megvételéig tárgyaló cikkeket heti rendszerességgel, vasárnaponként adták közre, s ezek mellett minden alkalommal jelentek meg tervrajzokkal, alaprajzi ábrákkal kísért lakóház-bemutatók is. Ily módon a lap lakásépítési rovata révén felvállalt küldetése nemcsak hogy fórumot biztosított a lakásépítési kérdések laikus és szakmai tárgyalására, hanem egyúttal az igények, elvárások formálásában is szerepet játszott. A cikkek közzététele mellett az újság egy családház-tervezési akciót is elindított 1931 nyarán a középosztály számára, amelynek keretében a beérkező olvasói igényekre vártak a vállalkozóktól építési ajánlatokat.²⁶ Az olvasók a lap által összeállított kérdőív kitöltésével jelentkezhetek családház-építési igényeikkel a szerkesztőségben, ahol egyúttal az ezen igényekre válaszoló pályázatokat is fogadták, és egy építészmérnökökből álló tanács elé bocsátották. A jelentkezőknek a legolcsóbb és legmegbízhatóbb ajánlatot javasolták, de a többi ajánlatot is elküldték nekik.²⁷ Egyes eseteket és terveket pedig cikkek formájában is bemutattak. A nyilvános versenytárgyalási akció 1931 szeptemberétől további intézményesült formát is öltött, amikor is a lap az olvasók részéről tapasztalt nagy érdeklődésre tekintettel létrehozta Építési Tanácsadó Irodáját.²⁸

²⁵ A rovat 1931. március 29-én jelent meg először a lapban, lásd *Magyarság*, 1931. március 29. Vasárnapi melléklet, IX.

²⁶ A Magyarság nyilvános versenytárgyalása családi házak építésére. *Magyarság*, 1931. június 21. 27.

²⁷ Az eljárás menetének leírását lásd A Magyarság nyilvános versenytárgyalása családi házak építésére. *Magyarság*, 1931. június 21. 27.

²⁸ A Magyarság Építési Tanácsadó Irodája. *Magyarság*, 1931. augusztus 30. 23.; A Magyarság Építési Tanácsadó Irodája. *Magyarság*, 1931. szeptember 6. 22.

Az iroda szakemberek részvételével adott ingyenes tanácsot az olvasóknak építkezési és ingatlan-adásvételi ügyekben.

A *Magyarsághoz* képest egy hónappal később, 1931. május 10-i számában egy másik napilap, az *Újság* is elindította saját lakásépítési rovatát *Az én házam* címmel, azzal a célkitűzéssel, hogy ezentúl minden vasárnapi számban jelentkezzenek vele.²⁹ A lap szándéka a rovattal korlátozottabb volt, mint a *Magyarságé*, s kizárólag a családház-építésre irányult a figyelem: „Ma, amikor minden embernek egyetlen vágya, hogy az »én házam az én váram« elvét követve hozzájuthasson egy kis kertes tuzskulánumphoz, hogy abban messze a főváros körengetegétől és megszabadulva »a délelőtt 10 óráig szabad takarítani« elvétől, a saját maga ura, sőt háziura lehessen: az a kérdés, amelyet »Az én házam« tárgyal, elsőrangú fontosságú.”³⁰ A saját tervpályázati akcióját csak egy hónappal később elindító *Magyarságot* megelőzve az volt a szerkesztőség elgondolása, hogy június 30-i határidővel díjazás ellenében tervpályázatot ír ki budapesti vagy Budapest környéki családi házakra, több kategóriában: egyszobás, konyhával és vécével ellátott, de fürdőszoba nélküli házra, valamint két-, három- és négyosztós, minden mellékhelyiséggel felszerelt házakra. A lakhatási problémák megoldását kívánták előrelendíteni azzal, hogy az anyagi okok miatt a családház-építésbe belevágó lakosok számára segítséget nyújtsanak: „Az *Újság*, mint eddig mindig a legnehezebb viszonyok között is, most is a legnagyobb áldozatkészséggel siet, hogy elsőnek indítson erőteljes akciót a saját ház megvalósítására. Nagyszabású pályázatunkkal egyrészt fel akarjuk kelteni az országos érdeklődést a kérdés iránt, másrészt pedig sok-sok háztervet akarunk olvasóinknak bemutatni, hogy mindenki kiválaszthassa a neki megfelelő házat, amelyet anyagi eszközeinek keretein belül meg tudjon építeni.”³¹ A rovat a beérkezett pályaműveket mutatta be,

²⁹ *Az én házam*. Az *Újság* családház tervpályázata. *Újság*, 1931. május 10. 13.; Az *Újság* nagy tervpályázata családi házak építésére. *Újság*, 1931. május 10. 49–50.

³⁰ *Az én házam*. Az *Újság* családház tervpályázata. *Újság*, 1931. május 10. 13.

³¹ Uo.

és arra készültek, hogy az olvasók és egy szakértő zsűri által kiválasztott műveket díszalbumban adják majd közre.³² A rovatban hónapokon keresztül publikálták a beérkezett látványterveket és alaprajzokat, s tették közzé a családiház-építéssel kapcsolatos szerkesztőségi levelezést, egészen szeptember közepéig, amikor is a napilapok terjedelmét korlátozó rendelet miatt kénytelenek voltak beszüntetni azt. Bár ezt csak átmeneti időszaknak gondolták, utóbb ez véglegesnek bizonyult, a rovat nem éledt újra.³³ Az év során viszont még azt is megszervezték, hogy az Őszi Lakberendezési Vásáron a szerkesztőség külön pavilonban mutassa be a beérkezett terveket, azzal a céllal, hogy „ezt az alkalmat is megragadja a családiház-építés minél szélesebb körű propagálására és arra, hogy a családiház-építető közönség tudatába belevigyük azt, hogy hivatásos tervező tervei szerint csak szakképzett és jogosított építőiparossal építtessen”.³⁴

Sajátos módon kapcsolódott be ebbe a tendenciába képes irodalmi hetilapként az *Új Idők*. Bár esetében szó sem volt építészeti irányultságról,³⁵ 1930 tavaszán a kiadóhivatal elhatározta, hogy a munkanélküliség enyhítésére házépítési akciót indít azzal a szlogennel, hogy „a magyar úri családok lapja ismét kifogástalanul szép otthont ad egy magyar családnak”.³⁶ Az elképzelés egy rózsadombi villasor kialakítása volt, amit „az Új Idők kertvárosaként” reklámoztak.³⁷ Úgy tervezték, hogy évente felépítenek egy családi házat, és azokat egy e célból felállított bizottság által az előfizetők közül kiválasztott személyeknek ajándékozzák. A II., Törökvésvi út 7/b szám alatti telken felépítendő első

³² Az Ujság nagy tervpályázata családi házak építésére. *Ujság*, 1931. május 10. 50. A rovat augusztus végén is emlegette az album tervezett kiadását („Az én házam” az őszi lakberendezési vásáron. *Ujság*, 1931. augusztus 30. 31.), arra vonatkozóan azonban, hogy ténylegesen megszületett-e, nincs információnk.

³³ Az én házam. *Ujság*, 1931. szeptember 20. 9.

³⁴ „Az én házam” az őszi lakberendezési vásáron. *Ujság*, 1931. augusztus 30. 31.

³⁵ Bár időnként közölt írásokat a lakásépítés, illetve általában a lakhatás témájában is, mint például Ruzitska Mária: Az új lakás. *Új Idők*, 1926/5. 140–142. Az 1920-as évek közepétől az 1930-as évek közepéig visszatérően közölte a lap Toroczkai Wigand Ede lakásépítési témájú írásait és családiház-terveit.

³⁶ Bokréta-ünnep. *Új Idők*, 1932/25. 764.

³⁷ *Új Idők*, 1932/26. 792.

ajándékvillára 1930. szeptember 16-án hirdették ki a pályázatot, elkészültét 1931 őszére tervezték. Miután a villa Jókai-ház néven 1931 szeptemberére valóban készen állt, arról tájékoztatták az előfizetőket, hogy a kiadóhivatal által október 1-ig kiküldött ügynevezett részvételi jeggyel jogosulttá váltak a villa elnyerésére. A döntést rövidesen meg is hozták, és október végén átadták a házat új tulajdonosának. Az eredeti elképzelésnek megfelelően 1932 második felében nekifogtak a következő ajándékvilla építésének is. A Herczeg-házat ugyanazon a telken, ugyanazon terv szerint építették, mint az első villát. Úgy tervezték, hogy november folyamán át is adják a házat új tulajdonosának. Az első ajándékháztól eltérően azonban erről már nem számolt be a lap.³⁸ Sőt a családi házak építése sem folytatódott, a villasor, illetve a kertváros nem formálódott tovább. Az akció viszont határozottan a társasház és a családi ház körül kikristályosodó, a középosztály lakásproblémáit érintő lakhatásdiskurzusból táplálkozott.³⁹ A pályaművek közzététele a lapban alaprajzok és homlokzati tervek, majd a győztes terv makettjének és a megépült ház fényképeinek formájában,⁴⁰ illetve az elsőként felépült ház győztes pályatervéről a laptulajdonos részvénytársaság által kiadott és az előfizetőknek eljuttatott képeslap a lakáspropaganda eszköztárába illeszkedett.

Pár évvel később egy másik napilap, a *Pesti Hírlap* is hasonló akcióba kezdett: ajándékvillát építtetett, amit az előfizetőinek meghirdetett rejtvénypályázat jutalmaként sorsolt ki.⁴¹ A lakóház már építés alatt állt, amikor 1933. december közepén a lap hírül adta a nyereményjátékot, de csak 1934 februárjában tette közzé magát a rejtvénypályázatot, az eredményhirdetésre pedig április

³⁸ A telekkönyvi bejegyzések szerint a tulajdonjog átruházására ajándékozási szerződés útján csak 1934 szeptemberében, illetve 1935 júniusában került sor. (BFL XV.37.d Budapesti telekkönyvi betétek. DJP [Duna jobb part] 19148. [15382/16. hrsz.]

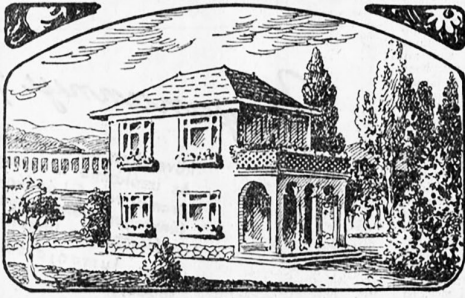
³⁹ Egy harmadik nagy témát a vikendházépítés képezte, ez azonban nem tartozott a lakhatási problémák körébe.

⁴⁰ *Új Idők*, 1930/27–52. 567–568., 600–601., 627., 630., 666–667., 700–701., 735.; *Új Idők*, 1931/1–27. 77., 793.; *Új Idők*, 1931/39. Címlap; *Új Idők*, 1932/1–26. 764.; *Új Idők*, 1932/27–52. 357.

⁴¹ N. Kósa Judit: Lutrin nyert kényelem. *Népszabadság*, 2011. október 15. 10–11.

PÁRATLAN JUBILEUMI AJÁNDÉKAINK

BUDAI VILLA
Fészek-utca 4. sz.
Ez a gyönyörű modern, adómentes, négyszobás villa nemcsak pompás családi otthon, hanem mindenkor pénzéérté, nagyértékű vagyontárgy

MŰVÉSZI EREDETI FESTMÉNYEK
Husz díj: 20 gyönyörű eredeti magyar olajfestmény (bekeretve).
100.000 PENGŐ
bolti áru könyv. Ezer díj: egy-egy díj száz - száz pengő értékű

AZ ONE IS LEHET bármely ajándéktárgy. Egyetlen feltétel: úgy a jelenlegi régi, valamint a most belepő új előfizetők a jutalmak odaítélése időpontjáig előfizetők jogszékében kell szerepelnie. A jutalmak kiosztását még ez évben kezdjük meg.

1. kép. A kútvölgyi Fészek utca 4. szám alatti villa reklámja. *Pesti Hírlap*, 1933. december 17.

elején került sor.⁴² Majd az akciót megismételve 1935 karácsonyán a lap ugyanezen keretek között újból nyereményjátékot hirdetett, 1936 tavaszán sorsolva ki a szomszédos telken felépített második házat.⁴³ A Fészek utca 4. és 6. szám alatti kútvölgyi villák felépítése és odaajándékozása mögött azonban nem állt az *Új Idők*hez hasonló koncepció. Az *Új Idők*nek a kertváros-gondolatban gyökerező nagyívű elgondolása egy villanegyed kialakításáról a *Pesti Hírlap* akciójában csak halvány visszhangként jelent meg a villa műfajában, és az ajándékházak terveit sem adták közre. Az elsőként kisorsolni tervezett villáról megjelent

⁴² Az akció hírül adására 1933. december 17-én került sor, lásd *Pesti Hírlap*, 1933. december 17. 4. Az előfizetői nyereményjátékban való részvételhez a megfejtendő rejtvényt 1934. február 18-án tették közzé (A *Pesti Hírlap* páratlanul nagy jutalomakciója második csoportjának rejtvény pályázata. *Pesti Hírlap*, 1934. február 18. 3.), az eredményt pedig április 8-án hirdették ki (LÁSZLÓ Aladár: A *Pesti Hírlap* nagy jutalomakciója. *Pesti Hírlap*, 1934. április 8. 7–8.) A nyerteseket kihirdető cikk mellett külön írásban is bemutatták a villát megkapó családot, lásd A Bujárszky-család átvette a *Pesti Hírlap* ajándék-villáját. *Pesti Hírlap*, 1934. április 15. 5.

⁴³ *Pesti Hírlap*, 1935. december 25. 6.; A *Pesti Hírlap* páratlanul nagy jutalomakciója második csoportjának rejtvény pályázata. *Pesti Hírlap*, 1936. április 12. 4.; LÁSZLÓ Aladár: A *Pesti Hírlap* nagy jutalomakciója. *Pesti Hírlap*, 1936. május 31. 11–12.

ugyan egy látványterven alapuló reklámkép a lapban,⁴⁴ alaprajzot azonban nem közöltek, ahogy a második villáról már látványtervet sem⁴⁵ (1. kép). Ily módon az akció építészeti kontextusa lényegében hiányzott, nem ágyazódott be a lakhatási diskurzusba.

Egy új műfaj születése: a lakásreklám megjelenése a lakásépítésben

A lakáshirdetés műfaja már évtizedek óta létezett Budapesten a bérházbeli lakások bérbeadását szolgálva. Az öröklakások terjedésével azonban a lakások hirdetése új tartalmat kapott, mivel a bérlakásokhoz képest egészen más értékesítési gyakorlatot kívántak meg a társasházi lakások. Az egyéni megrendelésre készülő családi házhoz, illetve villához képest a vállalkozók által nagyobb tömegben épített és immáron külön tulajdonként megszerelhető lakások eladásához piaci eszközökre volt szükség. A fordulópontot a társasházi törvény megalkotása jelentette 1924-ben (1924. évi XII. tc.), amely lehetővé tette az egyes lakások külön-külön való telekkönyvi bekebelezését, így módon bevezetve a mai értelemben vett, a közös tulajdonú részek mellett a lakások mint albetétek egyenként telekkönyvezett tulajdonából álló társasházat. Szövetkezeti alapon ugyan kis számban már a 20. század első évtizedétől kezdve épültek Budapesten társasházak, az új tulajdonjogi formát bevezető és ezzel a világháború miatt leállt lakásépítést a magánépítkezés ösztönzésével újraindítani szándékozó társasházi törvény megszületésével azonban társasház-építési konjunktúra alakult ki.

⁴⁴ *Pesti Hírlap*, 1933. december 17. 4. Minden bizonnyal ugyanezt a látványtervet használták a lap újszerű reklámjában is, amelyen szintén közölték – színesben – a villa képét: „Már előhózzák a lap újszerű reklámját és nézegetik a villa színes rajzát.” (LÁSZLÓ Aladár: I. m. 1934. április 8. 8.)

⁴⁵ A két villáról csak leírást adtak, lásd Látogatás a Fészek-utcában egy épülő boldog „fészeknél”. *Pesti Hírlap*, 1933. november 26. 3.; Látogatás a Fészek-utca 6. sz. alatt a Pesti Hírlap épülő budai villájában. *Pesti Hírlap*, 1936. május 3. 5. Az első villa kisorsolása után a *Képes Pesti Hírlap*ban két fotó is megjelent a villáról és annak új tulajdonosáról, lásd A Pesti Hírlap budai villája és a villa nyertese. *Képes Pesti Hírlap*, 1934. április 15. [3.]

A piaci terméket itt már nem egy-egy bérház jelentette, hanem egy-egy öröklakás, alkalmazkodva a lakásba hagyományosan befektető középosztályi tőke összezsugorodásához. Átalakult a társasházak szervezése és építése is: a főszerepet a lakásépítő vállalkozások vették át, s velük együtt megjelent a lakásreklám műfaja is. A társasházak szervezésének, illetve a lakások értékesítésének szerves részévé váltak azok a brosúrák, amelyek a célközönséget megszólítva tartalmazták a ház és a környék bemutatását, a ház lakáskínálatának leírását, látványtervekkel, alaprajzokkal, valamint a makett vagy esetleg a már felépült ház fotóival illusztrálva. Ezek a reklámkiadványok nemcsak vizuálisan mutatták be az adott házat, hanem leírást is adtak, amely a konkrét házon keresztül a társasház fogalmának diszkurzív megteremtéséhez is hozzájárultak.⁴⁶

A társasházépítést megelőzően erre a fajta lakásreklámra nem volt szükség: a többlakásos házak építése és értékesítése nem igényelte a potenciális vásárlói kört megcélzó reklám eszközeit. A fővárosi lakóházak döntően megrendelésre épültek, egy üres vagy egy lebontandó, esetleg átalakítandó házzal beépített telek megvétele nyomán, a telektulajdonos mint építető felkérésére. Ennek az időszaknak volt jellemző értékesítési módja a háztulajdonos általi eladás, illetve az ingatlanközvetítő ügynökök bevonása. Mindkét esetben a napilapok apróhirdetési rovatában jelentek meg az eladásra váró bérházak. S ugyanitt tették közzé a közvetlenül az első világháború előtt és az első háborús évek alatt megalakult, bérházak építésére és értékesítésére specializálódó újfajta részvénytársaságok is a hirdetéseiket.⁴⁷ Miután itt a bérház már nem egyedi megrendelésre épült, hanem egy ingat-

⁴⁶ Például a Centrum Szövetkezet által készített nyolcoldalas brosúra a XI., Eszék utca 13–15. szám alatt épülő társasházáról: OSZK, Plakát- és Kinyomtatványtár. 1928/9. Építészet-téma. „Turánudvar” Társasház-szövetkezet prospektusa, 1929. január.

⁴⁷ E típust képviselte az 1911-ben megalakult Székesfővárosi Lágymányosi Bérházépítő és Értékesítő Rt.; az 1914-es Mester utcai Bérházépítő Rt. és a Mozdony utcai Bérházépítő Rt.; valamint az 1915-ös Alpár utcai Bérházépítő Rt. Bár egy részük egyetlen ház felépítésére alakult, más része viszont általában is tervezte a bérházépítésben, -kezelésben és -értékesítésben való részvételét. Erre a cégalapítási hullámra reflektált: A házépítő társaságok tevékenysége. *Pesti Napló*, 1910. november 15. 22.

lanfejlesztő fektetett be tőkét a telekvásárlásba és az azon való lakóházépítésbe, a saját finanszírozásában felépült lakóházat már készen értékesítve, ez a beruházási forma már igényelhetette volna a reklámot. Reklámprospektusokat azonban ez a lakóházépítési forma sem termelt ki, s ezek a kísérletek egyelőre sikertelennek bizonyultak.⁴⁸ Maguk a bérlakások is hirdetések útján kerültek forgalomba, részben a napilapokban közzétett apróhirdetések, részben a kapualjakban kifüggesztett hirdetőcédulák révén.

A reklámcélra használható vizuális eszközök meglehetősen szegényesek voltak. A lakóházak – legyen szó akár soklakásos házról vagy családi házról, villáról – cizellált képi ábrázolásának sem hagyománya, sem kidolgozott eszköztára nem állt rendelkezésre Magyarországon a társasházépítésre specializálódó vállalkozások 1925 utáni felbukkanásakor, sem az építészet, sem a szociálpolitika terén.⁴⁹ Az építészek és építési vállalkozók használtak ugyan mintakönyveket az üzletkötéshez,⁵⁰ ezek azonban távol álltak azoktól a típuskatalógusoktól, mint amilyenek például az amerikai családi házak piacán voltak forgalomban a két világháború között is.⁵¹ Ezek az amerikai típuskatalógusok ter-

⁴⁸ Üzleti sikertelenségeikre utalt a következő cikk: Házépítő társaságok vesztesége. *Pesti Napló*, 1915. február 10. 13.

⁴⁹ A francia építészet, szociálpolitika és lakásreform-mozgalom 19. század végén és 20. század elején a lakhatás témakörében használt vizuális eszköztárhoz tartozó képanyagot lásd Marie-Jeanne DUMONT: *Le logement social à Paris 1850–1930. Les habitations à bon marché* [A szociális lakás Párizsban 1850–1930. A HBM-ek.] Liège, Mardaga, 1991.

⁵⁰ Mintakönyvek, illetve mintalapok használatára utalnak: A Művészet „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2.; MÜLLER PÁL: Tér és Forma. (Ismertetés.) *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1928/31–32. (1928. augusztus 5.) 206. Az építészeti mintakönyveknek a 18. század közepe és a 20. század eleje közötti európai használatához lásd DERY Attila–MERÉNYI Ferenc: *Európai építészet 1750–1918. A polgárosodó Európa építésze a 18. század közepétől az első világháborúig*. Terc Kiadó, Budapest, 2004. 316–319.

⁵¹ Ezúton is köszönöm Takács Bálintnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a kiadványokra. A katalógusok az amerikai csomagküldő kereskedelem szervezését képezték, ami a családi házakra is kiterjedt. Alapját az Egyesült Államokban és Kanadában a 20. század első felében elterjedt és népszerű, előregyártott elemekből összeállítható ház jelentette (többek között kit house, mill-cut house, mail order home megnevezés alatt). Az Aladdin Company 1908 és 1954 között évente kiadta családirház-katalógusát, amivel nem állt egyedül az amerikai piacon. Éves katalógusaikat lásd <https://www.cmich.edu/library/>

mékkatalógusként funkcionáltak, a megvásárolható családház-típusokat társadalmi-kulturális önmeghatározást is sugalló szöveges leírással, külső és belső fotókkal, alaprajzzal, valamint berendezési mintával mutatva be. A mintakönyvektől eltérően mint tömeghasználatra szánt reklámkiadványok verbális és vizuális hatásokkal egyszerre igyekeztek befolyásolni a fogyasztókat.

A nem annyira üzleti, mint inkább propagandacélú reklám által használt képi ábrázolás első példái a korai budapesti társasházak felépülésével jelentek meg. Az első budapesti szövetkezeti házakat létrehozó Országos Tisztviselő Szövetség Aréna úti szövetkezeti házáról képes postai levelezőlap készült.⁵² A ház felépülését azonban nem követte szélesebb propaganda, ahogy a szövetség többi társasházáét sem. Az első világháború előtti társasházépítő szövetkezeti mozgalom a maga egészében nem épült be a korabeli építészeti diskurzusba, az újonnan felépült társasházakról nem jelentek meg építészeti írások. S bár a szociálpolitikai írások reflektáltak a társasházmozgalom megjelenésére, a vizuális megjelenítéssel azok nem foglalkoztak. Reklámra pedig nem volt szükség ebben az időszakban, miután a társasházépítés még a szövetkezeti mozgalomba ágyazódott, a tagtoborzás pedig a középosztályi életvitel szerves összetevőjét képező egyesületi életre, valamint a foglalkozás-, illetve hivatásbeli személyes kapcsolattrendszer bevett csatornáira épült, s nem az üzleti reklámra: „A társasházépítő köztisztviselők rendszerint egy hivatalban vannak alkalmazva, ezt a tömörülést jóbarátok és vérrokonok családjai egészítik ki, úgy hogy egy társasházhoz szükséges létszámot aránylag nem nehéz összehozni.”⁵³

clarke/ResearchResources/Michigan_Material_Local/Bay_City_Aladdin_Co/Catalogs/Pages/default.aspx (Letöltve: 2021. 01. 28.). Számos cég dolgozott hasonló árukatalógussal, ami az ilyen típusú kereskedelem bevett reklámműfaját alkotta. A témához lásd Daniel D. REIFF: *Houses from Books. Treatises, Pattern Books, and Catalogs in American Architecture, 1738–1950: A History and Guide*. Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2000.

⁵² Árverési tételként lásd az 1910-ben megírt képes levelezőlapot: <https://www.darabanth.com/hu/nagyaukcio/26/kategoriak~Kepeslapok/Magyarország-10158/Budapest-VII-Hazepito-szovetkezet-haza-Arena-ut-64-mai-Dozsa-Gyorgy-ut-feluleti-sC3~II1469233/> (Letöltve: 2021. december 1.).

⁵³ Társasházak építése. *Magyarság*, 1931. március 29. X. Másol arról írnak, hogy „a második számú Szent Imre-társasház (Fadrusz-utca 4.) lakrésztulajdo-

Az 1924. évi törvényen alapuló társasházak építése viszont az öröklakások értékesítéséhez nélkülözhetetlenné tette a szélesebb közönséghez eljuttatott reklámot. Akár arról volt szó, hogy a leendő lakástulajdonosoktól gyűjtötték be az építkezéshez szükséges tőkét, akár arról, hogy a beruházó a már elkészült lakások eladásával jutott befektetett pénzéhez és a haszonhoz, a bérházak eladásához képest nem egy, hanem jóval több vevőt kellett egyidejűleg megnyerni az üzletnek. A lakásépítési tematikájú szórólapok és prospektusok a budapesti társasház-alapítások második szakaszában, a bérházak társasházzá alakítása során bukkantak fel először, az 1920-as évek elején.⁵⁴ A villamosok utastereiben elhelyezett hirdetőkön fekete-piros nyomású reklámlapok jelentek meg⁵⁵ (2. kép). A társasházépítés beindulásával és az arra

ANDRÁSSY-UTNÁL
modern bérpalotám
TÁRSASHÁZ-
za alakitom

2-3-4-6 szobás utcai-kerti lakások, nagy szobák, hall, erkélyek, lift

Társasház iroda:
Bulyovszky-utca 21.

Telefon
97-70 23-47

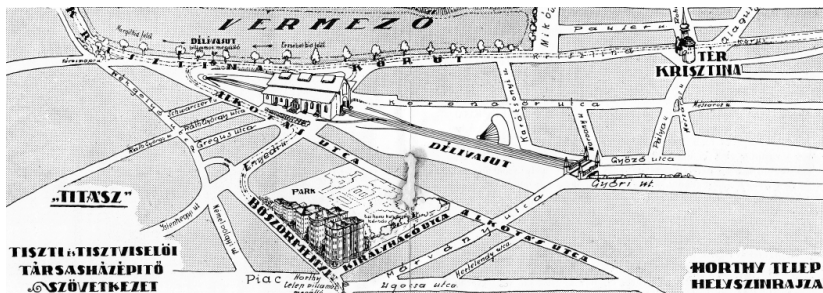
Kultura rt. Budapest

2. kép. A Baráth és Társa cég öröklakásokat hirdető villamosplakátja, 1923 (BFL XIV.93)

nosai nagyrészen a Horthy Miklós-úti első társasház lakrésztulajdonosainak rokonaiból, jóbarátaiból és ismerőseiből rekrutálódott”. (Hosszúlejáratú kölcsönnel épül fel az 1933 évi új Szent Imre társasház. *Magyarország*, 1933. március 19. 26.)

⁵⁴ Például martonosi Baráth Lajos építész cége már a bérházak társasházzá alakítása során használt reklámprospektusokat: „Prospektust is kaptak a lakók, amely részletesen ismerteti az ingatlan fekvését és jövőjét, valamint az öröklakások utolérhetetlen előnyeit.” (Akik a háztulajdonosok szabad rendelkezési jogát várják. *Magyarország*, 1922. december 1. 5.)

⁵⁵ A martonosi Baráth Lajos által lebonyolított házparcellázásokat kísérték ilyen reklámanyagok: BFL XIV.93 5. nagydoboz. Nyugta 1000 példány villamosplakátról, 1923. április 27.; BFL XIV.93 5. nagydoboz. Nyugta 1500 példány fekete és piros nyomású villamosplakátról, 1923. március 29.

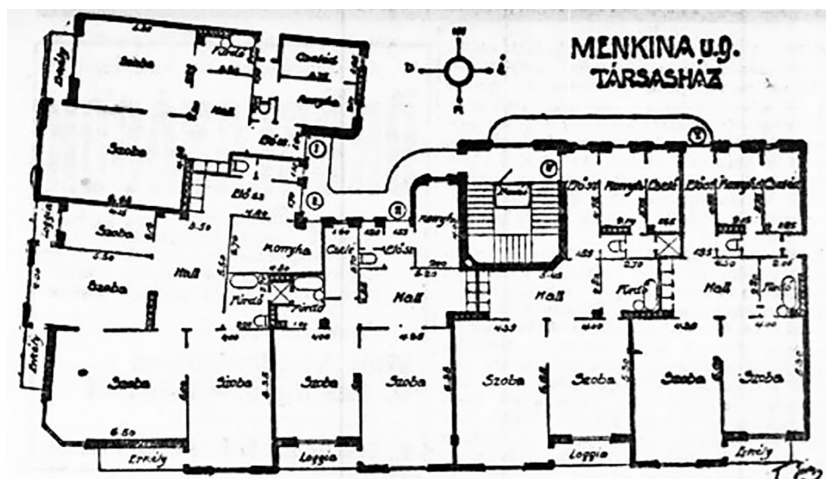
3. kép. A németvölgyi Bőszörményi úti Horthy-telep helyszínrajza a Tiszti és Tisztviselői Társasházépítő Szövetkezet prospektusában, 1927 (BFL XIV.93)

szakosodó cégek szaporodásával azután a prospektusok száma is arányosan növekedett⁵⁶ (3. kép). 1926 májusában Centrum Házépítő és Ingatlanvállalat mint Szövetkezet néven jött létre az az első nagy fővárosi társasházépítő vállalkozás, amely a háború után elsőként fogott bele az öröklakás-építést kísérő propagandába, s ezen a terepen egyrészt úttörő, másrészt éveken át a legintenzívebb reklámtevékenységet folytató cégnek bizonyult. Nemcsak a lakásokat alaprajzokkal kínáló brosúrákban rejlő lehetőségeket használta ki,⁵⁷ hanem úttörő módon terjesztette ki propagandáját a napisajtóra is.

Az öröklakásreklámnak ugyanis bevett csatornájává váltak a napilapok. Az 1920-as évek második felének öröklakásokra vonatkozó apróhirdetése után az 1930-as évektől kezdtek megjelenni különböző lapokban azok a szöveges vagy képes reklámok, amelyek újonnan épülő társasházak eladó lakásaira hívták fel

⁵⁶ Az építető cég által kiadott reklámprospektusra utal többek között: Új társasházak Buda előkelő negyedeiben. *Magyarság*, 1932. október 16. 28. A prospektusok azonban csak szórványosan érhetők el közgyűjteményekben.

⁵⁷ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1928/9. Építészet-téma. „Turánudvar” Társasház-szövetkezet prospektusa, 1929. január. A cég által használt prospektusokat említik többek között a következő cikkek: Aki beköltözés előtt nem fogad el pénzt az öröklakásért... *Magyarság*, 1931. április 19. 27.; Egész utcákat épít be a „Centrum”. *Magyarság*, 1931. augusztus 30. 22–23.; A Centrum olcsó öröklakás akciója. *Magyarság*, 1933. április 2. 25.; A „Centrum” legújabb kertés társasházai és társasvillái. *Magyarság*, 1932. április 24. 26. Kimondottan alaprajzos prospektust említ: Öröklakás, mint tőkebefektetés. *Budapesti Hírlap*, 1935. szeptember 29. 11.

Bemutatjuk olvasóinknak a most épülő Menkina-utcai társasház alaprajzát. Ezt a házat is ugyanazok építik, akik a Győri-ut 12. sz. szövetkezeti házat alapították. Az épülő társasházat lakásként a vevők nevére telekkönyvezik, tehát egyetemleges felelősség nincs. Kiki a saját otthonában tökéletesen független. Minden, lakás déli vagy keleti fekvésű, kényelmes, 3–4 ajtós beépített szekrényt kap, világos, tágas helyiségeket és nagy erkélyeket vagy loggiákat. Az üzemeltetés költségeit boltberek szolgáltatják. Előjegyzés a tervező irodában, Győri-ut 12. T.: 56-2-70.

4. kép. A németvölgyi Menkina János utca (ma Tartsay Vilmos utca) 9. szám alatti társasház reklámja alaprajzzal. *Magyarság*, 1932. március 27. 47.

a figyelmet, sokszor látványtervvvel, alaprajzi ábrával és fotóval együtt⁵⁸ (4. és 5. kép). A Téglá Házépítő és Telekvásárló Rt. az *Új Időkben* közzétett hirdetéseiben egyszerre több tervezett társasházat is reklámozta látványtervekkel⁵⁹ (6. kép). A hirdetés vizuális megkomponáltsága plakátra emlékeztetett, s minden valószínűség szerint a cég szórólapjának vagy brosúrájának címloldalát használták fel ebben a formában is.

Ami a Centrumot illeti, amellet, hogy prospektusokat készített és a napilapok apróhirdetési rovatában reklámozta a házait, illetve hirdette maradék lakásait, a megalakulása utáni második üzleti évétől kezdve már olyan, akár többhasábos cikkeket

⁵⁸ Például: *Budapesti Hírlap*, 1931. május 17. 2. A lap többször is közölte a ház hirdetését, időnként az építési folyamatot dokumentáló fotóval együtt. Továbbá: A tőkletes öröklakás. *Magyarság*, 1932. május 22. 27.

⁵⁹ *Új Idők*, 1931/1–27. 484.

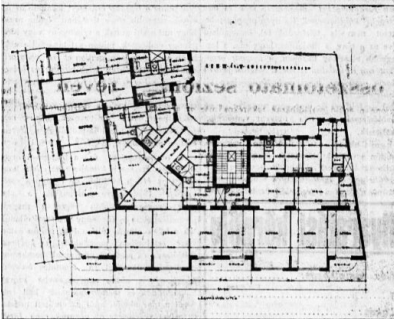
Öröklakásos társasház a Műegyetemnél

A Lágymányosi- és Kende-utak sarkán, a József Műegyetem szomszédságában, a Horthy Miklós-ut mellett épül fel az itt bemutatott öröklakásos társasház, mely a megkövetelt minden műszaki és higiénikus követelményt teljesen egyesíti magában.

Allyai kivételben — kielégítő komfortos kft., ha az öröklakásos társasház lakosai itt mind megérik határjuk. Minden lakás önálló teleküzletet jelent és nagy előny a garantált fűtési, mely teljesen voltánál fogva ma versenyen kívül áll. Felvitt

A Lágymányosi és Kende-utak sarkán épülő öröklakásos társasház általános képe

A Lágymányosi és Kende-utak sarkán épülő öröklakásos társasház részletes alaprajza

5. kép. Meg nem valósult társasház reklámja távlati képpel és alaprajzzal a Lágymányosi utca és a Kende utca sarkán. *Magyarság*, 1932. április 17. 26.⁶⁰

is megjelentetett, amelyek öröklakásos házait a társasház-propagandába ágyazottan reklámozták.

Kizárólag e cég esetében volt jellemző, hogy a társasházépítés témájával intenzívebben foglalkozó napilapok – mindenekelőtt a *Magyarság* és időnként két másik lap, a *Budapesti Újság* és a *Nemzeti Hírlap* is – rendszeresen közöltek írásokat az általa épített vagy építeni tervezett házakról, folyamatosan nyomon követve a cég tevékenységét. A *Magyarság*ban 1928-ban kezdtek megjelenni efféle népszerűsítő cikkek,⁶¹ amelyek azután a következő évek során bevett részeivé váltak a lapnak,⁶² s miután 1931 tavaszán megindult a *Hogyan építkezzünk?* rovat, onnantól kezdve ennek váltak megszokott elemeivé. A *Magyarság* egyetlen más cégnek sem biztosított cikkei révén ilyen elsőrendű reklámot. Igaz, a Centrum volt az öröklakás-épi-

⁶⁰ Öröklakásos társasház a Műegyetemnél. *Magyarság*, 1932. április 17. 26. A terv nem valósult meg, ugyanúgy, ahogy ezen cégnek a XI., Karolina út és Elek utca sarkára tervezett másik társasháza sem: Öröklakások – ahol a tulajdonos közvetlenül az építő vállalkozóval szerződik. *Magyarság*, 1932. március 27. 46.

⁶¹ Mint például a Nap-udvart reklámozó cikk: Kertés társasház a Horthy Miklós-úton. *Magyarság*, 1928. május 27. 18.; A „Centrum” öröklakásai. *Magyarság*, 1928. szeptember 8. 18.

⁶² Lásd többek között A „Centrum” újabb kertés társasháza. *Magyarság*, 1929. február 24. 17.; Az én házam – az én váram. *Magyarság*, 1929. december 15. 16.; Szent István-udvar. *Magyarság*, 1930. június 8. 10.

6. kép. A Tégla Házépítő és Telekvásárló Rt. társasházhirdetése látványtervekkel. *Új Idők*, 1931/1–27. 484.

tés terén a leghosszabb időn keresztül és a legnagyobb volumenel működő vállalkozás, így amikor a lap olykor-olykor egy-egy másik nagyobb cég vagy kisebb építési vállalkozó társasházépítő tevékenységére is ráirányította a figyelmet,⁶³ e cikkek szórványos, eseti jellege megfelelt az ebben az üzletágban tevékenyke-

⁶³ Például Gábor Miklós vagy vitéz Darvas Lajos mérnökök öröklakás-építéseit: Öröklakásos társasházak tulajdonjog bekebelezésével. *Magyarság*, 1931. április 5. 46.; Az öröklakásépítő vállalkozó tapasztalatai. *Magyarság*, 1933. április 16. 28.; Felépült a „Városmajor-park” társasvilla. *Magyarság*, 1933. július 9. 28. A társasházépítésbe is beszálló nagy cégek közül a lap többször is írt a Budapesti Ingatlanbank Rt. lakásépítkezéseiről: A Budapesti Ingatlanbank Rt. városmajori második társasházánál a kertés családi otthon megoldását valósítja meg. *Magyarság*, 1933. június 4. 28–29.; Épül a Budapesti Ingatlanbank Rt. városmajor utcai második társasháza is. *Magyarság*, 1933. július 9. 28–29.

dők széles palettájának és a vállalkozások sokszor efemer jellegének. A Centrum sajtóbeli jelenléte viszont kihívásként hatott a konkurens vállalkozásokra. Az egyik komolyabb riválisuk, Balogh Jenő Zoltán ezt egy saját pénzén indított önálló lappal – *Az Öröklakás* – próbálta ellensúlyozni 1930-ban.⁶⁴ A rövid életű kiadvány az öröklakáseszme melletti propagandisztikus cikkek mellett a cég lakásait reklámozta bőségesen közölt látványtervekkel és alaprajzokkal.⁶⁵

Egy régebbi műfaj új lendületben: a lakásépítési kiállítások

A nemzetközi lakásügyi gondolkodásnak a kiállítás már évtizedek óta integrálódott műfaját jelentette.⁶⁶ A modern építészet azonban a bevett kereteken túlmenően kiemelt szerepet tulajdonított neki a lakosság építészeti felvilágosításában, nevelésében.⁶⁷ A képzőművészet avantgárd irányzatainak eszközkészlete, illetve a reklám hétköznapiakat egyre jobban behálózó jellege

⁶⁴ Rivalizálásuk a társasház két szervezeti formája, a szövetkezeti és az úgynevezett intézményes forma közötti küzdelemként jelent meg, míg ugyanis a Centrum a szövetkezeti keretnél maradt, addig Balogh Jenő Zoltán az 1924. évi törvény alapján alakuló társasházak építésére állt rá. A rivalizálásnak Balogh Jenő Zoltán üzleti kudarcai miatt 1932-ben elkövetett öngyilkossága vetett véget.

⁶⁵ Hogy pontosan hány számot ért meg, nem tudjuk, egyetlen lelőhelyén, az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében az 1930 júniusa és 1931 májusa között kiadott öt szám található meg.

⁶⁶ A városrendezés nézőpontjából veszi sorra a 20. századi nemzetközi és lokális építészeti kiállítások típusait: Robert FREESTONE–Marco AMATI: Exhibitions and town planning culture: An Australian perspective. *A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture*, 2011/1. 25–39. https://jag.journalagent.com/itujfa/pdfs/ITUJFA-03371-DOSSIER_ARTICLES-FREESTONE.pdf (Letöltve: 2021. 01. 28.). A következő típusokat különböztetik meg: városi, nemzeti és nemzetközi kiállítások, életnagyságban megtervezett kiállítási környezettel, illetve élő terepen bemutatva; konferenciák kiállítással kísérve; utazó kiállítások propagandisztikus céllal; alkalmi kiállítások; iparművészeti, építészeti és lakhatási kiállítások; állandó városi kiállítások és múzeumok, változó anyaggal.

⁶⁷ Kristiana HARTMANN: I. m. 261–266. A modern építészeti kiállítások rövid áttekintéséhez lásd Fernando GUILLERMO VÁZQUEZ RAMOS: Architecture exhibitions: chronology of a modern cultural phenomenon and some inquietude. *arq.Urb*, 2017/20. 125. <https://revistaarqurb.com.br/arqurb/article/view/131> (Letöltve: 2021. 12. 05.).

ráadásul újfajta vizuális horizontot teremtett ezen a területen is.⁶⁸ Ahogy a Berlinben 1931-ben rendezett német építési kiállításról (*Deutsche Bauausstellung*) beszámoló írás fogalmazott: „A kiállítás szakjelleggel bír, de nem csak szakembereknek szól, mert bemutatási modora rendkívül könnyen érthető és propaganda jellegű. Stílusa a mai divat. Előadási módja többnyire a színes tömegképekkel való jelzés, a lehető legkevesebb felírással, de szembeöltő figurákkal [...]”⁶⁹ Magyarországon azonban a lakhatási témájú kiállítás a nemzetközi viszonyoktól eltérően meglehetősen korlátozott múlttal rendelkezett, s tulajdonképpen csak a két világháború közötti időszakban teremtődött meg.

Itt a lakásművészeti-lakberendezési kiállítások jelentettek régebb óta létező műfajt, amelyeken a lakásberendezéseket üzleti céllal, akár komplett lakóhelyiségek formájában mutatták be. Az ilyen jellegű kiállításoknak engedett teret a szecessziós iparművészet, miután egyik alapeszméjét éppen a lakás összművészeti megalkotásának igénye adta, összekapcsolódva a művészi szintű kézműipari előállítás iránti elköteleződéssel. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat az 1899-es karácsonyi kiállításán egy művészek által megalkotott ötszobás lakás berendezését tervezte bemutatni a modernség jegyében, s felmerült a gondolat, hogy a lakáskiállítást állandósítsák is az Iparművészeti Múzeumban.⁷⁰ 1911 őszére a társulat egy újabb, megint lakásművészeti kiállítást tervezett a Technológiai Iparmúzeumban, ahol négy lakást szándékoztak bemutatni: egy ötszobás, drágább berendezésű lakást, egy háromszobás „polgári”, azaz a középosztályi átlagnak megfelelő lakást, egy kétszobás olcsóbb kategóriát, és egy

⁶⁸ A 20. század első felében rendezett egyes modern építészeti kiállításokon használt prezentációs formákhoz lásd Fernando Guillermo VÁZQUEZ RAMOS: I. m. A szerző külön kiemeli az axonometrikus ábrát, mint a modern építészeti jellegzetes reprezentációs formáját: Uo. 125. A kiállításbelsőkről készült korabeli fotókhoz lásd <http://www.postalesinventadas.com/2012/08/deutsche-bauausstellung-berlin-1931.html>; <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/2044> (Letöltve: 2021. 03. 14.)

⁶⁹ WOSSALA Sándor: A modern városrendezés és építkezés a berlini építési kiállítás világitásában. *Városi Szemle*, 1931/5. 782.

⁷⁰ Állandó lakáskiállítás az iparművészeti múzeumban. *Magyar Szemle*, 1899. augusztus 13. 396. Az 1885-től megjelenő folyóirat korábbi számaiban nincs nyoma annak, hogy ilyen jellegű kiállításra ezt megelőzően lett volna példa.

egyszobás legénylakást.⁷¹ Ugyanakkor a lakberendezési, lakás-művészeti kiállításokról – s ezek keretei között az életmódreformmozgalmaknak köszönhetően jelentkező külföldi kezdeményezésekről – is lehetett értesülni a lapokból,⁷² ugyanúgy, ahogy a kereskedelmi célú külföldi, részben nemzetközi lakáskiállításokról is, amelyek a lakásépítéssel és a lakásberendezéssel kapcsolatos iparok megismertetésére szolgáltak.⁷³

A lakásművészeti bemutatók mellett a lakhatási kiállítások másik típusa, a lakásügyi, azaz szociálpolitikai irányultságú kiállítás viszont Magyarországon még nem létezett, annak ellenére, hogy nemzetközi viszonylatban már több évtizedes hagyománya volt. A világkiállítások adták a keretét annak, hogy kialakult a lakásügy fejlődését és a szociálpolitika e téren elért vívmányait a nagyközönség számára prezentáló kiállítások gyakorlata. Az 1867-es párizsi világkiállításon makettek, tervek és a kiállítás idejére életnagyságban felépített házak formájában olcsó és egészséges munkáslakásokat mutattak be, amelyek – a III. Napóleon által készíttetett munkásházat leszámítva – a korszak gondolkodásának megfelelően a munkaadói gondoskodás jegyében születtek.⁷⁴ Az 1889-es ugyancsak párizsi világkiállításon külön szekciót szenteltek a munkásoknak szánt olcsó lakhatás (*habitation à bon marché*, röviden *HBM*) témájának, s egyidejűleg egy nemzetközi kongresszust is szerveztek a témában 1889 júniusában. A kiállításon egy külön utcát építettek fel életnagyságú munkásházakkal, az egészséges és az egészségtelen lakáskörülményeket is bemutatva.⁷⁵

⁷¹ Lakásművészeti kiállítást... *Építő Ipar*, 1911. március 26. 129–130.

⁷² A darmstadti művészkolónia készülő, „a polgári és hivatalnok-osztály művészi lakásberendezését” bemutató építészeti és lakberendezési kiállításáról adott hírt a következő cikk: Lakáskiállítás. *Budapesti Napló*, 1903. július 3. 7.

⁷³ 1908. június és szeptember között Párizsban rendezték meg a 2. nemzetközi lakáskiállítást, ahol nemcsak az építőipar újdonságait mutatták be, hanem terveket és kész berendezéseket is: A második nemzetközi lakáskiállítás. *Építő Ipar*, 1908. augusztus 9. 318. Berlinben is évente rendeztek úgymond modern lakáskiállítást: Az elektromosság népszerűsítése. *Molnárak Lapja*, 1912. június 8. 865.

⁷⁴ Patrick KAMOUN: Le logement à l'exposition 1867–1912. [A lakás mint kiállítási tárgy 1867–1912] *Diagonal*, 136, mars-avril 1999. 40–41.

⁷⁵ Uo. 41.

A világkiállítások mellett idővel megjelentek a specifikusan lakhatási bemutatók is. Az 1908 júniusa és szeptembere között megrendezett párizsi második nemzetközi lakásügyi kiállításon a lakóházépítés és a lakberendezés eredményeit lehetett megtekinteni, többek között kistulajdonosoknak szánt modellházakat is.⁷⁶ A nemzetközi lakásügyi szervezetek megalakulásával összefüggésben is rendszeressé váltak a lakásügyi tematikájú kiállítások, kísérő programként kapcsolódva a néhány évente megtartott kongresszusokhoz. A Congrès Internationaux des Habitations à Bon Marché (az olcsó lakhatás nemzetközi kongresszusai⁷⁷) Bécsben 1910 nyarán megrendezett IX. nemzetközi lakásügyi kongresszusát kísérő lakáskiállítást a rendezvény helyszínéül is szolgáló Iparművészeti Múzeumban állították fel. Egyrészt teljes lakásberendezéseket mutattak be, másrészt pedig több ország – így Anglia és Németország – kislakásos telepeinek, illetve kertvárosainak, családi házainak biztosítottak bemutatkozási lehetőséget tervek és modellek révén.⁷⁸ Az eszmecserét kísérő alkalmi kiállítások mellett bevett gyakorlattá vált a rendező város lakásügyi eredményeinek megismerése szervezett kirándulások formájában. Az 1907 augusztusában Londonban megrendezett nyolcadik nemzetközi lakásügyi kongresszust – a Permanent International Housing Committee, illetve ennek tagja, a National Housing Reform Council szervezésében – például a várostól északra 1903-ban Ebenezer Howard koncepciója szerint felépült első kertváros, Letchworth meglátogatásával kötötték egybe.⁷⁹ Alkalmi kiállítás, valamint a lakásügyi vívmányok tevékenysége kísérte az olcsó lakhatás nemzetközi szervezetének tizedik, hágai kongresszusát 1913 szeptemberében.⁸⁰

A lakhatási kiállítások már az első világháború előtt nemcsak a szakértők érdeklődését kielégítő, hanem határozottan a lakos-

⁷⁶ Uo. 42.

⁷⁷ A szerző fordításában.

⁷⁸ P. A.: A IX. nemzetközi lakáskongresszus Bécsben. *Építő Ipar*, 1910. július 3. 271–272.

⁷⁹ P.: A londoni lakásügyi kongresszuson... *Városi Szemle*, 1908. 62.

⁸⁰ A X. nemzetközi lakásügyi kongresszus. *Munkásügyi Szemle*, 1913. március 10. 213–214.; Nemzetközi lakásügyi kongresszus. *Pesti Hírlap*, 1913. március 5. 16.

ság lakásügyi felvilágosítását szolgáló eszközzé kezdtek válni az újságok, röpiratok és gyűlések mellett, ahogy arról a *Városi Szemle* a német lakóegyletek tevékenysége kapcsán adott hírt 1909-ben: „mindenképpen hozzájárultak ahhoz, hogy a lakásügy eminenter szociális fontosságának tudatát az egész népességben terjesszék”.⁸¹ Mintaházak felépítése kiállítási keretek között a háború után is folytatódott. A Bauhaus 1923-as első kiállítására egy kísérleti lakóházat épített fel Weimarban, mégpedig úgy, hogy azt nem egy kiállítási területen állították fel, hanem maga a mintaház képezte az egyik kiállítási helyszínt.⁸² Az első világháború után ugyanakkor új korszak kezdődött a lakáskiállítások terén. Az új típusú lakáskiállítás egyik hangsúlyos ismeretöjegyje az ismeretterjesztő, nevelő cél lett, ahol „a kiállítás nem zsúfolt kirakatsor, hanem organikus egységbe foglalt népoktatás”.⁸³ A modern lakásépítészeti kiállítás új típusát Stuttgart városvezetése teremtette meg 1927-ben, amikor egy, a város kezdeményezésére felépült telepet, a Weissenhofsiedlungot rögtön elkészülte után megnyitotta a látogatók számára.⁸⁴ Igaz, egy frissen elkészült telep beköltözés előtti bemutatásának volt világháború előtti előzménye Németországban: 1901-ben az újonnan felépült darmstadti művésztelertet a német nemzetközi építészeti kiállítás (*Internationale Bauausstellung*, röviden *IBA*) első rendezvényeként nyitották meg. Itt az ideologikus tartalmat az életmódreform mozgalma adta, viszont ez a fajta bemutatási mód a háború után mintává vált a szociálpolitikai beágyazottságú lakásépítési gyakorlatban, s az 1927-es stuttgartit 1932-ig másik öt Werkbundmintatelep elkészülte és megnyitása követte.⁸⁵ Másodikként Brnóban nyílt meg Nový dům (Új ház) néven egy mintatelep,

⁸¹ P. G. MÜLLER: Die deutschen Mietervereine Leipzig. *Városi Szemle*, 1909/4. 364.

⁸² A Haus am Horn az 1923-as Bauhaus kiállítás három helyszíne közül az egyik volt.

⁸³ R. t. dr.: Modern lakáskiállítás Baselben. *Nemzeti Újság*, 1930. augusztus 24. 21.

⁸⁴ U. E.: Lakás a gépkorszakban. A stuttgarti ház- és lakáskiállítás sivár szenzációi. *Magyar Jövő*, 1928. július 11. 7.

⁸⁵ FERKAI András: *Modern házak és lakóik. A Napraforgó utcai kislakásos mintatelep története*. Terc Kiadó, Budapest, 2019. 16–26.

amelyet a stuttgarti mintájára 1927 őszén kezdtek el tervezni, 1928 februárjában építeni, és 1928. szeptember 2-án nyitották meg tizenhat családi házzal. A telepet két hónapig, 1928. október 31-ig lehetett látogatni. 1929-ben Breslauban (Wrocław) nyitották meg a Deutsche Werkbund sziléziai bizottságának szervezésében azt a lakáskiállítást (Werkbundaussstellung Wohnung und Werkraum, röviden WUWA), ahol kísérleti telepként felépítve harminchét lakóépületet mutattak be. Zürichben 1931-ben épült fel a Neubühl-telep, majd gyors egymásutánban Bécsben és Prágában 1932-ben egy-egy újabb mintatelep. A breslaui és a bécsi telephez az egyes épületeket külön-külön is bemutató katalógus készült, a zürichi Neubühlt pedig a *Neue Zürcher Zeitung* tárta külön mellékletben az olvasók elé.⁸⁶ Ugyanakkor a különböző nemzeti Werkbundok által létesített vagy támogatott mintatelepeken kívül más telepek esetében is bevetté vált elkészültük utáni bemutatásuk a nagyközönségnek. Így 1928 szeptembere és októbere folyamán egy építési és lakáskiállítás keretében tették megtekinthetővé a berlini Zehlendorfbán felépült kísérleti telepet (Siedlung am Fischtalgrund avagy Gagfah-Siedlung) hetvenöt családi házával és többalakos házainak negyven lakásával.

Az új műfaj első képviselőjéről, majd az azt más európai országokban is rövidesen követő továbbiakról a hazai szakfolyóiratok és a napilapok rendszeresen hírt adtak.⁸⁷ A mintatelepek kiállításokra a kortársak is új típusú építőkiállításokként tekintettek. A *Magyar Iparművészet* 1928 őszén *Modern építőkiállítások* cím alatt rövid hírben hívta fel a figyelmet az új trendre: „A tavalyi stuttgarti kiállítás, úgy látszik, Németországban az építőkiállításoknak egy egészen új típusát teremtette meg. Ez az éppen elkészült lakóháztelepeknek beköltözés előtt való bemutatása.”⁸⁸ A hazai napilapolvasók részletesen értesülhettek az 1930

⁸⁶ Forrás: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/3117/edition/3059/content?&action=ChangeMetaLangAction&lang=pl> (Letöltve: 2021. 01. 28.). Az 1929-ben Breslauban rendezett Wohnungs- und Werkraumaussstellung-ról (WUWA) több más építészeti folyóirat mellett a *Das Werk: Architektur und Kunst* című svájci szaklapban Hans Bernoulli is beszámolt: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=wbw-002:1929:16::1566> (Letöltve: 2021. 01. 28.).

⁸⁷ Modern építőkiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1928/9. 208.; r. t. dr.: I. m.

⁸⁸ Modern építőkiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1928/9. 208.

nyarának végén Bázelen megrendezett első svájci lakáskiállításról, a WOBA-ról (Wohnausstellung in Basel).⁸⁹ Megtudhatták, hogy egy külföldi modern lakáskiállítás többféle részlegből áll, úgymint: a szakasjtó bemutatkozása az új lakás témájában született folyóiratokkal és könyvekkel, valamint rajzokkal és tervekkel; a városfejlődés bemutatása modellekkel, grafikákkal; az egyes lakóhelyiségek bemutatása; a lakással, lakberendezéssel kapcsolatos árucikkek kiállítása; egy bejárható lakás felépítése a kiállítóterben; másrészt pedig, a kiállítás szabadtéri egységeként egy frissen felépített telep megnyitása a látogatók előtt.⁹⁰ Az 1920–1930-as évek fordulójától a „modern lakáskiállítás” fogalom lett, amely a külföldi példákat éppúgy lefedte, mint a hazaiakat.

A lakáskiállítás műfaja Budapesten is hirtelen sűrűsödéssel jelentkezett, több típusban ágazva szét. A szociálpolitikai irányultságú kiállítás nem építészeti szempontból közelített a lakhatás témájához, hanem annak társadalmi összefüggéseit szándékozott megvilágítani, illetve kritika tárgyává tenni. Ezzel a típussal első ízben 1926 nyarán lehetett találkozni a fővárosban, az 1926. május végétől augusztusig nyitva tartó Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon, a városligeti Iparcsarnokban. A népességügyi, szociálhigiéniai kiállítás szervezőinek célja az volt, hogy „az embervédelemmel kapcsolatba hozható lakó, jóléti, higiéniai, testápoló és testnevelő, közellátási és egyéb célt szolgáló építményeket” mutassanak be, „főképp laikusok által is könnyen érthető modellek, perspektívák, esetleg közérthetően kifestett orthogonális képek, fényképek [formájában], kisméretű nagyarázós alaprészletekkel és jellemző feliratokkal ellátva”.⁹¹ A program szerint a kiállítási koncepció részét képezték a lakóépítmények is, s itt már megmutatkozott, hogy a szociálpolitikai mondanivalót közvetítő kiállítástípus a korszak olyan újonnan

⁸⁹ R. t. dr.: I. m.

⁹⁰ A WOBA-hoz lásd továbbá: <https://architecturbasel.ch/die-woba-in-basel-von-1930-einfuehrung>; <https://ein-haus-woba.ch> (Letöltve: 2021. január 28.)

⁹¹ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1926/17. Kiállítás, múzeum (téma). A Magyar Képzőművészek Egyesületének építészeti szakcsoportja által kiadott felhívás, 1926. május 7.

alkalmazott demonstrációs eszközeivel él, mint a magyarázó ábrák, statisztikák, grafikonok, fotók.⁹²

E típus legmarkánsabb képviselői azonban a CIRPAC-csoport kiállításai lettek, amelyek az érvényben lévő építési szabályozásokat és az azokból is következő lakásviszonyokat kritizálták.⁹³ A CIAM szervezetébe tartozó építészek csoportjának első kiállítása 1931 szeptemberének első felében a budapesti Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron volt látható. A kiállítás tárgyát az úgynevezett Kolház, azaz egy kollektív, vagy másként közös háztartású ház képezte, egy parkok közé épített nyolcemeletes soklakásos sávház formájában elképzelve. A bemutatón ennek az elképzelt háznak a lakóhelyiségeit rendezték be, magyarázó tablókkal kísérve, a modern város- és lakásépítés elveit propagálva.⁹⁴ Így a látogatók megtekinthették a kollektív ház egy emeletén előforduló lakóhelyiségeket, az azokba tervezett berendezéssel együtt: egy férfi és egy női lakóhálót tartalmazó cellapárt, egy

⁹² A kiállításról szóló legrészletesebb korabeli beszámolókból sem derül ki, vajon milyen arányban, milyen összefüggésekben jelent meg a bemutatón a lakástéma. Valószínűleg nem önálló témaként, hanem a tuberkulózis vagy a munkáskérdés tárgyalása hívta elő a lakáskörülmények problémáját is. Az utóbbi esetben ez biztosan állítható, mert a Mezőgazdasági Múzeum mezőgazdasági munkásházmodellekkel szerepelt. (Mit láthatunk a budapesti Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon? *Budapesti Hírlap*, 1926. július 10. 4.) Más beszámoló is utal a lakhatási téma jelenlétére, még ha csak korlátozottan és vidéki vonatkozásban is: „A gazdasági csoport a városok egészségügyének, a lakásépítésnek, [...] a termékeit öleli fel.” (Május 29-én nyílik meg az embervédelmi kiállítás. *Pesti Hírlap*, 1926. április 14. 4.) Illetve: „Igen kedves a Faluszövetség kiállításában egy mintafalu modellje [...]” (Mit láthatunk a budapesti Nemzetközi Embervédelmi Kiállításon? III. *Budapesti Hírlap*, 1926. július 17. 6.) Az építészeti kiállítások újfajta nemzetközi eszköztárához lásd WOSSALA Sándor: I. m. 781.

⁹³ A CIRPAC-csoport a CIAM kongresszusait előkészítő Comité International pour la Résolution des Problèmes de l'Architecture Contemporaine (Nemzetközi Bizottság a Kortárs Építészet Problémáinak Megoldására) magyar szekcióját jelentette. A csoport kiállításaihoz lásd GÁBOR Eszter: I. m. 8–20.; FERKAI András: *Molnár Farkas*. Terc Kiadó, Budapest, 2011. 190–201. Külföldi mintaként szolgált számukra a Proletarische Bauausstellung című kiállítás (PAMER Nóra: I. m. 64.), amelyet az 1931. május elejétől augusztus elejéig Berlinben megrendezett Deutsche Bauausstellung ellenpontjaként hozott létre a magát Kollektív für sozialistisches Bauen névvel illető, forradalmi építészekből, építőmunkásokból és diákokból álló csoport.

⁹⁴ STERN Károly: A CIRPAC magyar szekció kollektív-ház kiállítása. *Tér és Forma*, 1931/10. 331–334.

gyerekszobát, valamint egy közös használatú konyha-ebédlőt. Második kiállításukra, amely vándorkiállításaként működött, fél évvel később, 1932. március 3. és 10. között került sor a progresszív képzőművészet mellett más területek felé is nyitott Tamás Galériában⁹⁵ *Új építésért* címmel.⁹⁶ A tárlat rövid szünet után, március 26. és április 10. között új helyszínen, a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének székházában, az Andrássy út 124. szám alatt lett ismét látogatható.⁹⁷ A köztes időben, március 12-től pedig a Mérnökegylet *Hogyan építsünk?* kiállításán szerepelt ugyanez az anyag. Az építészcsoport ezúttal az ország lakásviszonyaira és lakásépítési problémáira kívánt rávilágítani, táblázatok, statisztikai kimutatások segítségével.⁹⁸ Fél év múlva még egy kiállítást rendezett az építészcsoport *Építsetek gyermekeitekért* címmel, „amely a gyermek, a nő és az egészséges otthon kapcsolatát ismerteti tanulságos képekben és statisztikai táblázatokban”.⁹⁹ A kiállítás a városligeti Iparcsarnokban rendezett, 1932. szeptember 1-jén megnyíló IV. Országos Kézművesipari Kiállítás, illetve az azon belüli Őszi Lakberendezési Vásár keretei közé illeszkedett, s a tavaszi kiállítás anyagát fejlesztette tovább Az anyaságtól a városig, azaz a gyermek és a nagyváros, illetve a lakás kérdéskörével foglalkozva.¹⁰⁰ Változatlanul statisztikai adatokra, diagramokra és fotómontázsokra épülő tablókön mutatták be más társadalmi problémák mellett a lakásépítés

⁹⁵ Tamás Henrik galériájának képzőművészeti kiállításaihoz lásd S. NAGY Katalin: *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben 1938–1945*. Glória Kiadó, Budapest, 2006. 73–76.

⁹⁶ Az új építésért rendezett... *Népszava*, 1932. március 27. 12.; Új helyiségben a CIRPAC kiállítás. *Magyar Hírlap*, 1932. március 30. 8.

⁹⁷ A Cirpac szekció demonstratív kiállítása március 3–10-ig a Tamás-galériában. *Vállalkozók Lapja*, 1932. március 3. 5.

⁹⁸ *Hogyan építsünk?* A Magyar Mérnök- és Építészegylet Propaganda-kiállítása. *Magyar Hírlap*, 1932. március 13. 4.

⁹⁹ Interpelláció a Cirpac-kiállítás betiltása miatt. *Népszava*, 1932. szeptember 3. 7. A CIRPAC-kiállítások időrendjéhez lásd MAJOR Máté: A modern építészet szolgálatában. *Jelenkor*, 1967/3. 249–250.; FISCHER József: Az új építészet kezdetei. *Műemlékvédelem*, 1982/2. 108.

¹⁰⁰ BFL VII.5.c 7008/1933. Wirth Ferenc detektív jelentése, 1932. szeptember 10.

szociális aspektusát is:¹⁰¹ „szemléletes plakátok, fényképek és grafikonok állítják szembe az elavult, egészségtelen építkezési és lakásberendezési módokat a modern, higiénikus építő- és lakásberendező művészettel. Egy kis családi ház életnagyságú modelljét is látjuk”.¹⁰² A kiállítási tablók egy részét – összesen hatvankét darabot – azonban közvetlenül a megnyitó után rendőrségi fellépésre el kellett távolítani, a rendezők ellen pedig osztályellenes izgatás vádjával büntető eljárást indítottak.¹⁰³ A csoport utolsó propagandakiállítására töredékes formában, 1933 februárjában került sor, a Budai Szépművészeti Társulat által rendezett építészeti kiállításon, ahol a CIRPAC tablói is szerepeltek.¹⁰⁴ Ezt követően ilyen jellegű kiállítás már nem született.

A mintatelep-építés közép-európai tendenciájába akart bekapcsolódni az a kezdeményezés, amely a Budapesten 1930. szeptember 6-tól megrendezésre kerülő XII. Nemzetközi Építészeti Kongresszushoz kapcsolódóan egy pasaréti telken tervezett kísérleti célból kertes kislakásos telepet létesíteni.¹⁰⁵ A Werkbund-

¹⁰¹ sz. s.: Ha a kézműipar igazán dolgozhatna... Megnyílt a kézműipari kiállítás. *Népszava*, 1932. szeptember 2. 4. A kiállítás anyagára vonatkozó információkat tartalmaz a rendezők ellen indított büntetőper: BFL VII.5.c 7008/1933.

¹⁰² Séta a kézműipari kiállításon. *Magyarország*, 1932. szeptember 2. 2.

¹⁰³ Az izgatás vádjával indult büntetőper Molnár Farkas, Fischer József, Körner József, Berger István, Molnár József, Juhász László és Szentkirályi Gyula ellen: BFL VII.5.c 7008/1933. A bírósági tárgyaláson Molnár Farkas valamelyében szerepel, miszerint a kiállításuk egészében százharminc tablót tartalmazott, két részbe rendezve: „Az első rész, a lefoglalt táblák, tartalmazták a statisztikai adatokat és az eddigi lakásépítések hibáit, a második rész, a mi irányunkat és célkitűzésünket.” (BFL VII.5.c 7008/1933. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1933. szeptember 23.)

¹⁰⁴ A Budai Szépművészeti Társulat építészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. február 19. 16. A CIRPAC-csoport utolsó, negyedik kiállítását – a Budai Szépművészeti Társulathoz köve – Ferkai András tévesen 1934 tavaszára teszi (FERKAI András: *Molnár Farkas*. I. m. 193.). A kiállítási anyagok kapcsán a következő megállapítást teszi: „Az egyes kiállítások anyagát nehéz pontosan rekonstruálni, mivel anyaguk csak töredékesen maradt fenn, a sajtóban megjelent tudósítások változó mélységűek, a felkészülést dokumentáló tervek és iratok pedig hiányosak.”

¹⁰⁵ A Budapesten tartott nemzetközi kongresszus záró időpontjára vonatkozóan egyelőre nem sikerült adatot találni. Ferkai András a telep építésének történetét feltárva mutatja be, miként indult el a kislakásos kísérleti telep gondolata még 1929 decemberében ifj. Masirevich Györgytől, jutott el a Fejér és Dános cégnek az FKT-hoz 1930 májusának végén benyújtott konkrét ajánlatáig az e

kiállítások által kialakított külföldi gyakorlatot követve az volt az elképzelés, hogy a kongresszus idejére elkészülő telepet a tanácskozásokat kísérő programként mint építészeti kiállítást megnyitják a szakmai és a laikus közönség előtt. Nemcsak maguk a házak képezték volna a kiállítás tárgyát, hanem a lakberendezés is.¹⁰⁶ Miután azonban a telep nem készült el a kongresszus idejére, a házbelsőket is bemutató kiállítás nem valósult meg, bár maga a kiállításként való megnyitás gondolata nem halt el: a lapok a telep 1931. november 7-i felavatását követő november 9-i sajtóbemutató kapcsán egységesen házkiállításról beszéltek, hangsúlyozva a szokatlanságát a ténynek, hogy itt a bemutató „valódi házakból” áll.¹⁰⁷ A külföldi Werkbund-telepek közönség előtti megnyitásához hasonló eseményt azonban nem szerveztek, így a cikkek is csak a környékre tett kirándulásra buzdíthatták olvasóikat, nem pedig a kiállítás meglátogatására.¹⁰⁸ Viszont miként a Werkbund-telepek kiállítási megnyitásához kapcsolódóan nem egy esetben kiadvány vagy külön lapszám is készült, úgy szentelt a *Tér és Forma* is külön cikket a magánberuházásban felépült pasaréti mintateleplnek, sorra véve a felépült házakat.¹⁰⁹

Egy másik csapásirányt jelentettek a lakberendezési, illetve a lakásépítészeti kiállítások, amelyek nem szociálpolitikai irányultsággal, hanem vagy belsőépítészeti-iparművészeti, vagy építészeti nézőpontból közelítették meg a lakhatás kérdését. Az építészeti tervkiállítások – pályázatokhoz kapcsolódóan – nem jelentettek új műfajt,¹¹⁰ a középületek helyett a lakás témájának középpontba állítása annál inkább újdonságként jelent meg.

célra megvásárolt pasaréti telekre vonatkozóan, s milyen hatósági huzavonák közepette nem tudott felépülni az eredeti terv szerint a kongresszus idejére. Lásd FERKAI András: *Modern házak és lakóik*. I. m. 35–46.

¹⁰⁶ Megkezdődött a Pasaréti családi mintalakótelep építése. *A Munkaadó*, 1930. november 19. 4.

¹⁰⁷ A Napraforgó ucca premierje. *Az Est*, 1931. november 8. 10.; Házkiállítás a Pasaréten. *Népszava*, 1931. november 8. 15.; Kiállítás családi házakból a Pasaréti út végén. *Magyarország*, 1931. november 8. 4.

¹⁰⁸ „Érdemes kirándulni mindenkinek a Napraforgó-utcába, gyönyörködni a kis telepben [...]” (Új kislakásos telep a Pasaréti-úton. *Nemzeti Újság*, 1931. november 8. 8.)

¹⁰⁹ Dr. B. V.: A Pasaréti-úti kislakásos telep. *Tér és Forma*, 1931/10. 305–326.

¹¹⁰ Szerkesztői előszó. *Magyar Pályázatok*, 1903/1. 1.

Ilyen esemény volt Molnár Farkas első budapesti kiállítása a Mentor könyvkereskedés Andrásy úti helyiségében 1925. március 22. és április 18. között.¹¹¹ Az építészeti tervek bemutatása a modern építészet lakásépítési elveit hirdette, a lakás, illetve a lakásalaprajz radikális megújítását, s ennek jegyében állították ki a családiház-, sorház- és lakásterveket. Iparművészeti tekintetben a lakáskiállításoknak szintén voltak előzményei, viszont a demonstrációs eszköztár terén itt is alapvető újdonsággal lehetett találkozni: a komplett lakásenterióröket tartalmazó mintalakások, illetve mintaházak műfajával.

A korszak első, még az addig bevett prezentációs gyakorlatot követő lakáskiállítását feltehetően azon a vegyes tartalmú, a háború utáni új életforma fő elemeit lefedő margitszigeti kiállításon lehetett látni, amit 1928 augusztusának közepén nyitottak meg a Szent István-hét alkalmából.¹¹² A háború utáni korszak olyan felkapott témái jelentek itt meg, mint a divat, a sport, a film, illetve mozi, valamint a lakberendezés. A kiállítást az Országos Iparos Szövetség szervezte, ennek megfelelően iparosok és kereskedők vettek rajta részt. A lakberendezés témája enteriórök formájában jelent meg – „Nagy hozzáértéssel berendezett fülkékben a modern lakást látjuk bemutatva, finom bútorokat, képeket, szobrokat, valamint a modern háziasszony konyhájának berendezését.”¹¹³ –, a kiállító bútorkészítő cégek így mutatkoztak be termékeikkel.¹¹⁴

Az 1930-as évek elején a lakáskiállítások már nemcsak hogy évi rendszerességgel jelentkeztek, hanem megjelentek a kiállítási célból felépített és a látogatóközönség ismereteinek bővítését szolgáló mintaházak, illetve mintalakások is.¹¹⁵ Ekkor a külföldi kiállításokhoz szokott szakemberek már elvárták, hogy az építé-

¹¹¹ OSZK, Plakát- és Kisnyomtatványtár. 1925/8. Építkezés-téma. Molnár Farkas építészeti munkái. Kiállítási brosúra, 1925.

¹¹² Mozi, mazsola, majolika, mérleg, múmia – minden lesz a margitszigeti kiállításon. *8 Órai Újság*, 1928. augusztus 15. 3.

¹¹³ Megnyílt a margitszigeti kiállítás. *Újság*, 1928. augusztus 17. 9.

¹¹⁴ „A bemutatott ebédlő-, háló-, szalon- és úriszoba-bútorok külön-külön interiőrbe vannak kiképezve [...]” (A margitszigeti kiállítás megnyitása. *Budapesti Hírlap*, 1928. augusztus 17. 6.)

¹¹⁵ A *Magyar Ipar* című szaklap például „tanító jellegű csoportok”-ként beszélt a kétféle mintaházról, illetve mintalakásról. III. Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásár. *Magyar Ipar*, 1931. október 10. 97.

szeti kiállításokon életnagyságban felépített mintákat lehessen megtekinteni. „Nem szeretem a példálódzgatást és összehasonlítást, de önként adódik és reá csábit a körülmény, hogy másnap már a Baumessét járom Wienben és ott áll »Das wachsende Haus« tervpályázat 18 díjnyertes háza felépítve, berendezve, teljesen készen. Hát bizony így bemutatva »Hogyan építsünk?« még sokkal hatásosabb is, mint a kétségtelenül szép és jól kiállított tervek” – írta egy szombathelyi építész, Szende László a pár nap különbséggel szerzett kiállítási élményei nyomán a bécsi építési és a budapesti *Hogyan építsünk?* kiállításokról.¹¹⁶ Első ízben az 1931 őszen, augusztus 29. és szeptember 15. között harmadik alkalommal megrendezett budapesti Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron lehetett ilyesmit látni, ahol rögtön két új típusú kiállítási látványossággal várták a közönséget: a CIRPAC-csoport Kolházával, valamint egy Kósa Zoltán és Bierbauer Virgil által tervezett mintaházzal. Így nemcsak a Kolháznak szentelt rész állt berendezett lakóhelyiségekből, hanem egy mintaház is felépült, azzal a céllal, hogy a bemutassák „a korszerű családi házat”, illetve „a mai polgári lakást” a modern lakás eszméjének jegyében, de városépítési kontextus nélkül.¹¹⁷ Az addig hazai terepen nem látott, így nagy attrakciónak számító kiállítási forma egyértelműen nagy érdeklődést váltott ki.¹¹⁸ Fél évvel később, az 1932-es tavaszi Budapesti Nemzetközi Vásáron rendeztek egy modern építészeti és lakberendezési lehetőségeket bemutató lakáskiállítást, ahol a lakberendezés mellett már a lakásépítés kérdése is szerepet kapott: „A Magyar Ház belsejében modern lakáskiállítás lesz. Látni fogjuk, hogyan lehet magyar nyersanyagokból a modern technika és ízlés minden kívánalmainak

¹¹⁶ SZENDE László: Úti levél Wienből. *Tér és Forma*, 1932/7. 137–138.

¹¹⁷ A „korszerű családi ház” a Budapesti Lakberendezési Vásáron. *Tér és Forma*, 1931/9. 300–302.; Milyen lesz a korszerű családi ház? *Esti Kurír*, 1931. augusztus 27. 6.

¹¹⁸ „Állandóan a közönség gyűrűje veszi körül a korszerű családi ház fényűző lakhelyiségeit [...]” (Áll az őszi vásár. *Pesti Hírlap*, 1931. szeptember 2. 11.) Lásd még: III. Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásár. *Magyar Ipar*, 1931. október 10. 97–98.

megfelelő lakást építeni és berendezni.¹¹⁹ S ezzel egy időben nyílt meg a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által rendezett *Hogyan építsünk?* kiállítás, amely az egyesület által kezdeményezett szélesebb körű lakásépítési felvilágosító mozgalom első rendezvénye volt, s mint ilyen, nem a lakásberendezést, hanem kifejezetten a magánlakásépítést állította középpontjába.¹²⁰

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a gazdasági válság közepette az építkezések fellendítése és ezáltal a munkanélküliség csökkentése, valamint a közönségnek a korszerű építészeti elvek szerinti nevelése és az építészmérnökök tervező szerepének megerősítése érdekében indított mozgalmat 1932-ben *Hogyan építsünk?* címmel. A mozgalom irányítására az egylet mű- és középítési szakosztálya Kotsis Iván elnökle alatt külön bizottságot állított fel Építési Propaganda Bizottság elnevezéssel. Már maga a „propaganda” előtag is jelezte, hogy itt a lakásépítés újfajta megközelítéséről van szó, s valóban, a *Hogyan építsünk?* mozgalom programja mind koncepciójában, mind pedig megvalósult formájában tökéletesen leképezte a modern építészet irányadását a lakosság építészeti felvilágosításának célkitűzése terén.¹²¹ A bizottság a nemzetközi gyakorlat egyes elemeit integrálva koncepciójába egyszerre kezdte szervezni a nevelő célú munkát egy lakásépítési kiállítás, egy lakásépítési tanácsadó, ismeretterjesztő előadások és propagandakiadványok révén, egyúttal tervbe véve egy a lakosság számára is hozzáférhető könyvtár felállítását, egy lakótelep felépítését, valamint egy lakástanulmányi csoport létrehozását is. A bizottság által elkészített koncepció a modern építészet elvein alapuló építészeti nevelés gondolatának

¹¹⁹ Épül a „Magyar Ház” a Nemzetközi Vásáron. *A Munkaadó*, 1932. március 23. 4.; Épül a „Magyar Ház” a Nemzetközi Vásáron. *Magyar Hírlap*, 1932. március 20. 10. Az 1906 óta megrendezésre kerülő Budapesti Nemzetközi Vásáron 1922-ben mutatkozott be első ízben az építőipar újdonságaival, lásd HALLÓSSY István: *Visszapillantás a Budapesti Nemzetközi Vásár két évtizedes múltjára (1906–1926)*. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1926. 20.

¹²⁰ B. V. [BIERBAUER Virgil]–KENDE Ferenc: „Hogyan építsünk?” Az első magyar építési propagandakiállítás miértje és hogyanja. *Tér és Forma*, 1932/4. 97–103.; NYIRI László: I. m. 169–179.

¹²¹ Nyiri László, a bizottság titkára és egyben a kiállítás rendezésének egyik vezetője részletes leírását adta a bizottság elképzeléseinek, megvalósult terveinek és munkaszervezetének: NYIRI László: I. m. 169–179.

és eszköztárának, s egyben a lakásépítésről való hazai szakmai gondolkodás radikálisan újító szemléletének esszenciáját nyújtotta. Abból a megállapításából indultak ki, hogy az építések mindeddig semmit sem tettek a lakosság építészeti ismereteinek megalapozása terén: nemhogy ilyen jellegű propagandakiállítás nem volt eddig, de „sajnos, építészeti irodalmunk, különösen az e kiállítást látogató publikum számára való irodalmi termékekben rendkívül szegény”,¹²² s a külföldön már néhány éve létező mintatelepek sem épültek még.

A közönséggel való kapcsolat többféle irányban való keresésének az volt a célja, hogy megteremtsék a lakosság és az építések közötti közvetlen érintkezés, a kapcsolatfelvétel lehetőségét. A családiház-építéssel szembeni kritika egyik állandó elemét ugyanis éppen az építész általi tervezés, az építész és az épített közötti kapcsolatfelvétel hiánya képezte, amiből az építésmérnök és a kivitelező vállalkozó munkájának összerosódása, a házak alacsony színvonala, általában a minőségi problémák tömege fakadt. Úgy vélték, rá kell nevelni a közönséget arra, hogy az építés kulcsa a tervező építész. A szakmai tapasztalat szerint a lakosság e téren teljesen tájékozatlan volt, az építésmérnök lényegében kívül rekedt a családiház-építéseken, amiben magukat az építészeket is hibásnak érezték, mert nem fordítottak figyelmet az építészeti ismeretek terjesztésére.¹²³ A cél az volt, hogy a saját házat építő lakosságot a tervező építész bevonásával megvalósuló, a gazdaságos és korszerű építkezés irányába mozdítsák el, és ehhez a tájékozódás képességével vertezzék fel.

Maga a *Hogyan építsünk?* kiállítás többféle helyszínen és keretben jelent meg a fővárosban, majd vidéken is. 1932. március 12-én nyílt meg első ízben a VIII., József körút 6. szám alatt található Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet rendelkezésükre bocsátott termeiben, és két és fél hónapig, május 28-ig tartott nyitva.¹²⁴ A korszerű családi ház építése témájának szentelt nevelő, felvilágosító szándékú kiállítás több részből állt. Bemutatásra

¹²² Uo. 175.

¹²³ Uo. 170.

¹²⁴ *Hogyan építsünk?* A Magyar Mérnök- és Építészegylet propaganda-kiállítása. *Magyar Hírlap*, 1932. március 13. 4.

kerültek a bizottság felhívására beérkezett építészeti tervek – a különálló családi házak mellett sorházak, úgynevezett növekvő házak, valamint hétvégi házak tervei is –, külön egységet alkotott az építőanyagok kiállítása, s ugyancsak elkülönülő részt képeztek azok az oktató célú tablók, amelyek a lakásviszonyok, az építésügyi szabályzatok, a lakásberendezés, valamint az építésmérnökök tervező szerepének kérdését járták körül statisztikai kimutatásokkal, ábrákkal. Ennek keretében kiállításra kerültek a CIRPAC-csoport budapesti lakásviszonyokat bemutató propagandatáblái is. Ezenkívül a kiállítás részét képezte az utóbb elkülönülten működő építészeti tanácsadó iroda – a *Magyarság* másfél-két évvel korábban felállított ilyen jellegű intézménye után a második –, a részben általános lakástervezési, részben kivitelezési kérdéseket körbejáró előadások sorozata,¹²⁵ valamint a kiállítást kísérő kiadványok. Ez utóbbiak differenciált tartalommal jelentek meg, voltak közöttük lakásépítészeti kérdésekkel foglalkozó füzetek, a kiállítás katalógusa, az előadások írott változata, valamint építőanyag-prospektusok is. A kiállítás tartalma a három hónap alatt maga is változott, a közönség érdeklődésének és igényeinek megfelelően alakították át. A szervező bizottság a kiállítás minél szélesebb körű népszerűsítésére is nagy hangsúlyt fektetett, plakátok, hirdetések, a rádió és a napisajtó bevonásával – e téren is a külföldi tapasztalatokat hasznosítva.

Mindeközben változatlanul készültek a hagyományosabb formát követő, nem egész lakásokat, hanem csak enteriőröket bemutató iparművészeti kiállítások is. 1932 nyarának végén az Országos Iparegyesület által az Iparcsarnokban szervezett 1932. évi IV. Országos Kézművesipari Kiállítás keretei között a szokásoknak megfelelően lakberendezési vásár zajlott.¹²⁶ A vásáron több száz szobaberendezés volt kiállítva, a Magyar Műhely Szövetség rendezte kiállítási egység pedig egy egyszobás, több-

¹²⁵ Nyiri László beszámolója az ismeretterjesztő előadások teljes programját is közli.

¹²⁶ Ötven ipari szakma harcol az aranykoszorúért. *Magyar Hírlap*, 1932. augusztus 23. 6.; Nagy lakberendezési vásár a Kézművesipari Kiállításon. *Pesti Hírlap*, 1932. augusztus 28. 15.

funkciós kislakást mutatott be berendezve: „A Magyar Műhely Szövetség felépített egy egyszobából álló lakást, amelyben fürdő-, dolgozó-, háló-, konyha- és kamarafülke is elhelyezést nyert. Ez a kislakás a mai létminimumnak megfelelő költséggel is mindenki számára elérhető.”¹²⁷

A következő évben, 1933-ban egymást érték a lakás- és építészeti kiállítások a városban. Az év elején, január 21-én nyílt meg és tartott azután hónapokig nyitva az Iparművészeti Társulat által rendezett modern lakásművészeti kiállítás a Technológiai Iparmúzeumban *Hogyan rendezzük be lakásunkat* címmel, ahol a kiállított bútorokat enteriőrökben helyezték el.¹²⁸ Ebben az évben az eredeti elgondolásnak megfelelően a *Hogyan építsünk?* mozgalom is továbbfejlődött. 1933. május első felében a kiállítás a Budapesti Nemzetközi Vásáron vett részt, tervek, fényképek, makettek, Bierbauer Virgil által a modern lakóház helytelen és helyes alaprajzi megoldásainak bemutatására összeállított úgynevezett propagandatáblák, Oblath György és Preisich Gábor Belső-Erzsébetváros szanalására vonatkozó díjnyertes pályaműve, valamint felállított enteriőrök formájában.¹²⁹ A BNV mellett az év folyamán több kisebb kiállításon is szerepeltették anyagukat, így többek között a Budai Szépművészeti Társulat 1933 februárjában rendezett építészeti kiállításán, ahol a CIRPAC táblói is újfent bemutatásra kerültek,¹³⁰ s immáron vidékre is eljutottak.¹³¹ Majd pedig, miután az 1932-es kiállítást a mér-

¹²⁷ Nagy lakberendezési vásár a Kézművesipari Kiállításon. *Pesti Hírlap*, 1932. augusztus 28. 15.

¹²⁸ Megnyílt az Iparművészeti Társulat lakásművészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. január 22. 10.; Előadások a jó lakásról. *Magyarság*, 1933. február 28. 8. A kiállításához készült kiadvány: *Hogyan rendezzük be lakásunkat*. Országos Magyar Iparművészeti Társulat, Budapest, 1933. A kiállítás bezárásának dátumát nem ismerjük, április elején még biztosan látogatható volt.

¹²⁹ NY. L. [NYIRI László]: A „Hogyan építsünk?” kiállítás a Budapesti Nemzetközi Vásáron. *Tér és Forma*, 1933/6. 186–187.

¹³⁰ A Budai Szépművészeti Társulat építészeti kiállítása. *Budapesti Hírlap*, 1933. február 19. 16.

¹³¹ Tiszti jelentés a M. M. é. É. E. 1933. évi rendes közgyűlésén. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. július 30. 166.; NYIRI László: A „Hogyan építsünk?”-kiállítás tíznapos bemutatója a Nemzetközi Vásáron. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. május 28. 140.

nőkegylet tapasztalata szerint a lakosság hiánypótlónak érezte, a szervezőbizottság úgy ítélte, hogy érdemes azt állandó intézménnyé alakítani, a kiállításra, tanácsadásra, kiadványokra és előadásokra vonatkozóan egyaránt.¹³² Így 1933 őszén a kiállítást és az építési tanácsadót állandó jelleggel az egylet székházában állították fel, időben változó tartalommal, de alapvetően tervek, makettek, magyarázó tablók és építőanyagok bemutatásával.¹³³ A makettek külön hangsúlyt kaptak a demonstrációs eszközök között: „Maga a kiállítás az építőanyagok bemutatása mellett a családi lakóházak terveit mindig modellben állítja ki, hogy ezáltal is nagyobb segítségére legyen a közönségnek. A kiállítás modellkészletét mintegy 50 darabra sikerült az építészkartársak lelkes munkájával felemelnünk [...]”¹³⁴ S végül még ugyanebben az évben, novemberben rendezte meg a propagandabizottság – név szerint Bierbauer Virgil és Nyiry László építészek – a Gellért Szálló télikertjében az első fővárosi városépítési kiállítást, ahol a bemutatásra kerülő városszabályozási, illetve rendezési tervek között Münnich Aladár sorházas telekosztáshoz készült tervei, valamint néhány családi ház-modell is szerepelt.¹³⁵ S itt megint lehetett a lakásviszonyokra is kiterjedő statisztikai anyaggal, grafikonokkal találkozni, amelyet korábban Bierbauer Virgil állított össze.¹³⁶

Az 1933-as tavaszi BNV-n – amely 1933. május 6. és 15. között állt nyitva – ugyanakkor a lakásépítés témája más módon is megjelent. A kiállítás építőipari csoportja ugyanis mintaházak-

¹³² A „Hogyan építsünk?” Bizottság Szervezeti Szabályzata. Tervezet. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. december 10. 276.

¹³³ Ny. L. [NYIRY László]: I. m.

¹³⁴ Tiszti jelentés a M. M. é. É. E. 1933. évi rendes közgyűlésén. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933. július 30. 166.

¹³⁵ Városépítési kiállítás. A *Munkaadó*, 1933. november 8. 4.; Budapest városépítési problémái. (A Szent Gellért szállóbeli városépítési kiállításból.) *Tér és Forma*, 1933/12. 409.; Kiss Tibor: Városépítési gondolatok kiállítása a Gellért-szállóban. *Építőmunka*, 1933/8–9. 147. A kiállítás 1933. november 10. és november 23. között volt nyitva. Záró dátumához lásd a Mérnökegylet városépítési kiállítása... *Magyarság*, 1933. november 21. 7.

¹³⁶ Építész-álmok Új-Budapestről. *8 Órai Újság*, 1933. november 11. 6.; f. j.: Városépítés ma és holnap. *Népszava*, 1933. november 16. 7.; Városépítési kiállítás. *Magyar Hírlap*, 1933. november 10. 4.

kal rukkolt elő, amivel a középosztály számára kívánt a modern és olcsó családi otthon megteremtéséhez tudni- és látnivalókat nyújtani: „A felmerült tervek szerint egész családiházak épülnének a vásáron, teljesen felszerelve, összes közműekkel, különféle modern és olcsó építési anyagokból, modern szerkezetekkel és belső berendezésekkel.”¹³⁷ A kiállítás szervezői a korszerű családi ház melletti propaganda kifejtése végett a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel arra, hogy a vásár építészeti csoportjában külön kiállítást rendezzen a modern családi ház bemutatására.¹³⁸ Mintegy hetven házmodellt terveztek kiállítani műszaki leírással és árajánlattal, valamint megtekinthető enteriőrökkel a modern lakáskultúra népszerűsítése céljából.¹³⁹

A lakáskiállítás műfaját az évtized további részében sem hanyagolták el, bár nem olyan sűrűséggel, mint az első évek буряző időszakában. 1934 őszén az *Építőmunka* című szaklap nyitott kiállítást *Polgári lakás 1914–1934* címmel a szokásos Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásáron, ahol a háború előtti és a modern lakberendezést állították szembe egymással.¹⁴⁰ A koncepció az volt, hogy a kiállítóterem két oldalán, egymással szemközt elhelyezve mutatják be az úgymond régi, illetve a korszerű lakást, fő különbségként a háború előtti lakás kötött funkciójú szobáit felváltó többfunkciós lakóhelyiségekkel: „Legszembetűnőbb éppen az, amit ez a kiállítás is bemutat, hogy míg a régi lakásokban megkötött és véglegesen kialakult szobatípusok (komplett ebédlő, háló, szalon stb.) voltak, addig a mai lakásban úgy a szobatípusok, mint a bútorok szerkezete beosztásra teljesen az egyéni szükségletek számára készülnek.”¹⁴¹ Így került kiállításra például egy modern hálófülke és egy többfunkciós kombinált

¹³⁷ A legkisebb ház, keresetforrás-gyűjtemény, települési csoport, és számos építőipari újdonság a Nemzetközi Vásár ezévi szennációi. *Magyarság*, 1933. március 12. 28.

¹³⁸ Közel száz családi ház modelljét mutatja be a budapesti Nemzetközi Vásár. *Nemzeti Újság*, 1933. március 5. 9.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ PÁN Imre: Az Építőmunka „Polgári lakás 1914–1934” kiállítása az Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásáron. *Építőmunka*, 1934/4–5. 94–99.; Az őszi lakberendezési és háztartási vásár. *Pesti Hírlap*, 1934. szeptember 5. 4.

¹⁴¹ B. S.: Az ellenvélemény ellen. *Esti Kurír*, 1934. szeptember 8. 9.

szoba enteriőrje is.¹⁴² 1935–1936 telén az Iparművészeti Társulat jubiláris lakás- és iparművészeti kiállításán lehetett mintalakásokat látni. Az 1935. december 5-én megnyílt és a következő év februárjáig látogatható *Szép otthon – boldog élet* című lakberendezési és lakásművészeti kiállítást az Iparművészeti Múzeumban lehetett megnézni.¹⁴³ A bútorokat itt is enteriőrökben helyezték el, egy garzonnő, azaz a modern, emancipált, egyedülálló nő szobáját, egy dolgozó nő lakását, egy férfi garzonszobát, és egy család lakásaként egy hallt, gyerekszobát és lakószobát mutatva be.¹⁴⁴ Majd pedig az évtizedet lezárva 1940. február 29. és május 5. között rendezte meg az Iparművészeti Társulat az *Új magyar otthon 1940* kiállítást, amely a korábbi lakáskiállításoktól eltérően ezúttal nemcsak a középosztállyal – vagy annak is csak a felső rétegével – számolt, hanem különböző társadalmi rétegek lakásigényeivel, kifejezetten a városi és falusi kis- és középpolgári rétegeket célozva meg.¹⁴⁵ A kiállítás anyaga a társulat által 1939-ben kiírt otthonépítési, lakberendezési és bútortervezési pályázat nyomán alakult ki, s huszonöt berendezett szoba elkészítéséhez vezetett.¹⁴⁶ Ezek között olyan kis- és középlakás-kategóriába sorolt enteriőröket lehetett megtekinteni, mint a lakókonyhás mun-

¹⁴² ó.: Bárpult az ebédlőben. *Esti Kurír*, 1934. szeptember 7. 4.

¹⁴³ A. TóTH Sándor: „Szép otthon – boldog élet”. *Protestáns Szemle*, 1936. 92–93.; <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1692> (Letöltve: 2021. január 28.).

¹⁴⁴ *Szép otthon – boldog élet. Az Orsz. Magyar Iparművészeti Társulat 1885–1935. félszázados jubileuma alkalmából rendezett lakás- és iparművészeti kiállítás. 1935. december – 1936. február.* OMIT, Budapest, 1935; Dr. CZAKÓ Elemér: Feljegyzések ötvenes kiállításunkról. *Magyar Iparművészet*, 1935/9–10. 229–232.; A mi kiállítóink. *Magyar Iparművészet*, 1935. 264–266. A kiállítás-sal szemben, annak luxusjellegét érzékelve, kritika is megfogalmazódott: I. M.: Szép otthon – boldog élet – de miből? Séta az Iparművészeti Társulat kiállításán. *Magyarság*, 1935. december 7. 8.

¹⁴⁵ Új magyar otthon kiállítás 1940. *Tér és Forma*, 1940/2. 27–34.; SZABLYA János: Az „Új magyar otthon” kiállítás. *Magyar Iparművészet*, 1940. 22–39. A kiállítás kezdő és záró időpontjához lásd Fáy István államtitkár nyitotta meg az „Új Magyar Otthon” kiállítását. *Függetlenség*, 1940. február 29. 3.; Május 5-én zárul az „Új Magyar Otthon” kiállítás. *Népszava*, 1940. május 1. 6.

¹⁴⁶ Tervpályázati felhívás építőiparművészeti, lakásberendezési és bútortervek készítésére. *Magyar Iparművészet*, 1939. 60–62.; Fáy István államtitkár nyitotta meg az „Új Magyar Otthon” kiállítását. *Függetlenség*, 1940. február 29. 3.

káslakás, az egyszobás garzonlakás, a kétszobás családi ház vagy a háromszobás bérlakás.

Bár a lakberendezési vásárok alapvetően kereskedelmi célokat szolgáltak – azaz nemcsak reklámcélú kiállításként, hanem árumintavásárként is funkcionáltak, –, itt is tetten érhető volt a felvilágosító, nevelő szándék, az ennek megfelelő szemléltető eszközökkel: tablókkal, grafikonokkal, fotómontázsokkal, prospektusokkal és előadásokkal. „Itt van a Magyar Műhelyszövetség pavillonja, ahol szép ábrák mutatják be egyik oldalon a »tetterős boldog új embert«, aki számára a modern lakásberendezések készülnek. Míg alatta egy lila körben a régimódi beteges és szegény ember látható, amint komikusan szorongat egy hatalmas orvoságos üveget...”¹⁴⁷ Az 1936-os lakberendezési vásáron látható ábra kétséget kizáróan a modern lakhatás diskurzusának tipikus képzeteit használta: az idejétmúlt és a korszerű, modern lakás szembeállítását a higiéniai diskurzus betegségasszociációjával. S a modern építészet népnevelő céljait szolgáló, a kiállításokat kísérő ismeretterjesztő előadások sem csak a mérnökegylet tevékenységében jelentek meg. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat 1933-as *Hogyan rendezzük be lakásunkat* kiállítását a jó lakás témában tartott előadások kísérték, többek között Náday Pálé *A testhez álló lakás* címmel,¹⁴⁸ ahogy az 1935–1936-os kiállításukon ugyancsak szerveztek lakberendezési témájú előadásokat.¹⁴⁹ S bevetté vált az is, hogy a nemcsak a szakmának, hanem laikusoknak is szóló lakásépítési kiállításokat katalógusokkal, prospektusokkal kísérik.¹⁵⁰

¹⁴⁷ les: Terrakotta hálószoza, reszelők és kékpetyes lepkenyakkendők a megnyílt Lakberendezési Vásáron. *8 Órai Újság*, 1936. szeptember 4. 3.

¹⁴⁸ Kiállítások. *Magyar Iparművészet*, 1933/3–4. 67–68. Előadások a jó lakásról. *Magyarság*, 1933. február 28. 8.

¹⁴⁹ Érdekes előadások a „Szép otthon – boldog élet” kiállításon. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 1935. december 18. 9.

¹⁵⁰ A Budapesti Nemzetközi Vásár reklámozásában is 1925-től kapott kiemelt szerepet a „nagyarányú modern vásári propaganda”, plakátok, reklámtáblák, meghívó-röplapok, ismertető broszúrák és sajtóbeli hirdetések felhasználásával: HALLÓSSY István: I. m. 25.

Hogyan építsük és hogyan használjuk a lakást? Útmutató kiadványok középosztálybeli használatra

Az építészeti ismeretterjesztés, felvilágosítás és ízlésformálás a reklámok üzleti céljaitól függetlenül is termelte az építészeti kiadványokat, könyveket. Forgó Pál a modern építészetet propagáló 1928-as könyvében nemzetközi tendenciaként utalt arra, hogy „építészeti irodalomtól hangos a világ pro és kontra”,¹⁵¹ s vele egy időben ugyanezt állapította meg egy másik építész, Müller Pál is: „A könyvkereskedések kirakataiban az utolsó évek óta mindenütt építészeti munkák egész sorát láthatjuk. Az építészet megszűnt a vele foglalkozók speciális stúdiuma lenni, és miként az olasz reneszánszban volt, most is arra felé tart, hogy mindenki érdeklődik iránta és foglalkozik vele. [...] Soha olyan keletje az építészettel foglalkozó könyveknek az utolsó évszázadban nem volt, mint azóta [az első világháború vége óta].”¹⁵² A felvilágosító, népszerűsítő könyvek, kiadványok a kiállításokhoz és előadásokhoz hasonlóan szolgálták a lakosság építészeti tájékozatlanságának felszámolását. A középosztálybeli nőknek szánt, évtizedek óta bevett háztartási, életvezetési tanácsadó könyvekben hagyományosan tárgyalt téma volt a lakás – mind térhasználatában, mind berendezésében, mind a vele kapcsolatos háztartási teendőket illetően –, ebbe a keretbe épült most be a korszerű lakhatás eszméinek megfelelő új tartalom.¹⁵³ Ebben az időszakban születtek meg viszont azok a laikusoknak szánt, középosztálybelieket megcélzó könyvek, amelyek kifejezetten a

¹⁵¹ FORGÓ Pál: I. m. 20.

¹⁵² MÜLLER Pál: I. m. 206.

¹⁵³ HEVESI Sándorné, dr.: *Az ideális háztartás. A szép otthon és a jó konyha.* Színházi Élet, Budapest, 1934; KAESZ Gyula: A kislakás belső berendezéséről. In: SZEGEDY-MASZÁK Aladárné–STUMPF Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája.* A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1934. 22–41.; STUMPF Károlyné: *Korszerű otthon.* (Korszerű könyvtár.) [Budapest], [1943.] Kifejezetten lakberendezési tanácsadó könyvek: FRÄNKEL György (szerk.): *A mai otthon írásban és képen.* Magyar Műhely Szövetség, Budapest, 1933; FRÄNKEL György: *Kombinált szoba, kombinált bútor.* Szathmáryné Bánó Vilma Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1936; NÁDAI Pál: *Ház, napfény, kert.* M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, [1932]; NÁDAI Pál: *A lakásberendezés művészete.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1939.]

családiház-építés lehetőségeit és dilemmáit járták körül, vagy a modern lakhatás elveit népszerűsítették.¹⁵⁴ S új műfajként tűntek fel a különböző tervgyűjtemények is, amelyek a családi házak építését kívánták elősegíteni felhasználható építészeti tervek – homlokzati tervek és alaprajzok – közreadásával.

Lakóházépítéshez használt építészeti mintalapok és mintakönyvek korábban is voltak forgalomban. A lakóházépítés minőségét illetően erős kritikát megfogalmazó építész, Müller Pál szerint „a nem építész közönség érdeklődése a háborúelőtti időben kimerült abban, hogy ház vagy villa építése előtt egy sor alaprajzot s homlokzatot tartalmazó könyvet vett meg és az ezekből kirajzolt, részben szerencsésen vagy szerencsétlenül megválasztott vázlatokkal kötötték meg az építész kezét, ha ugyan nem fordult velők mindjárt vállalkozóhoz”.¹⁵⁵ Még pontosabban körvonalazódik egy korábbi kritikában, miféle mintákról is volt szó: „Akik manap kis családi házat építtetnek – s főképp a vidéki közönség – nagyobbára az olcsó és selejtes német mintalapokat használják fel vagy használtatják fel valamely építőmesterrel.”¹⁵⁶ Bár ezek az utalások családi házakra és villákra vonatkoztak, mintakönyveket feltehetően a bérházépítésben is használtak.

E német import műfajhoz képest egyértelműen újítást hoztak az 1920-as évek elején sorra megjelenő hazai összeállítású tervgyűjtemények, bár ezek mellett nyilván elérhetőek voltak a műfaj külföldi képviselői is. 1920 és 1923 között legalább négy tervgyűjtemény látott napvilágot a családi házak témájában.¹⁵⁷ Virágkoruk pedig az 1920-as évek végével és az 1930-as évek

¹⁵⁴ ORBÁN Ferenc: *Családi ház tervezése*. Élet Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1931; BOTHÁ József: *A korszerű családiház-építésről mit kell tudnia az építtetőnek és az építőnek?* Budapest, 1932; „A 4 nagy fejezet.” 1. *A családi ház*. 2. *Az öröklakás*. 3. *A telek*. 4. *Az építőhitek és az Építőtakarékok*. Fővárosi Könyvkiadó Rt., Budapest, [1933].

¹⁵⁵ MÜLLER Pál: I. m. 206.

¹⁵⁶ A Művészet „Kis családi ház” pályázata. *Magyar Pályázatok*, 1903/7. 2.

¹⁵⁷ KOTSIS Iván: *Családi házak*. Németh-kiadás, Budapest, 1920; NÉMETH Zoltán: *Kis földszintes házak építése*. (Műszaki Könyvtár 19.) Népszava Könyvkereskedése, Budapest, 1921; RERRICH Béla: *Kertes ház: hogyan építsem meg kertes házamat és hogyan rendezzem be házi kertemet*. Franklin, Budapest, 1921; *Földszintes lakóházak*. Németh József kiadása, Budapest, 1923. Akad olyan kiadvány, amelynek a címét ismerjük, viszont nem sikerült megállapítá-

elejével következett el, amikor is egy négyéves intervallumban – 1928 és 1932 között – közel tíz terveysűjtemény jelent meg családi házak terveivel.¹⁵⁸ Ezek a kiadványok mintakönyvként szolgálva a családi házak terveit általában költségvetéssel ellátva közölték, olyan, a téma iránt elkötelezett lap- és könyvkiadókkal a hátuk mögött, mint a Népszava vagy a Magyarság,¹⁵⁹ illetve a Németh József Könyvkiadó Vállalat. Az építészek körében azonban ritka volt az, hogy valaki ezt a műfajt rendszeresen művelje. Ennek volt példája Kotsis Iván, aki viszont már az 1920-as évek elején több lakóházakat tartalmazó terveysűjteményt is publikált,¹⁶⁰ hogy a következő évtizedben és a háborús évek alatt ezt alaprajzi tervek közreadásával kísért lakásépítési ismeretterjesztő tevékenységgel folytassa.¹⁶¹ Egy évtizeddel később, 1941-ben pedig maga a főváros állt elő egy családi ház mintakönyvvel, abból a célból, hogy a főváros környékén nagy arányban zajló családiház-építést építészetileg valamiféle mederbe terelje azáltal, hogy az építetőknek a színvonal emelkedését elősegítő tanácsokkal és mintákkal

ni a megjelenés évét: FÜHRER Miklós: *Újabb földszintes lakóházak; Az Otthon. Építészeti teversorozat. Családi házak.*

¹⁵⁸ KOTSIS Iván: *Családi házak és nyaralók.* 3., bővített kiadás. Németh József kiadása, Budapest, 1928; KASSAY József-FRÖLICH Pál: *Családi- és lakóház tervek.* Műszaki Kiadó, Budapest, 1928; WEICHINGER Károly: *Az ideális családi ház.* Architectura Kiadó, Budapest, [1928]; *Földszintes lakóházak. 1930.* Magyar Építőművészet külön kiadványa; VITÉZ SÁNDOR József: *Kisházak. 28 különféle háztípus.* Vállalkozók Lapja, Budapest, 1930; SOLTÉSZ József: *Családi és weekendházak.* (Műszaki Könyvtár 73.) Népszava Könyvkereskedése, Budapest, 1930; *Az Otthon. Nyaralók, családi házak, bérházak.* Németh József kiadása, Budapest, 1931; ÓRIÁS Zoltán (szerk.): *1–4 szobás családi lakóházak.* Budapest, [1931]; ÓRIÁS Zoltán: *Családi lakóházak. Tervgyűjtemény-sorozat 1–2–3 szobás épületekről.* Budapest, 1932. A kiadványok egy része nem elérhető, egykori léteük nyomát többek között a *Diarium. Könyvbarátok Közlönye* című kiadványban lehet fellelni: *Diarium. Könyvbarátok Közlönye*, 1931/1–2. 16.; *Diarium. Könyvbarátok Közlönye*, 1932/3–4. 106–107.

¹⁵⁹ Az Óriás Zoltán által 1931-ben összeállított kötet mögött a *Magyarság* állt, a kiadóhivatalában lehetett megvásárolni: *Magyarság*, 1931. április 19. 28.

¹⁶⁰ KOTSIS Iván: *Különféle rendeltetésű és helyszínrajzi épületek alaprajzi megoldásai.* Budapest, 1920; KOTSIS Iván: *Épületek alaprajzi megoldásai.* Budapest, 1921; KOTSIS Iván: *Tervezetek. Entwürfe.* Budapest, 1922.

¹⁶¹ A legkülönbözőbb helyeken megjelent cikkei mellett mint önálló kötetet lásd KOTSIS Iván: *A korszerű lakás építésének problémái.* Budapest, 1932.

látja el.¹⁶² A kiadvány lényegében típuskatalógus volt, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által 1939-ben ideális kisháztípusokra kiírt tervpályázatra támaszkodva. A pályázaton negyvenkét tervet választottak ki, mint mintaként használhatót, s ezekből állították össze a lakosságnak szánt nevelő célú építészeti kötetet.

Középpontban a családi ház¹⁶³

A lakástéma divatja révén életre hívott rendezvények és kiadványok célja az volt, hogy segítsék a lakásépítés kérdésében teljesen járatlan, a háború utáni új életkörülmények kialakulása és az új lakhatási eszmék megjelenése folytán viszont a problémával óhatatlanul találkozó emberek orientálódását. Annak ellenére azonban, hogy a két háború közötti középosztályi lakáskérdés két csomópont, a családi ház és a társasház körül sűrűsödött, a rendezvények és a kiadványok csak az egyikre, a családi házra koncentráltak.¹⁶⁴ A tervgyűjteményekben alapvetően családi házak tervei kerültek publikálásra. Az 1932. évi IV. Országos Kézművesipari Kiállítás keretei között a Magyar Műhely Szövetség rendezte kiállítási egység középpontjában ugyancsak a családi ház állt.¹⁶⁵ A *Tér és Forma* 1930-ban kérdőívet intézett olvasóihoz, hogy a lap tartalmával kapcsolatos igényeket felmérje.¹⁶⁶ Az alapvetően építészekből álló olvasókörtől beérkezett válaszok a családi házak közlése iránti fokozottabb igényt

¹⁶² *Kislakásos családi házak mintatervei*. Sajtó alá rendezte: BIERBAUER Virgil. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1941.

¹⁶³ A témát röviden érintettem korábbi tanulmányomban: Ágnes NAGY: Zum Versuch einer Reform des Wohnungsgrundrisses zwischen den zwei Weltkriegen in Budapest. In: Máté TAMÁSKA–Barbara RIEF VERNAY (Hrsg.): *Wien – Budapest. Stadträume des 20. Jahrhunderts im Vergleich*. (Österreich-Studien Szeged 18.) Praesens Verlag, Wien, 2020. 446–448.

¹⁶⁴ A családi ház iránti fokozott érdeklődés korabeli jelenségéhez lásd BÓDY Zsombor: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég*, 2004/4. 46–48. és 52–53.

¹⁶⁵ DALNOKI-KOVÁTS Jenő (szerk.): *IV. Országos Kézművesipari Kiállítás. Betűrendes és szaknévsor*. Országos Iparegyesület, Budapest, 1932. 44.

¹⁶⁶ *Kérdés és válasz. Tér és Forma*, 1930/4. 163.

jelezték,¹⁶⁷ így el is kezdték közölni családi házak terveit.¹⁶⁸ Az *Építőmunka* című lap *A középosztály családi háza* címmel vitát kezdeményezett 1934-ben, amihez az olvasók hozzászólásait is várta, a „középosztálybeli polgár-ember otthonának kérdéseit” a családi házra szűkítve le.¹⁶⁹ A nem sokkal korábban a Gellért Szállóban rendezett városépítési, városfejlesztési témájú kiállításon szereplő makettek is családi házaké voltak.¹⁷⁰ Az időszak nagyközönségnek szóló legnagyobb propagandakiállítása, a *Hogyan építsünk?* is nagy számban mutatott be építészeti terveket és modelleket – az 1933. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron összesen hetvennyolc darabot –, azonban itt is a családi ház, nyaraló és vikendház állt a középpontban.¹⁷¹ A Közmunkatanács által kiadott tervgyűjtemény a főváros környéki családiház-építés megjavítását kívánta szolgálni, s ahogy az *Új Idők* ajándékvilla-akciója is a családi ház köré szerveződött, úgy az *Ujság Az én házam* rovata is.

Ehhez a burjánzáshoz képest a soklakásos házak háttérbe szorultak a lakhatást érintő propagandában. Egyedülállóan bizonyult a *Magyarság* építkezési rovata, amely a középosztály lakhatási lehetőségeit tárgyalva a családi ház mellett a társasházépítést is fókuszába állította, küldetésének tekintve, hogy „e rovatunkban állandóan figyelemmel kísérjük a különféle örök-lakásos szövetkezeti és társasház-alapításokat [...]”.¹⁷² A lap tevékenysége a társasház-témában messze túllépte az egyszerű reklámot. A cikkek tárgyválasztása, a bemutatott házak kiválasztása nem volt véletlenszerű, hanem ellenkezőleg, tudatosság-

¹⁶⁷ Uo. Lásd még: „A Tér és Forma szerkesztősége által olvasóihoz intézett körkérdésre beérkezett válaszok között igen sok kérte kis és legkisebb családi házak tervének minél gyakoribb közlését.” (V: Kisházak tervei. Bozó Gyula munkái. *Tér és Forma*, 1930/7. 304.)

¹⁶⁸ V: Kisházak tervei. Bozó Gyula munkái. *Tér és Forma*, 1930/7. 304–306.

¹⁶⁹ A középosztály családi háza. *Építőmunka*, 1934/2. 37. A lap a felhíváshoz kapcsolódva azonnal közölt is két tervet, lásd Uo. 38.

¹⁷⁰ Kiss Tibor: I. m.

¹⁷¹ „Hogyan építsünk? Az első magyar építési propagandakiállítás miértje és hogyanja. *Tér és Forma*, 1932/4. 97–103.; NYIRI László: I. m. 169–179.; NY. L. [NYIRI László]: I. m.

¹⁷² Az első LÁB-kölcsonnel épülő társasház bokrétaünnepevényén. *Magyarság*, 1931. július 5. 28.

ról tanúskodott. Érzékelhető volt a törekvés az építészeti újdonságok, újító megoldások bemutatására is a cikkek által nyújtott reklámfunkció mellett.¹⁷³ Az olvasók éltek is a lap által felvállalt szereppel, és gyakran fordultak hozzájuk tanácsért.¹⁷⁴

A társasházépítés kérdését még maga az építészeti szakma sem tematizálta, és tulajdonlási formától függetlenül a soklakásos házak építészeti-alaprajzi megoldásainak tárgyalása is korlátozott maradt a családi házhoz képest. Miközben a lakhatási körülményeket érintő építési megnyilatkozások különböző fórumokon – ismeretterjesztő előadásokon, kiállításokon, szakkikkekben és népszerűsítő írásokban egyaránt – kritizálták a „rossz bérlakásokat”, a soklakásos házak épített formáinak és alaprajzi megoldásainak kérdése nem vált igazán az építészeti nevelés, az ismeretek közvetítésének, és ezáltal a fogalmak és elvárások formálásának tárgyává, sem a bérház-, illetve a társasház-építések befektetői, sem pedig a társasházi lakásokat megvásárlók vonatkozásában. A bérlakásépítés milyenségére irányuló erőteljes kritika ellenére a nevelő célú építészeti propaganda a családi ház-építés irányába és arra korlátozódva kezdett kibontakozni. Nem jelentek meg olyan kiadványok, amelyek támpontot vagy mintát adtak volna a lakosok számára ahhoz, hogy milyen alaprajzi beosztású lakásra tartsanak igényt egy bérházban, vagy a saját tulajdont képező öröklakásos házban. A *Tér és Forma* a bérházakhoz hasonlóan bemutatott ugyan újonnan épült társasházakat, azonban nem foglalkozott a társasházépítéssel mint mozgalommal, vagy az öröklakások által esetlegesen támasztott magasabb építészeti igények, elvárások kérdésével. Hiába képviselte a társasházi öröklakás a családi házzal azonos módon a

¹⁷³ Erről tanúskodik többek között a Budapesti Ingatlanbank Rt. által a Városmajor utca 3/a alatt 1933 végére felépített társasházról szóló hirdadás, amely házban egyedi módon kertrész is tartozott az egyes lakásokhoz, ezzel a cikkek pozitív értékelése szerint egyfajta átmenetet hozva létre a társasház és a családi ház között. Lásd A Budapesti Ingatlanbank r.t. városmajori második társasházánál a kertes családi otthon megoldását valósítja meg. *Magyarság*, 1933. június 4. 28–29.; Újabb kertes társasházzal bővítette ki építési programját a Budapesti Ingatlanbank r. t. *Magyarság*, 1933. június 11. 28.

¹⁷⁴ Elkészült a Menkina János utcai öröklakásos társasház. *Magyarság*, 1932. szeptember 25. 28.

saját otthon eszméjét, az építészek nem szenteltek teret építészeti kialakításukat érintő kérdéseknek. A soklakásos házak terén a mintát, illetve a divatot nem az építészeti diskurzus irányította, hanem az építési vállalkozók diktálták azt: hirdetéseik, reklámkiadványaik alakították a „modern lakás” képzetét, miközben a lakótér korszerű elvek szerinti kialakításáról való gondolkodás terepe sokkal inkább a családi ház lett.

A különbségnek voltak szakmailag megalapozott magyarázatai. A meglévő fővárosi telekszerkezet és az előírt beépítési módok – az időközben végbemenő hatósági változtatások mellett is – alkalmatlanok voltak a modern építészeti elvek szerinti alaprajzi kialakításra, illetve kísérletezésre. A hatósági szabályozás nem követte eléggé a változtatás iránti igényeket ahhoz, hogy akár a beépítési mód reformja, akár a lakóházak amortizálódásával is összefüggő, telektömbökre kiterjedő bontásból, a tömbök beépítésének megváltoztatásából álló hatósági beavatkozás révén teret adjon új típusú lakóházak és lakások kialakításának. Másfelől az építészek tudatosan vállalták is a soklakásos ház alaprajzi kérdésének mellőzését azon az alapon, hogy a családi ház biztosítja az építészeti nevelés valódi lehetőségét: „az összes lakófajta között a családi háznál biztat legtöbb eredménnyel a közönség építészeti nevelése, mert az a saját otthon megalkotásánál a legfogékonyabb”.¹⁷⁵ S az alaprajzi viták kibontakozása, következképp a lakhatási reform véghezvitele szempontjából alapvető problémát jelentett Budapesten a magántulajdonú bérlakásrendszer dominanciája is: a vállalati és a magánszemélyi tulajdonban álló bérházak uralták továbbra is a budapesti lakás kínálatot.¹⁷⁶ Mindemellett pedig a felvilágosító tevékenységnek a családi há-

¹⁷⁵ ORBÁN Ferenc: *Kertes házak. Tér és Forma*, 1932/11. 349.

¹⁷⁶ A budapesti lakóházak igen alacsony, ráadásul a két világháború között egyre csökkenő arányban álltak fővárosi tulajdonban. 1920-ban 6,1%, 1925-ben 5,7%, 1930-ban 5%, 1935-ben 4%, 1941-ben pedig már csak 3,1% volt a fővárosi tulajdonú lakóházak aránya. Lásd *Budapest épület- és lakásviszonyai az 1920. és 1925. években*. Budapest, é. n. I., 80., II., 72.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXI. 1933*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1933. 12.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXVI. 1938*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1938. 16.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXXII. 1944*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1943. 11.

zak építésével kapcsolatos deklarált célja volt, hogy megregulázza az építőmesterek kaotikus és az építészek által színvonalatlannak ítélt építési tevékenységét a megrendelők elvárásainak finomításával.

A lakáspropaganda jól megfigyelhető eltolódása a családi házak irányába sajátos ellentmondásban állt a budapesti társasházépítés éppen ekkor felívelő jelenségével. A saját otthon eszméjének háború utáni új variánsát képviselő társasházi öröklakás a családi házhoz hasonlóan kerülhetett volna az építészeti figyelem középpontjába. Egyfelől a társasházépítés számos esetben ugyanúgy laikusok kezdeményezéséből indult ki a saját igények kielégítésére, mint a családi ház. Másfelől új lakástulajdonlasi formaként lehetőséget adhatott volna az építészeti megújulásnak. Ennek ellenére az építészeti diskurzus nem kapta fel a témát, s e területen az ismeretterjesztésbe sem kapcsolódott be. Így annak ellenére, hogy a társasház-propaganda az öröklakást a családi ház kiváltásaként a sajátotthoneszmé megvalósulásaként kezelte, a társasházépítés megmaradt a bérházépítés kialakult keretei között: az öröklakás-tulajdonosok éppúgy egy tőlük függetlenül előállított kész terméket kaptak, mint a bérházak és bérlakások esetében. A felvilágosító, nevelő propaganda hiánya ennek a viszonyoknak felelt meg. Miközben a családi ház egy olyan csomósodási ponttá vált, ahol a lakásépítést tárgyaló építészeti diskurzus és a nagyközönséget megcélzó felvilágosító lakáspropaganda átfedte egymást, ugyanez a társasház kapcsán nem működött, itt lényegében csak az üzleti propaganda bonthatkozott ki.

„Két íróasztal – Két bürokrata – Egy program – Halál.” Hans Globke (a két baloldali képen)
elleni propagandakampány az Eichmann-per idején a magyar nyelvű csehszlovákiai sajtóban.
(Eichmann a két jobboldali fényképen.)

Forrás: A Hét, 1961. június 11. 19.

Képes szintézis a rövid 20. századról*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.1.7>

Ha az ember beleolvas vagy egyáltalán belelapoz ebbe a könyvbe, nyomban tapasztalja, hogy nem szokványos képeskönyvet vagy tankönyvet, és nem is csak szokványos szintézist vett a kezébe. Mi a műfaja Pritz Pál gondosan megmunkált és választékosan kivitelezett, Magyarország 20. századát bemutató alkotásának? Miért lép ki a szerző a megszokott akadémiai keretből, és kever bele művébe esszéisztikus részeket, bontja fel minduntalan a kronologikus rendet, csempész bele a vallottan politikátörténeti megközelítésbe irodalmi, művészeti, társadalomtörténeti eszmefuttatásokat? Nem is biztos, hogy kerek magyarázatot tudok adni e kérdésekre, mindenestre nézzük a részleteket.

A magyar történetírás újabban hemzseg az egyoldalúságoktól, a hamis beállításoktól, a szubjektív megítélésektől, az érzelmi fűtöttségtől, a legendagyártástól, a mítosz- és bűnbakképzéstől, sőt egyenesen a gyűlöletkeltéstől. Különösen a politikátörténet van kitéve ilyen hatásoknak, nem mentesen a politikum közvetlen és közvetett szerepétől. Így aztán időről időre szükség van arra, hogy valaki korrigálja Magyarország történetét. Pritz Pál tökéletesen tisztában van ezzel. A fő cezúrát a rendszerváltás jelentette, amely az 1989 előtti lassú és óvatos történészi „múltrehabilitációval” és az 1945 utáni évek hamis történelem-láttatásával szemben gyökeres váltást eredményezett, mi több, néhány év után egyfajta két-, sőt hárompólusú történetírást ho-

* PRITZ Pál: *100 év. A trianoni Magyarország képes története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2020. 301 p.

zott magával különösen a 20. század megítélésében. Az elmúlt mintegy húsz évben a jobboldali konzervatív beállítódás megjelenésének és felerősödésének lehettünk szemtanúi, amely igen sok esetben a hatalom műltpolitikai szándékainak is megfelelt.

Nagyon is indokolt tehát egy olyan szókimondó szintézis elkészítése, amely a trianoni Magyarország korszakára vonatkozóan úgy íródik, hogy szétszálazza a korabeli és a későbbi, a tévesnek bizonyult és újra előkerülő látásmódokat, a legendákat és a tényeket, egyszóval kritikai hangot üt meg. Amely tehát nem egyszerűen egy pozitivista tényközlő történetírással kerül meg a ma is meglévő tévedéseket és vitákat, hanem rámutat ezek jelenlétére, forrására, és tévHITEKET OSZLAT, illetve maga is vitába száll bizonyos kérdésekben. Pritz Pál izgalmas könyve pontosan ezt teszi.

Nem úgy azonban, hogy ez is, az is igaz, lehet ezt így is, és úgy is látni, a történész szubjektumán múlik, hogy ezt vagy azt hogyan magyarázza. „Jelen sorok írója szenvedélyes ellenfele minden olyan – egyébként messze nem szokatlan – törekvésnek, amely a múltat relativizálja. Ám azt nagyon is fontosnak tartja, hogy annak sokarcúsága ne sikkadjon el a történelemkönyvek lapjain” – írja a 116. oldalon. Kiáll amellett, hogy a történelmi tény igenis létezik, és nem csak annak verbalitása, „diskurzusa” avagy „narratívája”, vagyis a valóság feltárásának tisztelete sugárzik a könyv lapjairól. Ez a szerző egyik alapállása, amit korábban a posztmodern felfogással szembeni polémia során részletesen kifejtett.¹ Magam messzemenően egyetértek felfogásával.

Saját véleményét és meggyőződését a szokásos kánonista stílussal ellentétben őszintén és nyíltan vállalja, azzal a szigorú és következetes megköttéssel, hogy a történészi szakma követelményei szerint tekint a századra. Különösen érdekes és üdítő, hogy a múlt tanulságai alapján nem rejti véka alá a jövő reményéről kialakult véleményét, hanem mindjárt a (Kleiót szólító) invokációban leszögezi, hogy a világkapitalizmus egyszer majd a valódi népi demokratikus fejlődés útjára tér. A túl általános, már-már

¹ PRITZ PÁL: *Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 7–37.

semmitmondó demokráciafogalmat pedig így jellemzi: „messze több és mélyebb a parlamenti, képviseleti választási demokráciát igénylők felfogásánál” (27. o.). Olyan normarendszer, amely a nép életére, mindennapjainak alakulására, érdekeire nem csupán szavakban, hanem ténylegesen is tekintettel van. Ennek felel meg az a politikatörténetben ritka fontos követelmény, hogy nemcsak a fent lévők, a politikacsinálók cselekedeteinek, hanem a lent lévők, a politikum elszenvetőinek történetét is vizsgálja. Ezek az őszirózsás forradalomról szóló rész elején található gondolatok jelölik ki, hogy a szerző milyen normarendszert vall az időszak megítélésében. Le kell szögezmem, hogy e tekintetben is hasonlóképpen gondolkodom.

Éppen ezért a „rövid” 20. század nem Trianon-történet, és nem is szenvedéstörténet.² A kötet e szemléletet követve mindegyik fejezetről azt vizsgálja, mit tettek az ország vezetői, hogy ennek a népnek élhető és demokratikus világot teremtsenek, valamint ezt hogyan befolyásolta a nemzetközi és a nagyhatalmi környezet. Elismeréssel szól a két nagy háború utáni talpra állásról, a békés évtizedek erejéről. A szerző Ady Endre látnokai versét (*Az ütések alatt*) idézi a jajgatás ellen. Nem is beszélve régióink, Közép-Kelet-Európa országainak, a két malomkő között őrlődő népek nagyon is hasonló sorsáról.

Már a könyv elején siet tisztázni, hogy a nemzet fogalmának tartalmát a hatalmat gyakorlók szabják meg, vagyis nagyon változékony kategória. Ezúttal csak azt a messzemenően helyes megállapítást emelném ki, hogy „a kriminális esetektől eltekintve [...] nincsenek, nem voltak és nem lesznek a jövőben sem hazaárulók. A kérdés »csupán« annyi: az illető jól vagy rosszul képviselte/képviseleti a nemzet érdekét” (17. o.).

Pritz Pál szinte mindenütt jelzi a történetírásban régen és ma lezajlott vagy folyó vitakérdéseket is. Az egyik példa az Erdei Ferenc által megfogalmazott alapszöveghez, Magyarország úgynevezett kettőstársadalom-szerkezetéhez való viszony. Egyetért Erdeivel, de a fő töréspont a „fenn” és a „lenn”. A kettős struktúra

²Lásd Szakály Sándor recenzióját a *Magyar Napló* 2020. decemberi számában.

véleménye szerint nemcsak a két háború közötti országra, hanem mind a mai napig érvényes.

Egyedi az idő, vagyis az időrend felbontása, a visszatekintő vagy az előretekintő szerkezet. Mindjárt ezzel kezdődik a „Hosszú” *avagy* „rövid” *volt-e a 20. század* című első fejezet, amely a trianoni békeszerződés aláírásának pillanatával indul, majd párhuzamot von a nemzeti nagyzási mánia példaként említett 19. századi budai várbeli és az Országház birodalmi nagyságrendű építkezései között. Az „időfelbontás” jól kipróbált módszer, amit Pritz Pál több írásában is alkalmazott, mint ahogy stílusa választékos megoldásait már az 1991-es *A Bárdossy-per* című könyve óta csodálhatjuk.

A szerző elsőként alkalmazza összefoglaló könyvében az internetkultúra következményeit is. Például gyér a lábjegyzetelés, ám már nemcsak a fiatalok, de a hatvan év felettiek jó része is használja az egyre bővülő forrásanyagot, ami az internet segítségével elérhető. Irodalomjegyzék helyett ezért történelmi névsort kapunk, az ő műveiket kell keresni a világhálón és a könyvtárakban.

Tekintsük át vázlatosan az egyes fejezeteket, kiemelve az érdekesebb, hangsúlyos részeket, hiszen maga a könyv is ilyen logikával íródott.

A kronologikus fejezetek nem Trianonnal, hanem az első világháború végével kezdődnek, vagyis a nagy vízvonalasító a háborús vereség, vagy, ahogy a fejezetcím érzékelteti: az összeomlás. Ami az 1918-as polgári demokratikus forradalmat illeti, Pritz Pál joggal jegyzi meg, hogy az utána következő rezsimek nemigen bajlódtak tárgyilagos bemutatásával, leszámítva Hajdu Tibor összefoglalóját. Ehhez ugyanakkor hozzátenném az 1946-os politikai közbeszédet, Károlyi Mihály törvény előtti rehabilitációjának időszakát, amikor a Nemzetgyűlés több vitanapján bőségesen szóltak 1918-ról, és a kommunisták is visszafogottan bírálták a történeteket. Itt tér ki Pritz Pál a bűnbakképzésre. Az egymást követő rendszerváltások nyomán egy mai napig tartó váltogazdálkodás kialakulásáról beszél. Károlyi portréja mellé – írja kommentárként – nagyszerű lett volna, ha mostanság a Parlament mellett Károlyi szobrával szemben Tisza István szob-

rát helyezték volna el. (Reméljük, erre a távolabbi jövőben még sor kerül, mintegy szimbolikusan is kifejezve a bűnbakképzés lezárásának szándékát.) Hangsúlyosan beszél a továbbiakban a parasztság háború alatti szenvedéseiről, nyomoráról és ennek következtében a „vidék forradalmáról”, illetve a földosztásról. Rámutat arra, hogy a polgári demokratikus rendszer bukását nem belpolitikai tényezők okozták, hanem a súlyosan hibás – később „átkozott”-ként jellemzett (48. o.) – Vix-jegyzék magyarázza.

A nem magyar, hanem magyarországi Tanácsköztársaság történetének bemutatásakor Pritz Pál a következő vitakérdésekre összpontosít. Volt-e tömegbázisa a proletárdiktatúrának? Volt. A zsidóság műve volt-e a Tanácsköztársaság? Erre három ellenérvet is sorol: a vidéki vezetők között az állítás semmiképpen nem igaz, világnézetük nem tükrözte származásukat, és végül a hazai zsidóság túlnyomó hányada jobboldali mentalitású volt. Volt-e felelőssége a tanácshatalomnak Trianonért? Itt azt a korábban a történészek között meglévő konszenzuális álláspont foglalja el, hogy Burgenland kivételével a békekonferencia döntését nem befolyásolta Kunék politikája. Ami a szellemi eliteire való hatást illeti, sajátos módon József Farkas, vagyis egy történész hatvanas években kiadott négykötetes antológiáját hozza fel példaként az elit értelmiség pozitív szerepére, és ezt megtoldva Goszthony Mária, Szekfü Gyula, Bartók Béla, Szabó Dezső és leginkább Babits Mihály példáját említi. A politikai berendezkedés kétségtelenül orosz bolsevik mintát követett, de az oroszországi infernó nélkül. Végso soron a Tanácsköztársaság bukását nemzetközi tényezőknek tulajdonítja.

A könyvet itt egy rövid gondolatmenet töri meg a Szovjetunió világtörténelmi szerepéről, majd a szerző belevág a keresztény nemzeti kurzus 1920 júniusáig tartó időszakának ismertetésébe. Elsőként a terror emlékezetpolitikai viták középpontjában álló kérdését említi. A számadatok szerint amíg a vörösteror áldozatainak száma a négyszáz főt közelítette, addig a fehérterroré mintegy ezerkétszáz embert pusztított el. Ebből a megszálló román hadsereg is kivette a részét. Ezért tekinthető gyalázatosnak az 1945-ben ledöntött Nemzeti Vértanúk emlékművének 2019-es visszaállítása úgy, hogy az csak a vörösteror áldozatainak állít

emléket. Az új berendezkedés jellegéről szólva aláhúzza, hogy Horthyék katonai diktatúrát akartak, de az antant nem, és szerencsénk az utóbbinak volt döntő szerepe.

A konszolidációval indítja a szerző a „konzervatív-liberális” jelzővel illetett Bethlen-korszakot. Elsőként a korszak társadalompolitikáját szimbolizáló, az „értelmiségi túltermelés korlátozását célzó” numerus clausus törvényt említi. Thienemann Tivadartól (1890–1985) hoz egy 1984-es idézetet, amelyben a húszas évek elején az antiszemita nézeteket vallókat menti fel a későbbi tömeggyilkosságok felelőssége alól. A magyar történetírás egyik fontos vitája, hogy az 1920. évi XXV. törvénytől folyamatosság húzható-e a későbbi zsidótörvényekig. Két szempontból szerintem bizonyosan. Egyrészt az egyes társadalmi – ezen belül értelmiségi – csoportokban jelen lévő és kinyilvánított antiszemitizmus, másrészt Teleki Pál személye miatt, aki 1939 áprilisában a felsőházban elmondott szemérmetlenül antiszemita beszédében maga jelentette ki, hogy a faj és a vér ideológiáját húsz éve vallja. A szöveg a szép szavakba öltöztetett embertelenség máig ható kordokumentuma. Teleki felmentésével kapcsolatos viták szempontjából a beszéd bőséges idézésének ma is nagy értéke van.

A kötetben ezt követően érdekes beszúrás következik az erotikus irodalom megjelenéséről (77–78.), ennek magyarozatát azonban mintegy megfejtendő feladványként hagyja a szerző az olvasóra. A magam részéről sem gondolnám, hogy ennek okát tudnám adni.

A konszolidáció másik két tényezőjét, a Nagyatádi-féle földreformot és az 1921-es rendtörvényt indokoltan bírálja Pritz Pál. Ugyancsak élesen bírálja Horthyék helyzetfelismerő képességének korlátozottságát mutató bűnbakképző reflexeit. A konszolidáció tényezői közül hármat taglal részletesebben: a Bethlen-Peyer-paktumot, vagyis a szociáldemokraták és a szakszervezetek integrálását, a földreformot, pontosabban a Nagyatádi Szabó István-féle kisgazdapárt szétverését, és a választójogi reformot, pontosabban Bethlen taktikázásait, amelynek segítségével hatalmát végképp megszilárdította. A külpolitikai rész gondosan kimunkált. A gazdasági világválság problémáját és Bethlen István lemondását követően a könyv képen felvillantja a Hajós Alfréd

Sportuszodát, képben és szövegben Korniss Dezső és Aba-Novák Vilmos alakját és Matuska Szilveszter biatorbágyi vasútrobbanását. A fejezet végén a két művétagos rokkant katona fotója véleményem szerint mintegy szimbolikus kifejezése a Bethlen-éra összteljesítményének.

A Gömbös-kormány külön fejezetet kap. Hogy Gömbös nagy-szabású reformtervei megtévesztették a közvéleményt, azt az Új Szellemi Front íróinak kiábrándulásán is lehet érzékelni, miközben a szerző a tervek irrealitása mellett rámutat a négyéves regnálás gazdasági és politikai eredményeire is. A külpolitikára térve Pritz Pál jórészt beemeli a történész-ideológus Hóman Bálint nézeteiről megírt korábbi véleményét a könyvbe.³ Ez egyben a legterjedelmesebb szövegrész is, aminek nemcsak az a jelentősége, hogy állást foglal a korábbi évek totális Hóman-rehabilitációjával szemben, hanem főként az, hogy meggyőzően mutat rá egy fontos szereplő nézetein keresztül a magyar külpolitikai gondolkodás végzetes tévedéseire. A külpolitikának ugyanis hangsúlyos, rendszerkonzerváló szerepe volt. Rámutat arra is, hogy a csehszlovák és román kormányok viszontzárkózó, bizalmatlan, türelmetlen magatartása miatt a határok légiesítése szándékának nem volt realitása, vagyis a revíziós politikának nem volt valós alternatívája (117. o.). Végül is Gömbös belpolitikai, majd a Berlin–Róma tengellyel külpolitikai törekvései egyaránt zátonyra futottak. A német térnyerés itthonról megállíthatatlan volt, ráadásul a hazai németek Bleyer Jakab-féle politikája alájátszott Hitlerék törekvéseinek.

Az 1936–1941 közötti évekről, a Darányi-, Imrédy-, Teleki-kormányról megint csak részletes külpolitikai képet kapunk. Pritz Pál a területi gyarapodások okán a német függés erősödését, különösen a második bécsi döntés elfogadását kifogásolja. Az egyik legrövidebb összefoglalót a Bárdossy-kormány kapja, noha a szerző munkásságának egy jelentős része épp ezzel az

³ PRITZ PÁL: *A relativizálás elfogadhatatlan. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok.* Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Budapest, 2016. 209–223. Pritz Pál nagy fontosságot tulajdonít Hóman Bálint *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című könyvének.

időszakkal foglalkozik. Ám ezt részben az indokolja, hogy megint csak az időrend felbontásának technikáját alkalmazza.

Ezt követően a magyar hatalmi elit áthághatatlan korlátait Kállay Miklós kudarcos kísérleteiben követhetjük nyomon. A demokratikus háborúellenes ellenzék próbálkozásai közül bő terjedelemben, idézetekkel ismerteti a kisgazdapárt 1943. júliusi memorandumát, és elemzi a memorandum szerzőjének, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a személyiségét. A szárszói Németh László–Erdei Ferenc-dichotómia is helyet kap a könyvben, de mindez azzal a nem jelentéktelen megjegyzéssel, hogy 1943-ban a háború gyors és viszonylag kíméletes befejezése csalfa reménynek bizonyult. Hitler nem kapitulált.

A német megszállást követő időszak történetében első helyen a magyar holokauszt és Horthy Miklós felelőségének kérdése áll. Indokoltan szögezi le a könyv, hogy Horthy tudott a magyar zsidóságra váró tömeges halálról, mégis engedte a vidékiek deportálását. Megértem, hogy a szerző szerint Lakatos Géza miniszterelnöki kinevezésénél többre nem futotta a kormányzó erejéből, a kérdés azonban az, hogy a Lakatos-kormány megtett-e mindent a kiugrás előkészítésére?

A nyilas diktatúra rövid jellemzése – jogosan – a következő: „gyakorlatilag nem jelentett mást, mint a németek jóváhagyása melletti szabadrablást és a polgári lakosság fegyveres terrorizálását”. Szálasiék bűne a sok-sok gazemberség mellett az volt, hogy az ország nemzetközi tekintélyét minden elképzelhető mélységbe süllyesztették, és ez az „utolsó csatlós” megbélyegző ítéletben a háború után is sokáig hatott. Nem kapunk teljes képet az ellenállásról és a háborúról, a szerző ezzel szemben két mozzanatot emel ki a sokból: Bajcsy-Zsilinszky Endre sorsát és a szovjet hadsereg kegyetlen viselkedését a magyar lakossággal szemben. A fejezet zárógondolata az ország veszteséglistája.

A koalíciós évek legpontosabb összefoglalását a következő mély gondolatokban kapjuk meg a Horthy-rendszer polgári modernizációját akaró politikusokra utalva: „Elbuktak, mert 1945. év ezer esztendő t lezáró óriási, egyetemes történeti léptékű fordulata az addigi hazai politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új vilá-

got kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belül eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem túrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.” A felelősség és a felelősségre vonás okán mesterien szerkesztette egymás után Bárdossy László utolsó szó jogán elmondott beszédét és Veres Péter egy 1946-os írásának egy részletét. Szintén kiválóan választotta ki a Károlyi Mihály rehabilitációjáról és az arisztokrácia letűnéséről idézett és írott sorokat.

A kötet teljes joggal emeli alfejezetbe a második világháború utáni nemzetek közötti indulatokat, bosszúhadjáratokat, gyilkosságokat. Ezek a háború befejezése után szerte Európában jellemzőek voltak. A párizsi békeszerződés kapcsán ugyanezt a jelenséget a nemzetek egymásba feszüléseként mutatja be. (A kitelepítésekkel kapcsolatban azonban meg kell említenem, hogy véleményem szerint a potsdami értekezlet igenis kötelezte Magyarországot a németek eltávolítására.⁴) Joggal állapítja meg azonban a szerző, hogy a háborút követő kegyetlen és igazságtalan eljárások történelmi jóvátétele mind a mai napig tart.

Az 1945 utáni éveket a demokráciaviták és a posztháborús állapotnak nevezhető kegyetlenkedések egyaránt jellemezték. Ennek érzékeltetésére nem Bibó István igen gyakran felemlégetett munkásságából idéz, hanem Jászi Oszkár 1947 októberében, a Martinovics Páholyban elmondott beszédét közli teljes egészében a szerző.

Az ötvenes évek első fele, amelyet *Rákosi Mátyás terrorrendszere* fejezetcímmel lát el Pritz Pál, nemcsak az 1953-ig tartó éveket, hanem a Nagy Imre névvel fémjelezhető enyhülés időszakát is tartalmazza, bár a *Sztálin halála után* alfejezettel választja el a militáns országépítéstől. A Nagy Imre-időszaknak – Rákosi személyével együtt – minden bizonnyal majd csak akkor látjuk a

⁴ RÉZ Miklósné (szerk.): *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 400.

valódi jelentőségét, ha megjelenik és alapos feldolgozásra kerül a kormány jegyzőkönyveinek mindkét kötete. Ebben a fejezetben a fordulatot előidéző 1953. júniusi szovjet–magyar tárgyalást veszi ki alaposabban a könyv, majd egy máig nyúló érdekes eszmefuttatás következik a sport és politika viszonyáról, amelyet a Népstadion avatásán készült fényképpel illusztrál.

Az SZKP XX. kongresszusát egy képaláírásban jelentős történelmi fordulatnak nevezi a szerző, és mintegy ezt érzékeltetve következik az 1956-os forradalomról és szabadságharcról szóló fejezet. Az október 25-i, Parlament előtti véres sortűz okozójának a könyv egyértelműen a szovjet vezetést tartja. Szerinte az, hogy a Földművelésügyi Minisztérium tetejéről löttek, kiirhatatlan legenda. A legfrissebb kutatások azonban megerősítik azt a feltételezést, hogy a lövések a minisztériumból, majd minden irányból érkeztek. A számadatok pedig pontatlanok, a civil halottak száma 88 fő, a hivatásos állomány vesztesége 4 fő, a szovjet hadsereg vesztesége ismeretlen. A sebesültek száma hozzávetőlegesen 170–200 főre tehető. Ezt azonban még nem ismerhette a szerző, miután a friss kutatás eredményei 2021-ben jelentek meg.⁵ Az október 25-i vérengzés kiemelése valóban indokolt, mert ez magyarázza a fővárosban az átmeneti megnyugvás után megerősödő fegyveres felkelést, az indulatok elszabadulását, a politikai megoldás lehetetlenségét. Ez a rövid fejezet sem nélkülözi az idézeteket, amelyek közül Németh László visszaemlékezése viszi el a pálmát egy dunántúli község eseményeinek felidézésével. Bizonyos mértékig ellenpontozzák ezt Mindszenty József 1956. november 3-i rádiószózatának részletei, befejezésül pedig John Foster Dulles beszédének részletei teszik világossá, hogy az amerikaiak nem kockáztattak világháborút Magyarorszáért. 1956-ot példaként idézve a szerző emlékeztet a bipoláris jaltai világrend fennállásának évtizedeire is.

A Kádár-rendszerrel szóló fejezet az eredetet és a véget öszszekötő kérdéssel, a forradalom megítélésének vitájával indul. Hosszan idézi Glatz Ferenc a *Históriában* 1988 végén megjelent

⁵ FEITL ÍRISZ–NÉMETH Csaba (szerk.): *Az első lövés. Kossuth tér 1956. október 25.* Országház Könyvkiadó, Budapest, 2021.

írását, amelyben Glatz amellett érvelt, hogy 1956-ban sem forradalom, sem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt.⁶ Pritz Pál ma is ezzel a megállapítással ért egyet, ám akkor mégis miért használja a forradalom fogalmát? Válasza: „A történész tehát a tömegesen tönkrement életek iránti empátia okán használja – messze nem kizárólagosan – a forradalom kifejezést. Mert a sebek még mindig sajognak” (220.). Kádár belpolitikáját 1963-ig alapvetően a megtorlással jellemzi a könyv, amelynek – Révai Józsefre utalva – 1957-ben a moszkvai emigráció képében baloldali, vagyis rosszabb alternatívája is volt. Nagy Imre kivégzésében Kádár János és közvetlen környezete felelőssége a döntő.

Ezt követően egy hosszas gondolatmenet következik, amely a népi írókkal szembeni 1958-as párthatározattal, pontosabban párt-állásfoglalással indul. Az alkotás lehetőségét megkapták, a szerveződés bármilyen formáját azonban tiltották számukra. Párthatározat nélkül ugyanez vonatkozik az urbánusokra is. Folytatódik Németh László és Hatvany Lajos kibékülésével, tágabbban a népi és urbánus mozgalom közötti feszültség enyhülésével. A rendszerváltás után ez az ellenségesség ismét fellángolt, és emögött a kettős társadalmi struktúra újbóli felerősödése rejlik mintegy okként a demokrácia hiányára, aminek jelentőségét Szücs Jenő szavaival így jellemzi a könyv: „amelyben nem a hatalom megosztása (vagy éppenséggel, ami még rosszabb; a hatalomból való »részeseedés«) a legfőbb áhított cél, hanem a hatalom minden oldalú, módszeres reformmunkálatokkal kidolgozott, intézményes ellenőrzése”.

Eközben kis „adagokban” képet kapunk a Kádár-rendszer konszolidációjának lépcsőiről. Itt tér ki a szerző a katolikus egyház és állam viszonyára az évszázad első felétől egészen Magyarország és a Szentszék közötti 1964-es – szerinte nagy jelentőségű – részleges megállapodásig.

Ami a Brezsnyev-doktrínát illeti, annak születését 1965-re, megszűnését 1988 decemberére teszi Pritz Pál. A belpolitikai enyhülést a magánélet depolitizálásában, az életkörülmények javulásában, a mozgásszabadság erősödésében látatja. „A véreskező

⁶ GLATZ Ferenc: Kérdőjelek 1956-ról. *História*, 1988/6. 3.

diktátor mindeközben lassan a reálpolitikus Kádárrá változik” – írja. A hatvanas évektől kissé bővebb beszámolót kapunk a társadalomban és a kultúrában végbement változásokról (vita a fridzsiderszocializmusról, népességfogyás, ízelítő Nagy László és Pilinszky János költészetéből, végül a politikai kabaré). A hetvenes évektől ismét a külpolitika viszi a prímét; Kádárék nyugati sikerei egyrészt, a román, illetve csehszlovák magyarellenes lépésekkel szembeni erőtlen fellépés másrészt.

A rendszerváltás fejezetet idézetek uralják. Mégpedig fontos, sokatmondó, helyenként alig ismert idézetek. Az urbánus ellenzék története mellett ilyen a népnemzeti ellenzék eredetére utaló *Válasz Herdernek és Adynak* című Illyés Gyula-esszé részlete. De kevésbé ismert Berend T. Iván 1997-es visszaemlékezése is, vagy Szücs Jenő 1988. november 5-én az Új Márciusi Front rendezvényén elmondott beszéde, továbbá Grósz Károly fehérterrorral fenyegető beszédének teljes közzlése. Kommentárral látja el a szerző Kádár 1989. április 12-i utolsó felszólalását. Nem úgy Orbán Viktor 1989. június 16-án mondott beszédének teljes közzlését, valamint Nyers Rezső Kádár János temetésén elmondott gyászbeszéde részleteit.

A kronologikus fejezetek az 1990-es évtized külpolitikájának jobb- és baloldali közös irányával zárul optimista felhanggal.

A befejező részben két rövid fejezet illeszkedik a főszöveghez. Az egyik *Személyiség és történelem* címmel tizenkét politikus tevékenységét értékeli abból a szempontból, hogy képesek voltak-e felismerni és kihasználni a regionális és világpolitikai helyzet adta lehetőségeket. Hangsúlyozom, nem a teljes politikusi magatartás értékelése a szempont. Államférfivá Tisza István, Bethlen István, Teleki Pál és Kádár János emelkedik, történelmi nagyság illeti meg Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Nagy Imrét. E szöveget Pritz Pál eredetileg Izsák Lajos születésnapjára emlékkönyvébe írta,⁷ célja az volt, hogy felhívja a személyiség szerepére a figyelmet, továbbá arra, hogy kétféle torzítás és elfogódottság figyelhető meg a történetírásban. Nem teljesen azonos azonban a két szöveg,

⁷PRITZ Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága*. Nemzetközi Magyarorsághozjáró Társaság, Budapest, 2016. 150–160.

például az a nyomaték, ami Kádár Jánost a 20. századi államférfiak sorába illeszti.

A könyv visszatérő alfejezetei az *Európa és Magyarország* címet viselik. Ezek nem kimondottan összefoglalók, inkább tekintések a világfolyamatokra. Az első például a hitlerizmus–sztálinizmus azonosságának okán az angolszász hatalmak választásának józanságára emlékeztet, később a jólétiség kiterjedésére, mint a két világrendszer versenyfutásának színterére hívja fel a figyelmet. A második 1937-ben a német–magyar viszony terheiről ír. Erre Thomas Mann budapesti látogatása és József Attila üdvözlő verse felolvasásának megtiltása mutat rá.

A harmadik az 1938–1941 közötti kényszerpályás történet közepette villantja fel Magyarország mozgásterét és az elszalasztott lehetőségeket. A negyediket a Kádár-korszak végére helyezi el a szerző, és arról ír, hogy Magyarország, zártsága ellenére, tartotta kapcsolatát a Nyugattal. Az ötödik olyan 21. századi világproblémákra irányítja a figyelmet, mint a túlnépesedés, a globális egyenlőtlenségek erősödése, a régmúlt és a mai népvándorlás vagy bevándorlás kérdése, a klímakatasztrófa. Mindezeknek Európát és hazánkat egyaránt foglalkoztatnia kellene. A jelenben élő és a jövőért aggódó történész esszéisztikus megszólalása ez. Korszakonként tehát más és más kérdések merülnek fel Európa és Magyarország kapcsolatában.

Az epilógus összefoglalja a 20. századi magyar történelem legfontosabb összefüggéseit, kártételeit és a magyarság urainak vakságát, ami időről időre a történetpolitikában is torzulásokat eredményezett. Joggal fordul vissza a szerző a jelenből a könyv végén Jászi Oszkár igaz erkölcsiségre figyelmeztető végrendelkezéséhez.

Befejezésül néhány szót szólnék az illusztrációkról. Nem egyszerűen fotók, hanem térképek, festmények és rajzok, karikatúrák, könyvek, folyóiratok címlapjai, hanglemez, táblázat, ábrák, jól olvasható iratképek, könyvekből, folyóiratokból származó oldalak, sőt egy falvédő is található közöttük. A képek helyenként érdekes szimbiózisban élnek a szöveggel. Van, ahol a szöveg tesz hozzá a képhez, van, ahol a kép illeszkedik a szöveghez, mintegy folytatása annak. Néhol az elhelyezés is gondosan kapcsolódik

a szövegfolyamhoz. A képek túlnyomó része nem a megszokott, tucatszor látott illusztráció, hanem ritkaság.

Nem szokatlan a modern kori történelmi, jelesül a politikatörténeti műveket képzőművészeti alkotásokkal gazdagítani. A képek nagy része így vagy úgy kötődik a korhoz, esetleg közvetlenül illusztrál jelenségeket, eseményeket. Ilyen például Mednyánszky László (*Szerbia*) első világháborúhoz elhelyezett festménye, Derkovits Gyula (*Híd alatt*) alkotása, vagy Feszty Árpád körképe. Révész Imre *Panemje*, a paraszti elégedetlenséget kifejező művének elhelyezésére magyarázatot is kapunk a képaláírásban. Kornis Dezső *Vörös csendélete* az újító, bartóki művész magatartását villantja fel. A század egészéről Kondor Béla címlapra választott festménye telitalálat. Talányos azonban a másik zseniális Kondor-kép, a *Pléhkrisztus* elhelyezése egy Goethe-idézettel. Véleményem szerint Kondort leginkább az 1960-as évek atmoszféráját megértő nagy alkotóként reprezentálja a mű.

Pritz Pál könyve olyan, mintha egyetemi szemináriumán ül-nénk. Például képzelhetjük azt, hogy a főszöveg a kötelezően tudott tananyagot tartalmazza, azt egészíti ki, és bővíti a kommentárok ismeretanyaga, valamint a forráselemzések, amelyek hozzájárulnak a hallgatóság valóságismeretéhez, az összefüggések megértéséhez. Ide kapcsolódnak a képek és a műalkotások, az érdekes történetek és a színes epizódok. Természetesen a hallgatók/olvasók megismerkednek a fontosnak ítélt szereplők életével is.

A kötet egészére tekintve egy mondatot idéznék a bevezetőből: „Mert az elmondottak hitelességét fél évszázados történetírói munkásságom szavatolja.” Valóban, a szerző sok-sok írásban tekintett a 20. század magyar és nemzetközi politikájára, részben szaktanulmányok, de részben áttekintő, átfogó írások formájában, és nem ritkán a 21. századba nyúlóan. Így aztán azt mondhatjuk, hogy ez a könyv az életmű szintézise, és még több is annál.

Fajvédelem a vidéki Magyarországon*

Miután az elmúlt évtizedekben sorra születtek a 20. századi magyarországi politikatörténet élvonalába tartozó szereplőkről (miniszterelnökök, miniszterek, pártvezetők, államfők) életrajzok, érthető, hogy előbb-utóbb az államigazgatást működtető szereplők (főispánok, osztályvezetők, különböző testületek vezetői) is a történeti kutatás célkeresztjébe kerüljenek. Az egri Eszterházy Károly (ma már Katolikus) Egyetem tanára, Fábián Máté is egy ilyen életrajzot írt a borsodi (1938-ig Borsod-Gömör-Kishont vármegye) főispánról, Borbély-Maczký Emilről. A 2020-ban megjelent könyve a 2019-ben megvédett doktori dolgozatának „rövidített, a nagyközönség számára is könnyebben értelmezhető változata” (12.). Az említett főispán közéleti tevékenységéről, valamint eszmevilágáról hitelesen tájékoztat a szerző. Mindezek alapján Fábián Borbély-Maczkýt a magyar jobboldalra, ott pedig a fajvédők táborába helyezte: „nagyon korán, katonaként megismerkedett Gömbös Gyulával, akinek révén a fajvédő mozgalom születésétől aktívan részt vett annak szervezési munkáiban” (9.).

Borbély-Maczký életrajza széles forrásbázisra épít: a súlyponton a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára jelenti. Emellett az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára és a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára köré épül a biográfia. A levéltári források mel-

* FÁBIÁN Máté: *Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczký Emil (1887–1945)*. MTT–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2020. 323 p.

lett a korszak országos és helyi sajtója, valamint különböző múzeumok és könyvtárak anyagai jelentették a kötet elsődleges forrásbázisát. Borbély-Maczký egodokumentumot (naplót, önéletírást) egy kisebb katonai naplón (az első világháborút ugyanis aktív katonaként végigharcolta) kívül nem hagyott hátra. Éppen ezért Fábíán csak az első világháború mozgósítását és első hónapjait tudta Borbély-Maczký személyes élményein keresztül is bemutatni.

Mi teszi olyan különlegessé, fontossá Borbély-Maczkýt, hogy önálló történeti életrajz szülessen róla? „Személyének, politikusi pályafutásának vizsgálata tehát nemcsak az 1900-as évek első felének Magyarországon működő karrierépítési lehetőségeket és mechanizmusokat példázza, hanem azt is, milyen kihívások értek egy országos és helyi közéletben aktív közszereplőt a két világháború közötti időszakban” (12.). A biográfia érényei éppen itt mutatkoznak meg: sokkal izgalmasabb Borbély-Maczký életrajzának nem politikai részéről (tisztiképző főiskola Erdélyben, az első világháború, útkeresés a katonalét és a civilélet között a háború végén) olvasni, mint későbbi főispáni tevékenységéről. Ugyanakkor az igencsak hosszú közéleti szerepvállalása alatt nemcsak politikai, hanem jelentős szakmai és szociális tevékenységet is végzett. Az erről szóló részeket (a Tisza mellékfolyóinak szabályozása, a borsodi vidéki szegénység, a hírhedt barlanglakások problémája) szintén érdekesítő olvasni. Továbbá a második főispánsága során, egy lassú folyamat eredményeként, évente egy-két tisztviselő lecserélésével 1940-re hozzá hűségű új elemekkel töltötte fel a megyei tisztviselői kart. Ennek a folyamatnak a bemutatása ugyancsak fontos új eredménye a szerzőnek.

Szerkezetileg a kötet a klasszikus politikai életrajz műfaji jegyeit mutatja. Vagyis a bevezetőt követően Borbély-Maczký életét kronologikusan, az egyéni életutat nagyobb töréspontok szerint tagoló fejezetekben dolgozza fel a szerző, míg néhány esetben tematikus alfejezetek színesítik a képet. Utóbbira példa az 1930–1944 közötti főispáni tevékenységéről szóló nyolcvanoldalas fejezetben *A szociális főispán* című rész. A már jelzett személyes források hiánya miatt Borbély-Maczký habitusáról csupán általános kijelentések tehetők. Fábíán azonban az egyik leglényege-

sebb személyiségjegyet – amely katona voltából és fajvédőségből következett – érzékletesen megragadta. Miután idézte főhőse 1906-os tiszti személyi lapjának jellemzését, így foglalta össze saját véleményét: „egy számára ismertelen közegben – 1920-ban a nemzetgyűlésben, 1922-ben Borsod vármegye tisztikarában – háttérbe húzódott, figyelt és tanult. Amikor azonban magasabb pozícióba került, előlépett és saját képére formálta a rábizott csoportot – legyen az a MOVE, az ÉME¹ vagy a vármegyei tisztikar. Autokratikus módon katonás rendet tartott és fegyelmet követelt, aki nem állt be a sorba, azt hamar eltávolította. Emellett azonban személyiségéből természetesen fakadt a szociálisan érzékeny és a nép hangját meghalló vezető szerepe is” (250.).

Az eddig kevésbé ismert Borbély-Maczký ahhoz a magyarosodott réteghez tartozott (ősei valószínűleg egy osztrák nemesi család Magyarországra települt ismeretlenebb oldalágából származtak), amely már teljesen magyar kultúrkörben szocializálódott, hasonult a „fajmagyar” társadalomhoz. Borbély-Maczký apja klasszikus karrierutat követett: jogi tanulmányokat folytatott, majd a 19. század utolsó harmadában a közigazgatás lépcsőit járva függetlenségi és 48-as párti képviselőségig jutott.

A szerző érzékletesen mutatja be, hogy fiatal főhőse kezdetben az apjával szembeni lázadás – „úgy érezte, ha otthon marad, sohasem tud megszabadulni ettől a számára teljesen unalmas világtól” (34.) – miatt döntött a katonai pálya mellett: 1902-ben sikeresen felvételizett a nagyváradi hadapródiskolába. A nagyváradi évek maradandó élményt jelentettek számára: kiszakadva családi közegéből, élvezte a városi életet, valamint „megtalálta azt a hivatást, amire vágyott” (36.). E fejezetben a századfordulás, „boldog békeidők” szelleme dereng át: megismerhetjük Borbély-Maczký két rekordját is, amely a háború előtti úri világ virtuskodásának egy-egy mintapéldánya volt. Egyszer tizennégy óra alatt huszonötezer kardvágást végzett egy bizottság előtt, egy másik alkalommal pedig Gyulafehérvárról három és fél napos lovaglással érkezett meg aktuális szolgálati helyére, Kassára. E

¹ Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) és Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME).

világnak az első világháború vetett véget. A már említett katonai naplójában a háború borzalmairól, az örökös esőről, sárról, az utánpótlás elmaradásáról, a rohamokról, valamint a kezdeti heteket követő lelkesedés apátiába, majd letargiába való átmenetéről hiteles képet ad – naplója tehát a háború harctéri eseményeiről is fontos dokumentum. Borbély-Maczký a háborúban nemcsak a ranglétrán lépett előre (főhadnagy, majd százados lett), hanem a Monarchia több frontján megfordult. 1914–1915-ben a keleti fronton, majd az 1916-os román betörést követően Erdélyben, végül az olasz fronton szolgált. A világháború vége viszont már a hátszágban, kiképzőtisztként érte.

Katonaénje miatt az 1918-as őszirózsás forradalom még inkább megerősítette a politikával szemben érzett averzióját és a vezetőelv, a felülről szervezett társadalom szükségességének az elvét. „Az újonnan berendezkedő hatalom pacifista politikája a hadsereg nézve súlyos károkat (leszerelések, dezertálások, zavargások) okozott, ami nem fért össze egy elkötelezett huszártiszt értékrendjével”. (64.) A kötet szerzője ehhez a fordulóponthoz kötötte a második, a „civil” Borbély-Maczký megszületését, amikor 1919 elején leszerelt a hadseregből. Ugyanakkor a szerző ezen állítása a friss szakirodalom fényében nehezen tartható. A magyar hadsereg 1918–1919-es állapotáról Révész Tamás monográfiájában² bebizonyította, hogy a leszerelés korántsem Károlyi pacifista politikájához kötődött, hanem az „oktobrista” kormány az Osztrák–Magyar Monarchia már 1917-re kidolgozott leszerelési tervét hajtotta végre. Viszont ez a folyamat sem volt egységes, ugyanis a leszerelést csak azon csapatok esetében lehetett végrehajtani, amelyek maguktól nem bomlottak fel, a felbomlott alakulatok viszont hozzájárultak a már 1918 nyarától jelentkező rendbontásokhoz is. Összegezve, Borbély-Maczký valószínűleg értékrendje miatt nem szimpatizált az „őszirózsás rezsimmel”, semmint annak katonai doktrínája miatt.

Ekkor költözött a borsodi Bótára, ahol vidéki rezidenciát vásárolt saját földterülettel. Ottani kúriája az évtizedek során a

² RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2020. 86–90.

vidéki tisztségviselői közösség fontos központjává vált, a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gulya gyakori vendége lett a bótai háznak (Gömbösnek még saját szobája is volt, amely 1936-os halálát követően a Gömbös-kultusz egyik fontos helyszíne lett).

Miután Borbély-Maczký otthagyta a hadsereget, élete végéig a politikai mezőn mozgott. A kötet gerincét ennek a több mint húsz évnek a bemutatása adja. Itt a szerző mérleget vont főhőse első (1920–1922) és második (1926–1930) parlamenti képviselőisége, valamint első (1922–1923) és második (1930–1944) főispánsága között. Egy főszolgabírói visszaemlékezéssel jellemzi Borbély-Maczký képviselővé avanzsálását: egy nagygyűlésen hirtelen kérték fel kortesbeszéd tartására, mire az közölte, hogy „még soha életében nem volt népgyűlésen, még soha nem beszélt nyilvánosan, hiszen a forradalomig katona volt és csak 8 hónapja gazdálkodik bótai birtokán” (82.). Ennek ellenére ő lett az Országos Kisgazda- és Földművespárt képviselőjelöltje, és fölényesen meg is nyerte az ózdi választókerületet. Ugyanakkor az első parlamenti szereplése idején „nem tartozott az aktív képviselők közé” (87.).

Szöges ellentétben az előbbivel, már első főispánsága alatt igen aktív politikus lett. Ami leginkább a korai (még a bethleni kormánypárthoz tartozó) Borbély-Maczkýról ismert: a hatalmával való visszaélés, az 1922-es választások eredményének befolyásolása (95.). Ugyanakkor a főispán ezen tevékenységével semmivel sem tűnt ki a korszak többi főispánja közül, ugyanis a választási manipuláció állandó gyakorlatnak számított. Ezzel párhuzamosan a szerző már itt bemutatta a különbséget az inkább a hagyományos, illetve az új stílust követő kormánypárti politikusok között. Fábíán szerint Bethlen és Gömbös elhatározták, hogy „a dualizmus kori mintától eltérően modern tömegpárttá szervezik a kormánypártot” (93.). Ugyanakkor a Gömbösről életrajzot író Vonyó József megállapította, hogy a két politikus nézetei több ponton – közte a pártszervezés elve is – különböztek. A modern tömegpárttá szervezés inkább Gömbös kezdeményezése volt, amit kezdetben Bethlen hagyott kibontakozni. Viszont a hagyományos vidéki elit kritikával illette az új

típusú pártszervezést, ezért Bethlen leállította Gömbös akcióját.³ Ebben a pártátalakítási tevékenységben nyújtott volna segítséget Borbély-Maczkly Gömbösnek a borsodi vármegyei pártszervezéssel. Ám miután 1923-ban Bethlen és Gömbös viszonya megromlott, a főispánnak választania kellett: a barátját követi, és kilép a kormánypártból, vagy főispán marad.

A szerző szerint Borbély-Maczklynak nem esett nehezebbre választani, mivel már 1920-at követően az egykori katonák (Gömbös) társaságában érezte jól magát. Szellemi horizontjának kialakulása is ehhez a körhöz kapcsolódik, fajvédő eszméi leginkább az ő hatásukra jelentkeztek, még ha nem is merült el túlságosan az ideológiai kérdésekben. Katonaként a „rend biztosítása, a fentről érkező utasítások” betartása irányították gondolatait, ezért is „nem tekinthető autonóm módon gondolkodó politikusnak” (249.). Ugyanakkor szintén Vonyó mutatott rá, hogy a Bethlen-Gömbös-szakítás előtt a kormánypártban „Bethlen akarata érvényesült, és ennek révén nem a kormánypártban megfogalmazott nézetek formálták a kormány és feje politikáját, hanem a párt csupán a miniszterelnök eszköze volt akarata végrehajtásában”.⁴ Borbély-Maczkly azon lépése, hogy mégis otthagya Bethlen pártját, önálló politikai tettként értelmezhető – vagyis az előző logika mentén habár Borbély-Maczkly „főnöke” a miniszterelnök volt, ő mégis megtagadta a parancs végrehajtását. Pályatársaihoz hasonlóan Borbély-Maczkly is „többszörösen kitüntetett katonaként, a forradalmakban csatlódvá és azok iránt ellenszenvet érezve lépett újoncként a nagypolitika színpadára, ahol viszonylag korán egykori bajtársai és a későbbi fajvédők köréhez került egyre közelebb, majd a konszolidálódó bethleni rendszer iránt érzett ellenszenvé miatt otthagya a főispáni széket. Egyedül ellenforradalmi szervezkedésektől való távolmaradása miatt tért el kicsit pályája a többiekétől”. (107.)

Második parlamenti képviselősege – mint Fábián bemutatta – teljesen más volt, mint az első. Immár „a négy fajvédő képviselő érdemi ellenzéki munkát nem fog tudni folytatni, ezért

³ VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 194–200. (különösen 198.).

⁴ Uo. 199.

alig-alig vettek részt a képviselőház munkájában”. Ekkorra vált Borbély-Maczký „katonából vérbeli politikussá”. Amikor néhányszor mégis részt vett parlamenti ülésen, akkor „bekiabálásai és provokáció miatt egyre gyakrabban vontak párhuzamot közte, és hasonló vérmérsékletű, a parlamenti aktivitást verbális aktivitásával folyamatosan akadályozó függetlenségi ellenzéki edesapjával [sic!]” (130.). Miután már évek óta Gömbösék társaságában volt, nem csodálkozhatunk, hogy már az 1926-os választási kampányában olyan kérdésekkel kampányolt, mint a zsidó asszimiláció problémája, a zsidók gazdasági „térhódítása” stb. Továbbá, mivel érdemi képviselői munkát nem folytatott – ülésekre alig járt, hozzászólásai pedig inkább bekiabálások voltak: egyetlen kivételtől eltekintve, amikor a numerus clausus törvény módosítása (enyhítése) kapcsán arról beszélt, hogy az őt parlamentbe juttató hétezer választó nevében tiltakozik az enyhítés ellen –, Borbély-Maczký a fajvédők háttérszervezeteit (MOVE és ÉME) próbálta meg átalakítani és erősíteni. Talán korábbi katonai énjéből következik, hogy a MOVE-nál sikerrel járt, mivel a tagság nagy részét volt katonatisztek és helyettesek alkották, míg az ÉME-nél, ahol inkább a civilek domináltak, reformtörekvései zsákutcába jutottak.

A kötet legnagyobb fejezete Borbély-Maczký 1930–1944 közötti főispánságát tárgyalja. Immár „közel egy évtizedes tanulási időszak után, 1930-ban már egy kész és határozott politikus képe bontakozik ki előttünk. Nem véletlen, hogy a következő másfél évtizedben főispáni pozíciója megkérdőjelezhetetlen volt, az évek során gyakran váltakozó belügyminiszterek egyfajta szilárd támaszként tekintettek rá” (143.). Gömbössel – és az ő víziójával – összhangban a harmincas évek derekán Borbély-Maczký hozzájárult a klubpártként működő kormánypárt modern tömegpárttá átalakításához. Továbbá ekkor szilárdult meg benne a már említett autoriter vezetési hajlam is: míg első főispánsága alatt kollektív vezetés jellemezte a döntéshozatalt, addig második főispánsága inkább a vezérelv érvényesítéséről szólt. „Minden fontosabb és nagyobb kérdésben örömmel meghallgatok minden jótanácsot, de az irányt én fogom megadni, a tempót én fogom diktálni.” (163.) Ezt pedig a tisztújítással, azaz egy hozzá lojá-

lis tisztikar kialakításával látta megoldandónak. Ugyanakkor itt jogosan merülhet fel a kontraszelekció kérdése, azaz hogy a közigazgatásban a szakértelem vagy a vezető iránti lojalitás a fontosabb. Ez a probléma azonban elkerülte Fábián figyelmét.

Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy Borbély-Maczkya a baloldallal (különbségtétel nélkül egy platformra helyezve a kommunistákat és a szociáldemokratákat – „A szociáldemokráciával szemben árnyalatnyival volt csak megengedőbb, felforgatóként és ellenségként tekintett rájuk, de [...] alapvetően megtűrte őket”) szemben zsigeri gyűlöletet érzett, a szélsőjobboldali táborral szemben viszont ambivalens volt a viszonya. „[E]gyik fő motorja volt a húszas években a jobboldali radikális fajvédő mozgalomnak [...]. A harmincas évek közepén jelentkező és egyre nagyobb kihívást jelentő szélsőségesen jobboldali irányzatokkal azonban már bizonyosan nem tudott azonosulni.” (204.)

Ennek ellenére nehezen magyarázható, hogy az 1944. március 19-i német megszállás után miért maradt, maradhatott a pozíciójában. A szerző szerint főhőse rendpártisága mellett befolyást gyakorolhatott még a „kormányzat iránti lojalitása és megbízhatósága” (206.). Érdekes szempont, hogy 1944 tavaszán – az 1923-as nagyobb döntéséhez hasonlóan – ugyancsak a hivatalban maradás vagy a lemondás dilemmája merült fel. Míg 1923-ban lemondott, addig 1944 tavaszán maradt. Habár a szerző ezt nem tette meg az életrajzban, a recenzens jelzi: Borbély-Maczkya 1944-es döntése a hivatalban maradásról valószínűleg kevésbé a kormányzattal szembeni hűségével, inkább ideológiai okkal magyarázható: szimpatizált az akkori politikai irányváltással. Ezt követően pedig Borbély-Maczkya karrierjének legvitatottabb időszaka következett be: 1944 tavasza és nyara, a zsidónak minősítettek gettósítása, majd deportálása. Hivatalban levő főispánként az ő feladata lett a zsidósággal kapcsolatos intézkedések végrehajtása és „több, mint valószínű, hogy rokonszenvezett a zsidóság elleni adminisztratív és jogi szabályozásokkal” (213.). Továbbá Fábián azt is megállapította, hogy a főispán biztosan ismerte a „németek és a németbarát vezetés szándékait” (217.), és ebből következőleg felelőssége vitathatatlan, vagyis szerepet vállalt a zsidók deportálásában. A „zsidókérdés” kezelésében fontos

a szerző azon állítása, hogy Borbély-Maczký antiszemitizmusa inkább a fajvédők körében népszerű szociális elégedetlenségből származott, semmint modern biopolitikai dimenziója lett volna.

Ugyanakkor a nemzetiszocialisták szemében mégis szálka maradt a személye, így a nyilas hatalomátvétel után letartóztatták, majd házi őrizet alatt tartották Bótán. A gyorsan, decemberben bekövetkező szovjet megszállás sem hozott nyugalmat számára: a korábbi rendszer exponált szereplőjeként egyre nyilvánvalóbb lett, hogy sor kerül a jogi felelősségre vonására – szerepelt a háborús bűnösök listáján. A népbírósági vizsgálatot és tárgyalást viszont nem élte meg, mivel rejtélyes körülmények között gyilkosság áldozata lett 1945 márciusában.

Fábián Máté Borbély-Maczkýról írt biográfiája teljes értékű életrajznak tekinthető. Szakszerű forráskezeléssel, kronologikusan haladva tekintette át főhőse életét és politikai tevékenységét. Így olvashattunk nemcsak Borbély-Maczký két főispánságáról, hanem előéletéről, a parlamenti képviselőségéről, valamint a két világháború közötti magyarországi politikai rendszerhez való viszonyáról is. A szerző világosan elhelyezte hősét a fajvédők táborában, bemutatta Borbély-Maczký eszmevilágát: azt az utat, ahogy az első világháború után leszerelt katonatisztként inkább a rendpártiság jellemezte habitusát, és ebből is következően Gömbösék táborában találta meg a helyét. Egy-két helyen a szerző azonban túlságosan főhőse szemüvegén keresztül mutatta be és elemezte az eseményeket.

Fábián jelenlegi kötete tehát példája lehet hasonló vállalkozásoknak, amelyek a két világháború közti Magyarország hely- vagy éppen regionális történetét tárgyalnák. Mindegyik regnáló főispán esete talán nem feltétlen igényel hasonló, teljes biografikus feldolgozást, hanem kollektív életrajzban is össze lehetne pályájukat hasonlítani. Sőt, akár egy szélesebb Kárpát-medencei fókusz is elképzelhető, így például hasznos lenne egy 1940–1944 közötti, észak-erdélyi főispáni prozopográfia is.

Antal Róbert István

„a tanú elhallgattatása az ára, hogy megszólaljon a történelem”*

Zombory Máté legújabb monográfiája a 20. század második felének történeti traumái mentén formálódó társadalmi csoportok dinamikáját elemzi. A szerző korábbi műveihez hasonlóan¹ több kortárs megközelítést és tudományterületet mozgósít. Mások mellett vizsgálja a különböző aktorok, a hely és az idő reprezentációját, a tudományterületek szempontjából pedig alkalmazza a szociológia, a történelem és az emlékezetpolitika² módszertanát is. Erre az interdiszciplinaritásra már az alcím (*Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*) is felhívja a figyelmet, melyet a szerző tudományos háttere, valamint a több alkalommal forrásként is megjelenő szakmai lektor, K. Horváth Zsolt történelemtudományi és művészetelméleti munkássága is jól mutat. A címben megfogalmazott központi problematikát – egy trauma kapcsán/által formálódó társadalmi közeg vizsgálatát – mind elméleti megközelítésben, mind konkrét esettanulmányokon keresztül mutatja be a szerző. Bár maga a kötet sok szempontból

* ZOMBORY Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2019. 248 p.

¹ Lásd: ZOMBORY Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

² Az emlékezetpolitikát a szerző egy interjúban az alábbi tág fogalommal definiálja: „a felejtés elleni küzdelem gyakorlatait nevezhetjük a lehető legtágabb értelemben emlékezetpolitikának, az emlékezet politika szolgálatába való állításának.” ZOMBORY Máté: *Az emlékezetpolitika tanulságai. Mércse*. Forrás: <https://merce.hu/2020/07/14/az-emlekezetpolitika-tanulsagai/> (Letöltve: 2022. 03. 09.).

szerteágazónak tekinthető, Zombory téziseit következetesen végigvezeti az egész tárgyalás során.³ A szerző egy interjúban így jellemzi könyvét:

A könyv azt állítja, hogy a viták téje társadalmi csoportok létrehozása, amelyeket a történeti trauma közös megélése tart egyben. A politikai képviselőt szimbolikus mezőbe került, ahol áldozati csoportok képviseltetik egymást. Nem ismeretelméleti, hanem társadalmi probléma, hogy kinek van igaza. Ezért nem fogunk eljutni a megbékéléshez.⁴

Ez a rövid részlet is sejteti, hogy a kötet komoly kritikát fogalmaz meg egy, sok esetben érzelmeiktől terhelt terület irodalmával kapcsolatban, ami komoly visszhangot indított el.⁵

Mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy a kötet a szerző habilitációjára született, és ez az „apropó” számos kézzel fogható nyomot hagyott a kiadványon. A könyv hét szövegből áll, melyek közül csupán kettő nem került publikálásra korábban. A 2012 és 2019 között született tanulmányok, melyek közül szintén kettő eredetileg angolul jelent meg, „a kötet koherenciája és az újabb kutatási eredmények fényében a szükséges mértékben” átdolgozásra kerültek (38). Míg, ahogy a szerző is kiemeli, számos részlet a kutatás problematikájának alakulását illusztrálандó tudatosan változatlanul maradt, mint például a változó fogalomhasználat. A szerző megállapításai a Terror Házáról ilyen kommentár nélküli illusztrációknak tekinthetők. A szövegrész megszületésekor még újszerűnek tűnhetett a replika, a rekonstrukció és az elsősorban élménykeltő, de a helyszínhez közvetlenül nem kapcsolódó tárgyak használata, vagy a mono-, illetve megkérdőjelez-

³ RIDEG Béla: A közelmúltbeli és kortárs emlékezetpolitika (traumaközpontú) kritikája. *Literatura*, 2020/4. 512.

⁴ KRÁNICZ Bence: Mi is az, ami fáj nekünk? *Magyar Narancs*, 2020. július 19. Forrás: <https://magyarnarancs.hu/lelek/mi-is-az-ami-faj-nekunk-130765> (Letöltve: 2022. 03. 09.).

⁵ Lásd DUPCSIK Csaba: Harccá silányult emlékezés. *Socio.hu*, 2020/2. 82–94. Forrás: <https://socio.hu/index.php/so/article/view/812/822> (Letöltve: 2022. 03. 09.); LACZÓ Ferenc: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája [The society of trauma: The historical-sociological critique of memory politics]. By Máté ZOMBORY. Kijárat Kiadó, Budapest, 2019. 248 p. *Hungarian Historical Review*, 2020/1. 161–164. Forrás: http://hunghist.org/images/volumes/Volume_9_Issue_1/BookReviews.pdf (Letöltve: 2021. 09. 09.).

hetetlen narratíva alkalmazása a kiállításokon. Sajnos ma már mindezek bevett gyakorlatnak számítanak itthon és külföldön is (például számos hazai vár- vagy kastélyrekonstrukció, illetve az Európa Háza Brüsszelben). Az említett áldolgozások mellett is érezhetőek az egyes szövegek eredeti sajátosságai. Például az 1956-os események magyarázó lábjegyzeteiből kitűnik, hogy külföldi közönségnek szánták, míg az 1990-es évek Közép-Európáját bemutató – eredetileg magyarul megjelent – fejezetben arányaiban kevesebb magyarázó kiegészítés, illetve forrás található. A kiadvány tartalmi kohézióját tovább lehetett volna erősíteni az egyes fejezetek közötti utalásokkal, valamint formailag, a forrásjelölési stílusok egységesítésével, illetve ahogy Dupcsik Csaba is írta, egy összegző bibliográfiával a kötet végén.⁶

Ez utóbbi bizonyára nagymértékben megnövelte volna az oldalszámot, mert Zombory rendkívül gazdag szakirodalmat mozgat meg a kötet kapcsán, ami az egyik kiemelkedő értéke a kötetnek. Egy másik fontos aspektusa ennek a gazdag szakirodalomnak, hogy a szerző, ahol csak lehetett, törekedett a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű kiadását forrásként megadni. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy a könyv már most számos további kutatás és publikáció idézett forrása.⁷ Egy ilyen érdekes kutatási irány lehetne a felsorolt gazdag szakirodalom kapcsolatrendszerének vizsgálata: vajon mennyiben hatottak az egyes szerzők egymásra, vagy elsősorban Zombory állítja egymás mellé ezeket az egyébként interakcióba nem lépő szerzőket saját okfejtésének támaszaiként? A kötet egészét jellemzi és értékét növeli, hogy a teoretikus elemzés mellett legalább ilyen hangsúlyos és sokszínű az esettanulmányok sora. Zombory egyaránt tárgyal konkrét esetet (Eichmann-per), könyvprojektet (*Fekete könyv*), intézményi problematikát (lengyelországi múzeumok esete), kisebbségi (magyarországi német kisebbség) és nemzetek közötti (Németország és Izrael holokausztdiskurzusa), valamint azok feletti dinamikát (2004-es EU-csatlakozás kapcsán). Ezek a példák nemcsak

⁶ DUPCSIK Csaba: I. m. 82.

⁷ KISS Balázs–SZABÓ Lilla Petronella–FARKAS Xénia: Ki lehet áldozat? Viktimizáció a 2017-es magyar metoo-vitában. *Politikatudományi Szemle*, 2020/1. 104–126.

az ábrázolt változások megértését segítik elő, de jó alapot nyújtanak a szerző meglátásainak továbbgondolására is. Érdekes lenne megvizsgálni Zombory következtetéseit más példák (így a gyarmatosítás fogalomhasználatának kiterjedésére), aspektusok (kulturális alapon, és nem a közös traumaélmény alapján kialakított európai integráció lehetőségére), vagy időszakaszok vizsgálata esetén is alkalmazni (magyarországi német kisebbség kortárs, eredményes reprezentációjának magyarázataira). Külön érdekesség, hogy a gazdag szakirodalommal és a színes esettanulmányokkal a szerző éppen azt emeli ki, hogy ezek (tudás és gyakorlat) nem járulnak hozzá az ábrázolt probléma, a traumát követő megbékélés magyarázatához, annak hiánya társadalomszerkezeti okokra vezethető vissza a státuszcsoportok versengése miatt.

Számos kritika épp a könyv grandiózus vállalása miatt fogalmazódott meg. Zombory munkája sok kérdést és így bizonytalanságot hagy az olvasóban, ami akár a továbbgondolást is gátolhatja. Van, aki fogalomtisztázást és az el nem mondott, egyéb 20. századi traumák ábrázolását hiányolta.⁸ Mások úgy ítélték, hogy a szerző forráshasználata, illetve megközelítése egyoldalú, ami kifejezetten a saját álláspontot támogató forrásoknak kedvez.⁹ Az esettanulmányok sokszor könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező kutatási területek felé mutatnak. Az érintett területek releváns és mégsem használt fogalmai, metodikai sokszor a kutatás összetettsége helyett esetlegességének látszatát kelthetik. A sok kritikát tekinthetjük a könyv értékének is, hiszen azt mutatja, milyen sokféle terület képviselője érzi magát megszólítottnak, és hogy az alkotás egy mennyire sokoldalú, mégis újszerű, eddig nem tárgyalt megközelítéssel viszi végig az olvasót. A kérdések és kritikák egy része valószínűleg kiküszöbölhető lett volna, ha a szerző jobban lehatárolja az általa tárgyalt fő gondolatokat a címben, a bevezető fejezetben, vagy ha egy zárszóban kiemeli azokat, és megnevezi a nem tárgyalt aspektusokat is. Ugyanakkor

⁸DUPCSIK Csaba: I. m. 85., 89.

⁹LACZÓ Ferenc: I. m. 164.

jelenlegi formájukban az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket, és együttesen igen széles időkeretet fognak át.

Zombory a traumához kapcsolódó dinamikát azonosítja és elemzi egyéni (például politikai üldözött, ellenálló, holokauszt-áldozat, tanú, túlélő, szövívő szerepeken keresztül) és csoportos szinten is. Kiemeli a trauma identitásteremtő, közösségalakító, sőt versengő státuszcsoporthá formáló társadalmi hatását. A szerző hangsúlyozza, hogy míg a szerepek változhatnak (a túlélő elnémitottá válik az áldozatok képviselőjében), a trauma elmondhatatlansága állandó marad. Csupán a narratívaképzés keretei módosulnak (97) azáltal, hogy a pártalapú képviselői demokráciából mediatisztált populista demokrácia lett (135). Ilyen narratívakeret-változásként értelmezi a szerző a kelet-közép-európai országok Európai Unióhoz történő csatlakozásakor a 20. század traumáinak elismerését, az azokkal való szembenézést, mint a csatlakozás puha feltételét. Ennek a gondolatnak megfelelően a 2000-es években gombamód született, a 20. századot feldolgozó kulturális és tudományos intézmények nem egyoldalúan követték a megismert nyugati példákat, hanem egyfajta elvárásnak tettek eleget. Az elismerésnek ezt a nem alulról jövő jellegét mutatja az azóta is folyamatosan megjelenő, még mindig fel nem oldott elhallgatást tárgyaló művek sora is (például György Péter *Apám helyett* című 2011-es könyve, vagy Száraz Miklós György *Apám darabokban* című 2016-os írása, illetve Mészáros Márta 2017-es filmje, az *Aurora Borealis*). Ennek kapcsán merülhet fel az igény az olvasóban, hogy Zombory értékelését olvassa az Európai Unió „mottójáról” (egység a változatosságban – Unity in diversity). Vajon milyen mértékben megvalósítható az egységben megtartott változatosság az emlékezetpolitika területén? Vagy inkább egységgé simuló változatosságról beszélhetünk? A „múlt század totalitárius rendszerei” összefoglaló kifejezés elterjedése, melyben a kommunizmus a fasizmus mellé kerül, lehet, hogy éppen ennek az egységes mottóvá olvadásnak/alacsonyodásnak a megvalósulása.

Míg a fejezetek gondolatisága meggyőzően támasztja alá az áldozattá lett státuszcsoporthoz versengésének feloldhatatlanságát, az olvasóban mégis felmerül a kérdés, biztos nincs-e más kime-

nete ele ennek a dinamikának. Ahogy mások mellett Tóth Manó is rámutat például, a felvett, uralkodóan bocsánatkérő, az ausztrál vagy kanadai őslakossággal szemben bűnösként önazonosított csoportidentitások mintha más dinamikát mutatnának.¹⁰ Egy másik dilemma, hogy a megfigyelt folyamat vajon nem „csupán” a trauma közvetlen emlékének elhalványulását mutatja-e, vagyis nem tekinthetjük önálló társadalomalakító tényezőnek. Hiszen maga a státuszszerezés legtöbbször versengéssel járó, alapvető társadalmi jelenséggént is értelmezhető,¹¹ mely a 20. századi borzalmak diskurzusába („Auschwitz versus Gulag”) is beférkőzött. Ugyanakkor, ha elfogadjuk Zombory gondolatát, hogy az áldozati státuszcsoporthoz való versengése (különösen az Auschwitz versus Gulag dichotómiában) alapvetően egy közös narratíva kialakításának szándékából alakult ki, érdekes lenne megvizsgálni, vajon Törökország európai uniós csatlakozási törekvései kapcsán azonosítható-e hasonló „puha feltétel”.

Ahogy a könyv alcíme (*Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*) is mutatja, Zombory a változásokat kontextusban kezeli, és az egyes korszakokban uralkodó ideológiák és politikai törekvések hatását is azonosítja, illetve elemzi. Például már egy későbbi kutatási projektjének bevezetéseként értelmezhető az a vizsgálati pont, mely az antifasiszta törekvések szerepét és jelentőségét vizsgálja a vasfüggöny két oldalán. Érdekes lett volna, ha a szerző hangsúlyosabban beemeli értelmezésébe ugyanezen kontextuális szemléletváltozások egyéb területen megvalósított elemzéseit (például a közép-európai emlékműzeumok és az európai uniós csatlakozás kapcsolatát vizsgáló Ljiljana Radonić munkáit, vagy a történelemtudomány és az örökségdiskurzus dinamikáját szintén a prezentizmus következményeként is értelmező Sonkoly Gábor írásait) is. Emellett szerencsés lett volna, ha egyik utolsó fejezetcímének (*Kulturális örökség [1980-as – 1990-es évek]: az elkövető nemzet emlékezetkultúrája*) kiválasztásakor nagyobb hangsúlyt fektet a történeti kontextusra. Ugyanis

¹⁰ TÓTH Manó: Zombory Máté: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája. *Budapesti Könyvszemle*, 2020/1. 66.

¹¹ Például a korábbi világgégek esetén is a fő kérdés az volt, és ma is az, hogy ki veszített több területet vagy lakosságot.

a megnevezett időszakban Magyarországon még nem volt széles körben elterjedt fogalom a kulturális örökség. Mind a politikai diskurzusban, mind intézményi szinten mindez csak az 1990-es évek második felétől jelent meg.¹²

A három idősíki reprezentációjának és mások mellett politikai szerepének vizsgálata az emlékezetpolitika elemzésén is már-már túlmutat, amikor mindennek lokalizálhatósági lehetőségeit is tárgyalja a szerző. Beszél egyrészt a társadalom és kultúra konkrét tértől való elszakadásáról a múlt reprezentációjának globális trendjei alapján, és tárgyalja a fizikális helyhez kötött emlékezés, például az emlékművek jelentőségének problematikáját is. Itt kell rámutatnunk egy fogalmi elcsúszásra a Terror Háza kapcsán írt szövegben (*Emlékmű, műemlék, mementó* című alfejezetben), ugyanis a szerző emlékműi értelemben (üzenetet közvetít, emléket állít) használja a műemlék fogalmát, ami azonban Magyarországon egy, a (műemléki építész)szakma által meghatározott, országos szinten törvényileg védett építményt jelöl. Ilyen értelemben bármilyen jelentős átalakítástól vagy kiegészítéstől mentesnek kellene lennie, ami viszont nem áll az Andrassy út 60. szám alatti épületre annak funkcióváltásakor történt külső-belső módosulásai miatt. Ugyanakkor mégis találó a fogalompár használata, hiszen a Terror Háza UNESCO világörökségi területen helyezkedik el műemléképületek között, mely az új kialakítással és az említett rituálé által is emlékművé vált. Ez a műemléki, illetve örökségi érték helyett az emlékezetpolitika érvényesítésének egyik első példáját is mutatja Magyarországon.

Összességében elmondható, hogy Zombory Máté könyve egy igen aktuális és a tudományos érdeklődés szempontjából is releváns témát tárgyal komplex módon, gazdag forráskészlettel és változatos esettanulmányokon keresztül. Különösen üdítően hat, hogy a könyv széles körben azonosítható dinamikákra kíván rámutatni akkor, amikor mind a társadalmi kezdeményezések (Black Lives Matter, metoo-kampány), mind a tudományos kutatások (lokális, regionális elemzések, oral history módszer) inkább

¹² ERDŐSI Péter: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio*, 2000/4. 26–44.

a többféle narratíva egymásmellettiségének kihangsúlyozására törekszik. Valószínűleg nem véletlen egybeesés, hogy Zombory rehabilitációjával szinte egy időben, 2018-ban jelent meg egy másik rehabilitációs munka *Sebek és szavak – Traumakultúra, traumairodalom* címmel. Takács Miklós irodalmi műalkotások kapcsán mutat rá a trauma identitást formáló erejére egyéni és kollektív szinten is. Szintén gazdag elméleti és műelemzési példák felhasználásával emeli ki ő is a reprezentáció lehetetlenségét és a dekontextualizálás akár ellentétes hatását is.¹³ A két egybevágó kiadvány egymást erősítve is kiemeli ezeknek a kutatott aspektusoknak a jelentőségét, és mindkettő számos további vizsgálati lehetőséget nyit meg.

Harlov-Csörtán Melinda

¹³ Kovács Gergely: Kultúrtraumatológia. Takács Miklós: Sebek és szavak. Traumakultúra, traumairodalom. *Alföld*, 2020/5. 107–111.

CSUNDERLIK PÉTER

A Galilei Kör közgyűlési és választmányi üléseinek jegyzőkönyvei (1915–1917)*

A századelő baloldali radikális mozgalmainak kutatása szempontjából különösen értékes az ateista, szabadgondolkodó fiatalokat tömörítő Galilei Kör (1908–1919) 1915 és 1917 közti működését megőrkítő nagy, fekete könyvben megőrzött, kézírásos jegyzőkönyvsorozata, amely a diákegyesület választmányi és közgyűlési ülésein történekről tájékoztat. A *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – A Galilei Kör (1908–1919) története* című 2017-ben megjelent munkámban¹ felhasznált, de eddig nem publikált jegyzőkönyveket ezúton adom közre egy azokat értelmező, a Galilei Kör szervezetét, programját és a szabadgondolkodó diákegyesület 1914 és 1919 közti történetét ismertető bevezető tanulmány kíséretében.

A Galilei Kör megalakulása és szervezete

A Galilei Kör 1908. november 22-én alakult meg a nemzetközi szabadgondolkodó mozgalomba illeszkedő Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókjaként.² A Galilei Kör

* A forrásközlés a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – A Galilei Kör (1908–1919) története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017.

² A Galilei Kör történetéről – helyesebben az antimilitarista Duczynska-Sugár-csoport tevékenységéről – az első monográfiát az egykori galileista, Kelen Jolán jelentette meg *Galilei per a XX. században* címmel 1957-ben. Kelen Jolán egykori galileistaként maga is részese volt az eseményeknek, műve erősen szép-

tágabban az 1905–1906-os belpolitikai válság „magyar gondolatot” és a „szabad gondolatot” elválasztó éveinek³ eredményeképp fokozatosan kialakuló, a hivatalossággal szembeni, a polgári radikális, szocialista és magukat „nyugatosnak” tartó szervezetek és csoportosulások sorából álló baloldali radikális ellenvilágba integrálódott. Az „Új Magyarország” erőt mobilizálni akaró értelmiségi csoportosulások közé olyan szerveződések tartoztak, mint a Társadalomtudományi Társaság, a *Huszedik Század* folyóirat, a radikális szabadkőműves páholyok és az irányukat képviselő napilap, a *Világ*, a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete és még hosszan lehetne sorolni csoportokat és fórumokat a Galilei Kör megalakulásának évében induló *Nyugaton* át egészen a magyarországi színházi életet megújítani akaró fiatal Lukács György és Benedek Marcell Thália Társaságáig.⁴ E csoportok az általuk „régiként” leírt Magyarország politikai,

irodalmias visszaemlékezés az 1918. szeptember 19–25. közti Galilei-perről és előzményeiről. Historikusi igénnyel született az egykori alapító, Kende Zsigmond munkája, *A Galilei Kör megalakulása*, 1974-ben, de a szenvedélyes szabadgondolkodó monográfiája inkább visszaemlékezésként kezelendő. A szerzőt halála akadályozta meg abban, hogy az első világháború kitöréséig elvezethesse a diákegyesület történetét. 2017-es monográfiáim előtt a Galilei Körrel foglalkozó egyetlen, akadémiai értelemben vett „tudományos” monográfia Tömörty Márta *Új vizeken járok* címet viselő 1960-as könyve volt. A munkásmozgalom-történeti perspektívát preferáló Tömörty a marxista üdvtörténetnek megfelelően interpretálta az apolitikusként induló és végül erősen bolsevizálódó Galilei Kör balra tolódását. Lásd: KELEN Jolán: *Galilei-per a XX. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957; KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974; TÖMÖRTY Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.

³ A Társadalomtudományi Társaság 1906-os kettészakadását is okozó konfliktusról és következményeiről lásd: LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. In: LITVÁN György: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 15–104.

⁴ A Társadalomtudományi Társaságról és a *Huszedik Századról*: POK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszedik Század” társadalomszemlélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. – A kialakuló baloldali radikális „ellenkultúra” intézményeit áttekinti: G. FODOR Gábor: *Gondoljunk újra a polgári radikálisokat*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 78–84. Továbbá: POK Attila: Lukács György ifjúkori budapesti műhelyeiről. In: UÓ: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 94–100.

gazdasági, társadalmi berendezkedését és „hivatalos” kultúráját olyan, a korban újnak számító eszmék és módszerek felől bírálták, mint amilyen a pozitívizmus, a darwinizmus és evolucionizmus, a történelmi materializmus, vagy éppen az új polgári dráma társadalomkritikus szemlélete. A Galilei Kör tehát ennek a Másik Magyarországnak volt a diákegyesülete.

Az erősen polgári radikális hatás alatt álló Galilei Kör elsődlegesen a nemzeti-keresztény diákegyesületekkel, például a katolikus Szent Imre Körrel szemben határozta meg magát, de vállaltan ateista egyesületként a Galilei Kör minden „felekezeti” egyesülettől, a protestáns Bethlen Gábor Köről és a cionista hallgatók Makkabea Körétől is elhatárolódott.⁵ A Társadalomtudományi Társaság vendégeként 1910-től az Anker közben székelő Galilei Kör taglétszáma 1000-1200 között mozgott.⁶ A hagyományosan jogi dominanciájú diákegyesületekkel szemben a Galilei Körben az orvosi és természettudományokat folytató hallgatók felülreprezentáltsága mutatható ki.

Minden dogma ellen harcot hirdető szabadgondolkodó diákegyesület volt a Galilei Kör. A pozitívizmus alapján álló „szabadgondolkodás” ideológiája legszélesebb értelemben előítélet-mentességet jelentett a századfordulón. Az „előítélet” fogalmába be-

⁵ Lásd a Marczali Henrik meghurcolása kapcsán kiadott galileista állásfoglalást: *Jelentés a Galilei Kör 1909/10. évi működéséről*. Budapest, 1910. 7–8. A Galilei Kör eredeti felhívása megtalálható: Marczali Henrik tanárfigyelmi ügye. A Rektori Hivatal iratai az 1884/1885–1912/1913. tanévekből. Egyetemi Levéltár, 1. Rektori Hivatal c/A Rektori Hivatal iratai, 1884/85-1912/13. – A Galilei Kör megalakulása előtt, a századelőn működő diákegyesületek egykori szemléje: LUDWIG Rezső–SZEMENYEI Kornél: *Magyar diákélet és diákegyesületek a századfordulón*. Budapest, 1900. – Ezek 1914 és 1919 közötti tevékenységét Viczián János tekintette át: VICZIÁN János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken, 1914–1919*. ELTE Levéltár, Budapest, 2002. Viczián művében nem tárgyalta a Galilei Kört, mivel nem tekintette hagyományos értelemben vett diákegyesületnek.

⁶ Vö. a Galilei Kör 1909 és 1912 között hivatalosan kiadott jelentéseit, illetve a Varga F. János által Csécsy Imre hagyatékában talált és közzétett egyetlen ismert, teljes tagnévsort: *Jelentés a Galilei Kör 1908/09. évi működéséről*. Budapest, 1909; *Jelentés a Galilei Kör 1909/10. évi működéséről*. Budapest, 1910; *Jelentés a Galilei Kör 1910/11. évi működéséről*. Budapest, 1911; *Jelentés a Galilei Kör 1911/12. évi működéséről*. Budapest, 1912; A Galilei kör névsora 1912-ből. Közli: VARGA F. János: *Történelmi Szemle*, 1976/1–2. 211–233.

leértették a babonát, a vallási és tudományos dogmatizmust, a hagyományokat, a tekintélyekbe vetett hitet.⁷ Mindezek – hitek, dogmák, hagyományok, tekintélyek – helyébe a szabadgondolkodók az egyéni tapasztalatokon alapuló autonóm ítéletalkotást helyezték. A galileistáknak a *tapasztalás* fogalmát abszolutizáló természettudományos világnézetére a legnagyobb hatással Ernst Mach műve, *Az érzékletek elemzése* volt.⁸

Az önképző galileisták a „Tanulni és tanítani” jelszóval elsődleges szempontnak a tudomány szabadságát – ennek részeként az oktatás egyházi hatásoktól és befolyásoktól történő „megtisztítását” – és a szegényebb hallgatók vallásuktól független támogatását tartották. A galileisták diákszociológiai felméréseket végeztek,⁹ pályázatokat hirdettek, könyveket adtak ki, folyóiratot működtettek (*Galilei Kör könyvtára*, *Galilei Füzetek* és az 1911–1914 között működő, valamint 1918–1919-ben rövid időre újrainduló *Szabadgondolat*), továbbá nyitottak a munkásoktatás felé.

Ady Endre a „Láznak ifjú serege” címmel illette a galileistákat, versek sorát dedikálta a Galilei Körnek (*A márciusi Naphoz; Új, tavaszi sereg-számla; Piros gyász ünnepén; Véres panorámák tavaszán*), fellépett rendezvényeiken. Jászi Oszkár a magyarországi szabadkőművesség radikális szárnyának napilapjában, a *Világban* így írt a galileistákról a kör megalakulásának ötödik évfordulóján, 1913-ban, *Az új ifjúság* címmel: „a nemzedék, amely átvezetheti Magyarországot a Balkánból Nyugat-Európába”.¹⁰

⁷ A szabadgondolkodók nézeteit összefoglalja: SZÉKELY Aladár: *A szabadgondolkodás elmélete*. Budapest, 1907.

⁸ Mach munkájának első három fejezetét a Galilei Kör adta ki a diákegyesület első elnökének, Polányi Károlynak a fordításában, az ő bevezetőjével: MACH Ernő [ERNST MACH]: *Az érzékletek elemzése*. Budapest, 1910. Polányi bevezetője külön is olvasható válogatott társadalomfilozófiai írásai között: POLÁNYI Károly: Bevezetés Mach Ernő: *Az érzékletek elemzése* című könyvéhez. In: UÓ: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 385–390. – A Mach művéhez írt bevezetőjében Polányi leszögezte, hogy amit a tapasztalattal „ellenőrizni nem lehet, arról gondolkozni sem szabad”. (Uo. 385.)

⁹ Lásd: *A budapesti diáknyomor. A Galilei Körnek 1909-ben fölvett statisztikája*. Budapest, 1909.

¹⁰ JÁSZI Oszkár: *Az új ifjúság. Világ*, 1913. október 19. 3.

A fakultások szerint szerveződő Galilei Kör 256 taggal indult, az induláskor már megalakult az orvosi és a jogi csoport, decemberben a technikusok, 1909 márciusában pedig a gyógyszerészek szakosztálya.¹¹ A szakosztályok elnökei egyúttal az egész kör alelnökei is voltak.¹² Az egyesület működési rendjét és alapszabályát a diákegyesület első elnöke, Polányi Károly vezetésével munkálták ki.¹³ Az egyik alapító, a medikus Surányi Ede emlékezett vissza erre: „Hallatlan izgalomban éltünk s óriási munkát végeztünk. Meg kellett szerkesztenünk az egyesület alapszabályait, amelyekben ki akartuk fejezni céljainkat, de vigyázni kellett arra, hogy olyanok legyenek, hogy a belügyminiszter bele ne akadhasson s vissza ne dobja. Polányi, Kende, Rohonyi, Székely Artúr, Rubin László s Halasi Béla voltak a szerkesztő bizottság tagjai, ha jól emlékszem. A munkába bekapcsolódott dr. Székely Aladár is. Jászi Oszkárék áttanulmányozták s módosították. Mégis a belügyben többször is visszadobták s újra és újra módosítanunk kellett. Végre is – hosszú-hosszú izgalom után – kaptuk a hírt: megkapjuk az engedélyt. Hogy kinek köszönhetjük a sikert, arra nem emlékszem; úgy rémlik, hogy szabadkőműves barátaink közbelépése volt a döntő.”¹⁴

Ezzel azonban a szabadgondolkodó fiókegyesületként elfogadott Galilei Kör nem vált a Budapesti Egyetemen bevett, „hivatalos” diákegyesületté. 1910 februárjában ugyan, mikor nagyon rövid időre a szabadgondolkodó Székely Aladár édesapja, Székely Ferenc ült a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székbe, kérelmezték a kultuszminisztériumnál, hogy a Galilei Kör „főiskolai keblen belüli” egyesület lehessen. Az egyetemi vezetés azonban ellenállt, mivel az indoklás szerint a Galilei Kör ellenkezik az egyetem „összes hagyományával”, „agresszív módon támadja mindazt, ami a jelenlegi magyar társadalom és állam alapját képezi”,

¹¹ *Jelentés a Galilei Kör 1908/09. évi működéséről.* I. m. 3.

¹² KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása.* I. m. 84.

¹³ Polányi Károly Galilei Körben (és általában a polgári radikális mozgalomban) játszott szerepéről: DUCZYNSKA Ilona–HORVÁTH Zoltán: Polányi Károly és a Galilei Kör. *Századok*, 1971/1. 89–104.; GARETH DALE: *Karl Polanyi. A Life on the Left.* Columbia University Press, New York, 2016. 31–71.

¹⁴ Surányi Ede visszaemlékezése. A Galilei Körről összegyűjtött iratok. Kelen Jolán-hagyaték. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 859. f. 30. ó. e.

mindenekelőtt a valláserkölcsi világnézetet, és ezzel a „fanatikus” antiklerikalizmussal csak zavarná az egyetem békéjét. Az Egyetemi Tanács számára ekkor készült összefoglalóból ismerjük a Galilei Kör fenn nem maradt szervezeti szabályának egyes részleteit.¹⁵ E szerint a Galilei Kör tagjai egyben a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének is tagjai voltak, és az anyaegyesületnek volt fenntartva „nemcsak az ellenőrzés, hanem úgyszólván minden joghatóság a Galilei Kör felett” – amely ellenőrzési jog bevett diákegyesület esetében az egyetemi vezetésnek járt volna ki. A Galilei Kör szervezeti szabályzata biztosította a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete küldötteinek, hogy a diákegyesület gyűlésein megjelenhessenek, felszólalhassanak és indítványt tehessenek (de nem szavazhattak). A Galilei Kör köteles volt megküldeni rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyvét az anyaegyesületnek, hasonlóképp egy hónapon belül jóvá kellett hagyatnia a szervezeti szabályzat módosításait a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete elnökségével.¹⁶ A rendes és időnként összehívott rendkívüli közgyűlések között az azokon megválasztott és aztán jellemzően havonta kétszer ülésező választmány vitte a Galilei Kör ügyeit, nyaranta szünidei bizottságot választottak.¹⁷

A Galilei Kör vezetőségét tanévenként, jellemzően kora ősszel választották meg a jelölőbizottság javaslata alapján (akadtak persze, akik nem fogadták el a jelölést¹⁸), de előfordult, hogy egy év közben összehívott rendkívüli közgyűlésen változtattak a vezetőségen.

Az elnöki tisztséget a következők töltötték be: Polányi Károly (1908–1909. október és 1910 nyara), Székely Artúr (1909. októ-

¹⁵ A Galilei Kör szervezeti szabályainak láttamozása, 1910. A Rektori Hivatal iratai az 1884/1885–1912/1913. tanévekből. Egyetemi Levéltár, 1. Rektori Hivatal c/A Rektori Hivatal iratai, 1884/85–1912/13.

¹⁶ A Galilei Kör szervezeti szabályainak láttamozása, 1910. Egyetemi Levéltár, i. h.

¹⁷ A rendes és rendkívüli közgyűlések és a választmányi ülések jegyzőkönyvei azonban csak az 1915 és 1917 közötti időszakból maradtak fenn. Lásd: A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti közgyűlési és választmányi ülései jegyzőkönyvei. PIL 684. f. 1/1. ó. e.

¹⁸ Például 1916 szeptemberében ifj. Szende Pál és Nádas Ferenc visszautasították a nekik felajánlott főjegyzői, illetve titkári pozíciót. Lásd: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. szeptember 13-i választmányi üléséről.

ber–1910 nyara, 1910 ősze–1910 nyara), Lóránd Jenő (1911 nyara–1911. december), Rubin László (1911. december–1912 nyara, 1913. október–1914 nyara), Somogyi Jenő (1912 nyara–1912. október), Kósa Miklós (1912. október–1913. február), Turnowsky Sándor (1913. február–1913. október).¹⁹ A Galilei Kör 1914 utáni „kis korszakában” átalakult az egyesület működése, és 1914 őszétől, Ruttkay-Nedeczky Béla elnökségét követően Rudas Zoltán és Sisa Miklós uralták felváltva az egyesületet, olyan állandó segítőkkel, mint Kelen Jolán és Haász Árpád.²⁰ Ekkor tehát egy szűk vezetőréteg kezébe került az 1914 előtti „nagy korszakban” még évről évre megújuló Galilei Kör.²¹

A vezetőség tanévenkénti újraválasztásának legfőbb oka per-se könnyen belátható egy diákegyesület esetében: évente újabb és újabb galileisták végeztek el az egyetemet, és vonultak ki a diákélet kereteiből (noha az abszolutóriumot követő három évig vagy a doktorátus követő két évig még a Galilei Kör tagjai lehettek). A kör tagdíjaként félévenként egy koronát állapították meg. (A rivális katolikus Szent Imre Kör tagdíja évi hat korona volt.) A tagdíjak felemelése – vélhetően az első világháború alatt kezdődő infláció miatt – csak 1916 végén került szóba a Galilei Kör

¹⁹ A Galilei Kör vezető tisztségviselőit összegyűjtötte: TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok*. I. m. 273–277. – Az elnökök közül Polányi Károly, Rubin László és Turnowsky Sándor írták meg visszaemlékezéseiket a Galilei Körről: RUBIN László: A Galilei Kör története (Alakulásának huszadik évfordulója alkalmából). *Századunk*, 1928/8. 464–469.; POLÁNYI Károly: A Galilei Kör mérlege. *Korunk*, 1929/6. 416–421.; TURNOWSKY Sándor: Adalék a Galilei Kör történetéhez. *Korunk*, 1957/8. 1061–1071.

²⁰ A Galilei Kör választmányi ülésén már 1915 októberében határozatot hoztak, hogy Rudas Zoltán ne két-három taggal vezesse az egyesületet. Jegyzőkönyv az 1915. október 15-én pénteken este tartott választmányi ülésről. A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti közgyűlési és választmányi ülési jegyzőkönyvei. PIL 684. f. 1/1. ő. e.

²¹ „Ha új erők jöttek, a vezetőség azonnal bevonta őket a munkába. Mindig kellett utánpótlás és aki érvényesülni akart, azt szívvél-lélekllel támogattuk.” (Dr. Kende Zsigmond visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/k-104.) A Galilei Kör történetére visszatekintő Duczynska Ilona a következőképp értelmezte a férje vezetésével munkált működési rendet: „Az egyéni odaadáson, az erkölcsi elkötelezettségen túl magába a mozgalom szerkezetébe épített biztosítékok kellenek: a tisztikar minden évben megújuljon, az elmúlt év vezetői lelépjenek, a tagok az új diákok közül évente válasszanak új vezetőséget.” (DUCZYNSKA Ilona–HORVÁTH Zoltán: I. m. 92.)

választmányi ülésén, amelyről az 1917. januári rendkívüli közgyűlésen döntöttek: innentől évi négy koronába került a tagdíj, továbbá bevezették a „vendégtag” státuszt is a Galilei Kör eszméivel rokonszenvező, nem főiskolai hallgatónak. Ekkor létesítették a pártoló tagság intézményét más „progresszív” egyesületek vagy a Galilei Kör volt tagjainak – évi tíz koronáért.²² A kötelező tagdíjak mellett a galileisták havi egy-két koronával járulhattak hozzá önkéntesen szakosztályuk működéséhez, amelyből például a technikus vagy az orvosi szakosztály eszközöket vásárolhatott az önképző munka végzéséhez.²³

A Galilei Kör megalakulásához és a működéséhez szükséges szellemi és anyagi támogatást a Társadalomtudományi Társaság és a radikális szabadkőműves páholyok, elsősorban a Jászi Oszkár vezette Martinovics Páholy, illetve a Comenius Páholy biztosították. Míg a Társadalomtudományi Társaság a Galilei Kör oktatóit adta – Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Madzsar József, Pikler Gyula, Rác Gyula, Szende Pál, Timár Miklós, Varga Jenő stb. –, akik többnyire a Martinovics Páholy tagjai is voltak, a Comenius Páholy a szabadkőműves páholyoktól befolyt támogatásokat koordinálta és irányította a Galilei Kör felé.²⁴ A Comenius Páholy – amely már korábban is tervezte az egyetemi ifjúság radikálisabb részének szabadkőműves összefogását²⁵ – 1909 tavaszán a diákegyesület kiáltványának kíséretében a következő

²² Az 1916. december 23-i választmányi ülés és az 1917. január 14-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvei. A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti közgyűlési és választmányi ülési jegyzőkönyvei. PIL 684. f. 1/1. ó. e.

²³ Pontos információkkal a szakosztályi fakultatív tagdíjakkal kapcsolatban azonban csak az első világháború időszakából rendelkezünk, a jegyzőkönyveknek köszönhetően. Például a technikus osztályéról, amelynek minden tagja havi egy koronát fizetett. A befolyt összeget szaklapok vásárlására, jegyzetek készítésére, a külföldi egyesületekkel való kapcsolatba lépésre és a magyar szakegyesületekbe belépés támogatására akarták fordítani. Lásd: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. november 14-i és december 13-i választmányi üléséről.

²⁴ A magyarországi szabadkőműves mozgalom korabeli helyzetéről: L. NAGY Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. 24–33. – A Galilei Kör és a szabadkőművesség kapcsolatáról lásd: CSUNDERLIK Péter: A Galilei Kör és a szabadkőművesek. *Rubicon*, 2020/10. 64–69.

²⁵ „A Comenius páholyban ugyanis már 1906-ban felmerült a főiskolai fiatalok „szabadkőműves szellemben való szervezésének munkabavétele.” Lásd: SZALAY Károly: *A Comenius páholy története (1886–1913)*. Budapest, 1913. 107.

támogatásra buzdító körlevelet intézte a magyarországi szabadkőművesek testvéri szövetségéhez: „A budapesti főiskolák kebelében néhány hónappal ezelőtt, mint a szabadgondolkozók országos egyesületének fiókja megalakult a »Galilei tudományos kör«, amely három havi fennállása óta 500-nál több egyetemi hallgató gyűjtött maga köré. Az egyesület [...] arra vállalkozik, hogy gátat vessen a főiskolákban mindinkább teret hódító klerikalizmusnak, amely ott különböző felekezeti egyesületek alakjában szervezett expositurákkal [kirendeltségekkel – Cs. P.] rendelkezik. A felhívásból látjátok, hogy a Galilei kör törekvései a mieinkkel egyeznek s szövetségünkre nem lehet közömbös, hogy elveink a főiskolai ifjúság körében elterjedjenek és hogy ott szabadkőműveseket neveljenek. Páholyunk elvállalta ezen egyesületek védnökségét és felkér benneteket, hogy a Galilei kört progressív munkájukban támogassátok. Támogassátok erkölcsileg azzal, hogy főiskolákat látogató gyermekeitek figyelmét a körre irányítsátok, anyagilag azzal, hogy tégláitokkal [adományaitokkal – Cs. P.] járuljatok a kör segélyezéséhez. Ha minden páholy 50-100 koronával támogatja a »Galilei« kört, elősegíti annak megizmosodását, a mivel hasznos szabadkőművesi munkát végez.”²⁶

A Galilei Kör működését segítő szabadkőműves adományok nagyságáról az 1911. évtől vannak pontos adataink, innentől egészen a világháborús évekig nagyjából évente 6000 és 9000 korona közötti összeg érkezett. Összességében a szabadkőműves páholyok adományaiból háromszor-négyszer annyi bevétel származott a diákegyesületnek, mint a félévenként egy – évi két – korona tagdíjából (ezres átlagtaglétszámmal számolva). A szabadkőművesektől befolyt támogatás közel kilencven százalékát a budapesti páholyok adták, és ezek között nem meglepő módon a radikális irányultságúak – Comenius, Galilei, Könyves Kálmán, Martinovics, Prometheus, Archimedes stb. – tűnnek fel. Az összes támogatás legalább felét az anyagi patronálást magára vállaló Comenius biztosította, amely 1913-ban támogatta a

²⁶ A Comenius Páholy 1909. tavaszi felhívása a Galilei Kör támogatására. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916.

legnagyobb összeggel a Galilei Kört.²⁷ A támogatásokon és a kördíjon kívül volt még egy útja az anyagi bázis megteremtésének: a szabadgondolkodó mozgalomhoz kötődő értelmiségiek felajánlásai könyveik eladásából. A *Szabadgondolat*ban olvasható egy hirdetés, melyben Domokos László *Magyar imperializmus* című 1910-es, három koronába kerülő művét azzal is reklámozták, hogy a forgalmazásából befolyó jövedelmet a szerző teljes egészében a szabadgondolkodó mozgalom – a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete és a Galilei Kör – költségeire ajánlotta fel.²⁸ De az is előfordult, hogy testamentum rendelkezett a Galilei Kör támogatásáról: az 1917-ben elhunyt Kopfstein Emil Lipót gabonakereskedő a jótékony célra szánt félmillió koronájából ötezeret hagyott a Galilei Körre.²⁹

A szabadkőművesektől kapott pénzt a klubhelyiség rezsiköltségein túl kiadványokra, a Kör rendezvényeire és diszes meghívók nyomására költötték. A támogatásokat a pénztárosok kezelték, őket az elnökhöz és a titkárhoz hasonlóan közgyűlésen választották. A Galilei Körnek kezdetben nem volt fizetett alkalmazottja, a tisztségviselők önkéntesen, mintegy társadalmi munkaként végezték tevékenységüket – tagfelvételének adminisztratív ügyeinek intézését, rendezvényekre szóló meghívók megírását és szétküldését.³⁰ Ez olykor nem kevés terhet rótt rájuk, ezt tanúsítja az 1910-es évek elején a diákegyesület titkáraként működő

²⁷ Szalay Károly: I. m. 137.

²⁸ Az *Olvasóink figyelmébe!* című szerkesztői hirdetésben közlik. *Szabadgondolat*, 1913/3. 104.

²⁹ Félmillió korona jótékony célra. *Pesti Hírlap*, 1917. július 6. 8.

³⁰ Erről a tevékenységről lásd a Galilei Kör adminisztratív ügyeinek vitelében 1912-től tevékeny szerepet vállaló Téri Teodóra visszaemlékezését: „Szervezési és adminisztratív vonalon tevékenykedtem. A munkánk körülbelül abból állott, hogy amikor megállapodtunk a vezetőséggel abban, hogy milyen előadásokat fogunk tartani, akkor az előadók felkeresése a mi feladatunk volt, s ugyancsak a helyiségek kiválasztása, a meghívóknak az elkészítése, melyek részben litografált, részben nyomtatott lapokból álltak, és ezeket a tagság névsora alapján kézzel megírtuk. Ebben nagy segítséget kaptam, egyedül nem is tudtam volna ennyi lapot megírni, váltakozó létszámmal és személyekkel kb. öten-hatan, egymást cserélve végeztük ezt a munkát. Ekkor úgy 1000 tagból állt a Kör, sőt ezren felül, tehát elég irnivalónk volt.” (Ádám Manóné Téri Teodóra visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/a-91.) Téri Teodóra természetesen részt vett a márciusi ünnepségek szervezésében is, ennek köszönhette, hogy elmondása szerint az *Új, tavaszi se-*

Rákosi Mátyás visszaemlékezése.³¹ A pénztárosok esetében mindenekelőtt a félévenkénti egy korona tagdíj beszédese jelentett „nem mindennapi robotmunkát”.³²

Az első ismert költségvetésből, az 1912. évből azonban már tudomásunk van arról, hogy egy szolgát és egy címírót is alkalmazott évi 540, illetve 480 koronáért az Anker közbe költözött diákegyesület.³³ Az ottani házbér évi 2000 koronát tett ki, a klubhelyiség fűtésére és világítására 800 koronát számoltak. A „különbéle költségekre” félretett 280 koronával az adminisztrációs kiadások 4100 koronát tettek ki, ami jóval elmaradt az agitációs tevékenységre előirányzottaktól. A Galilei Kör éves kiadásainak nagy részét ugyanis a nyomtatványok elkészítése, kipoztázása és a nagyobb előadások megszervezése és meghirdetése jelentették. Az 1912. évre a következő kiadások szerepeltek: 1500 korona nyomtatványokra, 1500 korona postabérre, 1500 korona tíz agitációs előadás rendezésére a Régi Képviselőházban terembérléssel és plakátolással, 200 korona különféle előadások tiszteletdíjainak pótlására, 300 korona a márciusi ünnepség ren-

reg-számla kéziratát – melyet Ady a galileisták 1912-es márciusi ünnepségére írt – ő vehette először kezébe.

³¹ Rákosi Mátyásnak titkári tevékenysége annyira lefoglalta az idejét, hogy a tanulás és a köri tevékenység mellett már csak annyi keresőmunkát vállalhatott, amennyi elmondása szerint éppen csak biztosította a megélhetését. Rákosi a sok munkát azzal magyarázza, hogy minden fontosabb rendezvényt, előadást, ünnepséget és később már tüntetést is gondosan elő kellett készíteni, „ami annál nagyobb munka volt, mert a Társadalomtudományi Társaság rendezvényeihez is a galileisták adták a tömeg jelentékeny részét”. Ilyen eseményekkor minden galileista „nyomtatott ismertetést” és „megjelenésre felszólító levelezőlapot” kapott. Ünnepségszervezés esetén gondoskodni kellett a terembérlésről, a plakátok kinyomtatásáról, és annak biztosításáról, hogy a fővárosi hirdetővállalat a plakátokat feltűnő helyeken, ne pedig félreeső utcákban ragassza ki. Lásd: RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések. 1892–1925.* I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 63. és 72. – A hirdetésmények kihelyezésével elégedettek lehettek a galileisták, mert a konzervatív-liberális *Magyar Figyelő* 1912-ben azt írta: az egész várost ellepték a Galilei Kör sárga plakátjai.

³² KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása.* I. m. 87.

³³ A szolgai teendőket ellátó Kissné fizetését 1916. szeptember 1-jétől havi 50 koronára emelték. 1917 júniusából pedig új, „állandó munkaerő” felvételéről van tudomásunk, de a háború alatti inflációnak köszönhetően az ő fizetését már havi 80 koronában állapították meg. Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 15-i és 1917. június 11-i választmányi üléséről.

dezési költségeire, 600 korona az ekkor indult munkásoktatásra és 1000 korona kiadványokra. Emellett még az évben elkülönítettek 1000 koronát törlesztésre és 300 koronát beszerzésekre.³⁴ Amikor a Galilei Kör még szorosabbá fűzte kapcsolatát a Társadalomtudományi Társasággal, és az oktatómunka jelentős részben az utóbbi Szabad Iskolájába tevődött át, akkor újabb költségként jelent meg a körtagok szabadiskolai hallgatói tagságának megváltása, amely 1914-ben 400 koronát jelentett.³⁵

A tagdíjakon túl a máshonnan befolyó jövedelmeket, például a márciusi ünnepek bevételeit vagy mindenekelőtt a szabadkőműves páholyok és a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete anyagi hozzájárulását is a pénztárosok kezelték, amely összességében „egész csinos összeget”³⁶ tett ki. Ez az összeg azonban majd csökken az első világháború éveiben.

A Galilei Kör tevékenysége az első világháború alatt

A Galilei Kör válságperiódusa

A Galilei Kör első világháború előtti és utáni tevékenységét szükséges egymástól elválasztani, amit az is indokol, hogy alig mutatható ki folytonosság a vezetőségben.³⁷ Az 1914 előtti „régie galileisták” nagy részét bevonultatták, a Galilei Kör több korábbi elnöke és vezető személyisége, mint Polányi Károly, Rubin László, Turnowsky Sándor, Gyulai László, Kende Zsigmond vagy

³⁴ A Comenius Páholy levele a Galilei Körhöz 1911. évben befolyt szabadkőműves támogatásokról és a Galilei Kör 1912. évi költségvetéséről. MNL OL P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916.

³⁵ A Comenius Páholy levele a Galilei Körhöz 1913. évben befolyt szabadkőműves támogatásokról és a Galilei Kör 1914. évi költségvetéséről. MNL OL P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916.

³⁶ KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. I. m. 87.

³⁷ Ennek lenyomata a frontról hazatérő Rubin beszámolója: „Egyszer hazajöttem szabadságra, felmentem a Körbe, tele volt: az elnöktől a szolgálaiig egy lelket sem ismertem. Bemutatkoztam, hatévi munkámról nem tudtak, a nevemet sem hallották. Egy egészen más háborús Galilei Kör alakult, melynek csak a neve volt azonos, de útja, célja a háborúban fogant.” L. RUBIN László: *A Galilei Kör története*. I. m. 469.

Dukesz Artúr is a frontra került.³⁸ A törést mutatja, hogy a háború kitörésekor abbamaradt a galileista folyóirat, a csak 1918 őszén újraindított *Szabadgondolat*, továbbá a Galilei Kör könyvtára-sorozat, és a középiskolásokat célzó ismeretterjesztő Galilei Füzetek kiadása. A magyarországi szabadgondolkodók olyan „szellemi iránytűi” is eltérültek, mint a német Ernst Haeckel és Wilhelm Ostwald, akik a továbbra is háborúellenes szabadgondolkodó többséggel szemben a háborús politika mellé álltak, szakadással fenyegetve az egész szabadgondolkodó mozgalmat: az 1912-ben a Galilei Körben is előadó, 1909-es kémiai Nobel-díjjal kitüntetett Ostwald – aki 1913-ban még Karl Liebknechtel együtt szónokolt – 1915-ben távozott a Német Monista Liga elnöki székéből.³⁹

Az 1914–1915-ös tanévtől a szabadkőműves páholyok támogatása is csökkent, összesen 6375 koronára: 3100 korona érkezett a Comeniustól, a vidéki páholyoktól pedig mindössze 500 korona.⁴⁰ A csökkenés valószínű oka, hogy 1914 őszétől már máshol volt szükség a „testvérek” „tégláira” – például a kárpátaljai orosz betörés következtében elpusztult, és az adományokból „Kőművesfalva”-ként újjáépített Mezőlaborc építkezéseinél.⁴¹

³⁸ Ádámné Téri Teodóra a galileisták bevonulásáról: „Mikor kitört a háború, akkor a Kör tagjainak nagy része bevonult katonának, sok pajtásunk vissza sem tért többé. Négy fivérem is bevonult.” Közülük Tödör 1915 szeptemberében meghalt, két testvére is fogságba esett. Téri Teodóra sem vett részt a továbbiakban a Galilei Kör működésében, mert 1915-ben súlyos beteg lett. Lásd: Ádám Manóné Téri Teodóra visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/a-91. Dr. Kende Éva közölt szemelvényeket az 1914-ben orvosként a szerbiai hadszíntérre vezényelt, 1915 és 1918 között pedig katonai kórházban szolgálatot teljesítő édesapja világháború alatti levelezéséből: KENDE ÉVA: Két orvos első világháborús magántörténelme. 2000, 2015/1–2. 67–78.

³⁹ Todd H. WEIR: The Riddles of Monism: An Introductory Essay. In: Todd H. WEIR (ed.): *Monism: Science, Philosophy, Religion, and the History of a Worldview*. Palgrave Macmillan, New York, 2012. 8. – A német szabadgondolkodó mozgalom történetéről áttekintést ad: Todd H. WEIR: *Secularism and Religion in Nineteenth-Century Germany. The Rise of the Fourth Confession*. Cambridge University Press, New York, 2014.

⁴⁰ A Comenius Páholy levele a Galilei Körhöz az 1914/1915. évben befolyt szabadkőműves támogatásokról. MNL OL P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916.

⁴¹ Lásd: Kőművesfalva – Dr. Bókay Árpád szabadkőműves Nagymester felhívása. *Világ*, 1915. augusztus 8. 13.

Az 1915–1916. tanévből származik a Comenius Páholy utolsó fennmaradt listája, amely az adományok további csökkenését mutatja: a szabadkőműves páholyok már csak 5380 koronával támogatták a Galilei Kört – a budapesti Haladás Páholy 800 korona helyett például csak 300 koronát küldött.⁴² Eközben az összegek már értéküket is kezdték veszíteni a kezdődő háborús infláció miatt.⁴³

Ebben a nehéz időszakban az 1914 őszétől az Anker közeli klubhelyiségbe költöző fiatal, „új galileistáknak” idő kellett, míg fölvtették az elődök ritmusát, egy év is eltelt, míg újra program-sorozattal jelentkeztek. A világháború akadályozta a működést: „tekintettel a várható bevonulásokra” olykor előre kellett hozni közgyűlést, a tisztségviselők távozásai miatt idővel ki kellett mondani, hogy „a tisztikar és a választmány bármikor kiegészítheti önmagát” a legközelebbi közgyűlés idejéig.⁴⁴

A diákegyesület hektikus működését jelzi, hogy egyes szakosztályok – például a jogi – átmenetileg meg is szűntek, később újjáalakultak, miközben egy új szakosztály – a közgazdasági – is megjelent.⁴⁵ Bizottságok szervezésével igyekeztek operatívabbá tenni a működést: 1915 októberében felállt a közgyűlés-előkészítő, az előadásokat rendező, az elemi előadásokat rendező, a diák gazdasági, a könyvtár-, a nőakció-, a tagagitáció-, a pénztár- és az adminisztratív bizottság, de megalakították a sajtóbizottságot is.⁴⁶ A sajtóbizottságnak kellett tájékoztatnia a hírlapokat a

⁴² A Comenius Páholy levele a Galilei Körhöz az 1915/1916. évben befolyt szabadkőműves támogatásokról. MNL OL P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916.

⁴³ Az első világháború alatti inflációról: BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátrországban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemizmus az első világháború Magyarországnán*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 94–96.

⁴⁴ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1915. október 19-i választmányi üléséről.

⁴⁵ Az összevont jogi és közgazdasági szakosztály Sebestyén Ernő *A büntetőjog modern bölcelete* című előadásával nyílt meg 1916. február 12-én. Lásd: A Galilei Kör előadásai. *Népszava*, 1916. február 6. 11.

⁴⁶ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1915. október 15-i választmányi üléséről.

Galilei Kör programjairól,⁴⁷ míg a többi bizottság feladata előterjesztések készítése, szervezés és tanácskérés volt.⁴⁸

Például a Galilei Kör 1913–1914 őszén berendezett, a Társadalomtudományi Társaság könyvtárától különálló, saját olvasószobájáért felelős könyvtárbizottság Szabó Ervin munkatársa, Kóhalmi Béla tanácsát kérte ki, hogy milyen folyóiratokat szerezzen be az egyesület.⁴⁹ A nehézségek ellenére próbáltak lépést tartani a szakirodalommal, és az is előfordult, hogy a vezetőség a könyvtár állományának frissítésére száz koronát utalt ki. Ugyan a Galilei Kör tagjai állandó könyvtárost választottak a házi bibliotéka vezetésére, olykor kettőt is, de ők nem mindig látták el a feladatuk: 1916 novemberében arról határozott az elnökség, hogy levélben szólítja fel a könyvtárosokat „vállalt kötelezettségeik” teljesítésére.⁵⁰

De a nehézségek ellenére az Anker közbe látogatók a világháború éveiben is hozzájuthattak az időszaki kiadványokhoz. Ugyan 1916-ban először csak hat lap, a *Világ*, a *Népszava*, a *Magyarország*, az *Alkotmány*, a *Neue Zürcher Zeitung* és a *Vorwärts* teljes árú előfizetéséről van tudomásunk, később a *Budapesti Hírlap*éről, az *Új Nemzedék*éről, a *Nyugat*éről és a *Gyermek*éről is. Pár kedvezményes előfizetése mellett hu-

⁴⁷ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. szeptember 13-i választmányi üléséről.

⁴⁸ De a bizottságok nem látták el egyenlően feladataikat, több is elégtelenül működött, és ez készítette arra a vezetőséget, hogy 1916 októberében az egyes bizottságokon belül is felelősöket nevezzenek ki (így került a diákgazdasági bizottság élére Haász Árpád, a sajtóbizottságot pedig Kelen Jolánra bízták): Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. október 2-i választmányi üléséről. Azonban ez se bizonyult megoldásnak, és 1916 decemberében Rudas már újabb átszervezést javasolt: ez négy fő csoportra és több kisebb csoportra osztotta volna a Galilei Kört: „Az első csoport az adminisztrációt intézi, a második a teoria csoport, a Kör által intézendő mozgalmak elvi alapjait fektetné le, a harmadik az akció csoport a Galilei Kör külső mozgalmait intézi, míg végül a negyedik az előadásokról és szemináriumokról gondoskodik. Kisebb csoportok a következők: könyvtár, pénztár, diákgazdasági és középiskolai előadásokat rendező” – állt Rudas javaslatában. (Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. december 1-i választmányi üléséről).

⁴⁹ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1915. október 19-i választmányi üléséről.

⁵⁰ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. november 10-i választmányi üléséről. Miután Gál Rózsi könyvtáros nem tett eleget a felszólításnak, megfosztották tisztségétől. Lásd: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. november 17-i választmányi üléséről.

szonhét laphoz feltehetően ingyen jutott hozzá a Galilei Kör.⁵¹ Például az elmaradhatatlan *Huszedik Századhoz*, továbbá az *Igazságügyi Szemle* mellé a keresztényszocialista Giesswein Sándor révén próbálták beszerezni a *Katholikus Szemlét* és a *Nemzetközi Életet*.⁵² Miközben 1916 második felében megkezdődtek egy telefon-mellékállomás beszerelése miatti intézkedések is.⁵³ Az ehhez hasonló beruházások előtt a Galilei Kör tagértekezletet tartott, amelyen a vezetőség előterjesztette a terveit, és vitára bocsátotta azokat. Értekezleteken döntöttek az egyes állásfoglalásokról, az előadások, szemináriumok irányáról is.

Az 1915–1916-os tanévben már igen sok előadásról van tudomásunk – ezek egy részéről nem tájékoztatták a sajtót, hanem külön értesítették a kör tagjait⁵⁴ –, ám az 1916. május 27-i választmányi ülésen maga Rudas Zoltán elnök mondta ki, hogy „a mostani tisztikar nem képes a Kört vezetni”, vagyis gondok akadtak jócskán. 1916 vége felé bizonyos aggályok merültek fel a pénzügyeket intéző Rudas elnök – a pénztáros bevonulása miatt vette át ezt a feladatot is – tevékenységével kapcsolatban. 1916 októberében–novemberében Rudas a Galilei Kör választmányának többszöri felszólítására sem tartotta meg pénztári beszámolóját, így az több választmányi ülésen és egy közgyűlésen is elmaradt.⁵⁵ Ugyanebben az időszakban ráadásul egy kabátlopási ügy is foltot ejtett a Galilei Kör galileista visszaemlékezésekben oly sokszor állított makulátlanságán.⁵⁶ Emellett kiélesedtek

⁵¹ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 12-i és augusztus 31-i választmányi üléséről. A lapok közül Kelen Jolán vállalta a *Népművelés*, a *Gyermekvédelem*, a *Munkásvédelem*, a *Munkásbiztosítás*, a *Nyelvőr*, az *Athenaeum*, az *Irodalomtörténet* és a *Zeitschrift für Psychologie* beszerzését: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 19-i választmányi üléséről.

⁵² Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 5-i választmányi üléséről.

⁵³ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 12-i választmányi üléséről.

⁵⁴ Lásd Haecker Boriska és Lakatos László előadásainak 1915. novemberi beharangozóját a *Népszavában*, amelyben azt is közlik, hogy „a többi előadásról csak a kör tagjait értesítik”. (A Galilei Körben. *Népszava*, 1915. november 7., 11.)

⁵⁵ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. augusztus 31-i, 1916. október 16-i és 1916. november 10-i választmányi üléséről és az 1916. október 15-i közgyűléséről.

⁵⁶ Hozzá kell tenni, hogy a vezetőség 100 koronát utalt ki a Galilei Kör esti előadásán eltűnt kabát tulajdonosának. Lásd: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. december 23-i választmányi üléséről.

egyes személyi ellentétek,⁵⁷ és komoly problémát jelentett, hogy az elnökség a korábbiaktól eltérően már nem mindig gondolkodott „jó előre” az előadások megtartásáról.⁵⁸ A válságot mindenél jobban jelezte az a kínos kudarc, hogy a Galilei Kör 1916-os márciusi ünnepsége ünnepi szónok hiányában elmaradt.⁵⁹

Ezért Rudas a közgyűlés összehívását indítványozta, hogy a tagok új bizottságokat válasszanak, ugyanekkor pedig a „kis korszak” másik jelentős vezetője, Sisa Miklós azon óhaját fejezte ki, szeretné, ha az Anker közbe „idősebbek feljárnának s így teremtenének klubéletet”.⁶⁰ Vagyis klubélet nem túl sok lehetett: megalakulásról hírt adó kiáltványában magát az „Élet” diák-egyesületeként pozicionáló Galilei Kör klubhelyisége a háború első két évében elég kihalt lehetett.

Antimilitarista előadások az első világháború alatt (1915–1917)

A vezetőség a világháború kitörése előtti „régí galileisták” mellett – közülük csak Kelen Jolán tartozott a „kis korszak” választmányi tagjai közé – igyekezett megszólítani a fiatalokat: 1916 júniusában sikerült nyomdába adni *A középiskolásoknak* szóló, Sisa Miklós szerkesztette kiáltványt, amelynek szétosztását a galileisták vállalták.⁶¹ Bár ekkor is fontosnak tartották, hogy alapvető szociológiai ismereteket közlő, vagy éppen a *Vitalizmusról és mechanizmusról* szóló előadásokat tartsanak,⁶² de a korábban jellemző antiklerikális, természettudományos világnézeti és ismeretterjesztő témák helyett már a háború gazda-

⁵⁷ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. szeptember 18-i választmányi üléséről.

⁵⁸ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. október 9-i és október 13-i választmányi üléséről.

⁵⁹ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. április 5-én tartott választmányi üléséről.

⁶⁰ Neumann Antal is azt indítványozta: „az idősebb galileistákat keressék fel a nyári programmal, tárják fel előttük a kör mostani állapotát és kérjék tanácsukat és kritikájukat”. (Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. május 27-i választmányi üléséről.)

⁶¹ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. május 27-i választmányi üléséről.

⁶² Jegyzőkönyv a Galilei Kör június 10-i választmányi üléséről.

sági és szociális vonatkozásaival foglalkozó előadások kerültek többségbe, például kiemelten fontos téma lett a szociálpolitika.⁶³

1916 nyarán a „nagyhatalmakról”, az „államfejlődésről” és a „pacifizmusról” szóló előadásciklusok szervezését jelentette be a Galilei Kör szabadiskolájának programjaként.⁶⁴ Az antiklerikális előadások száma radikálisan lecsökkent a világháború kitörését követően. Az 1914 őszétől a diákegyesület 1918. januári bezárásáig megtartott galileista előadások több mint egyharmada foglalkozott a világháborúval vagy a tömeges „elnyomorodás” lehetséges szociálpolitikai kérdéseivel, miközben az egyház oktatásbeli jelenlétét ostromozó antiklerikális programok aránya minimálisra csökkent. Az antimilitarista kurzusok nyomasztó túlsúlya nyilvánvalóvá válik, ha egy pillantást vetünk az 1916–1917 fordulóján tartott könyvismertető szeminárium programjára: ezen Karl Liebknecht, Norman Angell, George Bernard Shaw, Jean Jaurès és Gustave Hervé munkáit beszéltek meg.⁶⁵ Ezen szerzők körül Gustave Hervé és a háború első mártírja, az 1914. július 31-én egy párizsi vendéglő teraszán lelőtt Jean Jaurès munkái gyakorolták a legnagyobb befolyást a galileisták marxista eszmei alapokon nyugvó háborúellenességére. A Galilei Kör a francia szocialista politikus meggyilkolásának első évfordulóján egy Jaurès-gyászünnepélyt is szervezett, amelyen Rudas Zoltán elnöki megnyitóját követően Kunfi mondott beszédet.⁶⁶ Ady erre az alkalomra írta *Emlékezés nagy halottra* című versét, az utolsót, amelyet a Galilei Körnek küldött.⁶⁷

Hervé és Jaurès tanait követve írások és előadások sorában fejtették ki a galileisták, hogy a háborún csak a tőkésék, a had-

⁶³ 1916 szeptemberében fogtak hozzá az egy hónapos szociálpolitikai ciklus szervezéséhez, melyben az egyes országok szociálpolitikai intézményeinek ismertetését tervezték a skandináv államoktól Új-Zélandig, hetenként három előadással, elsősorban szociáldemokrata előadókkal (például Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán). A ciklusra végül novemberben és decemberben került sor. Lásd: Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. szeptember 4-i és november 4-i választmányi üléséről.

⁶⁴ Jegyzőkönyv a Galilei Kör június 17-i választmányi üléséről.

⁶⁵ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. december 11-i választmányi üléséről.

⁶⁶ A Galilei Kör Jaurès-ünnepélye. *Népszava*, 1915. augusztus 8. 9.

⁶⁷ RUBIN László: Ady és a Galilei-kör. In: DÓCZY Jenő–FÖLDESSY Gyula (szerk.): *Ady-Múzeum*. II. kötet. Athenaeum-kiadás, Budapest, 1924. 162.

seregnek szállító földbirtokosok és a ranglétrán magasan álló katonatisztek nyerhetnek, az osztálytársadalomban alul lévőknek semmi érdekük nem fűződik hozzá. Antimilitarista nézeteiket paradigmaticusan foglalta össze Fazekas Sándor – még az első világháború kitörése előtti cikkében – a *Szabadgondolat*-ban: „a háborúhoz fűződő érdekelttség változását a történelmi fejlődés folyamán grafikailag kúp alakjában ábrázolhatjuk. [...] minél tovább haladunk a történelemben, annál szűkebb lesz a háborúban érdekelt köre; de egyúttal annál magasabb rétegre terjed. A kúp csúcspontja a dinasztia. A háború régen megszűnt az egész népesség érdekét szolgálni. Ma már az osztályérdeknél is kevesebb: egyes csoportok és egyes személyek érdeke. Sajnos azoké, amelyek érdeke legsúlyosabban esik a politika mérlegébe”.⁶⁸

Az 1914 és 1918 közti időszakból a Galilei Kör két antimilitarista, első világháborús előadás-sorozatát kell kiemelni. Mindkettő a különböző magyarországi szabadoktatási intézmények (mint az Erzsébet Népakadémia) háborút értelmező előadás-sorozataiba illeszkedett, de a szabadgondolkodó diákegyesület amazok háború melletti mobilizációs szerepvállalásával szemben határozta meg magát.⁶⁹

A Galilei Kör 1915 novemberében indította el a *Társadalmi problémák a háború után* című előadás-sorozatát, miután annak megágyaztak az októberi *Háború és társadalom* címmel rendezett vitaestjükön, amelyen Rudas Zoltán és ifj. Szende Pál tartottak vitaindító előadásokat a *Háború és a nagybirtok* és a *Háború és a nőmozgalom* kérdéseiről.⁷⁰ Az ezt követő előadás-sorozatra már a Társadalomtudományi Társaság Galilei Körben jól ismert polgári radikális és szociáldemokrata értelmiségijeit hív-

⁶⁸ FAZEKAS Sándor: A háború. *Szabadgondolat*, 1911/6. 202–205.

⁶⁹ Ezeket áttekinti: TURBUCZ Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – történeti vázlat. *Jel-kép*, 2016/1. 81–96. – A világháború alatti előadások mobilizációs szerepéről: BALÁZS Eszter: Háborús gyűlölet andante és allegro. – A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914–1916). In: ANTAL Gábor–HEVŐ Péter–M. MADARÁSZ Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 445–460.

⁷⁰ A Galilei-Kör előadásai. *Népszava*, 1915. október 3. 11.

ták meg előadónak. Novemberben és decemberben Rónai Zoltán *Nemzeti kultúra és nemzetközi kultúra*, Varga Jenő *Gazdasági problémák a háború után*, Szalay Károly *Háború és pedagógia*, Pikler J. Gyula *Vámunió*, Bernáth Ottó *Valutáris kérdések a háború után*, Garami Ernő *Az Internacionale a háború után*, Kunfi Zsigmond *A szocializmus föladatai a háború után*, Berend Miklós *Gyermekvédelem a háború után*, Zádor Pál *Szociálpolitika a háború után* és Szende Pál *Adókérdés a háború után* címmel adtak elő a Galilei Kör szervezésében, a Társadalomtudományi Társaság nagytermében.⁷¹

A Galilei Kör vezetősége a remélt–mielőbbi – békekötést követően az antimilitarizmus miatt hanyagolt „progresszív agitációt” kívánta volna újra felerősíteni a „réggi galileisták” bevonásával. Ismét hangsúlyossá szerették volna tenni a „modern természettudományos igazságok” oktatását a történelmi materializmus mellett.⁷² 1916. júliusi memorandumvázlatuk szerint a magyar oktatás nagy „progresszív mozgalmát” vizionálták, amely már az elemi iskolásokat is megcélozná a radikális tanítókon keresztül, a középiskolákban pedig „progresszív kongregáció” és diáklapok létrehozását tervezték.⁷³

A háború azonban csak nem ért véget, ami a Galilei Körön belüli antimilitarista irány további erősödéséhez vezetett. A vezetőség 1916 tavaszától már átfogó „békeakció” szervezésében gondolkodott,⁷⁴ ennek szervezése azonban nem volt zökkenőmentes: a Galilei Kör antimilitarista propagandájában törést okozott az 1916. augusztusi román támadás. 1916 szeptemberében a vezetőség emiatt átmenetileg fel is függesztette „békeakcióját”.⁷⁵ Egy karakteresen antimilitarista – de a rendőrség által engedé-

⁷¹ A Galilei Kör előadássorozata. *Népszava*, 1915. november 14. 11.

⁷² Jegyzőkönyv a Galilei Kör 10-es bizottságának 1916. július 8-i üléséről.

⁷³ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 10-es bizottságának 1916. július 15-i üléséről. A cél érdekében a középiskolai bizottság megkezdte a radikalizálható középiskolások adatbázisának összeállítását és az iskolánkénti „bizalmi férfiak” kiválasztását. (Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 25-i választmányi ülésről.)

⁷⁴ Lásd a Galilei Kör 1916. május 13-i választmányi üléséről és a június 24-i ülésről készült jegyzőkönyveket.

⁷⁵ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. szeptember 4-i választmányi üléséről.

lyezett⁷⁶ – békeciklus megrendezésére végül csak 1917 tavaszán került sor, amit a következőképp harangoztak be: „Európaszerte igen mélyreható változások vonják magukra a három éve dúló világháborúnak ezernyi megpróbáltatásain keresztül ment embermilliók figyelmét. Még változatlan erővel folyik a harc, de a gondolkodó közvélemény figyelme már is elemi erővel fordul *a jövő feladatai* felé. Mindenki érzi és tudja, hogy a kultúremberiségnek újra meg kell alapoznia a népek békés együttműködésének lehetőségeit. Ezért elhatároztuk, hogy már ma előkészítjük a lelkeket a jövő igazságai befogadására s e célból a jövő fontosabb problémáiról előadás-sorozat útján tájékoztatni fogjuk a hallgatóságot.”⁷⁷

A békeciklus külföldi előadójaként érkezett volna Berlinből Budapestre Eduard Bernstein, aki 1914-ben már előadott a Galilei Körben.⁷⁸ A „tartós béke lehetőségeiről” szóló előadása azonban elmaradt, mivel a német–osztrák határon feltartóztaták.⁷⁹ A kellemetlen ügy miatt még a német birodalmi parlamentben is interpelláltak.⁸⁰ A megtartottak közül Giesswein Sándor, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán és Szabó Ervin előadásairól tudósított a *Népszava*, úgyhogy meglehetősen pontossággal tudjuk rekonstruálni a Galilei Kör 1917. áprilisi–májusi békeciklusában elhangzottakat.

A szabadgondolkodó diákegyesülethez ekkoriban közel kerültő – és 1919 után emiatt támadott – katolikus pap és keresztényszocialista képviselő, Giesswein Sándor⁸¹ a *Nemzetközi bíróság*

⁷⁶ Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1917. február 2-i választmányi üléséről.

⁷⁷ Meghívó a Galilei Kör előadásorozatára. MNL OL P 1087, a Comenius Páholy iratai, 17. csomó, 11. tétel, h. Galilei Kör, 1909–1916. – Kiemelés az eredetiben – Cs. P.

⁷⁸ Lásd CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*. I. m. 198.

⁷⁹ Bernstein Eduard elvtárs Budapesten. *Népszava*, 1917. április 19. 8.; Bernstein Eduard elvtárs előadása. *Népszava*, 1917. április 22. 7.

⁸⁰ Az interpellációt Haase szociáldemokrata képviselő nyújtotta be írásban. Lásd: Interpelláció Bernstein elmaradt felolvasása ügyében. *Pesti Napló*, 1917. május 25. 3.

⁸¹ A „kövér” és „jóindulatú” Giesswein Sándorról, aki Kelen Jolán riportregénye szerint egy pecsétgyűrű felajánlásával is támogatta volna az antimilitarista mozgalmat (de azt nem fogadták el a galileisták): KELEN Jolán: *Galilei-per a*

vagy fegyveres mérkőzés címmel azon derűlátó nézetét fejtette ki, amely szerint a korábbi világnézeti ellentétek megszűntek a háború alatt, és egy új, „szolidáris” érzésnek adták át a helyüket, amely nem „hazafias”, hanem „emberi”.⁸² „Sajnos, ez az érzés csak akkor keletkezett, amikor már milliók pusztultak el” – sajnálkozott Giesswein, aki egy következő világháború megakadályozása érdekében az „állam” fogalmának megváltoztatását javasolta. „Egy évszázaddal ezelőtt volt bajor és volt porosz hazafi, de német nem volt. Ma német hazafiasság van és a jövőben európai hazafiasság lesz” – jelentette ki. Optimizmusa azon a feltételezésen nyugodott, hogy miképp együttműködő emberekből kialakult az állam, úgy az államokból is kialakulhat egy a szolidaritáson és a közös gazdasági érdekeken nyugvó, békét megteremtő „együtthaladó” közösség, az Európai Egyesült Államok.⁸³

Kunfi Zsigmond *Pacifizmus és szocializmus* címmel a „tartós béke” feltételeit ismertette.⁸⁴ Előadásával a szociáldemokrata pártok közelgő nemzetközi kongresszusát vezette föl, és arra igyekezett rámutatni, milyen óriási várakozásokat táplálnak azok, akik kizárólag a szocializmustól remélik „az emberiség békéjének visszaszerzését”. Ezt a túlzást Kunfi hasonlónak értékelte azokhoz a korábbi vádakhoz, amelyek a háború kitörésekor még ugyanezt a „szocializmust” „vádolták”, hogy „nem tudta megakadályozni a háborút”. Kunfi azzal próbálta levenni ezt a nagy terhet a szociáldemokrata mozgalomról, hogy hangsúlyozta a hatalmon lévő pártok felelősségét mind a háború kitörésében, mind a várt béke kiharcolásában.⁸⁵

Szintén tagadta a szociáldemokraták felelősségét Rónai Zoltán, aki a *Nemzetközi anarchia és nemzetközi rend* című

XX. században. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957. 9–11. – Giessweinnek utóbb a nemzetgyűlésen kellett védekeznie egykori baloldali radikális kapcsolatai miatt: „Ha a t.[iszte]lt képviselő úr a Galilei-kört említi, annyit mondhatok, hogy egyet láttam ott: azok az emberek dolgoztak. Ha mi, keresztény meggyőződésű emberek szintén úgy dolgoztunk volna, akkor ezek a bajok nem zúdultak volna reánk.” Giesswein Sándor beszéde, hozzászólásokkal. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. VIII. kötet, 73., 1921. február 22.

⁸² Előadás a tartós békéről. *Népszava*, 1917. április 17. 6.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Kunfi Zsigmond előadása. *Népszava*, 1917. április 26. 7.

⁸⁵ Uo.

előadásában az „emberiség” kollektív bűneként értekezett a világháborúról, amelyben az összes állam bűnös. „Kitörésében a rendszer, a nemzetközi anarchia rendszere a hibás”, mivel az „elszigetelt államok gazdaságai” békében is „valósággal a harc állapotában vannak”. Rónai azt vizsgálta meg, vajon ki lehet-e lépni e nemzetközi anarchia állapotából. Nézete szerint – amely Jászi Oszkár Európai Egyesült Államok-koncepciójával mutat rokonságot – igen: „Korábbi béketörekvések kudarca dacára észlelhető az a fejlődési irányzat, hogy az államok békés együttműködése mind erősebb lesz. A gazdasági és kulturális együttműködés növekedése, a demokrácia elterjedése lehetetlenné teszik a mai nemzetközi rend fön[n]maradását. Vagy az egyiknek vagy a másikkal kell pusztulnia.”⁸⁶ Rónai a békét megteremtő „új rend” csiráját pillantotta meg a nemzetközi döntőbíráskodás intézményében, noha azonban az önmagában még nem szünteti meg a „háborút”. Ezért Rónai előterjesztette a „háborúelhárítás” céljára javasolt különböző módszereket, leginkább azt, „amely minden háborús konfliktus előtt kötelező békéltetést kíván”, olyan hosszú várakozási idővel a hadüzenet előtt, amely alatt „a háborús szenvedélyek lecsillapodnak”.⁸⁷ A „jogi biztosítékoknál” azonban Rónai nagyobb jelentőséget tulajdonított a „nemzetközi érzés fejlődésének”, a külpolitika „tömegek útján való ellenőrzésének” és a demokrácia elterjedésének.

Végül Szabó Ervin *A nemzetközi forgalom szabadsága és a tartós béke* címmel fejtette ki koncepcióját. Ez a nemzetközi forgalom korlátozását, a védővám intézményét hibáztatta a gazdasági protekcionizmus „elfajult” változata, a világháború legfőbb felelősének megtett imperializmus kialakulásáért. A *Népszava* tudósítása szerint: „A világgazdaság tényének logikus következménye a szabad kereskedelem, vagyis az egyes gazdasági egységek összeműködésének minél zavartalanabb megvalósítása. Ezzel szemben a gazdasági protekcionizmus megteremti azt a kartellkapitalizmust, amely túlnöve a nemzeti piac keretein tökeexporttal, dumpinggel [dömpinggel – Cs. P.], gyarmatosítás-

⁸⁶ A Galilei-kör békeciklusa. *Népszava*, 1917. május 4. 8.

⁸⁷ Uo.

sal: imperializmussal keres új profítlehetőségeket, még e hazai iparok rovására is. *Az imperializmus növeli a nemzetek között a súrlódási fölületeket.*⁸⁸ Ezzel szemben a szabadkereskedelem elősegíti a „demokratikus erők politikai érvényesülését” – érvelt Szabó, aki állította, hogy „az autarchiák elve a háborúban csődöt mondott és a világháború tanulságai újból előtérbe helyezték a szabad kereskedelem morális jelentőségét a világbéke szempontjából”.⁸⁹ Szabó – akitől a galileisták radikálisabb előadást vártak⁹⁰ – azonban tévedett: 1918 után épp ellenkezőleg, a nemzetállamok további bezárkózása következett el. Az első világháború következményeivel kapcsolatos utólagos tudásunk birtokában megállapítható, hogy a Galilei Kör világháborús előadásaiiban a különösen éles szemről tanúskodó meglátások keveredtek a totálisan téves helyzetértékelésekkel.

A háborút történelmi materialista szempontból elemző előadások, szemináriumok és a rendezvények felszíne alatt megkezdődött a galileisták illegális háborúellenes tevékenysége. Röplapokat nyomtattak, és juttattak a katonák közé. Ez vezetett a Galilei Kör 1918. januári bezárásához és a Galilei-perhez.⁹¹ 1918. január 5-én ugyanis a budapesti katonaszállások környékén háborúellenes röpiratok százait találták, kisebbrészt felragasztva, nagyjából szétszórva: „Katonatestvérek! [...] Az orosz katonák már rájöttek, hogy a föld, melyet meg kell hódítani, a saját országunkban van.”⁹² Mint kiderült, a röpiratokat a Galilei Kör egyes bolseviknak nevezhető tagjai készítették, sokszorosították és ra-

⁸⁸ A nemzetközi forgalom szabadsága és a tartós béke. *Népszava*, 1917. május 13. 10. – Kiemelés az eredetiben – Cs. P.

⁸⁹ A Galilei Kör békeciklusa. *Népszava*, 1917. május 11. 8. – Szabó Ervin nézeteinek rövid összefoglalása: CSUNDERLIK Péter: Aki nem disznek, hanem fegyvernek gondolta a könyvet – Szabó Ervin, a radikális könyvtáros. In: Uó: *Csupa hajdani eszelős. Írások az 1900–1945-ös Magyarországról és emlékezetéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2020. 93–95.

⁹⁰ A Szabó előadása okozta csalódásról: VARGA Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július – 1919. március*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 176.

⁹¹ A történetek romantizáló elmesélése: KELEN Jolán: *Galilei-per a XX. században*. I. m.; TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok*. I. m. 90–143.; újabban: CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*. I. m. 325–332.

⁹² Közli: TÖMÖRY Márta: *Új vizeken járok*. I. m. 256.

gasztották ki. Egy szerelmespár, a húszéves Duczynska Ilona (a későbbi Polányi Károlyné) mérnök és a szintén húszéves Sugár Tivadar orvostanhallgató álltak az akció centrumában, amelyben ugyan részt vett a körelnök, Sisa Miklós is, de a későbbi neves filozófus, Kolnai Aurél – aki ekkor a Galilei Kör választmányi tagja volt – utóbb azt állította, hogy még a vezetőség többsége se tudott róla.⁹³ Szabó Ervin azonban igen: az elkészült röpirat korrektúrapéldányát a fiatal galileista – és későbbi neves bibliográfus – Tiszay Andor vitte el a könyvtárigazgató lakására, hogy Szabó Ervin jóváhagyja azt.⁹⁴

Bár Szabó Ervin segítette a fiatalokat a röpirat megfogalmazásában, annak mintája már megvolt: a Svájcban tanult Duczynska Ilona csempészte Magyarországra a forradalmi szocialisták 1917. márciusi zimmerwaldi kiáltványát.⁹⁵ A röpiratok nyomásához szükséges sokszorosítógépet egy Súlyomként emlegetett Solem nevű orosz férfi szerelte össze nekik, aki az egyik galileista szomszédságában lakó orosz politikai emigránsnál, Vlagyimir Jusztusznál tartózkodott ebben az időben. Konspiratív akció volt, a legtöbb részletet csak fél évszázaddal későbbi visszaemlékezésekből ismerjük.⁹⁶ Azt is csak utólag tudtuk meg, hogy Duczynska még 1917 nyarán merényletet tervezett Tisza István ellen.⁹⁷ (1918. október 16-án egy ifjúmunkás galileista, Lékai János már rá is lőtt volna Tiszára, de nem tudta szakszerűen használni a Friedrich Istvántól szerzett fegyverét.)

Az 1918. január 5-i akció után egy héttel, január 12-én a rendőrség megjelent a Galilei Kör Anker közti helyiségében, és a kört

⁹³ KOLNAI Aurél: *Politikai emlékiratok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. 103–105.

⁹⁴ Lásd: „Ami jön még, az ajándék”. Beszélgetés a 80 éves Tiszay Andorral. *Népszabadság*, 1980. július 6. 11.

⁹⁵ Duczynska Ilona életéről: DALOS György: *A cselekvés szerelmese. Duczynska Ilona élete*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.

⁹⁶ Lásd például: TÖMÖRY Márta: Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. *Történelmi Szemle*, 1958/1–2. 154–173.; V. URASZOV: *Az orosz forradalmárok segítően*. In: LÁNYI Ernőné (szerk.): *Nagy idők tanúi emlékeznek (1918–1919)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959.

⁹⁷ KONRÁD György: Duczynska Ilona. In: Uó: *Csodafigurák. Portrék és pillanatfelvételek*. Noran Kiadó, Budapest, 2006. 108–109.; KONRÁD György: Interjú Duczynska Ilonával. In: Uó: *Csodafigurák*. I. m. 114–124.

feloszlatták, irattárát, könyveit, készpénzkészletét lefoglalták, az ajtókat lepecsételték. A röplapozással gyanúsított galileistákat több hullámban tartóztatták le január végéig. Közel nyolc hónapi vizsgálati fogság után az 1918. szeptember 19–25-én tárgyalt Galilei-perben Duczynskát és Sugárt ítélték el, előbbit két, utóbbi három évre.

A két galileista nem sokáig volt börtönben: 1918. október 30-án a forradalmi tömeg kiszabadította őket a Conti (ma Tolnai Lajos) utcai fogházból, Sugár Tivadar a Galilei Körben korábban éveken át előadó újságíró-kritikus, Pogány József helyetteseként a Katonatanács egyik vezetője lett. Ekkor már a Galilei Kör helyiségét is újra megnyitották, a lepecsételt ajtókat a Nemzeti Tanács megalakulásának hírére, 1918. október 24-én tépték föl a Gizella (ma Vörösmarty) téri tüntetésről odaérkező galileisták.⁹⁸

Az újrainduló diákegyesület felhívásokat (*Mi a Galilei Kör?*), diákjóléti követeléseket (*A Galilei Kör szociálpolitikai programja*) tett közzé, földreformtervezetet fogalmazott meg, napidíjat fizetve küldött vidékre agitátorokat, miközben egyes galileisták – a tagság nagy részének tudta nélkül – részt vettek erőszakos akciókban is, mint például az Apostol Kiadóvállalat nyomdájának Seidler Ernő szervezte feldúlásában.⁹⁹

⁹⁸ Wessely László galileista meséli el, miként történt ez, és miként találkozott a klubhelyiség újranitásakor Illyés Gyulával: „Valamelyikünk, azt hiszem a Feldmann Ferenc nevű orvostanhallgató ekkor így kiáltott: Gyerünk a Galilei körhöz, vegyük vissza birtokunkba! [...] Vörös zászlóval az élen a Gizella térről megindult egy 150-200 főnyi menet az Állam bajban van... című dalt énekelve. Ott meneteltem közöttük az első sorokban, mellettem egy prémgalléros, barna bekecset viselő, csizmás, serkenő bajuszú magas, vékonydongájú fiú lépdelt, s az Anker közhöz érve velem együtt elsőként futott fel, a Galilei Kör, azt hiszem második emeleti helyiségéhez. Holtversenyben, elsőnek értünk oda, letéptük a pecsétet, de bemenni nem tudtunk mindaddig, amíg valaki kulcsával ki nem nyitotta az ajtót. A fiatalember Illyés Gyula volt.” Lásd: Wessely László visszaemlékezése. PIL 867. f. 2/v-226. – A kamaszkorában a Galilei Kör rendezvényeit látogató Illyés Gyula visszaemlékezését lásd: ILLYÉS Gyula: *Beatrice apródjai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁹⁹ Nadas István galileista talán nem véletlenül nem publikált visszaemlékezése szerint a kommunista Seidler egy bizalmas értekezleten tájékoztatta az akcióban részt vevő 30-40 főnyi galileistát, miután a többiek már elhagyták az Anker közti klubhelyiséget. Nadas István. A Galilei Kör volt tagjainak csoportos visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/g-30.

A Galilei Kör gyorsan a forradalmi Magyarország „hivatalos” diákegyesületévé vált: a Diáktanács a Galilei Kör diákszociálpolitikai programját tette magáévá.¹⁰⁰ Ám a kör eközben sajátos eszmei küzdelem színtere lett. A Kun Béla-párt, a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918. november 24-i alakulásakor számos galileistát ott találunk, ám a frontról hazatérő „régí galileisták” – akiknek vezetője Polányi Károly volt – felléptek a szabadgondolkodó egyesület bolsevizálódása ellen. Az eszmei küzdelem leginkább az 1918 őszén újraindított *Szabadgondolat*ban zajlott egymásra felelő írások formájában. Polányi Károly egy kétestés előadást is tartott *A bolsevizmusról* 1918 decemberében, amelyben működésképtelennek nevezte a proletárdiktatúra koncepcióját, mert annak ellentmondásait „semmilyen jószándék vagy politikai elhatározás meg nem oldhatja”, és ennek kapcsán arra figyelmeztetett, hogy „világnézeti, eszmei és erkölcsi ellentétekért folyt a legtöbb vér a világtörténelemben”.¹⁰¹ De 1918–1919 fordulóján a bolsevik expanziót képviselő „új galileisták” és a kör autonómiáját védő „régí galileisták” küzdelméből végül az előbbieket győztesen.¹⁰² A radikalizálódást jelezte a kör tagjainak részvétele a Bartha Albert elle-

¹⁰⁰ Galilei-Kör. *Világ*, 1918. november 12. 13. Az 1918–1919-es események diákmozgalmairól – baloldali radikális hangsúlyokkal – tájékoztat: GELLÉRT László: *Diákok a forradalomban, 1918–1919*. Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1969.

¹⁰¹ A bolsevizmus és a fejmunkások – Dr. Polányi Károly előadása. *Világ*, 1918. december 22. 6. – *A Szabadgondolat* bolsevizmusvitájáról: LITVÁN György: Apáink válaszcíműje. Tallózás a Szabadgondolat 1918–1919-es számaiban. *Új írás*, 1972/3. 109–117. – Lukács György e vita keretében írta nevezetes esszéjét: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, 1918/12. 228–232. – Lukács Györgyről és a *Szabadgondolat* bolsevizmusvitájáról lásd: CSUNDERLIK Péter: Lukács György és a Szabadgondolat bolsevizmus-vitája. In: BÖCSKEI Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 65–81.

¹⁰² A „régí galileisták” defenzívába szorulásának pillanatát örökítette meg Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán annak a vitának a leírásával, amelyen a „nagy korszak” legtekintélyesebb galileistáját, Polányi Károlyt lehurrogták: „A Galilei Kör vitákat rendezett. Egyiken a kör egyik alapítója, Polányi Károly beszélt az értelmiség székszerű vezető szerepéről a forradalomban. Polányi azt akarta bizonyítani, hogy csak a forradalmi értelmiség vezetheti Magyarország átalakulását. A terem tömve volt. Vegyes társaság. Friss hangok, nem »pallérozott« közbekiáltások hallatszottak az egyik sarokból. Itt az ifjúkommunisták munkáscsoportja »forrongott«. A művelt galileisták az »első generációból« polgári radi-

ni, a hadügyminiszter távozásához vezető tüntetésen, de emblematikus tettükké az vált, hogy Kun Béla és társai letartóztatását követően a Galilei Kör tagjai tüntetve követelték a „félholtra” vert pártvezér és társai szabadon engedését, és küldöttséget menesztettek ez ügyben Károlyi Mihályhoz.¹⁰³

A Galilei Kör 1919. március 21-től gyakorlatilag megszűnt létezni, mondhatjuk, hogy feloldódott a kommünben: a marxizáló történetírás ezt azzal magyarázta, hogy a Tanácsköztársaság politikája menten megvalósította a Galilei Kör akkor már egy évtizede propagált programját. Ha kevésbé ideologikus választ keresünk, akkor a Galilei Kör feloldódásának okaként a „humán erőforrás” szempontokat jelölhetjük meg: a kommün vezetése által szándékolt radikális elitcsere egyszerűen igényelte a galileisták szerepvállalását, akik otthagyva klubhelyiségüket, hamar népbiztosságokon és újságok vezető pozícióiban találtak magukat.¹⁰⁴ A galileisták elsősorban a Közoktatásügyi Népbiztóságon kaptak állást, és a népbiztosság propagandakiadványai – például *A józanság proletárkötelesség; A kisgazda és*

kálisok, elképedtek, fintorogtak, orrukat húzogatták.” SZAMUELY Tiborné SZILÁGYI Jolán: *Emlékeim*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1966. 51.

¹⁰³VARGA F. János: Két dokumentum: a galileisták tiltakozása a kommunista vezetők letartóztatása ellen. 1919. február 26. *Az MTA II. osztályának közleményei*, 1976/25. 325–330. Továbbá: Dr. Dabis László visszaemlékezése. PIL 867. f. 1/d-18.

¹⁰⁴Lásd ehhez a Galilei Kör *Pesti Napló*ban is közölt felhívását, amelyben a kör vezetősége felszólította az állástalan galileistákat, hogy népbiztóságokon jelentkezzenek: „A Galilei-Kör felkéri mindazon állástalan főiskolai hallgató és felsőbb osztályú középiskolás tagjait, kik hajlandók különböző népbiztóságoknál állást vállalni, jelentkezzenek a titkári hivatalban d. u. [délután] 5-től.” A Galilei Kör. *Pesti Napló*, 1919. március 29. 7. – Másnap a felhívást megisméltelték, hangsúlyozva, hogy tagsági igazolványukkal jelentkezzenek a kör titkáránál. A Galilei-Kör az állástalan diákokhoz. *Pesti Napló*, 1919. március 30. 7. – A galileisták kommünbeli szerepvállalásáról: KELEN Jolán: A művészet visszavért a néphez. In: LÁNYI Ernőné (szerk.): I. m. 206–208. Ez a szerepvállalás kiterjedt a kommunista párthoz nem csatlakozó „régii galileistákra” is: „kollektíve és egyenként a leglojálisabban felajánlottak – mindenki képzettsége szakterületén – segítő munkájukat”. KENDE Zsigmond: A kis párt és a nagy. *Haladás*, 1948. november 25. 3. – Wessely László visszaemlékezése a Galilei Kör klubhelyiségének kommün alatti kiürüléséről: „A Galilei-kör az Anker közből átköltözött a Sörház utcába, egy előkelő klub volt helyiségébe, de most már alig látogatta valaki, a nem kommunisták félre húzódtak, a kommunisták pedig máshol folytatták lázas tevékenységüket.” Wessely László visszaemlékezése. PIL 867. f. 2/v-226.

az új rend; A régi és az új iskola; A vallás a kommunista társadalomban; A falu jövője – szabadgondolkodó szellemben készültek. De a kommün alatt valóban nem volt olyan területe az országos politikának, ahol ne találkozhatnánk a Galilei Kör egykori tagjaival – a „régis galileisták” 1919. márciusi feljánglkozása kiterjed a könyvtárüggytől a járványlaboratórium szervezéséig¹⁰⁵ –, akik a Tanácsköztársaság által megvalósítani kívánt változtatások jelentős részéről – az alkoholelles kampánytól a szekularizációig – már a századelőtől vitatkoztak a hazai baloldali radikális ellenkultúra műhelyeiben, köztük a Galilei Körben. A kivitelezésre azonban nem maradt idő, és a proletárdiktatúrában szerepet válláló galileisták jelentékeny része 1919 után az elszámoltatás elől külföldre menekült, és az itthon maradottak is jobban tették, ha belső emigrációba vonultak.

Az emigrálásoknak is szerepe volt abban, hogy a Horthy-korszakban a Galilei Kör történetének jobboldali elbeszélése – erre példa Tormay Cécile *Bujdosó könyve* –, amely a galileistákban csak nemzetellenes zsidó-kommunista züllesztőket látott, konkurencia nélkül maradt, és egészen 1945-ig uralta a Galilei Kör emlékezetét.¹⁰⁶ 1945 után pedig a munkásmozgalom-történet Prokrasztész-ágyába szorították a szabadgondolkodó diákegyesületet.

Így csak egyetérthetünk azzal az „Öreg galileista” néven író levelezővel, aki a Galilei-per idején egy hosszú könyvcímelistát küldött be a *Világ* 1918. szeptember végi számába, kérve az olvasókat, hogy az ott folyó önképző-ismeretterjesztő munka alapján ítéljék meg a feloszlott diákegyesületet: mert „legjobb bizonyág mellett, hogy mennyire tévesen ítélik meg általában a Galilei Kör működését. Ahol a diákok így tanultak s ahol hagyomány volt, hogy az idősebb a fiatalabbat tanulmányaiban vezet, ott

¹⁰⁵ A Régi Galileisták Szabad Szervezetének feljánglkozása a Forradalmi Kormányzótanácsnak. Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII. 18. d. 1921. 13/0976.

¹⁰⁶ A Galilei Kör Horthy-kori sötét emlékezetéről lásd CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*. I. m. 337–355. – Tormay Cécile Galilei Kör-képéről részletesebben: CSUNDERLIK Péter: „Tüdővész diákok” – A galileisták képe Tormay Cécile Bujdosó könyvében. *Kommentár*, 2012/3. 66–78.

komoly munka folyt, amelyet megakasztani bűn volt a magyar kultúra ellen”.¹⁰⁷

A Galilei Kör 1915 és 1917 közti közgyűlési és választmányi jegyzőkönyvei ebbe az önképző munkába – és általában a baloldali radikális értelmiség első világháború alatti tevékenységébe – nyújtanak mélyebb betekintést.

¹⁰⁷ Szerkesztői üzenetek. Helyes, csak folytassa! *Világ*, 1918. szeptember 29. 17.

A Galilei Kör közgyűlési és választmányi üléseinek jegyzőkönyvei (1915–1917)

A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzött, eddig nem közreadott jegyzőkönyveket az első kiadás okán betűhíven közlöm, indokolt esetben csak a központosítást pótoltam az értelmezést segítő. Szintén a félreértéseket elkerülendő helyeztem el a jegyzőkönyvek szövegében egyes pontosításokat (például, hogy az adott választmányi ülésre [este] nyolc órakor került sor). E pótlások és kiegészítések minden esetben szögletes zárójelben szerepelnek. Az egyes nevek első előfordulásakor lábjegyzetben röviden bemutatom az adott személyeket, és közlöm az esetleges névvariációkat (Haas/Haász). A kézzel írt jegyzőkönyvekben szereplő eredeti megnevezéseket és dátumokat egységesítettem, a szükséges esetekben feloldottam.

1.

Jegyzőkönyv az 1915. október 15-i választmányi ülésről

Elnök fölolvastatja az előző két ülés jegyzőkönyvét. A 12-iki jegyzőkönyvet a következő javításokkal hitelesítik: Szende¹⁰⁸ nem önként és nem Nádas¹⁰⁹ helyett ment a Szabad Iskola¹¹⁰ igazgatósági ülésére, hanem vele együtt volt kiküldve. Rudas¹¹¹ csak azt mondta, hogy Medvei¹¹² is tudott a pályázatokról. Mezei¹¹³ indítványát, hogy közgyűlést tartsanak, elfogadják. – A 13-iki választmányi ülés jegyzőkönyvét így helyesbítették: A hozott határozat szerint Rudas nem 2-3 taggal, hanem az egész választmánnyal együtt vezesse a Kört.¹¹⁴ Szende Pál jelentését és indítványát, hogy Kepes Ernőt¹¹⁵ [cím üresen hagyva] című előadásra kérjék föl, elfogadják. A jegyzőkönyveket Nádas és Darvas,¹¹⁶ ill. Szende és Mezei collégák hitelesítik.

Darvas colléga napirend előtt tisztázza Szende szereplését. – Nádas bejelenti Gelei¹¹⁷ kérését, hogy Rákost¹¹⁸ és Geleit bizza

¹⁰⁸ Szende Péter Pál ekkor joghallgató, ügyvédi oklevelének megszerzése után irodát nyitott Budapesten, több jelentős mű (*Pengőmérleg, Az utolsó évtized új élő jogszabályai*) szerzője a Horthy-korszakban.

¹⁰⁹ Nádas Ferenc, 1915 őszétől a Galilei Kör titkára.

¹¹⁰ A Társadalomtudományok Szabad Iskolája a Társadalomtudományi Társaság (1900–1919) elsősorban francia mintájú szabadoktatási intézménye.

¹¹¹ Rudas László, 1914 és 1919 között többször is a Galilei Kör elnöke.

¹¹² Medvei Elemér, választmányi tag 1916-ban.

¹¹³ Mezei Albert, választmányi tag 1916-ban, 1917-ben a technikus szakosztály létrehozásában játszik jelentős szerepet.

¹¹⁴ Utalás a történelmi áttekintésben jelzett problémára, 1914 és 1919 között Rubin és Sisa egymással is rivalizálva, de „eluralták” a Galilei Kört a „nagy korszakot” jellemző demokratikusabb működéssel összevetve.

¹¹⁵ Kepes Ernő a Galilei Kör visszatérő oktatója, előadásaiban történelmi materialista és darwinista perspektívát érvényesített, több mű szerzője (*Történelmi materializmus, darwinizmus, kantinizmus; Lamprecht történet-filozófiája*).

¹¹⁶ Darvas Simon, a Galilei Kör „kis korszakának” fontos alakja, 1918 őszén jelentős szerepet játszott a *Szabadgondolat* újraindításában, maga is részt vett a folyóirat „bolsevizmus”-vitájában.

¹¹⁷ Vélhetően a más forrásokban szereplő Geleji Dezső. 1914 előtt aktívan közreműködött a Galilei Kör tagjai által létrehozott, egyetemi diák-szociálpolitikai feladatokat ellátni kívánó Gazdasági Diákegyesület létrehozásában. Itteni szereplése miatt eljárást indított ellene az egyetemi vezetés.

¹¹⁸ Rákos Ferenc joghallgató, már 1914 előtt is jelentős szerepet játszott a Galilei Körben, különösen annak szociálpolitikai akcióiban. Később jogász,

meg a Kör a gazdasági diákakció ügyében a Rektoralal való érintkezéssel. A választmány melléjük Fried Jolánt¹¹⁹ küldi.

Rudas Zoltán indítványt terjeszt be: Bizottságokat küldjön ki a választmány, ezek foglalkozzanak az egyes kérdésekkel, dolgozzák ki pontosan, vitassák meg a lehetőségeket, s végleges formában terjesszék a választmány elé, amely utasítja a vezetőséget a javaslat végrehajtására. A bizottságok dolgozz[ák] ki a választmány elvi határozatait. A bizottságok tanácsot kérni hozzáértő emberekhez forduljanak.

Lantos,¹²⁰ Nádas, Medvei és Mezei collégák hozzászólása után a választmány Rudas Zoltán indítványát elvben elfogadja és a következő bizottságokat alakítja előbbi előterjesztés szerint.

*Közgyűlés előkészítő bizottság:*¹²¹ Darvas, Földes, Nádas

Előadásokat rendező bizottság: Áldor,¹²² Darvas, Medvei, Rudas Béla¹²³

Elemi előadásokat rend.[ező] biz.[ottság]: Bálint,¹²⁴ Nádas, Szende, Scheumann¹²⁵

Könyvtár biz.[ottság]: Hecht,¹²⁶ Szende, Török¹²⁷

1919-ben a Vörös Órség parancsnoka.

¹¹⁹ A bevezető történeti áttekintésben idézett Kelen Jolán, a Galilei Kör „kis korszakának” jelentős alakja, 1917-től Kelen József leendő népbiztos felesége, időskorában a Párttörténeti Intézet munkatársa.

¹²⁰ Lantos Albert, orvostanhallgató. 1918 januárjában őt is letartóztatták, de nem emeltek ellene vádat.

¹²¹ A jegyzőkönyvben aláhúзва – az eredeti jegyzőkönyv aláhúzásait kurziválással jelölöm.

¹²² Áldor Margit, bölcsészhallgató.

¹²³ Rudas Béla az 1930-as években társadalomtudományi munkák szerzője (*Imperializmus, Tudomány és szocializmus, A társadalomgazdaságtan alapelemei*).

¹²⁴ Bálint Aladár, orvostanhallgató, 1916-ban könyvtáros, 1916 őszétől választmányi tag.

¹²⁵ Keresztneve ismeretlen. A Galilei Körben betöltött funkcióján túl nincs adatunk róla.

¹²⁶ Hecht Kató, 1915 őszén könyvtáros.

¹²⁷ Török Sarolta, 1916-ban titkár.

Nóakció biz.[ottság]: Áldor, Fodor,¹²⁸ Fried, Geiszt,¹²⁹ Hecht, Hoffmann,¹³⁰ Rudas Zoltán,¹³¹ Singer¹³²

Tagagitáció biz.[ottság]: Darvas, Földes,¹³³ Hoffmann, Mezei, Szende

Pénztár biz[ottság]: Földes, Jászai,¹³⁴ Szarvas¹³⁵

Adminisztratív biz[ottság]: Rudas Béla, Szarvas, Jászai. A bizottság nem zárt. Bárki segíthet. A bizottságok megalakításakor Lantos indítványára úgy intézte a választmány, hogy az ellentétes nézetűek összekerüljenek.

Rudas Zoltán vázolja a nóakció jelentőségét és programját. Eddig munkaerő hiánya miatt nem tudta a Kör ezt megcsinálni.

Nádas indítványára Sajtóbizottságot alakítanak. Tagjai: Földes, Nádas, Rudas Béla, Tölgy.¹³⁶ Bálint indítványára Szakosztálybizottságot [alakítanak]. Tagjai: Bálint, Darvas, Diamant,¹³⁷ Fried, Hecht, Hoffmann, Károly, Singer.

Rudas bejelenti a jövő heti előadásokat. A választmány tudomásul veszi.

A következő választmányi ülést október 19-ére tűzik ki, addig az összes bizottságoknak össze kell ülni. Ezután az elnök az ülést bezárja.

¹²⁸ Fodor Erzsé.

¹²⁹ Geiszt Margit.

¹³⁰ Hoffmann Oszkár, 1916-ban – bevonulásáig – pénztáros. 1918 januárjában őt is letartóztatják, de nem emelnek ellene vádat.

¹³¹ Rudas Zoltán jogász, a Galilei Kör tagja, egy időben elnöke, a „kis korszak” egyik vezető személyisége. A *Szabadgondolat* 1918-as újraindulásakor a folyóirat szerkesztője.

¹³² Singer Henrik, szerzője a Galilei Füzetekbe szánt, de végül Kassák *Ma* című folyóiratának kiadásában megjelenő *Az új világnézet* című kiadványnak.

¹³³ Valószínűleg Földes István, 1915 őszén a Galilei Kör pénztárosa, de az 1915–1916-os tanévből tudomásunk van egy Földes Sándor nevű galileistáról is.

¹³⁴ Keresztneve ismeretlen. A Galilei Körben betöltött funkcióján túl nincs adatunk róla. Nem azonos Jászai Samu szociáldemokrata politikussal.

¹³⁵ Keresztneve ismeretlen. A Galilei Körben betöltött funkcióján túl nincs adatunk róla.

¹³⁶ Tölgy Péter István, 1916-ban ellenőri feladatokat lát el.

¹³⁷ Diamant – később Dénes – József, 1915-ben Pikler Gyula munkásságáról adott elő a Galilei Körben, 1919-ben rendőrségi eljárást indítottak ellene.

2.

Jegyzőkönyv az 1915. október 19-i választmányi ülésről

Elnök: Rudas Zoltán. A múlt választmányi ülés jegyzőkönyvének felolvasása után Darvas referál a „közgyűlést előkészítő bizottság” október 18-iki üléséről. A bizottság megegyezett abban, hogy tekintettel a várható bevonulásokra, a Kör sürgősen tartson közgyűlést, a közgyűlés napjául november 7-ikét ajánlja a bizottság. A következő programot ajánlják: 1., Beszámoló (Rudas Zoltán), 2., Titkári jelentés (Nádas), 3., Pénztári jelentés (Földes), 4., A jövő programja. A bizottság azt indítványozza, hogy ne válasszanak teljes tisztikart, hanem elvként mondassék ki, hogy a tisztikar és a választmány bármikor kiegészítheti önmagát. A bizottság a következő tisztikart jelölte:

Elnök: Rudas Zoltán; a társelnök személyében nem egyeztek még meg, de elvben kimondatták, hogy női társelnököt jelölnek; titkár: Nádas, aki azonban a jelölést nem fogadta el; pénztáros: Földes; jegyző: Bálint Aladár; Dr. Lóránd javaslatára könyvtárost is jelöltek Hecht Kató személyében. Lóránd¹³⁸ több titkárt, és általában tágabb tisztikar megválasztását ajánl. A választmány Rudas Z. elnök indítványára megszakítja ennek tárgyalását és Fried Jolán referál a női actio bizottságának eddigi működéséről. A bizottság elhatározta, hogy az egész mozgalmat igyekezni fognak úgy feltüntetni, mintha a sajtó indította volna, és a Galilei Kör nevét egyáltalán nem fogják szerepeltetni.¹³⁹ Elhatározták, hogy az egyetemi tanárokhoz külön kérdést intéznek állásfoglalásuk ügyében; diákgyűlés tartását is elfogadták elvben, valamint, hogy a Bölcsészeti-hallgatók Segítő Egyesületével¹⁴⁰ is érintkezésbe lépnek az actio résztvevői. – Ezután Rudas Zoltán két

¹³⁸ Vélhetően Lóránd Jenő, a Galilei Kör korábbi elnöke 1911 nyarán és őszén. Elsősorban Mach-szemináriumokat tartott, akit „régii galileistaként” kereshettek fel a Galilei Kör „válságperiódusában”, hogy tanácsot adjon.

¹³⁹ Ennek okát abban jelölhetjük meg, hogy a Galilei Kör 1914 előtti diák-szociálpolitikai akcióját épp azzal az indokkal utasította vissza az egyetemi vezetés, hogy az az egyetem által elfogadott szervezeti szabállyal nem bíró Galilei Körhöz fűződött.

¹⁴⁰ A Budapesti Egyetem bölcsészkarának szociális célokat szolgáló, hallgatókat segítő hivatalos egyesülete.

ellenőri tisztséget ajánl. A választmány a következő jelöléseket végezte: Titkár: Darvas, női titkárok: Fried Jolán és Hecht Kató, könyvtáros: Török Sári,¹⁴¹ másodjegyző: Gál Rózsi.¹⁴² – Ezután Hecht K. beszámol a könyvtár-bizottság működéséről; elmondta, hogy Kóhalmi Béla¹⁴³ tanácsát kérték ki a folyóiratok beszerzése ügyében.

Elnök az ülést bezárja.

Hoffmann Oszkár

jegyző h.

¹⁴¹ Török Sári orvostanhallgató, a Galilei Kör könyvtárosa.

¹⁴² Gál Rózsi, 1916 októberében könyvtáros, tisztségétől hamarosan megfosztják.

¹⁴³ Kóhalmi Béla baloldali radikális könyvtáros, Szabó Ervin munkatársa a Fővárosi Könyvtárban.

3.

A Galilei Kör jelölőbizottságának indítványa az új tisztikar megalakításáról (1916 eleje körül)

Az alulírott jelölőbizottság indítványozza, hogy a Közgyűlés a Galilei Kör tisztikarát következőképpen alakította meg.

Elnök: Dr. Sisa Miklós

Főtitkár: Kelen Jolán

Titkárok: Török Sári, Haász Árpád¹⁴⁴

Ellenőrök: ifj. Haász Árpád,¹⁴⁵ Tölgy Péter István

Jegyző: Péri László¹⁴⁶

Pénztáros: Hoffmann Oszkár

Háznagy: Marton István¹⁴⁷

Könyvtáros: Betöltetlen (esetleg Bálint Aladár)

Választmányi tagokul ajánlja:

Bálint Aladár

Braun Margit¹⁴⁸

Darvas Simon

Dr. Fenyves Imre¹⁴⁹

Frimm Zoltán¹⁵⁰

Kondor¹⁵¹

¹⁴⁴ (Idősebb) Haász Árpád, joghallgató, 1916-tól titkár, egy időben a jogi szakosztály elnöke, a „kis korszak” jelentékeny alakja. Az 1950-es években a Közgazdaságtudományi Egyetem dékánja. Névvariánsa a jegyzőkönyvekben: Haas.

¹⁴⁵ Ifjabb Haász Árpád, ellenőri funkcióján túl a Galilei Körben játszott szerepéről nem tudunk.

¹⁴⁶ Péri László képzőművész, Kassák avantgárd körének tagja, 1916 októbertől jegyző. 1919-ben emigrált.

¹⁴⁷ Marton István 1916 októbertől háznagyi feladatot látott el.

¹⁴⁸ Braun Margit, később felsőkereskedelmi leányiskolai tanár, akit 1920-ban elbocsátottak középiskolai állásából a proletárdiktatúra támogatása miatt.

¹⁴⁹ Fenyves Imre a Galilei Kör munkásoktató programjának előadója, a számtan- (haladó) tanfolyam vezetője 1911-ben.

¹⁵⁰ Frim Zoltán, később Körmendi Zoltán, joghallgató, költő, publicista. Tevékenyen részt vett a Tanácsköztársaságban, a Horthy-korszakban pedig a Vörös Segély-akcióban.

¹⁵¹ Kondor György.

Kóhegyi József¹⁵²

Lóránd Lenke

Medvei Elemér

Mezei Albert

Dr. Rudas Zoltán

Szántó Rózsi¹⁵³

Ungár Pál¹⁵⁴

Wagast József¹⁵⁵

Winkler Kató¹⁵⁶

Indítványozza a bizottság, hogy a Közgyűlés adjon felhatalmazást a vezetőségnek:

- 1., a könyvtárosi állás végleges betöltésére
- 2., a választmány kibővítésére és esetleg megokolt esetben egyes tagok törlésére
- 3., és végül bevonulás miatt megüresedett elnökségi állások ideiglenesen – a jövő közgyűlésig való betöltésére.

A jelölő bizottság:

Tölgy Péter István, Mezei Albert sk.

Dr. Rudas Zoltán sk.

¹⁵² Kóhegyi József, a választmányi tagságán túl nincs adatunk a Galilei Körben játszott szerepéről. Nem azonos Kóhegyi József római katolikus hitoktatóval, népiskolai hittantankönyvek szerzőjével.

¹⁵³ Szántó Rózsi a „kis korszak” tevékeny galileistája, Szántó Béla, Rezső és Zoltán húga.

¹⁵⁴ Ungár Pál, a választmányi tagságán túl nincs adatunk a Galilei Körben játszott szerepéről.

¹⁵⁵ Wagast József Dietz Károly budapesti rendőrfőkapitány *Októbertől augusztusig* című, 1920-ban megjelent visszaemlékezése szerint 1917–1918 fordulóján rendőrségi besűgő. Dietz művének bemutatását lásd: CSUNDERLIK Péter: „Októbertől augusztusig” – Dietz Károly budapesti rendőrfőkapitány (ön)értékelése. In: JÁMBOR Orsolya Ilona–TARJÁN G. Gábor (szerk.): *Megvalósult szükség-szerűség. Az állami rendőrség megszervezése*. Rendőrség Tudományos Tanácsa, Budapest, 2020. 120–135.

¹⁵⁶ Winkler Kató 1916 őszén a Galilei Kör választmányi tagja.

4.**Jegyzőkönyv az 1916. április 5-én tartott választmányi ülésről**

Rudas elnök beszámol a márciusi ünnepély rendezésének ügyében. Az ünnepély ünnepi szónok híjján maradt el.

A választmány elhatározza, hogy a márc.-i ünnepély helyett május 18.-án, a hivatalos békenapon meghívott előadókkal összejövetelt rendez. Az előadók személyében is megegyezett a választmány.

Ifj. Szende Pál egy előadásának kapcsán Rudas Zoltán szükségesnek tartja felemlíteni, hogy ilyen és egyéb előadások tartását a tagoknak előre be kell jelenteni.

Mezei számolt be ezután a kérdőívekre érkezett válaszok ügyében. A beérkezett válaszok a kérdőívek számának $\frac{1}{4}$ -ét teszik ki. A fakultások nem arányosan szerepelnek a válaszok számában. Sok válasz érkezett ifjabb tagoktól.

5.

Jegyzőkönyv az 1916. máj. 13-i választmányi ülésről

Rudas elnök [este] 7 ó 35-kor nyitja meg az ülést:

Mezei bejelenti, hogy még mindig nem hívták fel a dolgozni akaró tagokat. Fried Jolán elvállalta a beszélgetést a tagokkal.

Rudas elnök beszámol a békenapról. Ágoston¹⁵⁷ 20–21.-én hajlandó előadást tartani; Kunfi¹⁵⁸ azonban nem. Ünnepelet nem tartunk, csak egy előadást, szónok hiányában. Proponálja, hogy a „Békéről” tartsunk sorozatos előadást.

Szende kérdi a választmányt, vajjon felkérjük-e Jászit¹⁵⁹ egy előadás tartására. Rudas nem tartja ezt helyesnek, mert szerinte Jászi háborús cikkei nem olyanok, hogy egy progresszív előadás tartására kérjük föl.¹⁶⁰

Első este Rónai,¹⁶¹ 2. Ágoston; 3. a nőmunkások megbízottja. Fried J. elvállalta, hogy beszél a nőmunkásokkal. Rudas ajánlja, hogy a feministák közül is hívjunk valakit, Fried Jolán Glücklich Vilmát¹⁶² ajánlja, Török azonban ellenzi, mert nem igazi pacifista.

Rudas Liebknechtről¹⁶³ szeretne Bresztovszkival¹⁶⁴ előadást tartatni. A kör sürgőnyt küld Liebknecht családjának. Török

¹⁵⁷ Ágoston Péter, politikus, egyetemi tanár, később miniszter. A Galilei Kör visszatérő előadója, *A vármegye* című 1912-es munkája a Galilei Kör Könyvtára sorozatban jelent meg.

¹⁵⁸ Kunfi Zsigmond, szociáldemokrata politikus, később miniszter, majd népbiztos. A Galilei Kör visszatérő előadója.

¹⁵⁹ Jászi Oszkár, politikus, társadalomtudós, a galileisták egyik legfőbb mentora az 1914 előtti „nagy korszakban”.

¹⁶⁰ Jászi és az 1914 utáni „kis korszak” galileistái már nem tartottak olyan szoros kapcsolatot egymással, mint amilyen az egykori mentort a „nagy korszak” alapítóihoz (például Polányi Károlyhoz) fűzte. A jegyzőkönyvben vélhetően a Társadalomtudományi Társaság Közép-Európa-vitáján elhangzott Jászi-előadásra utalnak.

¹⁶¹ Rónai Zoltán, szociáldemokrata politikus, később népbiztos. A Galilei Kör visszatérő előadója elsősorban jogi és szociálpolitikai kérdésekben.

¹⁶² Glücklich Vilma feminista politikus, a Feministák Egyesületének vezetője.

¹⁶³ Karl Liebknecht, az SPD szélsőbaloldalához tartozó német szociáldemokrata politikus, a Spartakus-csoport alapítója.

¹⁶⁴ Bresztovszky – az eredeti jegyzőkönyvben tévesen Bresztovszki – Ernő, a *Népszava* szerzője, a Galilei Kör visszatérő előadója elsősorban történelmi materialista perspektívájú esztétikai kérdésekben.

elvállalta Bresztovszki felkérését. 23.-ra Nőmunkásokat, 27.-re Bresztovszkit, 20.-án Ágostont.

Medvei ajánlja, hogy 20.-án emlékezzünk meg Martinovicsról.¹⁶⁵

Fáber Oszkár¹⁶⁶ Fried J. szerint hajlandó előadást tartani a klerikalizmusról 30-án. Ha Ágoston 21.-én tartaná előadását, akkor Czöbel¹⁶⁷ tarthatna előadást. A választmány helyesebbnek tartja, hogy a 20.-i előadás bevezetésében szóljanak Martinovicsról.

Rudas kéri a választmányt, jelöljön ki embereket, akik a bevezetőt megtartsa.¹⁶⁸ A választmány a Martinovics bevezetővel Medveit, a Rónai előadás elé Rudast bízta meg.

¹⁶⁵ A galileisták szimbolikus politikájában kitüntetett helyet foglaltak el a magyar jakobinus mozgalom vezetőire emlékező ünnepek: a Martinovics-ünnep, a Batsányi-ünnep.

¹⁶⁶ Fáber Oszkár egykori piarista szerzetes, később antiklerikális előadások sorát tartotta a Galilei Körben. 1919-ben az egyházi vagyon felszámolására létrehozott Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság vezetője.

¹⁶⁷ Czöbel Ernő, a Galilei Kör visszatérő előadója, elsősorban történelmi materialista perspektívájú történelmi kérdésben. 1919-ben a Tanácsköztársaság bécsi követe.

¹⁶⁸ Helyesen: megtartsák.

6.

Jegyzőkönyv az 1916. május 27-i választmányi ülésről

Rudas elnök bejelenti, hogy a mostani tisztikar nem képes a Kört vezetni, ezért indítványozza közgyűlés egybehívását, amelyen új bizottságokat válasszanak.

A választmány elhatározza közgyűlés összehívását.

A választmány kijelöli azokat akik dolgoznának: Rudas Zoltán, Neumann Antal,¹⁶⁹ Sisa Miklós, Mezei Albert, Tölgy I. Péter, Török Sári, ifj. Szende

Neumann Antal indítványozza, hogy az idősebb galileistákat keressék fel a nyári programmal, tárják fel előttük a kör mostani állapotát és kérjék tanácsukat és kritikájukat. A választmány elfogadja.

Érettségiző diákoknak nyomtatványt szétküldeni. Vállalták:

Markó gymn[asium], Fasori gymn[asium], VII. ker. gymn[asium]¹⁷⁰ (Ifj. Szende Pál)

Váci utczaí gymn.[asium], Munkácsy-u. gymn[asium] (Friedl Jolán)

Barcsay-u. gymn.[asium],¹⁷¹ Vas-u. keresk.[edelmi iskola], Izabella-u. keresk.[edelmi iskola] (Rudas)

Sisa 1 napon belül megmondja, szerkeszti-e a kiáltványt.

A nyári programot júliusban a most tervezett békeelőadásokkal lehetne megkezdeni. (Rónai, Bresztovszky, Pilisi¹⁷² és nőmunkások. Ágostont újra megkérjük.¹⁷³)

Rudas aggályosnak tartja Bresztovszky előadását, mert kétséges, hogy a Kör felfogásával megegyező-e?

Szemináriumok is szükségesek:

1. Aktuális szeminárium, melynek egy vezetője lesz, aki gondoskodik tárgyról.

¹⁶⁹ Neumann Antal, már a „nagy korszakban” is galileista, 1913 februárjától választmányi tag.

¹⁷⁰ A mai Szent István Gimnázium.

¹⁷¹ A mai Madách Imre Gimnázium.

¹⁷² Keresztnéve ismeretlen. Nevével többször nem találkozni a Galilei Körről szóló forrásokban.

¹⁷³ Az „Ágostont újra megkérjük” utólag betoldva ceruzával.

2. Pszichológiai szeminárium. (Vezeti: Neumann Antal dr.)

3. Szociológiai szeminárium.

Sisa szeretné, ha idősebbek feljárnának, s így teremtenének klubéletet. Őszre halasztják. Szende interpellál a pályázatok ügyében. A választmány Székely Artúrt¹⁷⁴ és Czóbelt jelöli ki bírálóknak.

¹⁷⁴ Székely Artúr, a Galilei Kör második elnöke 1909–1910-ben a „nagy kor-szak” jelentős alakja.

7.

Jegyzőkönyv az 1916. június 3-i választmányi ülésről

Rudas elnök bejelenti, hogy Sisa kolléga felhívását nyomdába adta. *A középiskolások* címmel keddre megkapjuk. A közgyűlést június 17-ére meghirdették a Népszavában.¹⁷⁵ Indítványozza, hogy az elnöki megnyitót Rudas Zoltán, a titkárit Fried Jolán, pénztárit Hoffmann Oszkár tartja. Az új vezetőség ideiglenes bizottság név alatt működik.

Aktualitás szem.[inárium] vezetését Sisa vállalta, abban az esetben, ha ő nem találna alkalmasabbat a vezetésre.

Amíg az előadóképző szeminárium tart, nem tartanak szociológiai szemináriumot.

¹⁷⁵ A Galilei Kör programjairól és rendezvényeiről rendszeresen hírt adott a szociáldemokrata *Népszava* és a magyarországi szabadkőművesség radikális szárnyához tartozó *Világ*.

8.**Jegyzőkönyv az 1916. június 10-i választmányi ülésről**

Sisa bejelenti: Neumann szükségesnek tartja a fiatal diákoknak szociológiai alapvető előadásokat tartani szeminárium alakjában. Valamint Flamm¹⁷⁶ tarthatna „Vitalizmus és mechanizmus”-ról előadás-sorozatot.

Választmány elhatározza: a biológiai előadásokat júliusban, a szociológiaiit augusztusban tartják.

Rudas Béla bejelenti, hogy Flamm jónak tartaná az öreg galileistákat megbeszélésre hívni össze. Ez ügyben Lóránd Jenővel kellene érintkezésbe lépni.

Közgyűlésen:

Elnöki megnyitó (Rudas Zoltán)

Titkári beszámoló (Fried Jolán)

Választások (Tízese bizottság: Neumann Antal, Sisa Miklós, Rudas Zoltán, Lóránd Lenke, Tölgy I. P., Török Sári, ifj. Szende Pál, Flamm Sándor, Szántó Rózsi)

¹⁷⁶ Flamm Sándor, orvos, a Galilei Kör „nagy korszakának” jelentős alakja, a radikális orvoscsoport tagja többek között Kendé Zsigmonddal együtt. 1950 után az Uzsoki Kórház belgyógyászati osztályvezetője.

9.

Jegyzőkönyv az 1916. június 17-i közgyűlésről

Rudas elnök [este] 8 órakor megnyitja az ülést. Fried Jolán titkári beszámolójában a tartott előadásokat, szemináriumokat említi fel, melyeket nagy számmal látogattak. Beszámol az agitatoról;¹⁷⁷ nőakcióról, a diákmenza megnyitásáról. Elnök a titkári jelentést elfogadottnak tekinti. – Ezt követte Hoffmann pénztáros beszámolója. Rudas Béla ellenőr a könyveket átnézte és rendben találta. – A kör ügyeit a választmány határozata alapján „Szünidei bizottság” fogja intézni. A Bizottság tagjai Neumann A. dr.; Sisa Miklós, Rudas Z., Lóránt L., Fried J., Tölgy P. I., Török S., Hoffmann O., ifjabb Szende P., Flamm S. dr., Szántó R., Braun M. A közgyűlés az elnöknek és a tisztikarnak megadja a felmentést; a közgyűlést az elnök bezárja.

¹⁷⁷Ti. a tagszervezésről.

10.**Jegyzőkönyv az 1916. június 17-i választmányi ülésről**

A szünidei bizottság megkezdi ülését Sisa elnöklésével.

A választmány elhatározza, hogy ideiglenes elnök Sisa, ideiglenes pénztáros Hoffmann Oszkár. Fried Jolánt megbízza, hogy készítse el a titkári jelentést.

Rudas Zoltán bejelenti, hogy Rónai ígért előadását nem tartja meg. Neumann pszichológiai előadását, ha semmi ok nem jön közbe, július 1-én kezdi meg. Folytatják a Zádor¹⁷⁸ szemináriumot. Török Sári elvállalja, hogy beszél Bresztovszkyval, Fried Jolán Hacker Boriskát¹⁷⁹ kéri fel előadásra.

¹⁷⁸ Zádor Pál, a Galilei Kör visszatérő előadója, elsősorban szociálpolitikai kérdésekben.

¹⁷⁹ Hacker Boriska, a feminista mozgalom résztvevője, *A Nő* című folyóirat visszatérő szerzője.

11.**Jegyzőkönyv az 1916. június 24-i választmányi ülésről**

Sisa elnök bejelenti a Szabad-iskola programját. 1. Nagyhatalmak 2. [Nagyhatalmak] Államfejlődése 3. Pacifizmus-ciklusokat szándékozik tartani.

Neumann katonasága miatt nem tarthatja meg a szemináriumát.

Elhatározzák, hogy a mostani felhíváson kívül júliusi és augusztusi programot, azonkívül augusztus végén még egy felhívást küldünk a középiskolásoknak.

Lóránd Lenke hajlandó szeptemberben a nőkérdésről előadást tartani.

Fried Jolán vállalja szeptemberben a középiskolás-agitáció szervezését.

Török Sári: *Bresztovszky* vállalta a két előadást a német kisebbségről. Cím: „A német szociáldemokrácia válsága”. Júl. 5. és 12. a dátum. 19-én vita.

Fried Jolán: Hacker Boriska vállalta: Nők békemozgalma a háborúban. Cím: „Nők és háború”. Július 26-án.

Pszichológiai szeminárium kérdésére Posch Jenőt¹⁸⁰ kéri föl augusztusban.

Biológiai szeminárium júliusban lesz, péntekenként lesz.

Aktualitás hétfőnként lesz.

Fried Jolán beterjeszti a titkári jelentést.

¹⁸⁰ Posch Jenő filozófus, középiskolai tanár, jelentős pozitivistá művek (például *Az idő elmélete*) szerzője. A Galilei Kör megalapításában tevékeny szerepet vállaló Tavaszmező utcai gimnazisták tanára, akit ateizmusának nyílt felvállalása miatt meghurcoltak. Középiskolai alkalmazása miatt katolikus néppárti képviselők 1896 és 1898 között kétszer is interpellálták Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert Posch eltávolítását követelve a magyar oktatásból.

12.**Jegyzőkönyv a Galilei Kör 10-es bizottságának 1916. július 1-i üléséről**

Rudas bejelenti, hogy Flamm júliusban tart biológiai szemináriumot, Bresztovszky kérésére elhalasztottuk az előadásokat. Csütörtökön, 6-án tartjuk a Zádor-sz.[eminárium] záróelőadását.

Júliusi program:

10, 17, 24, 31. (hétfő): Aktualitás szeminárium

12, 19, 26 (szerda): Bresztovszky előadás és vita

13, 20, 27 (csütörtök): Biológiai szeminárium (Flamm dr.)

28 péntek: Hacker előadás.

13.

Jegyzőkönyv a Galilei Kör 10-es bizottságának 1916. július 8-i üléséről

Mezei kéri, hogy a választmányi ülésre meghívókat küldjenek ki, s a Kör munkájába vonják be a régi Galileistákat.

*Haas*¹⁸¹ indítványozza [, hogy a] földkérdésről tartsunk előadásokat.

Aktualitás szeminárium egész nyáron tart.

Sisa és Mezei: meg kell beszélni az öregek¹⁸² bevonásával a háború utáni progresszív agitációt. Pl. a középiskolai tanárok szemináriumszerűen előadhatják a tört.[énelmi] materializmust, a modern természettudományos igazságokat stb. Az egészet memorandum alakjában összefoglalva az anyaegyesülethez¹⁸³ terjesztik fel.

Sisa elvállalja levél megírását az öregekhez.

A memorandum egyes fejezeteit külön bizottságok dolgozzák ki.

¹⁸¹ Ti. Haász Árpád.

¹⁸² Ti. a „régí galileisták”.

¹⁸³ Az 1905-ben alapított Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületéhez.

14.

Jegyzőkönyv a Galilei Kör 10-es bizottságának 1916. július 15-i üléséről

Sisa: Az öregekkel való összejövetel célja a mozgalmi szeminárium megbeszélése. Az új mozgalmi-methodus érzelmi alapon is nyugodjék. A progresszív mozgalom az elemi iskolánál kezdődjék, a tanítókon keresztül. A középiskolában progresszív kongregáció¹⁸⁴ és diáklap. Egyetemi hallgatók. Községi politika. Országos politika. Ez a vázlat, amely szerint dolgoznak az albizottságok. Az albizottságokba szakembereket is meghívunk.

Augusztusi műsor:

Biológiai szemináriumot megtartjuk. Júl. 27-én kezdődik.

Sisa: 5 hétig tartó teljesen tudományos műsort kell összeállítani.

Rudas Z.: Lehetőleg középiskolásokat érdeklő műsort „Mit nem tanítanak a középiskolában” tendenciával. 2.¹⁸⁵ Egy előadás a tört.[énelem] tanításról és soviniz[mu]sról (Czóbel) 3. Származástan (Fülöp Zs.¹⁸⁶) Monizmus¹⁸⁷ 4. Fizikai kritizmus (Lóránd J.) 1. Az új irodalom (Kosztolányi Dezső) 5. Nemzetgazdaságtan (Pásztor Mihály¹⁸⁸) 6. A jövő iskolája (Szalay Károly¹⁸⁹)

Fülöp, Pásztor, Kosztolányi (Fried J.), Czóbel (Rudas Z.), Lóránd v. Dienes¹⁹⁰ (Rudas Zoltán)

¹⁸⁴ A „haladó” középiskolai diákokat összefogó tervezett szervezet, amely válassz lett volna a hitbuzgalmi Mária-kongregációra.

¹⁸⁵ A 2., 3. és 1. előadások eredeti sorrendje átírással megváltoztatva.

¹⁸⁶ Fülöp Zsigmond darwinista természettudós, 1912 és 1919 között a saját kiadásában megjelentetett *Darwin* című természettudományos közlőny szerkesztője.

¹⁸⁷ A jegyzőkönyvben áthúzza szerepel.

¹⁸⁸ Pásztor Mihály közigazdasági újságíró, 1910-tól a *Világ* munkatársa. Az adó- és vámpolitikai kérdések szakértője, visszatérő előadója a Galilei Körnek.

¹⁸⁹ Szalay Károly szabadkőműves, a Comenius Páholy tagja. Több szabadkőműves tárgyú munka, többek között a Comenius Páholy történetének megírója.

¹⁹⁰ Mivel idősebb előadókat sorolnak fel, valószínűleg Dienes Pálról van szó.

Könyvtárismertető szeminárium. Vezeti Rudas Zoltán. 1ső előadás: Max Adler:¹⁹¹ Principoder Romantik.

Július 27. Biológiai (csüt.) Továbbiak: Aug 3, 10, 17, 23, 31

29. Kosztolányi (szombat)

31. Könyvtárismert. (hétfő) *Továbbiak:* Jul. 31., Aug 7, 14, 21, 28

Aug. 2. Czóbel (szerda)

9. Fülöp (~)

16. Lóránd (~)

23. Pásztor (~)

30. Szalay (~)

VII. 29.

*Dr. Szende Pál*¹⁹² augusztus 23-án „A történelmi materializmus” címen, *Zigány Zoltán*¹⁹³ augusztus 30-án „A jövő iskolája” címen ad elő.

VII. 29.

Augusztus 12. szombat Babits¹⁹⁴

16. szerda Fülöp,

19. szombat Jancsó Benedek,¹⁹⁵

23. szerda Szende,

26. szombat Lóránd,

30. szerda Zigány

Jancsó: Közgazdaság.

¹⁹¹ Max Adler osztrák szociáldemokrata politikus és elméletíró, az ausztromarxista irányzat fontos alakja Karl Renner és Otto Bauer mellett.

¹⁹² Szende Pál közgazdasági szakíró, polgári radikális politikus, 1918–1919-ben előbb a Károlyi-kormány, majd a Berinkey-kormány pénzügyminisztere. Visszatérő előadója a Galilei Körnek, előadásai elsősorban a földkérdésre és az adópolitikai kérdésekre terjedtek ki, de foglalkozott történelmi kérdésekkel is (például ő értékelte újra II. Rákóczi Ferenc személyét történelmi materialista szempontok alapján a *Huszádik Században*.)

¹⁹³ Zigány Zoltán, a radikális tanítók mozgalmanak vezetője, az *Új korszak* című radikális pedagógiai folyóirat egyik szerkesztője, az Országos Polgári Radikális Párt pedagógiai programjának kidolgozója. Egy időben a Martinovics Páholypfőmestere.

¹⁹⁴ Babits Mihály Galilei Körhöz kötődését magyarázza, hogy Dienes Valéria unokatestvére volt, és egy időben a galileista Dienes házaspárnál lakott.

¹⁹⁵ Jancsó Benedek újságíró, pedagógiai szakíró, a szabadoktatás mellett a nemzetiségi kérdés szakértője. Több szabadoktatással és Erdély történetével kapcsolatos mű szerzője.

! Szende dr-t az ősszel fel kell kérni adóelőadásra!

Popper Miklós műegy[etemi] adj.[unktus] őszre vállalja a Tudománytörténeti ciklusban a „Mathematiká”-t.

15.

Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 5-i választmányi ülésről

Sisa ügyvezető elnök megnyitja az ülést. Bejelenti, hogy Jantsó¹⁹⁶ hajlandó majd később előadást tartani. Darvas helyett Somogyit¹⁹⁷ kéri fel. Rudas bejelenti, hogy Babits aug. végére ígérte előadását.

aug. 23.-án Szende Pál: Történelmi materializmus
 aug. 26.-án Somogyi vagy Varga:¹⁹⁸ Nemzetgazdaságtan
 II. aug. 30.-án Fülöp Zs.: Származástan fejlődése
 I. Szept. 2.-án Lóránd Jenő: Fizikai kriticizmus¹⁹⁹
 Szept. 6.-án Babits M.: Az új magyar irodalom
 Szept. 9.-én Zigány Z.: Jövő iskolája

Darvas proponálja, hogy Varga tartson előadást, ha Somogyi nem vállalná. Nádas Gy.²⁰⁰ egyelőre hetenként háromszor vállal inspekciót. Haas vállalja az adminisztratív ügyek vezetését.

A tagfelvételt szigorúbban eszközöljük; pártoló tagok nincsenek, csak 2 K[orona] ellenében meghívót kaphatnak.

Világ,²⁰¹ Népszava,²⁰² Magyarország,²⁰³ Alkotmány,²⁰⁴ Neue Zuercher Zeitung-ra²⁰⁵ [...] ;²⁰⁶ Vorwärts²⁰⁷

¹⁹⁶ Ti. Jancsó Benedek.

¹⁹⁷ Vélhetően Somogyi Jenő, a Galilei Kör korábbi elnöke 1912 nyara–1912. október között.

¹⁹⁸ Varga Jenő, közgazdász, a Galilei Kör visszatérő eladója gazdasági és történelmi kérdésekben. 1919-ben pénzügyi népbiztos.

¹⁹⁹ Fülöp Zsigmond és Lóránd Jenő előadása eredetileg fordított sorrendben.

²⁰⁰ Nádas György, 1914 őszén a *Munka és a tőke harcáról* adott elő a Galilei Körben.

²⁰¹ A szabadkóművesség radikális szárnyához kötődő, 1910-től megjelenő napilap.

²⁰² A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1905-től napilapként megjelenő lapja.

²⁰³ A Károlyi-párthoz kötődő, 1893 óta megjelenő, függetlenségi érzelmű, nacionalista napilap.

²⁰⁴ A Katolikus Néppárthoz kötődő, 1895 óta megjelenő, a Galilei Kört támadó írásoknak előszeretettel helyet adó napilap.

²⁰⁵ 1780 óta (Neue névvel 1821-től) kiadott zürichi napilap.

²⁰⁶ Egy kiolvashatatlan, de minden bizonynyal „előfizetünk” jelentésű idegen kifejezés szerepel a jegyzőkönyvben.

²⁰⁷ A Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) 1876 óta megjelenő lapja.

Giessweintől kérjük a Kath.[olikus] Szemlét,²⁰⁸ Nemzetközi életet.²⁰⁹ Igazságügyi Szemle (régőbbi számokat kérünk), Huszadik Század²¹⁰

Bizottságot küld ki a választmány a lapok megrendelése megbeszélése céljából.

A bizottság tagjai: Rudas Z.; Haas; Sisa; Török S.

Kissné 45 K fizetését a választmány határozatából 50 K-ra emeljük. Kissné a fizetés emelését szept. 1-től kapja. A választmányi ülés ezzel véget ért.

²⁰⁸ A Szent István Társulat 1900-tól havonta megjelenő katolikus folyóirata.

²⁰⁹ A Magyar Szent Korona Országai Békeegyesületének 1912-től kiadott pacifista folyóirata.

²¹⁰ A Jászi Oszkár köré csoportosuló és a Társadalomtudományi Társaságba tömörülő baloldali radikális értelmiség 1900-tól megjelenő folyóirata.

16.

Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 12-i választmányi ülésről

Sisa elnök beszámol az elmúlt hét eseményeiről az inspekciós könyv alapján. Szól az ingyen lapok beszerzéséről és a Kör megkezdett [...].²¹¹ A lapügyről részletesebben Haas szolt. A lapok beszerzésével, illetve előfizetésével az egyes tagokat bízták meg. Így Darvast, Rudast, Sisát, Haast, Mezeit és Török Sárít. A Kör megállapodik egy határozott levélszövegben, amelyet az egyes lapok szerkesztőségéhez küld az ingyen lappéldányszámok érdekében. A Kör 27 lapot kap valószínűleg ingyen és egy párat kedvezményes áron, 6 lapot teljes árban fizeti a Kör elő.

A Kör megbizsa Rudast a telefon mellékállomás felállítása miatt intézkedjen. Nádas leveleket írt egy pár tagnak, kik munkát elvállalnának. A betiltott előadások miatt felfolyamodás már ment, de válasz még nem jött. Haas a termék berendezését és átalakítását teszi szóvá. Így például a pakk áthelyezését indítványozza, amelyet a Kör elfogad. A Kör elhatározza, hogy fiatalabb művészekről kisebb skicceket elfogad a fal díszítésére.²¹²

A Kör legközelebbi választmányán csak tagagitáció lesz a napirenden. Azonkívül egy napló és egy tagmutató beszerzését határozza el a Kör. Babits az előadását szept. 6-ra vállalta el.

²¹¹ Kiolvashatatlan – leginkább „önfelokítás”-ként értelmezhető, a Galilei Kör válságperiódusát követő fokozatos önrehabilitáció jelölőjeként.

²¹² A Galilei Körnek több képzőművész tagja is volt, Gráber Margit, Péri László, a „nagy korszakban” pedig a Galilei Kör visszatérő előadója volt Kernstok Károly. Az említett művészek részt vettek a Galilei Kör nyomtatott termékeinek díszítésében: Gráber meghívót rajzolt, a *Szabadgondolat* folyóiratot pedig Kernstok Károly *Lovasok a vízparton* című festményéhez készített vázlatból vett „lovasszerű” alakja díszítette.

17.

Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 19-i választmányi ülésről

Az augusztus 5-iki választmányi ülés határozatát a pártoló tagokról a választmány módosította, annyiban, hogy a Kör nem egyetemi hallgatóktól – mint pártoló tagoktól 2 Korona díjjal fog beszédni meghívó Költség címén. Dr. Szende Pál előadását a történelmi materializmusról a rendőrség engedélyezte, így az aztán meg is fog tartatni. Az előadásról a Világnak és Népszavának kommunikét adnak le és meghívókat is küldenek szét. Rudas a telefon miatt egyelőre nem intézkedhet. Haas a lapok beérkezéséről tesz jelentést. (A lapok közül eddig elé a Szociálpolitikai Szemle,²¹³ Jogállam,²¹⁴ Nemzetközi Élet, Nő,²¹⁵ a Pénz Világ²¹⁶ s a Világ már megvan.) Fried Jolán elvállalta, hogy a Népművelés,²¹⁷ Gyermekvédelem,²¹⁸ Munkásvédelem, Munkásbiztosítás, Nyelvőr,²¹⁹ Atheneum,²²⁰ Irodalomtörténet²²¹ s a Zeitschriftspsychologie²²² című folyóiratok beszerzése körül eljár és azonkívül megbízzák egy állandó középiskolás program kidolgozásával. A tagagitáció előkészítését a legközelebbi választmányira halasztották.

²¹³ Korábban *Ipari Jogvédelem* néven megjelenő folyóirat, 1911 és 1918 között jelent meg *Szociálpolitikai Szemle* címmel, 1918 második felében átmenetileg a *Szabadgondolat* társlapja.

²¹⁴ 1902-től megjelenő jog- és államtudományi szemle.

²¹⁵ Helyesen: *A Nő*. 1914 és 1917 között megjelenő feminista folyóirat.

²¹⁶ Helyesen: *Pénzvilág*. 1911-től a Galilei Körben előadó Fodor Oszkár szerkesztésében megjelenő gazdaságpolitikai és pénzügyi folyóirat.

²¹⁷ A korábbi szabadoktatással foglalkozó folyóirat, az 1906 és 1911 között megjelenő *Népművelés* helyét átvevő, népműveléssel foglalkozó folyóirat, 1915 és 1918 között jelent meg.

²¹⁸ Az Országos Gyermekvédő Liga által 1905-től kiadott hivatalos havi közlöny.

²¹⁹ A Magyar Tudományos Akadémia által 1872-től kiadott, többször is névváltozáson átesett folyóirat.

²²⁰ Helyesen: *Athenaeum*. 1873-tól, kezdetben Beöthy Zsolt szerkesztésében megjelenő művészeti-bölcseleti szemle.

²²¹ A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1912-től megjelenő, Péterfy Jenő szerkesztette folyóirata.

²²² Helyesen: *Zeitschrift für Psychologie*. Német nyelvű pszichológiai folyóirat.

Haas indítványozza, hogy a német szociáldemokratákhoz hasonlóan kezdeményezzünk mi is egy kérvényt, amelyben a béke lehetőségeinek kinyilatkozását kérjük. Úgy képzelem [a] dolgot, hogy először is lépjen a Kör összeköttetésbe Szabó Ervinnel a Társadalomtudományi Társaság ügyvezető elnökével, aki viszont aztán a többi hasonló irányú egyesülettel lépne összeköttetésbe. Ezek az egyesületek aztán együtt dolgoznák ki azt a kérvényt, amelyet az aláírások összegyűlése után végeredményben a parlament elé terjesztenének. Minthogy a Kör az indítványt elfogadta, egyidejűleg megbízta Sisát és Haast, hogy Szabó Ervinnel lépjen összeköttetésbe.

18.**Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 24-i választmányi ülésről**

A választmány kijelölte az egyes tisztkari emberek ügykörét és megalakította a következő bizottságokat: 1, Külső adminisztratív (Haas Á., Török S.) 2, Mozgalmi (Mezei, dr. Sisa) 3., Levélválaszó (Tölgy, Wagast, Braun M) és végül 4, Az agitációs bizottságok (Nádas, Fried J.) A Kör elhatározza, hogy a legközelebbi választmányi [augusztus] 26-án lesz, és ezen túl minden hétfőn.²²³ A szombati előadás előtti választmányra a meghívók szétmentek. Az előadásról pedig kommunikét adnak ki az újságoknak.

²²³ Az eredetileg szereplő csütörtök áthúzva.

19.

Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 26-i választmányi ülésről

Sisa elnök indítványozza, hogy aug. 27-től szept. 7-ig ne tartson előadást a Kör. Török Sári hozzászólása után az indítványt elveti, úgy határoz, hogyha lehetséges, akkor szept. 2-án Székely Arthur vagy Bolgár E.²²⁴ tartson előadást. Rudast bízzák meg, hogy Székelyt az előadás megtartására kérje fel. A tagagitáció a csütörtöki választmányin lesz napirenden. Mezeit és Nádist kérik fel az agitáció előkészítésére.²²⁵ Az ülést Szende előadása miatt [este] ½ 8-kor bezárják. Babits, Zigány és Székely előadására meghívók fognak menni.

²²⁴ Bolgár Elek, a *Huszdik Század* köréhez tartozó újságíró és történész. 1919-ben előbb a *Vörös Újság* szerkesztője, majd a Tanácsköztársaság bécsi követe.

²²⁵ Ezt követően áthúzva az eredeti jegyzőkönyvben: „Rudas megrójjá az elnökséget, hogy a választmányt adminisztrációs ügyekkel terhelik.”

20.

Jegyzőkönyv az 1916. augusztus 31-i választmányi ülésről

Haas beszámol a bejött újságokról, azonkívül a Kör felhatalmazza arra, hogy a Nyugat,²²⁶ Vorwärts, Alkotmány, Budapesti Hírlap,²²⁷ Új nemzedék,²²⁸ Gyermekek,²²⁹ Zeitschriftpsychologie című lapokra előfizessen. Winkler Kató és Török Sári megbízást kapnak, hogy a tanulószoba könyvtárát átvegyék. Rudas indítványozza, hogy a választások megejtésére való tekintettel küldjön ki a Kör egy jelölő bizottságot. Minthogy a Kör az indítványt elfogadta, a bizottságban Rudast, Tölgyet és Mezeit küldi ki, hogy a listát a legközelebbi választásig elkészítsék. Hoffmann volt pénztáros visszaérkezéséig Rudas vállalja a pénzügy vezetését. A Kör elfogadja Haas indítványát, hogy az egyes dékánokat kérjék fel arra, hogy a nyomtatványokat a Galilei Kör kifüggesztesse az egyetemen. Ezután a Kör a tagagitáció megbeszélésére tért át. A tagagitáció nagyobb része természetesen ezen túl is a személyes agitáción fog nyugodni. Nyomtatványokat is csináltat a Kör, amelyben jelzi az előadásokat és közli a Körre vonatkozó tudnivalókat. A Kör az egyes fakultásokra bizalmi embereket küld ki, hogy a Kör érdekében agitáljanak.²³⁰

A jogi fakultásra: Frim,²³¹ Rudas, Ifj. Szende, Tolnai.²³² Tölgy, Haas, Darvas, Wagast; az orvosi fakultásra: Winkler Kató. Török Sári, Geiszt Margit, Haas Árpád, Braun Margit, Szántó Rózsi, a bölcsészeti fakultásra: Áldor Margit, Kóhalmi József, végül a mérnöki fakultásra Nádas és Hoffmann kiküldését határozta el a Kör.

²²⁶ Az 1908-tól megjelenő szépirodalmi folyóirat.

²²⁷ 1887-től megjelenő, a korban Rákosi Jenő főszerkesztő uralta konzervatív napilap.

²²⁸ 1913-tól megjelenő, Milotay István szerkesztette újkonzervatív hetilap.

²²⁹ A Magyar Gyermektanulmányi Társaság 1907-től megjelenő közlönye.

²³⁰ Mivel a Galilei Kör 1918 őszeig nem volt az egyetem vezetése által „bevett”, hivatalos diákegyesület, a tagagitáció feladata az egyes szakokra kiküldött galileista „bizalmik” informális feladata volt.

²³¹ Korábban Frimmként szerepelt a jegyzőkönyvben, lásd a Frimm Zoltánhoz tartozó jegyzetet a 3. számú dokumentumban.

²³² 1916 szeptemberétől a diákgazdasági bizottság tagja.

Rudas²³³ a tagértekezletek tartására vonatkozó indítványát a Kör elfogadta. Tehát hetenkint 1-1, összesen 4 tagértekezletet fognak tartani, mindig más-más vezetővel, amelyeken a Kör céljával, működésével és feladatával ismerteti meg a tagokat. A Mezei és Nádas által kidolgozott, egyetemi hallgatókhoz intézendő felhívást a Kör kisebb módosítással elfogadta. Nádas bejelenti, hogy a gazdasági diákakció felkarolása ügyében egy programot fog kidolgozni.

A legközelebb tartandó előadásokra a Kör, Török Sári, Rudas és Scheumann által Bolgár Eleket, Bresztovszkyt, Czóbelt és Varjast²³⁴ kéri fel.

²³³ Eredetileg Haas szerepelt.

²³⁴ Varjas Sándor középiskolai történelemtanár, a Galilei Kör visszatérő oktatója, történelmi materialista perspektívájú előadásokat tartott.

21.

Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 4-i választmányi ülésről²³⁵

Sisa beszámol, hogy a békeakció ügyében beszéltek Szabó Ervinnel, ki a legnagyobb készséggel vállalkozott arra, hogy a hasonló irányú egyesületekkel a békeakció ügyében összekötésbe lép. A megváltozott külpolitikai helyzet következtében²³⁶ azonban a Galilei Kör egyelőre nem kívánja folytatni a békeakciót, amely nem jelenti azt, hogy kedvező viszonyok beállásával ne folytassa újra a Galilei Kör a már megkezdett akciót. Bolgár E. egyelőre nem tarthat előadást. Bresztovszky 13-án fog előadást tartani a Modern munkásmozgalmak [...] ²³⁷címen. Czóbel pedig 16-án „A demokratikus mozgalmak a magyar történelemben” címen. Rudas indítványozza, hogy a Kör a szeptemberben és októberben tartandó tudománytörténeti ciklusban matematikára Poppert, fizikára Dienest,²³⁸ csillagászatra Halast, biológiára Fülöp Zsigmondot, lélektanra Dienes Valériát, szociológiára Rónait és végül filozófia történetre Posch Jenőt kérje fel. Azonkívül indítványozza, hogy rendezzen a Kör egy szociálpolitikai ciklust, amelyben külön-külön előadásokba ismerkednék az egyes államok népjóléti intézményeivel. Ajánlja, hogy Magyarországot Rónai, Németországot Garami,²³⁹ Oroszországot Zádor, Belgiumot Halasi,²⁴⁰ Angliát Kunfi, Ausztráliát Szirtes,²⁴¹ [az északi államokat²⁴² Antal Sándor²⁴³ és a Balkán államokat

²³⁵ A datálásban az először tévesen írt „aug” áthúzva.

²³⁶ A történelmi áttekintésben említett 1916. augusztusi román támadásról van szó.

²³⁷ Üresen hagyva az ország neve.

²³⁸ Dienes Pál matematikus, filozófus, Dienes Valéria férje. A Galilei Kör vizsziatérő előadója, a Galilei Füzetek közt jelent meg a *Valóság és matematika* című népszerűsítő kiadványa 1914-ben.

²³⁹ Garami Ernő szociáldemokrata politikus, a *Népszava* szerkesztője, később a Károlyi- és a Berinkey-kormány kereskedelemügyi minisztere.

²⁴⁰ Halasi Béla közgazdasági író, a *Huszadik Század* körének tagja, 1915-ben vámpolitikai kérdésekről adott elő a Galilei Körben.

²⁴¹ Szirtes Artúr jogi és közgazdasági író, *A szociális jog elmélete* című 1913-as munka szerzője.

²⁴² Ti. Skandináviát.

²⁴³ Antal Sándor újságíró, költő és szobrász, 1908 és 1913 között Németországban és a skandináv államokban élt.

Germanusz²⁴⁴ képviselje. A Kör mindkét indítványt elfogadja, de elhatározza azt is, hogy a szociálpolitikai ciklus rendezését részletesen Rónaival fogja megbeszélni. Hetenkint 3 előadás lesz úgy, hogy 4 hét alatt a két ciklus bevégeződjék.

Azonkívül a Kör Medvei által fölkéri Czukort, hogy 21-én csütörtöktől minden csütörtökön tartson gazdasági szemináriumot.

A jelölő bizottság a következő tisztikart terjesztette elő: Elnök: Sisa, főtítkár: Nádas, titkár: Török S., pénztáros: Hoffmann, főjegyző: ifj. Szende P., jegyző: Péri, ellenőr: ifj. Haas, könyvtáros: Winkler K. Választmányi tagok: Braun M., Medvei, Rudas, Darvas, Mezei, Haas, Tölgy P.²⁴⁵

Jogi szakosztály elnöke: Haas, a bölcsészeti: Fried Jolán. Minden pénteken tagértekezlet lesz, melyen az előadó egy választmányi tag. Az első értekezleten 22-én pénteken Rudas ismerteti a Galilei Kör világ [...] ²⁴⁶ *s elvi programját*, a másodikon pedig a Galilei Kör mozgalmi programját fogja egy másik választmányi tag ismertetni. Rudas indítványozza, hogy vasárnap délután könyv, folyóirat, hírlap szeminárium legyen, s azonkívül hogy vasárnap este az esztétikával s a művészetekkel foglalkozó tagok számára előadásokat rendezzen a Kör. Ily előadások tartására Kenc[z]ler,²⁴⁷ Lengyel G.,²⁴⁸ Feleky²⁴⁹ Bárdos²⁵⁰ s Kernstok²⁵¹ felkérését ajánlja. A Kör mindkét indítványt elfogadja.

²⁴⁴ Vélhetően Germanus Gyula orientalista.

²⁴⁵ A választmányi tagok sorában zárójelbe téve Winkler Kató és Tölgy Péter István.

²⁴⁶ Olvashatatlan.

²⁴⁷ Kenczler Hugó, a Galilei Körben visszatérően előadó művészettörténész. 1919-ben ő tartotta a megnyitó beszédet a szocializált műkincseket bemutató kiállításon.

²⁴⁸ Lengyel Géza, a *Nyugat* és a *Huszádik Század* köréhez tartozó kritikus.

²⁴⁹ Feleky Géza, a *Nyugat* és a *Huszádik Század* köréhez tartozó kritikus – a jegyzőkönyvben tévesen Feleki szerepel.

²⁵⁰ Bárdos Artúr színházi rendező és esztéta. 1915-től a Modern Színpad igazgatója, 1917-től a Belvárosi Színház alapító igazgatója.

²⁵¹ Kernstok Károly festőművész, a Nyolcak tagja. A Galilei Körhöz kötődő legnevesebb, 1917-től önálló szabadiskolát működtető radikális képzőművész. Tanítványai közé tartozott Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán galileista.

22.

Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 13-i választmányi ülésről

A jegyzőkönyv felolvasása és hitelesítése után Ifj. Szende Pál s majd közvetve Nádas²⁵² a jelölő bizottság tervezetében nekik szánt főjegyzői, illetve főtítkári állásról lemondanak. Két előadás lesz a héten: szerdán Varjas tart előadást a társadalmi törekvések okairól s utána vita lesz, szombaton pedig „Demokratikus törekvések a magyar történelemben” címmel Czóbel tart előadást. Kosztolányi egyelőre nem vállalta egy vasárnap esti előadás tartását, így tehát 30-án Bresztovszkynak²⁵³ Gorkij Maximról szóló előadása lesz az első irodalmi előadás. Rudas bejelenti, hogy a tudomány történeti ciklus megtartását el kell halasztani, mint-hogy Dienes V és Dienes Pál egy-két hónap múlva tarthatnak előadást. Azonkívül beszámol a szociálpolitikai ciklus rendezéséről, melynek érdekében már beszélt Rónaival, ki helyesnek tartja az országoként való beosztást.

Belgiumra vagy Magyarországra Somogyi, Ausztriára: Kiss Adolf,²⁵⁴ Németországra: Hoffman I., Svájcra: Rónai Z., Franciaországra: Garami E., Angliára: Kunfi Zs., Amerikára: Basch,²⁵⁵ Oroszországra Zádor és Ausztráliára Szirtes A. felkérését határozta el a Kör. Jövő heti előadás megtartására Rudas Bernát[h] O.,²⁵⁶ Sisa pedig Ferenczy Sándort²⁵⁷ kéri fel. Medvei interpellatiót intéz Sisához, amelyben azt kérdezi, hogy vajjon tud-e arról, hogy mi módon készülnek és jelennek meg az egyes előadásokról kommunikék a Világban? Az indította ennek az interpellationak a megtételére, minthogy a Világban úgy Biró,²⁵⁸

²⁵² Nádas Ferenc 1915 őszétől a Galilei Kör titkára.

²⁵³ A jegyzőkönyvben tévesen Bresztovszki szerepel.

²⁵⁴ Kiss Adolf az 1910 és 1919 között megjelenő *Munkásügyi Szemle* szerkesztője.

²⁵⁵ Basch Imre orvos, nőgyógyász, a Társadalomtudományi Társaság tagja, egészségügyi szakíró.

²⁵⁶ Bernáth Ottó a Galilei Kör *Társadalmi problémák a háború után* című sorozatában a valutáris kérdésekről adott elő 1915 decemberében.

²⁵⁷ Ferenczy Sándor orvos, pszichoanalitikus, a Galilei Kör visszatérő előadója a freudizmus témájában, a Freud-szeminárium tartója.

²⁵⁸ Biró Lajos író, 1912-től a *Világ* munkatársa, 1918 őszétől a Károlyi-kormány külügyi államtitkára. Birónak *Az új magyar irodalomról* címmel tartott

mint Zigány előadásáról, a Galilei Kört bántóan alacsony nivoju kommunikék jelentek meg.

Hosszabb részleteket olvas fel mindkét előadás kommunikéjéből, amelyek elég zavarosak, sőt, néha értelemnélküliek. Ennek a visszás helyzetnek megszüntetésére azt indítványozza, hogy a választmány esetről esetre jelöljön ki kommunikét író embereket.

Medvei indítványát Fried J. hozzászólása után a választmány annyiban módosította, hogy egy sajtó bizottságot választ, amelynek tagjai Fried J., Rudas, Darvas esetről esetre küldik ki a kommunikék írására alkalmas embereket. A kommunikék jószágáért ezentúl tehát a sajtó b.[izottság] a felelős. A Kör ezután r.²⁵⁹

A bizottságok és azok tagjai a következők:

- 1, Előadás előkészítő bizottság: Rudas, Darvas, Fried J.
- 2, Pénzügyi ~: Rudas, Tölgy, Hoffmann, ifj. Haasz
- 3, Közgyűlés előkészítő ~: Rudas, Mezei, Tölgy
- 4, Vasárnap du. ~: Sisa, Fried, Török S., Kondor
- 5, Középiskolai ~: Gábor, Kóhegyi, Flamm Sándor, Medvei
- 6, Szeminárium ~: Mezei, Sisa, Kóhegyi
- 7, Propaganda ~: Mezei, Sisa, Wagast
- 8, Hírlap és könyv ~: Tolnai, Haas, Ifj. Haas, Török, Winkler
- 9, Diákgazdasági ~: Haas, Török, Gánt, Péri, Tolnai, Darvas
- 10, Bürokrácia ~: Braun Margit, Török, Tölgy, Nádas, Péri, ifj.

Haasz

- 11, Sajtó ~: Darvas, Fried, Rudas

12, Tagértekezés és szakosztály ~: Rudas, Geist M., Haas, Loránd Lenke, Mezei, Braun

1916. szeptemberi 6-i előadásáról van szó.

²⁵⁹ Feltehetően a rendkívüli bizottsági választásra utal.

23.

Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 18-i választmányi ülésről

Szende interpellációjában azt teszi szóvá, hogy a pályázatának,²⁶⁰ amelyet pedig már egy éve, hogy elküldött, addig elé²⁶¹ még semmit nem hallott. Mire Rudas bejelenti, hogy pályázata már elintéződött és egyben felolvassa Szirtes és Köhalmi bírálattát, kik szerint a pályázat a díj kiadására nem érdemes. Rudas az interpellációjában hibáztatja [az] elnökséget azért, hogy nem gondolkodik már jó előre az előadások tartásáról, amely a héten majdnem azt a következményt vonta maga után, hogy a Kör előadó nélkül maradt. Azonkívül szóvá teszi, hogy annak ellenére, hogy bevezető beszédek tartására csakis a választmány adhat engedélyt, Haas a múlt heti előadások egyikének előzetes bejelentés nélkül bevezető beszédet tartott. Végül megemlíti, hogy a legutóbbi előadáson Szende viselkedésével az előadást zavarta. Sisa válaszában elsősorban megemlíti, hogy ő az előadások szervezésére nem vállalkozott, minthogy ez különben nem tartozik az ő ügykörébe. Az előadás előkészítő bizottságot most éppen azért alakították, hogy az előadások tartásánál semmi nemű fennakadás ne legyen. Haast a bevezető beszéd tartásában nem terheli felelősség, minthogy ő azt előzőleg meghallgatta s aminek megtartásába beleegyezett.

Azután az egyes bizottságok számoltak be megkezdett működésükről. Az előadás előkészítő b.[izottság] tervezete szerint szerdán Sisa tart előadást „Kollektív lélek” címen, szombaton pedig Zádor a Jövő imperializmusáról. Jövő heti előadások tartására Piklert²⁶² és Bresztovszkyt, még későbbi előadásokra Fodor Oszkár és Soós Jenő [Lovas László?]²⁶³ felkérését ajánlja a bizottság. Fodor O. „A nagybankok helyzete Magyarországon” tartana előadást. A szociálpolitikai ciklus országoként való beosztá-

²⁶⁰ Helyesen: pályázatáról.

²⁶¹ Ti. eddigelé.

²⁶² A történeti áttekintésben említett Pikler J. Gyula, a Galilei Kör visszatérő előadója.

²⁶³ Soós Jenő és Lovász László tervezett előadókról nincs adatunk, nem bukannak fel a *Huszdad Század* szerzői között.

sát technikai okokból elejtették s a felosztás most tárgy-körök szerint lesz. A pontos beosztást csak a jövő héten terjesztik elő. A vasárnap d. u. [délután] b.[izottság] a Galilei Körre vonatkozó és vele kapcsolatban levő tudnivalókat egy program alakjában dolgozza ki, amelyet aztán az egyes tagokkal 5-ös csoportokban tagértekezlet formájában ismertetnének meg. Geiszt Margit indítványozza, hogy a választmányi tagok között gyűjtést rendezzenek a teadélutánhoz szükséges adományok beszerzése céljából. A középiskolai b.[izottság] bejelenti, hogy a bizalmi férfi rendszert elfogadta és azt mihamarabb aktuális lesz életbe léptetni. A szeminárium b.[izottság] fakultások szerinti beosztása szak szerinti szemináriumokat rendez. A közgazdasági szeminárium címe „A közgazdasági iskolák fejlődése” lesz. Egy Idő világnyelv²⁶⁴ szemináriumot kurzussal egybekötve rendez a kör. Hoffmann a Közgazdasági szeminárium keretén belül „Gazdasági krisisek a különböző iskolák szempontjából” címen előadást tart. Köhegyi Ostwald:²⁶⁵ Natus Phylosofi című könyvének olvasásának vezetését vállalta. A könyv ismertető szemináriumon Rudas előadást tart Schaw Bernát²⁶⁶ prózai műveiről s azonkívül bejelenti, hogy Sándor Árpád²⁶⁷ a Zenei népkultúráról hajlandó volna előadást tartani. A Kör az előadások tartásába beleegyezik. A tagok által tartott előadásokat előzőleg egy arra kijelölt bizottságnak kell bemutatni. A választmány elhatározza, hogy 100 K-ért könyveket fog vásárolni, megbizna tehát a könyvtári b.[izottságot], hogy az általuk megvételre ajánlott könyvekről egy jegyzéket állítson össze. A régi galileistákat október 1-jére hívják össze. A választmány megbizna Sisát és Mezeit a mozgalmi szeminárium előkészítésével.

²⁶⁴ Helyesen: ido. Az eszperantó megreformálásával 1907-ben létrehozott mesterséges nyelv, amelyet 1917 őszétől oktattak a Galilei Kör Anker közti helyiségében.

²⁶⁵ Wilhelm Ostwald Nobel-díjas német kémikus, a „nagy korszakban” két előadást is tartott Budapesten a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete és a Galilei Kör vendégeként.

²⁶⁶ George Bernard Shaw, fabiánus szocializmusáról (a Fabian Society nyomán) és szarkasztikus humoráról nevezetes angol színpadi szerző.

²⁶⁷ Sándor Árpád zongoraművész és zenekritikus, Bartók és Kodály tanítványa.

24.

Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 25-i választmányi ülésről

A jegyzőkönyv felolvasása után az egyes bizottságok számoltak be működésükről. Az előadás előkészítő b.[izottság] beszámolója szerint szerdán Pikler,²⁶⁸ *Közjótékonyosság és szociálpolitika* címen, szombaton Fodor Oszkár *A nagybankok közgazdasági szerepéről* tart előadást. Sándor Árpád előadása a Zenei népkultúráról okt. 8-án lesz. Ezt az előadást követni fogja Kosztolányinak „A modern líra Európában” című előadása. A propaganda b.[izottság] elhatározta, hogy a külföldi rokon egyesületekkel összeköttetésbe lép. A levél megírását Marton[ra] és Fried Jolánra bízták. Marton vállalkozott arra, hogy a régebben tartott előadások címét és előadóját [összeírja], amelyből a bizottság az előadások normál programját összeállítja. A mozgalmi szeminárium b.[izottság] résztvevői a választmány legnagyobb része s azonkívül Neumann, Singer és Messer.²⁶⁹ Marton bejelenti, hogy az adminisztratív ügyeket szeretné rendezni, amelyre szerinte szükség van. A választmány ebbe beleegyezik. A szeminárium b.[izottság] Ungár indítványára mostan ismeretelméleti ciklust rendez a következő előadásokkal, illetve előadókkal: Dienes Pál v.[agy] Polgár;²⁷⁰ Poincaré,²⁷¹ Szántó²⁷² v.[agy] L.[óránd]: Mach, Polgár v.[agy] Fogarasi;²⁷³ Újkantizmus,²⁷⁴ Dienes L.:²⁷⁵

²⁶⁸ Pikler J. Gyula.

²⁶⁹ Messer Béla orvos, a Galilei Kör egyik alapítója, a „nagy korszak” vezető-gárdájának tagja.

²⁷⁰ Polgár Gyula.

²⁷¹ Henri Poincaré, francia matematikus és filozófus.

²⁷² Szántó Hugó filozófus, a Galilei Füzetekben megjelent *Az anyag szerkezete* című 1914-es népszerűsítő kiadvány szerzője.

²⁷³ Fogarasi Béla filozófus, a Vasárnapi Kör tagja Lukács Györggyel és Balázs Bélával. A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája és a Társadalomtudományi Társaság rendszeres előadója, 1919-ben az újonnan létrehozott Marx-Engels Munkásegyletem rektora.

²⁷⁴ Neokantianizmus. Kant – különösen *Az örök béke* című munkájával – nagy hatással volt a szabadgondolkodó mozgalomra.

²⁷⁵ Dienes László, Dienes Pál öccse, könyvtáros. Előbb a *Huszedik Század*, később a *Korunk* körének tagja.

Pragmatizmus, Dürkheim²⁷⁶ szemináriumot is fog tartani a Kőr Nagy Dénes vezetésével.²⁷⁷

A középiskolai b.[izottság] a bizalmi emberek ügyét rendezte, minden iskolában vannak bizalmi férfiak, kik agitálnak a kör érdekében és a címeiket beszolgáltatták. A középiskolai programmban természettudományi, történelmi és szociológiai előadások lesznek. Természettudományi előadások. Madzsar²⁷⁸ v.[agy] Flamm: Biológia, Singer v.[agy] Rohonyi:²⁷⁹ Energetika, Fülöp Zs: Származástan. Történelmi előadások: Szende Pál: A történelem tantárgy és a történelem tudomány. Csizmadia:²⁸⁰ 48-as forradalmak. Czöbel v. Varga: A történelmi materializmus. Szociológiai előadások. Polgár v. Zádor: Mi a szociológia, Fazekas v. Nagy Dénes: Szociológia és Hacker B: Nőkérdés, Bernát Ottó: Közgazdaságtan. Rónai: Társadalom és iskola s azonkívül Medvei, Mezei, Rudas: Bevezető előadások, Lóránd Jenő pedig az exakt tudományokról tart előadást. Körülbelül okt. 20-án lesz az első előadás. A választmány Tolnai indítványára egy b.[izottságot] küld a v.[árosi] villamos társasághoz,²⁸¹ hogy az egyetemi hallgatókat kedvezményben részesítse. A b.[izottság] tagjai Fried J., Dr. Fenyves,²⁸² Berger. A választmány Török Sárít megbízza, hogy Kertészt vagy Révészt az orvosi szakosztály vezetésére, Sisát pedig hogy Szirtest a jogi szakosztály vezetésére kérje fel. A régi galileisták összehívásával Sisát és Fried Jolánt bízza meg a választmány. A Kőr a háború alatti működéséről jelentést fog kibocsátani.

²⁷⁶ Helyesen: Émile Durkheim. A Társadalomtudományi Társaság tagjaira nagy hatással lévő francia szociológus.

²⁷⁷ Nagy Dénes neve utólag betoldva.

²⁷⁸ A történelmi áttekintésben említett Madzsar József.

²⁷⁹ Rohonyi Hugó, a Galilei Kőr „nagy korszakának” egyik jelentős alakja, „Strophantus” álnéven publikált a *Szabadgondolatban*.

²⁸⁰ Csizmadia Sándor, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt házi munkásköltője, az 1897-ben megjelent *Proletár versek* szerzője.

²⁸¹ A Budapesti Közúti Vaspálya Társaság.

²⁸² 1916 októberétől választmányi tag.

25.

Jegyzőkönyv az 1916. október 2-i választási ülésről

Az előadás előkészítő b.[izottság] a szerdai előadásra Piklert, a szombatira Fodor Oszkárt, vasárnapra Sándor Árpádot, legközelebbi szombatra Révész Margitot kérte fel, ki a kriminál pszichológiáról fog előadást tartani. A közgyűlés előkészítő b.[izottság] jelölő tervezete szerint: Elnökök: Sisa, Rudas. Főtitkár: Fried Jolán. Titkár: Török Sári, Haas. Jegyző: Péri. Könyvtáros: Winkler K. Pénztáros: Hoffmann. Háznagy: Marton, Ellenőrök: Tölgy, ifj. Haas. A választmány tagjai: Bálint, Braun, Darvas, Dr. Fenyves, Frim, Händler, Kondor, Kóhegyi, Medvei, Mezei, Szántó R., Wagast. A közgyűlés okt. 15-én d. e. [délelőtt] 1/2 11-kor lesz a következő napirenddel. Elnöki beszámoló: Sisa, titkári: Fried J., a pénztárit Rudas, ezt követi Darvasnak a jelölő b.[izottság] tervezetének való előterjesztése. Az a sajnálatos körülmény, hogy a 7 b.[izottság] legnagyobb része nem működik kellőképpen, arra készítette a választmányt, hogy minden egyes bizottságban egy vezető embert jelöljön ki, aki aztán a b.[izottság] működéséről felelős. Így a szeminárium bizottságnak vezetője Sisa, mozgalminak Mezei, pénzügyinek Hoffmann, vasárnap du. [délután] Bálint, középiskolainak: Török S. Propaganda b.[izottságnak] Sisa, hírlap s könyv b.[izottságnak]: Winkler K,²⁸³ diákgazdaságinak Haas s a sajtó b.[izottságnak] Fried Jolán. Sisa beszámol a Szabadiskola²⁸⁴ választmányi üléséről, hol Haassal együtt megjelent. A tudománytörténeti ciklus rendezését proponálták, de az indítványt előadók híjján nem valósítják meg. A választmány megbizsa Fried Jolánt és Darvast a háború alatti működésről szóló jelentés elkészítésével. Fried Jolán beszámol a tanuló bérletek megszerzésében történt eddigi eljárásáról. Ferenczinek a szociálpolitikai ügyosztály vezetőjének indítványára Bodi²⁸⁵ alpolgármesternek memorandumot adnak át. Tolnai azon indítványának kidolgozásával, illetve megválaszolásával, hogy a Kör

²⁸³ Winkler Kató, 1916 őszétől választmányi tag.

²⁸⁴ Ismételten a Társadalomtudományok Szabad Iskolájáról van szó.

²⁸⁵ Bódy Tivadar, 1911 és 1918 között Budapest alpolgármestere – a jegyzőkönyvben tévesen Bodi szerepel.

tagjai különleges kedvezményekben részesüljenek, Török S.[-t] és Haast bízta meg. Marton bejelenti, hogy a külföldi rokon egyetemi egyesületeknek a leveleket már megírták, fel is olvassa. A kör elfogadta Fried J. azon indítványát, hogy a galileista bölcsészeket egy megbeszélésre hívják össze, a bölcsészeti segélyegylet²⁸⁶ működésében való részvétel megbeszélése céljából. A tavalyi tagoknak felhívásokat küldenek, hogy tagsági jegyüket ujjítsák meg. A régi galileistákat október 7-ike estére hívják össze.

²⁸⁶A fakultásonként szerveződő segélyegyletek szociális feladatokat láttak el, a segélyegyleti tagokból és az adományokból befolyó összegeket osztották szét a rászoruló segélyegyleti tagok közt.

26.

Jegyzőkönyv az 1916. október 9-i és 13-i választmányi ülésekről

A választmányin megjelent Zádor Pál úr, ki a Galilei Kör előadásaira vonatkozólag kritikát gyakorolt. Kifejtette, hogy a Kör nem egy kijelölt cél szerint rendezi az előadásokat, hanem a tárgykör kiválasztását mindig arra az előadóra bizza, akit hamarjában meg tudnak szerezni. A Kör tehát elhatározza, hogy nem ragaszkodik ezentúl a heti két előadás tartásához, előadást csak akkor rendez, ha arra a kijelölt tárgykörre előadó van. Azonkívül egyhangúlag kimondja a választmány, hogy Pikler Gyulát előadásainak befejezésére kérjék fel. Révész Margit előadását nem tartja meg. Darvas bejelenti, hogy Migray²⁸⁷ hajlandó előadást tartani Schmidt Jenő²⁸⁸ kulturális jelentősége címen. Rudas bejelenti, hogy az elnökséget nem vádolja. Cukor ahogy csak ideje lesz megkezdni a közgazdasági szemináriumot, melyet megnyit a közgazdasági alapelemekről szóló előadásával, s azon túl pedig a tagok tartanak előadásokat. Fenyves indítványára a v.[álasztmány] elhatározza, hogy a tagok az előadásukat először mint próbaelőadást a választmány előtt tartsák meg. Fried Jolán bejelenti, hogy a „Tudomány módszertani kérdések” címen szemináriumot hajlandó tartani.

²⁸⁷ Migray József egykori szocialista diák, szociáldemokrata politikus.

²⁸⁸ Helyesen: Schmitt Jenő Henrik anarchikus filozófus, az *Állam nélkül* és az *Erőszaknélküliség* című lapok kiadója. 1916 szeptemberében hunyt el, Migray előadása emlékelőadás volt.

27.

Jegyzőkönyv az 1916. október 16-i választmányi ülésről

A jegyzőkönyv hitelesítése után Rudas bejelenti, hogy a Közgyűlésen meg nem tartott pénztári beszámolóját a választmány előtt fogja megtartani s azonkívül elvállalja a belépési nyilatkozatok és tagsági könyvek nyomtatását. Winkler Kató nem vállalta a könyvtárosi tisztet s így arra most Gál Rózsit választották meg, ki Hajdu R-val²⁸⁹ együtt fogja a könyvtárt vezetni. Szombaton 21-én Migray tart előadást „Schmidt Jenő kulturális jelentőségéről”. 29-én pedig Benedek Marcell:²⁹⁰ A drámának mai technikai problémáiról. A választmányi ülések ezentúl pénteken lesznek.

²⁸⁹ Keresztneve ismeretlen. A Galilei Körben több Hajdu is – Hajdu Margit, Hajdu Lili – fontos szerepet játszott, de róla nincs egyéb adat a forrásokban.

²⁹⁰ Benedek Marcell, Benedek Elek fia, irodalomtörténész-irodalmár, Lukács Györggyel együtt a radikális színházi törekvéseket képviselő Thália Társaság megalapítója. A radikális tanárok és diákok törekvéseit a *Vulkán* című, 1918-ban megjelent nemzedéki regényében örökölte meg.

28.

Jegyzőkönyv az 1916. október 15-i közgyűlésről

1., Sisa elnöki beszámolójával megnyitja a közgyűlést.

2., Fried Jolán a titkári jelentésében a rendőrségi betiltással megakadályozott, a megtartott előadásokról s a megtartandó ciklusokról számol be.

3., A pénztári jelentés Rudas Zoltán távolléte miatt elmaradt.

4., Az új tisztikar és a választmány a következő képen alakult meg. Elnök: Sisa, főtitkár: Fried Jolán. Titkárok: Török S., Haász. Pénztáros: Hoffmann, Könyvtáros Gaal Rózsi,²⁹¹ Jegyző: Péri, Ellenőrök: Bálint, Braun M., Darvas, Dr. Fenyves, Frim, Rudas, Kondor, Köhegyi, Medvei, Mezei, Szántó R, Ungár s Wagaszt,²⁹² Winkler, Lóránd L.

5., Sisa válaszolja a Galilei Kör programját, beszél a régi Galileistákkal való összejövetelekről.

6., Barta Sándor²⁹³ indítványozza, hogy a Kör irodalmi s zenei előadásokat tartson. Indítványának részletes megbeszélésére, illetve megvizsgálására bizottságot küldött ki a közgyűlés, melynek tagja: Mezei és Sisa, Barta.²⁹⁴ Radványi L.²⁹⁵ azon indítványát, hogy a Kör az iskolai önképzőkörökkel lépjen az agitáció szempontjából összeköttetésbe, a középiskolai bizottság elé utalják. Több indítvány nem lévén elnök a közgyűlést bezárja.

²⁹¹ Helyesen: Gaál.

²⁹² Helyesen: Wagast.

²⁹³ Barta Sándor regényíró, szerkesztő, Kassák avantgárd köréhez tartozott. Felesége Kassák Lajos húga, Kassák Erzsébet volt.

²⁹⁴ Barta neve utólag betoldva.

²⁹⁵ Radványi László közgazdász, részt vett a Vasárnapi Kör összejövetelein. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, később Németországba költözött. Házastársa Anna Seghers író volt.

29.**Jegyzőkönyv az 1916. október 20-i választmányi ülésről**

A középiskolai ciklust, ha lehet, novemberben fogják elkezdni. A szociálpolitikai ciklust Zádor tervezete szerint fogják megszervezni. A ciklus 9 előadásból fog állni. Az előadók felkérését Rudas, Haas, Winkler K. között osztják fel. Ez a ciklus szintén november elején veszi kezdetét, hetenkint egy előadás lesz. Kádár²⁹⁶ vállalja a középiskolások címének beszerzését.

²⁹⁶ Kádár Imre regényíró, harcolt az első világháborúban, sebesülése után kapcsolódott be a Galilei Kör munkájába.

30.

Jegyzőkönyv az 1916. október 27-i választmányi ülésről

A középiskolai ciklust, habár a természettudományi előadásokra előadók nincsenek, a történelmi, illetve társadalomtudományi előadásokkal kezdik meg. Rudas tartja a bevezető előadást. Rónai a szociológiáról, Bernát a közgazdaságtanról és Hacker B a nőkérdésről s esetleg Takács²⁹⁷ a 48-as forradalmakról:²⁹⁸ Kassák a modern irodalomról szeretne a Körben előadást tartani, mibe a választmány beleegyezett, előadását azonban csak egy hónap múlva tarthatja meg. Fenyvesi indítványozza, hogy előadó képzés fontosságára való tekintettel, vállalják egyes tagok oly témakörrel való foglalkozást, amely őket éppen vonzza, hogy az előadások tartásával fönnakadás ne történjék. Darvas a marxizmusról, Rudas a szocializmusról, Fried J., s Ungár a szociologia iskoláiról, Hoffmann a történelmi materializmusról, Haász pedig a kriminál szociológiáról volna hajlandó a második félévben előadást tartani. Hevesinek²⁹⁹ „Mi a tudomány jelentősége a kapitalista társadalomban” című előadására terminust a v.[álasztmány] egyelőre még nem tűzött ki. November 5-én vasárnap d. u. [délután] a könyvismertető szeminárium keretében Fried J. Feihingernek³⁰⁰ egy művét ismerteti.

A Marx szemináriumot, ha lehetséges akkor nov. 1-én szerdán Gallovich vezetésével megkezdik. Singer Henrik a Galilei Kör Könyvtárában³⁰¹ szeretné Új világnézet című tanulmányát kiadni. A v.[álasztmány] megbízza tehát Mezeit, Fried J. és Kóhegyit, hogy azt átnézzék, s a kedvező vélemény esetében Singerrel a kiadás módját majd megbeszélik.

²⁹⁷ Takács István tanár, az őszirózsás forradalom győzelme után, a Károlyi-rendszerben az Országos Propaganda Bizottság agitátora.

²⁹⁸ Takács előadása utólag betoldva.

²⁹⁹ A történelmi áttekintésben idézett radikális mérnökről és későbbi népbiztosról, Hevesi Gyuláról van szó.

³⁰⁰ A vezetéknév nehezen kiolvasható.

³⁰¹ A Galilei Körben tartott jelentősebb előadásokat, illetve a márciusi ünnepélyeken elmondott beszédekét közlétező sorozat, kiadása 1914-ben félbeszakadt. Singer Henrik munkájának sorozatbeli kiadásának terve sikertelen kísérlet az újraindításra.

31.

Jegyzőkönyv az 1916. november 4-i választmányi ülésről

Az elnök bejelenti, hogy a szociálpolitikai ciklust sikerült nyélbe ütni. Összesen 8 előadásból áll a ciklus. Az első előadás nov. 7-én lesz, melyen Zádor Pál: A szociálpolitikáról mint állami és gazdasági problémáról tart előadást. 14-én Kiss Adolf: a munkásbiztosításról, 21-én Dr. Rónai Z. a munkásvédelem főbb viszonyairól, 28-án Bresztovszky Ede: A szakszervezeti kérdéstről, dec. 5-én Dr. Hahn Dezső:³⁰² Szociális egészségügyről, dec. 9-én Dr. Sidó Zoltán:³⁰³ Tömegélelmézésről, 12-én Dr. Madzsar J.: anya- és gyermekvédelemről, végül 19-én Dr. Turán G.³⁰⁴ a rokantkérdésről tart előadást. A Kör abban az esetben, ha a Singer H. tanulmányáról a kiküldött b.[izottság] kedvező véleményt mond, a tanulmány kiadásához a Kör 60 koronával hozzájárul.

³⁰² Hahn Dezső orvos, nőgyógyász, a nemi betegségek specialistája. A nemi betegségek kötelező gyógykezelésének szorgalmazója a *Szociálpolitikai Szemlében*.

³⁰³ Sidó Zoltán közgazdász, író, műfordító, a Magyar Vámpolitikai Központ ügyvezető titkára.

³⁰⁴ Turán Géza orvos, a Pápay Vilmos-féle Oltóintézet igazgatója.

32.

Jegyzőkönyv az 1916. november 10-i választmányi ülésről

Sisa bejelenti, hogy Singer tanulmánya nem a Galilei Kör, hanem a „Ma”³⁰⁵ kiadásában fog megjelenni. A középiskolásoknak Bernát Ottó helyett Cukor tart előadást a közgazdaságtanról. Szántó Hugót egy ismeretelméleti s esetleg egy középiskolások részére tartandó előadásra, Diner Dénes Józsefet³⁰⁶ pedig a Marx szeminárium vezetésére fogják felkérni. Kassák az előadását három hét múlva tartja meg. Az elnökség levélileg fogja felszólítani a könyvtárosokat, hogy vállalt kötelezettségüknek eleget tegyenek, úgyszintén Rudast is, ha egy pár napon belül pénztári elszámolását nem tartja meg.

Haas indítványozza, hogy [a] Kör a Márciusi Körrel³⁰⁷ egyesülve próbáljon egy eredményes diákszociálpolitikát csinálni. A v.[választmány] az indítványt ebben a formában nem fogadta el, hanem Fenyves indítványára kiküldött egy bizottságot, melynek tagjai Fried J., Darvas, Rudas, Haász, hogy az indítványt részletesen dolgozzák ki. Azonkívül indítványozza, hogy a „Szabad Iskola” előadásainak betiltásával kapcsolatban a tanulási szabadságnak megakadályozása elleni tiltakozó, több száz egyetemi hallgatónak aláírásával ellátott kérvényt adjon a Kör a belügyminiszternek³⁰⁸ át. A v.[választmány] hosszú vita után úgy döntött, hogy előbb a Szabad Iskolával beszélje meg az ügyet. Ungár indítványozza, hogy a Szabad Iskolának betiltott előadásait, ha lehetséges, akkor más címmel a Galilei Körben tartsák meg. A könyv ismertető szeminárium ezentúl szombat este lesz.

³⁰⁵ Kassák Lajos folyóirata, kiadása *A Tett* 1916-os betiltását követte. 1916 és 1925 között jelent meg, bár megjelenését a Tanácsköztársaságban idővel felfüggesztették. 1920 után Bécsben adták ki.

³⁰⁶ Diner-Dénes József művészettörténész, szociáldemokrata politikus, 1906 és 1910 között a *Munka Szemléje* szerkesztője, a Galilei Körben a szabadgondolkodás elméletéről, a monizmusról tartott előadásokat. Később a Károlyi-kormány külügyi államtitkára.

³⁰⁷ A Galilei Körből Csécsy Imre vezetésével 1914-ben kivált diákcsoportosulás.

³⁰⁸ Sándor János, 1913 és 1917 között töltötte be a belügyminiszteri posztot.

33.

Jegyzőkönyv az 1916. november 17-i választmányi ülésről

Cukor a közgazdaságtani előadást nem tarthatja meg, az előadás tartására tehát Darvast kérték fel. [November] 25-én Fried Jolán: a tudomány módszertani kérdésekről, dec. 3-án Kassák Lajos: a modern irodalomról, dec. 16-án Diener Dénes J.: Marxról, Detre³⁰⁹ Mecsnikovról³¹⁰ tart előadást. A középiskolások részére tartandó természettudományi előadások a következők lesznek: Szerdahelyi³¹¹ tart két előadást a származástanról, a biológiai előadásra előadó egyelőre nincs. Singer H. az energetikáról, Hevesi a természettudományok gyakorlati hasznáról, azonkívül C[z]obel a történelmi materializmusról s esetleg Takács a II. József koráról tart előadást. Első előadás december 3-án lesz. Minthogy Gaal R. könyvtárosi kötelezettségének eleget nem tett, a v.[álasztmány] helyette Kádárt választotta meg könyvtárosnak.

³⁰⁹ Detre László orvos, mikrobiológus, elsősorban járványos fertőzésekkel és immunológiával foglalkozott. Az 1906-ban megjelent, első magyar nyelvű immunológiai munka (*A gyakorlati immunizálás tana*) szerzője.

³¹⁰ Ilja Iljics Mecsnyikov, Nobel-díjas orosz biológus. Detre emlékelőadást tartott a párizsi Pasteur Intézet 1916-ban elhunyt igazgatóhelyetteséről.

³¹¹ Szerdahelyi Sándor, darwinista természettudós, az 1904 és 1907 között kiadott, ateista-materialista folyóirat, a *Világosság* körüli szabadgondolkodó csoport tagja.

34.

Jegyzőkönyv az 1916. november 24-i választmányi ülésről

Fried Jolán a megalakítandó technikus szakosztály előkészítő munkálatairól számol be. Felolvassa a kiáltványt és a programot, amely szerint a szakosztály célja a tanítás, tanulás és állásközvetítés. (A tagdíj havi 2 korona, melynek fizetése azonban nem kötelező.) Szakkérdésekben a szakosztály önállóan intézkedik, de a Galilei Kört is érintő dolgokban a Körrrel együtt a szakosztály működéséről minden választmányin egy tag fog beszámolni. Az alakuláshoz szükséges költségeket a Galilei Kör fedezi, tovább azonban maga a szakosztály fedezi a szükséges költségeket. Sisa felhívja a v.[álasztmányi] tagokat, hogy tagértekezletet tartanak. A v.[álasztmány] elhatározza, hogy azok a tagok is, akik már előadást egyszer tartottak, minden előadásuknál rövid ismertetést kötelesek tartani az arra küldött bizottságnak.

35.

Jegyzőkönyv az 1916. december 1-i választmányi ülésről

Rudas hibáztatván a Galilei Kör eddigi munka felosztási rendszerét, indítványozza tehát egy újabb, demokratikusabb alapokra fektetett rendszer behozatalát, melynek lényege a következő. Négy fő csoportba osztja be a munkákat, amely csoportok a maguk köréből minden hónap elején új, a választmánynak az illető csoport munkavégzéséért felelősséggel tartozó embert választ. A munka-végzésük megfelelő voltáról az egyes csoportoknak s ugyyszintén a személyes kérdésekben, a választmány titkos szavazással dönt. Az első csoport az adminisztrációt intézi, a második a theoria csoport a Kör által intézendő mozgalmak elvi alapjait fektetné le, a harmadik az akció csoport a Galilei Kör külső mozgalmait intézi, míg végül a negyedik az előadásokról és szemináriumokról gondoskodik. Kisebb csoportok a következők: könyvtár, pénztár, diákgazdasági és középiskolai előadásokat rendező. Ennek a rendszernek az alapjait már most kell lefektetni úgy, hogy januárban, midőn a tisztikar lemond, minden zökkenés nélkül történjék az új rendszerre való teljes áttérés. Ez alapon kell az alapszabályt is megváltoztatni. A választmány vezetője minden hónapban változik. A részletek kidolgozásával egy bizottságot bíz meg a v.[választmány]. Tagjai: Rudas, Klein, Mezei, Sisa. Klein bejelenti, hogy technikus szakosztály megalakulásáról előkészítő összejevetelen úgy határoztak, hogy a megalakuló ülés dec. 8-án lesz, melynek programja elnöki beszéd, a szakosztály programjának ismertetése és a szakosztály vezetésének megválasztása.

36.

Jegyzőkönyv az 1916. december 11-i választmányi ülésről

Sisa, Rudas és Mezei az alapszabályra és a munkavégzésre vonatkozó indítványokat felolvassák, amelyeknek összeegyvetését, illetve pontos kidolgozását a választmány az erre már kiküldött bizottságra bízta. Szalai helyett a középiskolásoknak Singer Henrik tart előadást a „Világ keletkezéséről”. A Kör január közepéig előadást nem tart, csak könyvismertető szemináriumokat, amelyek a következők: 27-én Rudas Liebknecht könyvét, január 3-án Mezei Norman Angil³¹² könyvét, 10-én Marton: Schaw Bernard³¹³ egy prózai művét, 18-án Sisa Jaures Néphadsereg című könyvét, végül 25-én Ungár Hervének Az ő hazájuk című könyvét ismerteti.³¹⁴

³¹² Helyesen: Norman Angell, angol antimilitarista szerző, 1933-ban Nobel-békedíjjal jutalmazták. Az említett munkája minden bizonnyal a *The Great Illusion* című, 1910-ben publikált könyve.

³¹³ Helyesen: George Bernard Shaw.

³¹⁴ Jaurès és Hervé munkáinak ismertetését lásd: CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*. I. m. 237–240.

37.

Jegyzőkönyv az 1916. december 13-i választmányi ülésről

Singer H. a vasárnap délelőttre kitűzött előadását nem tartja meg. Helyette más előadás nem lesz. Klein³¹⁵ beszámol a technikus szakosztálynak tervbe vett programjáról. Klein, Singer, Mezei s Köhegyi az első évesek részére kollokviumi előkészítőt tartanak. Programba vette a szakosztály azonkívül szaklapok járatását, külföldi egyesületekkel való érintkezést, könyvkölcsönzést, jegyzetek készítését, szakegyesületekbe való belépést s végül Mach és Taylor szemináriumok³¹⁶ tartását. A szakosztály minden tagja havi 1 korona tagdíjat fizet. Ungár szóvá teszi, hogy azok a folyóiratok is, amelyeket a sok tervbe vettek közül megszereztek, nem járnak, és így a folyóirat terem mindinkább rosszabbul és rosszabbul fest. Új lapok beszerzését indítványozza; melyek a következők: Természettudományi Közlöny,³¹⁷ Matematikai Lapok,³¹⁸ Tanár egyesület³¹⁹ lapja, Atheneum, Művészet, Nő, Magántisztviselők lapja,³²⁰ Népművelés, Medikusok lapja, Köztelek,³²¹ Magyar Kultúra,³²² Vorwärts, Ungarische Zeitkunst.³²³ A rendkívüli közgyűlés előkészítésével a v.[álasztmány] Rudast bízta meg. Mezei egy állandósítható munkabeosztási programot olvas fel, amellyel az ülés véget ért.

³¹⁵ Kelen József mérnök, a Tanácsköztársaságban a szociális termelés népbiztosa. Kelen Jolán férje 1917-től.

³¹⁶ Frederick Winslow Taylor, a tudományos üzemvezetés elméletének, a „taylorizmusnak” kimunkálója.

³¹⁷ A Királyi Magyar Természettudományi Társulat által 1869-től kiadott havi folyóirat.

³¹⁸ Helyesen: *Mathematikai és Fizikai Lapok*. A Matematikai és Fizikai Társulat kiadásában 1891-től megjelenő periodika.

³¹⁹ Az Országos Középiskolai Tanáregyesület lapjáról van szó.

³²⁰ A *Magántisztviselők Lapja* a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének 1893-tól megjelenő hivatalos közlönye.

³²¹ Az Országos Magyar Mezőgazdasági Egyesület 1891-től kiadott hivatalos közlönye.

³²² Bangha Béla 1913-tól megjelenő antiliberalis és antiszemita szemléje.

³²³ Német nyelvű kortárs művészeti folyóirat.

38.

Jegyzőkönyv az 1916. december 23-i választmányi ülésről

A Galilei Kör egy esti előadásán ellopott kabát tulajdonosának a v.[választmány] egyelőre 100 koronát utal ki. A közgyűlés január közepén lesz, fő tárgya a Galilei Kör újjászervezése és a tagdíjak felemelése, kültagságok és pártolótagságok létesítése. A második félév megnyitására Ágostont vagy Max Adlert kérik fel. Ungár tervezete szerint az ismeretelméleti ciklus egyes előadásaira a következő előadók kérhetők fel: Dienes P., Dienes László, Fogarasi,³²⁴ Lánczy,³²⁵ Szántó,³²⁶ Erdős L.,³²⁷ Diener Dénes,³²⁸ Polgár, Lóránd. A kör külpolitikai szemináriumának vezetésére Zádort, a Marx szemináriumra pedig Diener Dénest kéri fel. Azonkívül hetenkint könyvismertető szemináriumok lesznek. A következő v.[választmányi] ülés egyedüli tárgya az egyetemi agitáció a második félévben.

³²⁴ Fogarasi Béla.

³²⁵ Lánczi Jenő szociológus és jogász, a *Huszedik Század* folyóirat munkatársa, az 1910-ben indult *Szociálpolitikai Szemle* szerkesztője.

³²⁶ Szántó Hugó.

³²⁷ Erdős Lajos, a Galilei Füzetekben megjelent *Világok keletkezése* című 1914-es népszerűsítő kiadvány szerzője.

³²⁸ Helyesen: Diener-Dénes [József].

39.**Jegyzőkönyv az 1916. december 29-i választmányi ülésről**

Az egyetemi agitáció megkezdésére a Kör bizalmi embereket fog kiküldeni, akikkel viszont az egyes fakultásokon való agitáció szervezésével megbízott emberek fogják az agitáció módját megbeszélni. Így az orvosi fakultáson folytatandó agitáció vezetésével Török Sárít, jogival Haász Árpádot és a technikussal Klein Józsefet bízzák meg. Azután Mezei a mozgalmi szeminárium megbeszélése alapján módosított elvi programot olvassa fel.

40.

Jegyzőkönyv az 1917. január 5-i választmányi ülésről

Sisa indítványozza, hogy a Kör a jó béke és feltételei címen egy ciklust rendezzen, melynek keretében Kunfi, Jászi, Giesswein, s Max Adler tartana egy-egy előadást. A ciklus rendezésére vonatkozólag Rónai véleményét fogják kikérni. Ungár bejelenti, hogy az ismeretelméleti ciklusba eddig elé csak Polgár és Dienes vállalták az előadást.

41.**Jegyzőkönyv az 1917. január 12-i választmányi ülésről**

A v.[álasztmány] a közgyűlés tárgyrovatát állította össze és az alapszabály változtatást beszélt meg. Haas jogi ciklust ajánl „Jog és szociológia” címmel. Nádas Gy. középiskolai előadást kíván tartani „Az ár alakulás törvényei” címmel. A próbaelőadást Mezei és Rudas jelenlétében csütörtökön tartja meg.

42.**Jegyzőkönyv az 1917. január 14-i rendkívüli közgyűlésről**

Sisa az elnöki beszéddel megnyitja a közgyűlést. Ezt követte a titkári beszámoló, mely után Hoffmann a pénztári beszámolót tartotta. Sisa bejelenti a tisztikar lemondását és indítványozza egy intéző bizottság választását, melynek tagjai a következők: Rudas Z., Id. Haász Árpád, Köhegyi J, Mezei A., Nádas Gy., Dr. Sisa Miklós, Winkler K., Ifj. Haas Árpád, Hoffman O., Ungár P., Kádár I., Török S., Fried Jolán, Tölgy Péter I., Darvas S., Klein J., Wagaszt J. és Péri L. A közgyűlés az indítványt elfogadta. Azután a közgyűlés az alapszabálynak a tagokról és a tagdíjakról intézkedő pontjait a következőképp módosította. A kör rendes tagja lehet minden főiskolai hallgató, illetve minden volt főiskolai hallgató az abszolutórium után 3 évig, aki évi 4 korona évi díjat befizet. Vendég tag lehet mindenki, aki a Kör eszméivel rokonszenvez és 4 korona évi tagdíjat befizet. A vendég tagot az aktív és passzív szavazójog kivételével mindazok a kedvezmények megilletik, mint a rendes tagot. Pártoló tagok lehetnek mindazok, akik valamely progresszív egyesületnek tagjai vagy a Galilei Kör volt tagjai. A pártoló tagság díja évi 10 korona. A módosított alapszabály a belügyminiszterhez felterjesztendő. Egyéb indítvány nem lévén elnök a közgyűlést bezárja.

43.

Jegyzőkönyv az 1917. január 23-i rendkívüli választmányi ülésről

Sisa bejelenti, hogy azért hívta össze az intéző bizottság tagjait rendkívüli választmányi ülésre, mert már szükségessé vált minél előbbi megbeszélése annak, hogy ki-ki mit vállal a Galilei Körben végzendő munkákból. A pénzügyek vezetését Nadas és Hoffmann, a könyvtár vezetését Kádár István, ellenőrséget pedig Tölgy és ifj. Haas vállalták. Az előadások és szemináriumok [szervezését] egy bizottságra bízták, melynek tagjai: Darvas, Kőhegyi, Rudas. A bizottság működéséért Darvas felelős. Középiskolai előadások rendezését Török Sári, Mezei, Ungár és Kádár Imre vállalta el. Az adminisztrációs és egyéb munkák végzését a következők vállalták: Hoffmann: a titkári hivatalban szükséges felszerelések beszerzése. Kádas István:³²⁹ kommuniké [...] ³³⁰ a Világhoz és a leltár ellenőrzését. Kőhegyi: kommuniké [...] az Esti Újsághoz. Sisa: rendőrségi bejelentések írását, elvitelét, régi galileisták összehívását.

Ifj. Haas. Meghívó és emlékeztető küldése az előadásokhoz.

Id. Haasz: kommuniké [...] a Népszavához.

Rudas: a rendőrségi bejelentésekhez szükséges blanketták készítése. Péri: A beiratkozás körül felmerülő munkák elvégzését. Jegyzőkönyvvezetést, végre nem hajtott határozatok ellenőrzését, előadások programjának kinyomtatását.

Minden elsejét és 15-ét követő pénteken lesz v.[álasztmányi] ülés, melynek programját pár nappal előbb kell már kifüggeszteni. Aki két választmányi ülésen nem jelenik meg egymás után, levélben fogják felszólítani. Kőhegyi bejelenti, hogy a technikus szakosztály felélesztését Mezeivel, Hoffmannal és Nádassal együtt vállalják. Az inspekciókat tartani fognak. Hétfőn. Id. Haas, Sisa, Kádár Imre. Kedden. Kádár István és Imre, Hoffmann. Szerdán. Mezei, ifj. Haas, Csütörtök. Ifj. Haas. Péntek. Rudas, Darvas, Péri. Szombat. Ifj. Haas, Péri.

³²⁹ Kádár István, a Galilei Kör intézőbizottságának tagja, 1917-ben az egyik könyvtáros.

³³⁰ Olvashatatlan.

Jelen voltak: Rudas, Darvas, Sisa, Id. Haász, Ifj. Haas, Kőhegyi, Kádár, Tölgy, Nádas, Mezei és Péri.³³¹

Ifj. Haasz indítványozza, hogy az egyetemi jogász és orvosi segítőegyesületek működésének megkezdéséért akciót indítson.³³² A Kör az indítványt elfogadta és péntek estére összehívják a jogászokat és az orvostanhallgatókat, hogy a segítőegyesületek ügyét megbeszéljék. A jövő hónapban Mezei fogja vezetni a választmányi üléseket.

³³¹ Innentől kezdve jelenléti íveket írtak a választmányi ülésekről.

³³² Eredetileg az szerepelt a jegyzőkönyvben, hogy a segítőegyesületek „vezetését a Galilei Kör emberei vegyék kezébe”.

44.

Jegyzőkönyv az 1917. január 26-i választmányi ülésről

Darvas bejelenti, hogy az előadást rendező b.[izottság] egy béke-ciklust, utána pedig „a háború problémái” címen egy újabb ciklust akar rendezni. A békeciklus előadásai a következők lennének: „A tartós béke és a nemzetiségi kérdés” tartaná Jászi vagy Zádor, „Tartós béke és a szocializmus” (Kunfi, Garami), „Tartós béke és a forgalom szabadsága” (Szendé, Varga), „Tartós béke és a nemzetközi jog” (Rónai), és a „Pacifizmus jövője” (Giesswein).

A másik ciklus előadásai pedig: „Az állam és az egyén viszonyai” (Rónai), „Adópolitika” (Dr. Szendé Pál), „Többtermelés” (Dániel³³³), „Munkásmozgalmak” (Garami), „Kulturális és etikai problémák” (Kunfi), „Szociális problémák” (Zádor Pál), „Az államok egymás közti viszonya” [Ormos Ede³³⁴]. Darvas, Rudas, Ungár, Sisa, Id. Haasz, Winkler K. vállalkoztak arra, hogy előadókat előadás tartására kérjenek fel. Aktualitás és könyvismertető szemináriumok váltakozva, szerdán este lesznek. A legközelebbi könyvismertető szemináriumon Sisa Budai Dezső:³³⁵ Társadalmi ideál című könyvét ismerteti.

Jelen voltak: Winkler K., Rudas, Sisa, Id. és Ifj. Haas, Kádár István, Darvas, Mezei, Hoffmann, Péri.

³³³Dániel Arnold, magát elsősorban a földkérdésben exponáló szociáldemokrata elméletirő, a *Huszádik Század* köréhez tartozott.

³³⁴Ormos Ede ügyvéd, szinte elsősorban a földkérdésről író szociáldemokrata szerző, a *Huszádik Század* köréhez tartozott.

³³⁵Buday Dezső jogász, tanár, az 1916-ban megjelent *A társadalmi ideál útjai* és az 1917-ben megjelent *A társadalmi ideál* című munkák szerzője. 1919-ben a fehérterror áldozata lett, az orgoványi erdőben gyilkolták meg.

45.

Jegyzőkönyv az 1917. február 2-i választmányi ülésről

Sisa bejelenti, hogy a rendőrség a béke ciklus megtartását engedélyezte. A ciklus keretén kívül előadást fog tartani B. Schwimmer Róza:³³⁶ A tartós béke és ...³³⁷ és Bíró Lajos „A tartós béke és a sajtó szerepéről”. A szemináriumokat és a ciklust, ha lehet, jövő héten elkezdik. A középiskolások részére tartandó filozófiai és pszichológiai előadások rendezését Török S., Mezei és Ungár vállalták. Úgy Török S., mint Id. Haasz indítványozzák, hogy orvosi, illetőleg jogász szakosztály ne legyen, mivelhogy működésük előreláthatólag eredményes úgy se lesz. Az egyes előadások azonban lesznek az orvostanhallgatók mint a jogászok részére.

Jelen voltak: Mezei, Sisa, Török, Id. és Ifj. Haas, Kádár Imre és István, Ungár, Darvas, Péri.

³³⁶ Bedy-Schwimmer Rózsa feminista politikus, Glücklich Vilmával közösen alapították meg a Feministák Egyesületét. Később a Károlyi-kormány svájci követe.

³³⁷ Az előadás teljes címe hiányzik.

46.

Jegyzőkönyv az 1917. június 4-i választmányi ülésről

Sisa elnök az ülést [este] 8 órakor megnyitja. A napirend egyetlen pontja Rudas referátuma. Rudas tudatja a választmánnyal, hogy Vázsonyi³³⁸ és Purjesz³³⁹ azt kéri a Körtől, hogy a választójogi liga³⁴⁰ bizottságába egy tagot delegáljon és hogy a választójogi akcióban keresse az együttműködést a Márciusi Körrel.³⁴¹ Rudas bizottsági tag küldését ajánlja, a Márciusi Körrel való együttműködést azonban helyteleníti. Beszél még arról is, hogy a Kör nevét a választmány megkérdezése nélkül vették fel a blokk listájára. Erre vonatkozó tiltakozást azonban most már nem tart szükségesnek. A referátumot követő vitában Dr. Surányi³⁴² megrovandónak tartja, hogy a Kör nem tudott ideje korán a Kör megalakulásáról, feltétlenül szükségesnek tartja, hogy a Kör a blokkban részt vegyen, és hogy kiküldöttje ügyeljen arra, hogy a legradikálisabb és főleg titkos választójogi kérdésében kompromisszumok ne történjenek. Ezzel szemben Sugár³⁴³ helyteleníti a kiküldött küldését és az egész választójogi akció szükségességét kétségbevonja. A Márciusi Körrel való együttműködést mindegyik felszólaló helyteleníti. A sokáig elhúzódó vita végeredményeként a következő két indítvány került szavazás elé.

1, *Rudas indítványa*, mely így hangzik: A Galilei Kör választójogi programját a következőkben precizírozza. Követeli a titkos, egyenlő, általános, községenkénti, nőkre is kiterjedő aktív és passzív választójogot 24 éves alsó korhatárral és kötelező szavazással. Küldjön a Galilei Kör a választójogi ligába delegátust, akinek kötelessége, hogy ezt a programot a liga intézőbizottságában

³³⁸ Vázsonyi Vilmos politikus, képviselő, a Polgári Demokrata Párt alapítója 1900-ban.

³³⁹ Purjesz Lajos újságíró, 1913 és 1920 között a *Világ* szerkesztője.

³⁴⁰ Az 1917. június 6-án megalakuló Választójogi Blokkról van szó.

³⁴¹ A Galilei Kör túlzottnak vélt radikalizmusa miatt a mérsékeltbb tagok egy csoportja Csécsy Imre vezetésével kivált, és Márciusi Kör néven új egyesületet alapított 1913-ban.

³⁴² Vélhetően a Galilei Kör egyik alapítójáról, a történelmi áttekintésben idézett Surányi Ede orvosról van szó.

³⁴³ A történelmi áttekintésben bemutatott Sugár Tivadar.

mindenkor megalkuvás nélkül képviselje, s csak addig van ott helye, míg ettől az állásponttól eltérés nem történik. Semminemű elvi jelentőségű határozathoz a Galilei Kör választmányának megkérdezése nélkül hozzá nem járulhat. A Galilei Kör semminemű olyan munkát nem vállal, amely tagjainak munkavégzését tőle idegen, napi politikai célokra akarná igénybe venni.

2., *Sisa indítványa*, mely így hangzik: A Galilei Kör elhatározza, hogy a választójog kérdésében többször kifejtett elméleti álláspontján kívül a gyakorlati politika terén semmiféle formában nem vesz részt, ebből kifolyólag a blokkba megbízottat sem küld és erről az elhatározásról a blokkot levélileg értesíti.

A szavazásnál az első indítvány 4, a második szintén 4 szavazatot kapott.³⁴⁴ Az intéző bizottság 4 távollévő tagjának szavazata még kikérendő.

[Este] $\frac{3}{4}$ 10 órakor elnök az ülést bezárja.

³⁴⁴ A Választójogi Blokkhoz csatlakozás ügyében megmutatkozó nézeteltérés fontos adalék Rudas Zoltán és Sisa Miklósnak a történelmi áttekintésben említett „kis korszakbeli” rivalizálásához.

47.

Jegyzőkönyv az 1917. évi június 11-i választmányi ülésről

A mult ülés jegyzőkönyvének felolvasása után Sisa elnök közli, hogy a többi négy választmányi tag is leadta szavazatát Rudas, illetőleg Sisa indítványára – A szavazás végső eredménye 6-6 – Rudas azonban indítványát visszavonta és ennek következtében a Kör a választójogi blokkhoz a Kör nevében az elnök a következő levelet intézte:

[...]³⁴⁵

A középiskolások klubja is megalakult, az első heti összejövetelét f.[olyó] hó 10-én tartotta, melynek programján előadások és könyvismertetések szerepeltek, úgy amint a jövőben is ezek fognak szerepelni.

A nyári programot illetőleg a választmány a következőket vette tervbe:

Pszichológiai szeminárium (Tartaná: Dr. Surányi)

A francia forradalmat megelőző irodalom ismertetése (Aranyossy Pál³⁴⁶ – Felkérését Dr. Surányi vállalta)

Előadások:

Bevezetés a nemzetgazdaságtanba (Darvas)

~ a szociológiába (Mezei)

Származástan (Szerdahelyi)

Bev.[ezetés] a filozófiába (Dr. Polgár Gy. – Felkéri: [...]³⁴⁷)

A biológiai alapjai (Dr. Flamm – Felk[éri] Dr. Surányi)

A társadalmi kérdés (Dr. Rónai)

Demokrácia és szindikalizmus (Darvas – június 22.)

A nyári ingyenes nyelvkurzusok szervezését a választmány Dr. Wagasztra bízta, aki bejelenti, hogy e célból összejövetelt fog összehívni.

³⁴⁵ A levél szövegének helye üresen van hagyva. – A Galilei Kör végül önálló szervezetként nem csatlakozott a Választójogi Blokkhoz.

³⁴⁶ Aranyossy Pál újságíró, műfordító, a *Pesti Napló* és a *Világ*, majd 1919-ben a *Vörös Újság* munkatársa.

³⁴⁷ A név hiányzik.

Végül bejelenti az elnök, hogy havi 80 koronáért egy állandó munkaerőt alkalmaztunk, aki folyó hó 15-én foglalja el hivatalát. Az ülés [este] ¼ 10-kor ért véget.

Abstracts

MÁTÉ ZOMBORY:

Antifascist Readings: Hungarian Historical Documentation in the Eichmann Affair

Through the exploration of Hungarian historical documentation on the Eichmann case, this paper challenges three implicit assumptions prevalent in scholarly studies about the role of socialist countries in the affair. First, that the Eichmann Trial was a watershed event; second, that the basic aim of Eastern Bloc actors was to silence Jewishness in the case; and, third, that they, according to ‘totalitarian theory’, followed top-down orders stemming from the Soviet party. The main actors in the historical documentation were officials from the Ministries of Interior and of Foreign Affairs, as well as the journalist Jenő Lévai; the historian György Ránki played an important role in the interpretative framing of the documents. Through a comparative analysis of the positions developed in the course of the documentation of the case, the study aims to contribute to a rethinking of the role of anti-fascism as it related to the Eichmann Trial.

Keywords: Eichmann trial, Hungary, international politics, Jenő Lévai, antifascism

TÍMEA JABLONCZAY:

'Otherwise, I also testified in the Eichmann Trial' – The Testimony of Erzsi Szenes in Israel and Hungary during the 1960s

This article reveals a previously ignored area of Holocaust memory in Hungary, and proposes further theoretical and empirical memory studies, arguing that the Eichmann Trial had a symbolic impact on the cultural productions on the genocide forming the collective memory in Hungary during the 1960s. Taking the symbolic impact of the trial as a starting point, in this paper I explore the theoretical implications of the process in which the survivor-victim transformed into a witness and a social actor by showing the unique case of Erzsi Szenes, a Hungarian witness in the Eichmann Trial and the Auschwitz Trial. After outlining the theoretical framework on the significance of the role of the witness, I address the topic of Hungarian witnesses followed by a textual analysis of the testimony of Erzsi Szenes at the Jerusalem trial. In the second half of the paper, the development of Israeli–Hungarian cultural diplomacy between 1964 and 1966 is examined, which lead to the reappearance of Erzsi Szenes in Hungarian publicity with the publication her Holocaust diary, entitled *The Soul Resists*, in 1966. Erzsi Szenes can be considered as a symbolic figure of the social transformation of the victim—from victim to witness—and her case might be interpreted as a symbolic example of political obstruction because of the Soviet directives following the events of 1967, thereby highlighting one unstudied facet of the complex relation between politics, culture and memory culture during the 1960s in Hungary.

Keywords: collective memory, witness, testimony, cultural diplomacy, Eichmann Trial

RÓBERT TAKÁCS:

The Eichmann Trial as a 'Socialist' Media Event?

The Eichmann Trial, which began in April 1961, is referred to by several authors as the first global media event. By examining

the domestic and international media environment of the trial, and analysing the propaganda efforts of the leadership of Hungary and Soviet bloc countries, this study concludes that the technical conditions in the 'socialist galaxy' were not adequately developed to be able to talk about a media event in the sense outlined by Elihu Katz and Daniel Dayan. Gagarin's space flight, which occurred at the same time as the Trial began, made headlines, but the public was not able to live it via media broadcast. Furthermore, the course of the Eichmann Trial and its emerging contents did not meet the expectations of agitation and propaganda, which also affected the more restrained discussion of the events of the Jerusalem court in Hungary.

Keywords: Eichmann Trial, media, media event, propaganda, television

TAMÁS KISANTAL:

The 'Banality of Evil' and 'Obedience to Authority'. The Cultural Influence of the Eichmann Trial in 1960s America.

The essay studies the questions and problems of the obedient citizen in the US in the 1960s. It points out those cultural fields where the topic of obedience appeared besides the most famous and often analysed examples (e.g., the Eichmann Trial, the book of Hannah Arendt, and the social-psychological experiments of Stanley Milgram). Studying the cultural and historical background of the Milgram experiments, this essay aims to analyse the influence of the memory of Nazism and the Holocaust, the Cold War political background, the civil rights movements, and the Vietnam War on popular understandings and interpretations of the obedient mentality.

Keywords: Eichmann Trial; the banality of evil; obedience; Milgram experiments.

ÁGNES NAGY:

The Formation of Ordinary Architectural Knowledge: The Structure of Housing Propaganda in Interwar Budapest

In line with international trends, thinking about housing in Hungary has undergone a fundamental transformation since the 1920s. One of the central elements of the new self-definition of the architectural profession had become the pursuit of the architectural education of the layman and the dissemination of knowledge about housing. In order to convey knowledge about modern housing, appropriate channels were needed, which created new fora for discourses about housing. New types of exhibitions, publications, and newspaper sections appeared and dealt with the topic of housing, while housing advertisements—which creating the apartment as a market product—were also introduced, accompanying the development of condominiums in Budapest from the second half of the decade. This study maps how the institutional structure of the architectural education of the population was formed, through which the ideas concerning housing and construction were mediated towards the population. It analyses fora such as the press—specialised journals and daily newspapers—housing advertisements that also existed independently of newspapers, social policy, architecture and interior design exhibitions, building advisory offices, and educational publications. Through their review, a characteristic shift in emphasis towards the family home can be pointed out. While the architectural discourse on housing construction and educational activity aimed at the general public overlapped in the case of family houses, the condominiums that were spreading at that time were marginalized in the architectural discourse, and were basically thematized only as objects of business propaganda.

Keywords: housing propaganda, real estate advertisement, architecture exhibition, architectural propagative publication, freehold flat

Contents

The Eichmann Trial and the Memory of Holocaust in the 1960s

<i>Tamás Scheibner–Máté Zombory</i> : The Eichmann Trial after 60 Years. Interpretations and Mediations. Introduction	4
<i>Máté Zombory</i> : Antifascist Readings: Hungarian Historical Documentation in the Eichmann Affair	13
<i>Tímea Jablonczay</i> : ‘Otherwise, I also testified at the Eichmann Trial’ – The Testimony of Erzszi Szenes in Israel and Hungary during the 1960s	58
<i>Róbert Takács</i> : The Eichmann Trial as a ‘Socialist’ Media Event?	100
Tamás Kisantal: The ‘Banality of Evil’ and ‘Obedience to Authority’. The Cultural Influence of the Eichmann Trial in 1960s America	130
 Study	
<i>Ágnes Nagy</i> : The Formation of Ordinary Architectural Knowledge: The Structure of Housing Propaganda in Interwar Budapest	162

Reviews

<i>István Feitl</i> : An Illustrated Synthesis of the Short 20th Century	216
<i>Róbert István Antal</i> : ‘Racial’ Policies in Rural Hungary	230
<i>Melinda Harlov-Csörtán</i> : “Silencing the Witness is the Price for Making History Speak Out”	239

Source - Online Supplement

Péter Csunderlik: Minutes of the Meetings of the
General Assembly and the Board of the
Galileo Circle (1915–1917)

Tartalomjegyzék

Az Eichmann-per és a holokauszt emlékezete

<i>Scheibner Tamás–Zombory Máté: Az Eichmann-per hatvan év távlatából: értelmezések és közvetítések. Bevezető</i>	4
<i>Zombory Máté: Antifasiszta olvasatok. Magyar történeti dokumentáció az Eichmann-ügyben</i>	13
<i>Jablonzay Tímea: „Egyébként én is tanúvallomást tettem az Eichmann-perben”. Szenes Erzsí tanúságtétele Izraelben és Magyarországon az 1960-as években</i>	58
<i>Takács Róbert: Az Eichmann-per mint „szocialista” médiaesemény?</i>	100
<i>Kisantal Tamás: A „gonosz banalitása” és a „tekintélynek való engedelmesség”. A náciizmus és az Eichmann-per hatástörténete az 1960-as évek Amerikájában</i>	130

Tanulmány

<i>Nagy Ágnes: A hétköznapi építészeti ismeretek formálódása: a lakáspropaganda műfajai és intézményes csatornái a két világháború közötti Budapesten</i>	162
---	-----

Szemle

<i>Feitl István</i> : Képes szintézis a rövid 20. századról	216
<i>Antal Róbert István</i> : Fajvédelem a vidéki Magyarországon	230
<i>Harlov-Csortán Melinda</i> : „a tanú elhallgattatása az ára, hogyan megszólaljon a történelem”	239

Forrás - Online Melléklet

Csunderlik Péter: A Galilei Kör közgyűlési és választmányai
üléseinek jegyzőkönyvei (1915–1917)

VÁLASZTÁS ÉS POLITIKA

- A 2002-es ellenzéki „tökéletes kampány”
- Parlamenti választás 100 éve, 1922-ben
- Alaptörvény és ellenzéki alkotmányozás
- Szakértő politikai előrejelzés

2021 márciusában indítottuk el a **PTI PODCAST** csatornáját, amely azóta változatos témákat érintett, és amelyben a Múltunk folyóirat külön blokkot kapott. Adásainkat megtalálják az Anchor.fm-en és a Spotify-on is!

MÚLTUNK ÉS EMLÉKEZET

- Fajelmélet, fajbiológia és antiszemitizmus a két világháború között
- A székely zászló a politikától a hétköznapokig
- Proto-proletárdiktatúra vagy bomlástermék? – Az 1871-es párizsi kommün
- A „Trianon-mitológia” és az újabb kutatási eredmények
- Magyarország és Lengyelország a „rövid 20. században”
- A munkásmozgalom hőskora és mai politikai tanulságai
- Forradalom, összeomlás, új és régi világ (1918)
- A „szovjet thermidor” – A kronstadti matrózfelkelés és a NEP
- Bethlen100: régi vágású egyensúlypolitika a tömegpolitika korában?
- Váratlan látogatók a Várban? (1921)
- A lengyel-magyar kapcsolatok támogatót, túrt és titkos regiszterei

TÁRSADALMI KÉRDÉSEK

- Kádár-rendszer: államszocializmus, államkapitalizmus, neoliberalizmus
- Nemzet és hegemonia
- Kerülni kell-e a húzós kérdéseket a baloldalon?
- Leszbosz, Európa szégyene
- A 75 éves forint jövője
- Mit adott nekünk a globalizáció?
- Így működik a fasizmus

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ FILMES FELDOLGOZÁSAI

- 1 – A nemzetiszocializmus gyökerei
- 2 – Hitler-ábrázolások
- 3 – A nyugati front
- 4 – A keleti front
- 5 – A távol-keleti háború
- 6 – A háború mint üzlet
- 7 – A fogolytáborlét dilemmái
- 8 – Holokauszt
- 9 – Német múltfeldolgozás

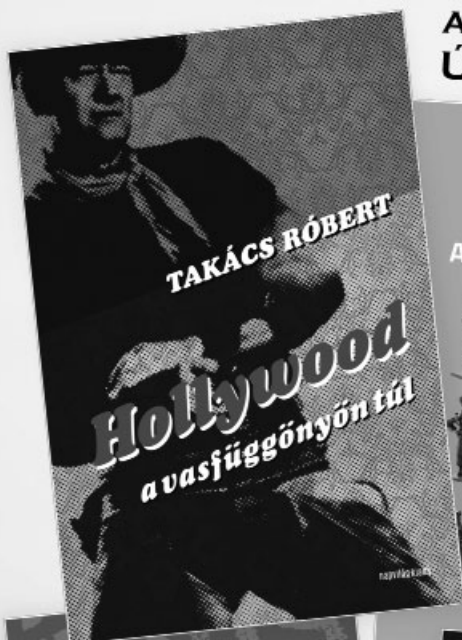

A NAPVILÁG KIADÓ KÖTETEI

- Kérdések és válaszok a dualizmus kori Magyarországról, 1867–1918
- Kérdések és válaszok a Rákosi-korról
- Hibrid média, avagy patronus-kliensi médiarendszer 30 évvel a rendszerváltás után
- Imre: Egy emlékirat
- Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?

<https://anchor.fm/pti-podcast>

**A NAPVILÁG KIADÓ
ÚJDONSÁGAI:**

?!
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK
MAGYARORSZÁG
A II. VILÁGHÁBORÚBAN

A NAPVILÁG KIADÓ LEGFRISSEBB KÖTETEI KEDVEZMÉNNYEL

KAPHATÓK A KIADÓ HONLAPJÁN: WWW.NAPVILAGKIADO.EU

SZERZŐINK

ANTAL RÓBERT ISTVÁN

PhD-hallgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár,
történelem-levéltáros

CSUNDERLIK PÉTER

PhD, történész, egyetemi adjunktus, ELTE BTK, tudományos munkatárs,
Politikatörténeti Intézet

FEITL ISTVÁN

történész, főtanácsadó, Politikatörténeti Intézet

HARLOV-CSORTÁN MELINDA

PhD, történész, kulturális örökség kutató, főiskolai docens,
Apor Vilmos Katolikus Főiskola

JABLONCZAY TÍMEA

PhD, irodalmár, kultúrakutató; egyetemi docens, Milton Friedman Egyetem
Kommunikáció és Művelődéstudományi Tanszék, ösztöndíjas kutató,
iASK-Kőszeg

KISANTAL TAMÁS

PhD, egyetemi docens, PTE BTK Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

NAGY ÁGNES

PhD, történész, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára

TAKÁCS RÓBERT

PhD, történész, tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet

ZOMBORY MÁTÉ

PhD, szociológus, habil. egyetemi docens, ELTE Társadalomtudományi Kar,
tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont

Az Eichmann-per hatástörténetének sajátosságai, legfőképpen hidegháborús és emlékezeti megközelítése miatt a szocialista országok szerepéről legalább három, evidenciaként kezelt előfeltevés él a tudományos és közbeszédben. Az első szerint az Eichmann-per korszakhatár, amely derült égből villámcsapásként, felkészületlenül érte a világközvéleményt, különösen pedig a zsidósághoz, illetve a cionizmushoz ellentmondásosan viszonyuló szocialista országokat. A második előfeltevés, hogy a keleti blokk szereplőinek az Eichmann-per kapcsán kialakított álláspontját az állampárt zsidósághoz fűződő viszonyából kell megérteni. Ezért jellemzően azt vizsgálják, hogy miképpen igyekeztek elhallgat(tat)ni a holokausztot a nyilvánosságban. [...] A harmadik előfeltevés az antitotalitarizmus, amely szerint a perrel kapcsolatban aktív szocialista országok, így Magyarország is, a szovjet irányvonalat követték, az egyes országokon belül pedig a legfelsőbb pártutasításokat hajtották végre. [...] Ez a tanulmány az Adolf Eichmann magyarországi tetteiről végzett történeti dokumentáció elemzésén keresztül e három hallgatolagos evidencia megalapozatlansága mellett érvel.

Zombory Máté: Antifasiszta olvasatok. Magyar történeti dokumentáció az Eichmann-ügyben

„A 20-ik század igazi feladata a tömegtermelés helyes, pontos, öntudatos megszervezése, valódi igényeink köztudatba nevelése, ezek hiánytalan kielégítése.” Ezen új követelmény kapcsán a modern építészet, illetve a modern lakhatási elvek követőinek körében használatba került az „építészeti propaganda” kifejezés. Ezzel egyidejűleg a két világháború közötti modern építészet kérdezett rá első ízben az építető és az építész viszonyára a magánépítkezések terén, kritika tárgyává téve annak addigi jellegét.

Nagy Ágnes: A hétköznapi építészeti ismeretek formálódása: a lakáspropaganda műfajai és intézményes csatornái a két világháború közötti Budapesten

Bolti ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft

